MAURUS REINKOWSKI

TÜRKİYE TARİHİ

Atatürk'ten Bugüne

Çeviri: Hamide Koyukan

Tarih Vakfı Yurt Yayınları

TÜRKİYE TARİHİ
Atatürk'ten Bugüne
Maurus Reinkowski
Çeviri: Hamide Koyukan
Özgün Adı: *Geschichte der Türkei: Von Atatürk bis zur Gegenwart*

Yayıma Hazırlayan
TVYY Yayın Kurulu

Editöryel Okuma
Yaşar Tolga Cora

Redaksiyon
Güneş Sezen

Kitap Tasarım&Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Görseli
Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi

Kapak Tasarım&Uygulama
Öykü Terzioğlu Özer

Baskı
Sena Ofset
Yakuplu Mah. 194. Sk. Bina No: 1 Kapı No: 465 Beylikdüzü/İstanbul, Tel: 212.613 38 46
Matbaa Sertifika Numarası: 45030

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Birinci Basım: Nisan 2024
ISBN: 978-975-333-428-0

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2024
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10 34134 Eminönü/İstanbul (0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

TARİH VAKFI

Bu kitabın çeviri ve basımı Freiwillige Akademische Gesellschaft - Basel tarafından desteklenmiştir.

FAG
Freiwillige Akademische Gesellschaft Basel

TÜRKİYE TARİHİ
Atatürk'ten Bugüne

Maurus Reinkowski

Çeviri: Hamide Koyukan

Yazarın Notu

Bu kitap Almanca olarak yazıldı ve ve 2021 yılında Alman yayınevi C.H. Beck tarafından basıldı. Metnin bütünlüğünü korumak açısından Türkçe versiyonu (dipnotlardaki ekleme ve güncellemelerden başka) ilk metne sadık kalarak çevrildi. Bu yüzden okuyucu, Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, 6 Şubat 2023'te Türkiye'nin güneyinde onlarca şehrin yıkımına neden olan depremi ve 14 ve 28 Mayıs 2023'te büyük bir çekişmeyle geçen cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleriyle ilgili detayların eksikliğini fark edecektir. Her ne kadar bu son iki yılda gerçekleşen olaylar Türkiye'nin gidişatıyla ilgili bazı tahminlerimizi yanlış çıkarsa da, ülkeyi şekillendiren temel politik, jeostratejik, ekonomik ve sosyal etmenler yaptığımız analizlerin haklılığını gösterecektir.

Maurus Reinkowski, Kasım 2023

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRLER i

KISALTMALAR iii

GİRİŞ 1

Türkiye: Bölge, Sınırlar, Komşular 3
Türkiye'de Kimler Yaşıyor? 8
Tarih Yazımının Dayanak Noktaları 19
Güven ve Öfke Arasında 23

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA VEDA 29

1. Miras ve Yük: Geç Osmanlı Dönemi (1876-1912) 29

Gayrimüslimler ve Yurtsever Osmanlılık 30
"Hasta Adam"ın Kendini Kanıtlama Çabaları 34
Özgür Radikaller: Jön Türkler 39

2. Savaştan Doğuş (1912-1922) 43

Balkan Savaşları 44
Birinci Dünya Savaşı 46
İmha ve İnkâr: Süryaniler ve Ermeniler 49
Anadolu Ulusal Hareketi ve Kurtuluş Savaşı 56

3. Yollar Ayrılıyor (1922-1925) 63

Levant'ın Sonu ve Orta Doğu'nun Yaratılışı 64
Lozan Antlaşması 66
Silah Arkadaşlarından Kopuş 72
Kürtler Eli Boş Dönüyor 74

KEMALİST CUMHURİYET (1923-1950) 79

1. Atatürk ve Kemalizm (1923-1938) 79

Mustafa Kemal Atatürk 80
1920'ler ve 1930'ların Kemalist Reformları 86
Yeni Ankara, Bir Alman Mimarlar Projesi 92
İçine Alma, Ele Geçirme, Dışlama: Türk Ulusunun Yaratılışı 96
Kişi Kültü ve Ilımlı Otokrasi 100

2. Mirasa Bağlılık (1938-1950) 104

İkinci Adam: İsmet İnönü 104
Her Şeye Muktedir Devlet: Ekonomi, Okullar ve Demiryolu Ağı 105
İkinci Dünya Savaşı'ndan Zarar Görmeden Çıkmak 109
Açılıma Giden Yolda 112

İSTİKRARSIZ ÇOĞULCULUK (1950-1980) 115

1. Yeni Beklentiler, Suya Düşen Umutlar (1950-1960) 115

NATO'ya Giriş 116
Çok Partili Sistemde Kendini Kanıtlama 118
1960 Darbesi 121

2. Yeni Kafa Karışıklığı 124

Gecekondular ve Misafir İşçiler: Köyden Kente Göç ve İş Gücü Göçü 125
Dış Politika Seçenekleri: CENTO, Balkan Paktı ve Diğer İttifaklar 130
Kıbrıs Sorunu 132
Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu 135
Demirel, Ecevit ve Erbakan: Partilerin Demirbaşları 137

3. Kutuplaşma ve Radikalleşme (1961-1980) 142

Liberal Anayasa ve Ekonomik Patlama 143
Askerî-teknokratik Ara Dönem 148
Siyasi Sistemin Raydan Çıkması ve Şiddet Dalgası 149
1980 Darbesi 155

İSLAMİ MUHAFAZAKÂRLIĞIN VAATLERİ (1980-2013) 157

1. İktidardaki Siyaset Mühendisleri (1980-1983) 158

Devletin Üstü Bir Devlet Olarak Ordu 159
Türk-İslam Sentezi 161

2. Ara Söz: Ulus ve İslam 165

Sağcı-muhafazakâr Akım: Muhafazakâr, Milliyetçi, İslam'a Yakın 169
İslamcı Hareket: Mağduriyet Miti ve Başörtüsü Sorunu,
Dervişlik Tarikatı ve Fethullah Gülen 170
Radikal Milliyetçi Hareket: Pantürkistler ve Ülkü Ocakları 176

3. Sınırsız ve Ölçülü Liberalleşme (1983-1993) 180

Özal'ın On Yılı 181
Doğu'da Yeni Dış Politika Koordinatları 184

4. Siyasi ve Ekonomik Durgunluk (1993-2002) 187

İslamcılığın Önlenemeyen Yükselişi 188
Alevilerin İkilemi 194
Kürt Sorunu ve PKK'nin Meydan Okuması 196
Kaygan Bir Zemin Üzerinde Türkiye 203

5. Yeni Başlangıç (2002-2013) 206

Erdoğan'ın AKP'si: Coşku ve Reform Hamlesi 209
Yüksek Devlete ve Derin Devlete Karşı Mücadele 214
Yeni Bir Özgüvenle Dış Ticaret Politikası 219
Türkiye'nin AB'ye Katılımı: Bir Başarısızlığın Tarihi 222

BİR BAŞKA CUMHURİYETE GİDEN YOL (2013 SONRASI) 227

1. Eski ve Yeni Kılavuz İlkeler 229

Arap Baharı, Yeni Osmanlıcılık ve Suriye'deki Savaş 230
Protestolar, Saldırılar ve Gülen Hareketinden Kopuş 236
Temmuz 2016'daki Başarısız Darbe Girişimi 238
2018'den Beri Başkanlık Cumhuriyeti 241

2. Eski Türkiye ve Yeni Türkiye 243

Kemalizm'in Çöküşü 243
Yeni Atatürk: Recep Tayyip Erdoğan 248
Popülizm ve Otoriterlik Geleneği 251
Kürtlerin Aşil Topuğu 257
Doğu ve Batı Arasında 260
Janus'un Yüzü, Geçmişe ve Geleceğe Bakmak 266

EK: KRONOLOJİ 271

KAYNAKÇA 277

DİZİN 315

TEŞEKKÜRLER

Alexander Balistreri, Joachim Berg, Tim Epkenhans, Hakan Karateke, Ali Sonay ve Martin Strohmeier kitap taslağının çeşitli versiyonlarını okuyup, bana birçok öneride bulundu. Özellikle Alexander Balistreri ve Tim Epkenhans'a içerik ve yapı konusundaki önemli tavsiyeleri için teşekkür borçluyum.

Bu kitabı Türkçeye mükemmel bir şekilde çeviren Hamide Koyukan'a içten teşekkür ederim. Metin Atmaca'ya Türkçe metnin düzeltilmesi, güncel bilgiler ışığında gözden geçirilmesi ve kaynak önerilerinden dolayı çok minnetârım. Güneş Sezen'e özenli editörlüğü için içten teşekkür ederim. İsmet Akça, Mehmet Alkan, Yaşar Tolga Cora, Ali Eryüzlü, Cengiz Yolcu, Ali Sipahi ve tüm Tarih Vakfı ekibine gösterdikleri anlayış, ilgi ve destek için çok teşekkür ederim.

Son yirmi yılda değişik vesilelerle buluşup görüştüğüm Mehmet Alkan, Metin Atmaca, Hüseyin Bağcı, Fatmagül Demirel, Murat Kaya, Hilmar von Lojewski, Akşin Somel, Anna Vakalis, Richard Wittmann ve Alp Yenen ile Türkiye'ye dair ufuk açıcı ve aydınlatıcı sohbetlerimiz oldu. Bununla birlikte, bu kitaptaki bazı argümanlar, bu kişilerin görüşlerinden açıkça farklıdır; kitabın içeriğinde hiçbir sorumlulukları yoktur.

İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsüne, İstanbul Şarkiyat Enstitüsüne, Münih Bavyera Devlet Kütüphanesi Doğu ve Doğu Avrupa Bölümüne, Basel ve Freiburg im Breisgau Üniversite Kütüphanelerine ve özellikle Sabine Mertens'e akademik misafirperverlikleri ve destekleri için teşekkür ederim. Bu kitabı, yıllar boyunca masa başında geçirdiğim sayısız saate rağmen bana olan inancını hiç kaybetmeyen ve bu kitap konusunda beni her zaman cesaretlendiren harika eşim Ljiljana'ya ithaf ediyorum.

Basel/Freiburg im Breisgau, Kasım 2023
Maurus Reinkowski

KISALTMALAR

AFAD	Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
BBP	Büyük Birlik Partisi
BSCE	Organization of the Black Sea Economic Cooperation (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, KEİÖ)
CENTO	Central Treaty Organisation (daha önce: Bağdat Paktı)
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DDKO	Devrimci Doğu Kültür Ocakları
DEP	Demokrasi Partisi
DEVA	Demokrasi ve Atılım Partisi
Dev-Genç	Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DİTİB	Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (Almanya'da)
DP	Demokrat Parti (1950'lerde)
DP	Demokratik Parti (1970'lerde)
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DTP	Demokratik Toplum Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi
ESI	European Stability Initiative (Avrupa İstikrar Girişimi)
FETÖ	Fethullahçı Terör Örgütü
FP	Fazilet Partisi
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HDP	Halkların Demokratik Partisi
HEP	Halkın Emek Partisi
IGMG	Islamische Gemeinschaft Millî Görüş (İslam Toplumu Millî Görüş)
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
JİTEM	Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele
KCK	Koma Civakên Kurdistan (Kürdistan Topluluklar Birliği)
MGK	Millî Güvenlik Kurulu
MİT	Millî İstihbarat Teşkilâtı
MNP	Millî Nizam Partisi
MSP	Millî Selamet Partisi
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OHAL	Olağanüstü Hâl Bölgesi (Güneydoğu Anadolu'daki Kürt bölgelerinde)
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
PDK	Partiya Demokrata Kurdistanê (Kürdistan Demokrat Partisi, Irak'ta)
PKK	Partiya Karkerên Kurdistanê (Kürdistan İşçi Partisi)
PYD	Partiya Yekîtiya Demokrat (Demokratik Birlik Partisi, Suriye'de)
RP	Refah Partisi
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SP	Saadet Partisi
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	Türkiye Halk Kurtuluş Partisi – Cephe
TİİKP	Türkiye İhtilalci İşçi-Köylü Partisi
TİKA	Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TKP-ML	Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOKİ	Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
UÇK	Ushtria Çlirimtare e Kosoves (Kosova Kurtuluş Ordusu)
UNFICYP	United Nations Force in Cyprus (Kıbrıs'taki Birleşmiş Milletler Gücü)
YPG	Yekîneyên Parastina Gel (Halk Savunma Birlikleri, Suriye PYD'sinin askerî kolu)

GİRİŞ

Türkiye güçlü bir ülke. Güçlü ekonomiye sahip, yirmi ülkeden oluşan G20 grubunun üyesidir. 1980'li yıllara kadar sınırlı bir erimi olan *Türk Hava Yolları*, bugün dünyanın en büyük uçuş ağlarından birine sahiptir. 2002 yılında *Adalet ve Kalkınma Partisi* (AKP) iktidarı devraldıktan sonra, ülkede etkileyici bir ekonomik yükseliş yaşanmıştır. Türkiye NATO içinde ikinci büyük orduya sahiptir; 1990'ların başında Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ülkenin jeo-stratejik önemi daha da artmıştır. Türkiye, Orta Doğu'da bozulan düzenle nasıl başa çıkılacağı, Avrupa'nın Afrika ve Asya'dan gelen göç baskılarına nasıl cevap vermesi gerektiği gibi günümüz siyasetindeki pek çok acil sorun için kilit bir ülkedir. Avrupa'da yaşayan Türkiyeli göçmenler, kıtanın en önemli diasporalardan birini oluşturmaktadır. Bu grup, modern kitle iletişim araçları ve ulaşım araçlarından faydalanarak, Türkiye'nin siyasi atmosferini Avrupa toplumlarına taşımakla kalmıyor, tersini de gerçekleştiriyor. Türkiye'nin yüzölçümü, en büyük Batı Avrupa ülkesi olan Fransa'nın yüzölçümünü aşar. Dinamik nüfus artışı sayesinde, gelecek yıllarda seksen beş milyondan fazla nüfusu olacaktır ve hâlihazır nüfusu şimdiden, Avrupa Birliği'nin en kalabalık ülkesi olan Almanya'yı geçmiş durumdadır.

Türkiye zor bir ülke. Avrupa ile ilişkileri her daim değişken olmuş ve her iki tarafın kimlik temelli politikaları bazı çekincelere neden olmuştur. Avrupa Birliği'ne katılması hâlinde ise (şu anda bu pek mümkün görünmese de), hem siyasi hem de demografik ağırlığı ile orantılı bir rol talep edebilir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olması hâlinde, emperyal geçmişinin izlerini taşıyan İngiltere'nin, Ocak 2020'deki ayrılışına kadar Avrupa Birliği'ne yönelik sürekli dile getirdiği muazzam kuşku ve çekinceleri gölgede dahi kalabilir. Türkiye, 2010'lu yılların başına değin, İslam ve demokrasinin nasıl uzlaştırılabileceğine örnek teşkil eden bir ülke olarak değerlendiriliyordu. Ne var ki 2010'lu yılların ortalarından itibaren otoriter bir yol izleyen iktidar, rol model olma ününü gittikçe kaybetmiştir. Dahası, yeni özgüveni göz önüne alındığında, durum daha da karmaşıklaştı: Av-

rupa tarafında eski mutlak üstünlükler yeni güvensizliklerle iç içe geçerken, Türkiye tarafında sömürge karşıtı refleksler, yeni emperyal hırslar ile örtüşmektedir.

Türkiye muazzam bir ülke. Bu geniş ülkenin fiziksel ve kültürel çeşitliliği oldukça etkileyicidir. Türkiye, dünyanın kültürel ve tarihsel açıdan en zengin bölgelerinden biri olan Küçük Asya'yı kapsıyor. I. Dünya Savaşı'nın sonunda yıkılan ve yeni bir ülkenin, 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu kaçınılmaz ve aynı zamanda mümkün kılan, ulus devlet öncesinin en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun halefidir. Avrupa betimlemelerinde fazlasıyla popüler olan "Doğu" ile "Batı" arasında bir köprü olma fikri, ülkeyi daha ziyade kullanışlı bir nesne olarak gösterdiğinden, Türkiye'de çok ilgi görmez; günümüzde kendini "kilit ülke" olarak görme söylemi daha revaçtadır. Türkiye, Avrupa ile bağlantılı bir ülkedir – ancak yalnızca bundan ibaret değildir. Türkiye toplumunun dinamiği Avrupa ülkelerininkini ziyadesiyle aşar. Nüfus artışı ve genç nüfusun çokluğu kendilerine yükten başka bir şey olmayan birçok Arap devletinin aksine, Türkiye, 2020'lerin sonuna kadar devam eden demografik ivmesini büyük bir iç pazarın gelişmesi için kullanabilmiştir.[1] Buna karşın büyük şehirlerin hareketliliği ve canlılığı zaman zaman bunaltıcı olabilmektedir.

Türkiye bölünmüş bir ülke. Dünyanın farklı bölgeleri ile kültürleri arasında bir köprü, hatta bir bölgedeki kilit devlet olmak her zaman bir avantaj değildir. Türkiye, farklı dünyaları birbirine bağlama iddiasını, kendi toplumunda dahi her zaman yerine getiremiyor. Türkler, Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çok ötesine uzanan tarihleriyle gurur duysalar da bu zengin miras, on dokuzuncu yüzyılda laik bir kesim ile kendisini dindar-muhafazakâr görenler arasında ortaya çıkan cepheleşme gibi zorlu mirası da beraberinde getirmiştir. Kendi tarihlerini tam olarak neyin oluşturduğu konusunda uzlaşılamadığından, bu mirasın ortak bir ulusal benlik imgesinin temelini nasıl oluşturacağında da anlaşmaya varılamamaktadır. Ülkenin büyük azınlıkları Aleviler ve Kürtlerle ilişkiler de buna paralel olarak gerilmiş durumdadır; onlara şu ana kadar önerilebilen ve arzu edilen tek çözüm de – Türk Sünni çoğunluk tarafından belirlenen koşullar altında – Türk ulus-devletinin bir parçası olmalarıdır. Azınlık hakları ve kültürel haklar açısından Kürtler ve mezhepsel açıdan Aleviler bu çözümü, ikna edici olmaması bir yana, çok cezbedici de bulmamaktadırlar.

1 UNICEF World's Children 2019, 192'ye göre 2008-2018 döneminde Türkiye'de nüfus artışı % 1,5 iken 2018-2030 döneminde bu oran % 0,7'ye düşecektir, bkz. İçduygu, Demography 2012, 333.

2010'lu yılların başında Almanca yayın yapan televizyon kanalları hemen her akşam kozmopolit İstanbul hakkında bir program yayınlarken (gerçi, bu tür programlar İstanbul'un çok küçük bir kısmıyla, şehrin 1900'lerdeki hâliyle ilgiliydi, hâlâ da öyledir), bugün bu şehrin ve bir bütün olarak da ülkenin cazibesi bir kenara bırakılarak hükümetin otoriterliğine odaklanmaktadırlar. Her halükârda, Türkiye gerek içeride gerekse dışarıda nadiren serinkanlılıkla yaklaşılan bir ülke – bu da kendine has özellikleri olduğunun ve dünya siyasetinin dışında yer almadığının bir göstergesidir.

Türkiye: Bölge, Sınırlar, Komşular

Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası hukuk çerçevesinde temelleri ve sınırlarının tanınışı, 24 Temmuz 1923'te başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri arasında imzalanan Lozan Antlaşması'nda yer alır. Bunu birkaç ay sonra 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu izler. Lozan'dan bu yana Türkiye'nin sınırları – Antakya ve İskenderun şehirlerini içeren, Hatay bölgesi olarak belirlenen ve 1939'dan sonra Türkiye'ye geçen bölge hariç – temelde aynı kalır. Orta Doğu devlet sistemi bir kriz bölgesi olarak bilinmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan'la çizilmiş sınırları içinde yüz yıl varlık sürdürmesi, bu bölgenin yirminci yüzyılda Avrupa sistemine göre daha istikrarlı olduğu bulgusunu desteklemektedir.[2]

Türkiye coğrafi yapısı itibarıyla da bütünlüklü bir yapı sergiler. 2750 kilometrelik kara sınırına kıyasla yaklaşık 5972 kilometrelik (adalar hariç) kıyı şeridi ile Türkiye, ağırlıklı olarak deniz sınırlarına sahip bir devlettir: Kuzeyde Karadeniz, batıda Ege Denizi ve güneyde Akdeniz ile çevrilidir. Ayrıca Çanakkale Boğazı ile Ege Denizi'ne, İstanbul Boğazı ile Karadeniz'e bağlanan Marmara Denizi de bulunmaktadır. İstanbul, Marmara Denizi'nin üst ucunda ve Boğaz'ın güney çıkışında, dolayısıyla dünyanın en önemli deniz nakliyatı yollarından birinin üzerinde yer alır. 780,576 kilometre kareyi kapsayan Türkiye'nin ulusal toprakları, bu nedenle "sınırlarında herhangi bir aşırı çıkıntı veya daralma olmayan, alan ve dış hatlarıyla etkileyici derecede ahengi olan bir bölgedir".[3] Öte yandan, bugün de Türkiye'yi tanımlamayı sürdüren batı-doğu ayrımı dikkat çekicidir: Osmanlı döneminde Batı Anadolu zaten devletin merkezi iken,[4] Cumhuriyet'in

2 Gelvin, *New Middle East* 2018, 7.

3 Hütteroth, *Türkei* 1982, 18.

4 Dinî vakıfların (evkaf) yoğunluğu, Batı Anadolu ve Balkanlar'da bir Osmanlı çekirdek bölgesinin belirlenmesine hizmet edebilir, bkz. Kreiser, *Kernraum* 1979.

ilk yıllarında doğu bölgeleri hâlâ yabancı bir unsur gibi görülüyordu. Güneydoğu Anadolu, Batı Anadolu'nun büyük şehirlerinde yaşayan seçkinler için sadece coğrafi açıdan uzak olmakla da kalmıyordu. İnsanlar "vahşi Kürdistan"dan geçmektense, dünyayı dolanmayı tercih ederdi.[5] Burası, doktorlar, memurlar, öğretmenler ve güvenlik güçleri için o zaman olduğu gibi kısmen günümüzde de rağbet görmeyen bir mecburi hizmet bölgesidir.

Türkiye'nin topraklarının sadece % 3'ünden (23.721 kilometrekare) biraz fazlası Boğazların batısındaki Trakya bölgesinde ve dolayısıyla "Avrupa'da"; geri kalanı Anadolu veya Küçük Asya'dadır. "Küçük Asya" terimi esas itibarıyla Türkiye'nin sadece Asya kısmının batısını – Karadeniz, Marmara Denizi ve Akdeniz arasındaki yarımadayı tanımlıyordu. Kızılırmak ve Fırat Nehirleri arasındaki havza ya da alternatif olarak İskenderun'dan Trabzon'a uzanan bir çizgi, Küçük Asya'yı daha doğuda kalan bölgelerden ayırır. "Anatolia" derken Yunanlar aslen Ege Denizi'nin doğusunda yer alan anakarayı kastetmekteydi. Ancak on birinci ve on ikinci yüzyıllarda, bu terim Türkler tarafından, daha geniş bir bölge için kullanılmaya başlandı. Bu kitapta Küçük Asya'dan değil, Anadolu'dan bahsedilecektir. Günümüzdeki Türkçe kullanımıyla *Anadolu* deyince, Türkiye Cumhuriyeti'nin Asya kesiminin tamamı anlaşılmaktadır. Kültürel coğrafya açısından Türkiye hâlâ Avrupa'nın bir parçası sayılır. Fiziki ve iklimsel koşulları nedeniyle yaşanabilir olmayan alanlar olması, Anadolu'yu İran, Arap Yarımadası veya Mısır'dan açıkça ayırır.[6] Avrupa ile Asya iki boğazla coğrafi olarak ayrılır: Çanakkale ve İstanbul Boğazları taşmış akarsu vadileridir ve İstanbul'da insanlar, bir yakadan diğer yakaya bakabilirler.

Coğrafi konumu göz önüne alındığında Türkiye, Portekiz veya güney İtalya'nınkiyle karşılaştırılabilir bir iklime sahiptir. Ancak ülkenin büyük bölümü subtropikal iklimin üstündedir. Türkiye'nin ortalama rakımı 1130 metredir (kimi açılardan Anadolu ile kıyaslanabilen İber Yarımadası ortalama 640 metre rakıma sahiptir.) Anadolu'nun ikinci bir özelliği, bölgenin hemen hemen tüm kütlesini oluşturan çok sayıda orojenik kuşağa sahip olmasıdır; böylece arazi kütlelere ve sıradağlara bölünmüş ve aralarında çeşitli büyüklüklerde (Balkanlar/Güneydoğu Avrupa *polje*sine benzeyen) *ova*lar oluşmuştur. Anadolu'nun üçüncü bir özelliği de İç Anadolu'nun, sahil şeridinin hemen arkasında yükse-

5 Popüler Alman yazar Karl May, Kürdistan'ın "vahşi"liğine vurgu yapan, bugün dahi basılmaya devam eden ve 1965'te filme dönüştürülen *Durchs wilde Kurdistan* ("Vahşi Kürdistan İçlerinde") (Freiburg i. Br. 1892) adlı macera romanıyla bu imajı pekiştirir. Osmanlı Dönemi'nde birçok Batılı seyyahın "vahşi" olarak nitelediği Kürdistan'ın Avrupa'daki bu imajıyla ilgili bkz. Atmaca, Fermanü's-Sultan, 2018.

6 Hütteroth, *Türkei* 1982, 262.

len, deniz kıyısına paralel uzanan ve yer yer 3000 metreden daha yüksek olan dağ kütleleri ile denizden ayrılmasıdır. İlk akla gelenler Karadeniz kıyılarındaki (doğudaki Kaçkarlar dahil) Kuzey Anadolu Dağları ve Akdeniz boyunca uzanan Toros Dağları'dır. Sadece batıda, Ege kıyılarında, dağ sıraları İç Anadolu yaylalarına doğru uzanır ve daha az engebelidir. Dar kıyı şeridindeki subtropikal iklim, İç Anadolu yaylalarının kuru kara iklimiyle tezat oluşturur.[7] İç Anadolu'nun, kıyılardan ayrılması ve doğu kesimlerine olan ulaşımın yer yer güç olması, asırlar boyunca ekonomik koşullarını ve siyasi tarihini önemli ölçüde şekillendirmiştir.

Bugün Türkiye'de yaygın olarak kullanılan bölge tanımları, ülkenin tarihsel çeşitliliğini yansıtmaz. Lidya (İzmir'in batısında) veya Pamfilya (bugünkü Antalya çevresindeki bölge) gibi antik yer isimlerine günümüzde sadece kültür sanat rehberlerinde rastlanır. Batı İç Anadolu bölgesinde önemli bir turizm merkezi olan Kapadokya'nın ismi, tıpkı Türkiye'nin Avrupa'daki parçasını tanımlamak için kullanılan Trakya gibi yaygın bir isimdir. Yine de pek çok şehir adında, özellikle İç Anadolu'da, erken Bizans yer adları yaşamaya devam eder; Amasya (Amaseia), Antalya (Attaleia), Bergama (Pergamum), Kayseri (Caesareia), Konya (İconium), Malatya (Melitene) veya Sivas (Sebasteia) örneklerinde olduğu gibi.[8] Türkiye'nin bugünkü illerinin neredeyse tamamı için, ilgili merkezî idare isimleri benimsenmiştir. Daha geniş alanları kapsayan, örneğin hava durumu haberlerinde fiziksel ve kültürel coğrafya açısından her zaman birbirine ait alanları belirtmeyen, bölgelere göre dağılım da görülür. Bunlar Ege, Marmara, Akdeniz, Karadeniz ve İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'dur.

Türkiye sekiz ülkeyle sınır komşusudur: Yunanistan, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan (yalnızca Nahçıvan koridoruyla), İran, Irak ve Suriye. Bu komşu ülkeler dilsel, etnik veya dinî olarak, çoğu kez her üç açıdan da, Türkiye'den farklıdırlar. Balkanlar'daki iki komşusu Bulgaristan ve Yunanistan, ulusal kimliklerinin temeli olarak Ortodoks Hristiyanlığa aidiyetlerinin altını çizerler.[9] Her iki devletin içinde de Türk azınlıklar vardır: Bulgaristan'ın Türk azınlığı nüfusun onda birini oluşturur ve Bulgar parlamentosunda Türkler kendi partileri tarafından temsil edilirler. Bunun yanında, ağırlıklı olarak güney Bulgaris-

7 Hütteroth, *Türkei* 1982, 20 d. – İç Anadolu çok dağlık olduğundan "İç Anadolu yaylası"ndan söz etmenin pek uygun olmadığını belirtir, bkz. Hale, *Modern Turkey* 1981, 5.

8 Bkz. Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism* 1971, sayfa 14 ve 15 arasındaki harita.

9 Her ne kadar, özellikle de Güneydoğu Avrupa'nın eskiden Osmanlılar tarafından yönetilen bölgeleri için ayrı bir tanımlama bulmak istense de, "Balkanlar" terimi lehine birçok argüman var. "Balkanlar" ve "Güneydoğu Avrupa" terimlerinin ikna edici bir açıklaması ve sınırlandırması için bkz. Sundhaussen, *Europa balcanica* 1999 ve Sundhaussen, *Balkan* 2003

tan'ın Rodop Dağları'nda yaşayan iki yüz elli bin kadar Pomak (Slavca konuşan Müslümanlar) var. İskeçe'den (Xanti) Yunan-Türk sınırına kadar uzanan bir bölge olan Yunan Batı Trakyası'nda, en büyük grup olarak Türklerin yanı sıra Pomaklar ve Romanlar'la birlikte yüz binden fazla Müslüman yaşamaktadır.[10] Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türk azınlıklar, Türkiye'nin bu ülkelerle şu sebeplerden dolayı defalarca ihtilaf yaşamasına neden olmuştur: Türkiye'nin onları koruma iddiası; Bulgaristan'ın ulusal homojenleştirme politikası ve özellikle Bulgaristan ile Yunanistan'ın toplumsal hafızasında, halklarının yüzyıllardır "Osmanlı boyunduruğu" altında, yani baskıcı ve yıkıcı Osmanlı egemenliği altında acı çektikleri fikrinin hâkim olması.[11] Ege Denizi'ndeki toprak anlaşmazlıkları ve çözümlenmemiş Kıbrıs sorunu, Türk-Yunan ilişkilerini daha da zora sokmuştur.

Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra kurulan kuzeydoğuda komşuları olan Gürcistan ve Ermenistan devletleri ile ilişkileri soğuktur. Ermenistan gibi Gürcistan da, kendisini ağırlıklı olarak, İslamlaştırılmış Kafkasya'da bir Hristiyanlık adası olarak görmekte ve Osmanlı İmparatorluğu ile sorunlu bir geçmişi olsa da Türkiye ile pragmatik temaslarını sürdürmektedir.[12] Öbür taraftan Ermenistan'la olan kötü ilişkilerinden dolayı Türkiye, Azerbaycan'a bağlanan kara köprüsü olarak Gürcistan'a bağımlı durumdadır. Örneğin Bakü'den Akdeniz'deki Ceyhan Limanı'na uzanan ve 2006 yılında açılan petrol boru hattı Gürcistan'dan geçmektedir. Ermeni-Türk ilişkileri bugüne kadar oldukça bozulmuş hâldedir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu Ermenileri'ne uygulanan soykırımın yüküne, Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında yer almış olmasıyla birlikte, Dağlık Karabağ Bölgesi üzerindeki Ermeni-Azeri çatışması da eklenmiştir.[13] Ermenistan ile Türkiye arasındaki kara sınırı günümüzde hâlâ kapalıdır. Dilsel, etnik, kültürel ve politik olarak Türkiye'ye yakın olan Azerbaycan'ın esasen Türkiye ile doğrudan kara bağlantısı yoktur. Ancak Ağrı Dağı'nın hemen kuzeyinde yer alan Iğdır'dan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne uzanan dar bir koridor bulunmaktadır. Bu Azerbaycan eksklavı, İran, Ermenistan ve Türkiye (sınırın sadece 17 kilometrelik bir bölümü olsa da) ile çevrilidir.

10 Stieger, *Vergessene Minderheiten* 2017, 115, 151.

11 Bkz. Höpken, *Türkische Minderheiten* 1989; Hering, *Osmanenzeit* 1989; Höpken, *Kulturkonflikt und Repression* 1994. 1990 sonrası duruma dair: Gangloff, *Politique balkanique* 2001, 350 d.

12 Gürcü halkı arasındaki Türkiye'ye yönelik güçlü antipatiler hakkında, bkz. Waal, *Caucasus* 2019, 149, 249.

13 Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlıklarının başladığı 1988 yılında, yani henüz Sovyet döneminde, Dağlık Karabağ'ın statüsü Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti içinde Ermeni çoğunluğa sahip "özerk bölge" idi, bkz. Ghaplanyan, *Post-Soviet Armenia* 2018, 152-175.

Türkiye'nin sınırlarının çok büyük bir kısmı yirminci yüzyılın başında çizilmiş olmakla birlikte, İran'la olan sınırları, Osmanlı ve İran arasında, bilhassa Kuzey Irak'taki toprakların kontrolü konusunda çok sayıda çatışma gerçekleşmiş olsa dahi, on yedinci yüzyılda belirlenmişti.[14] İran-Osmanlı, daha doğrusu bugünkü İran-Türkiye sınırı, yerleşik nüfusu seyrek olan dağlar boyunca uzandığından, çok az tartışma konusu olmuştur. İran ve Türkiye, 2011'den bu yana Suriye'de yaşanan savaşta açıkça ortaya çıktığı gibi, daha geniş bir bölge üzerinde çelişkili hegemonik iddialara sahiptir. Esasen Şii-Sünni çatışmasına rağmen, iki devlet temelde birbirine düşman değildir.[15]

Bugünkü Irak ve Suriye bölgeleri, on altıncı yüzyılın başlarından 1918'e kadar Osmanlı egemenliği altındaydı. Arap ulus devletleri gündemlerini takiben, Irak ve Suriye ulusal tarih yazımı ve toplumsal hafıza siyaseti (bu açıdan Bulgaristan ve Yunanistan'dakini anımsatmaktadır), dört asırlık Osmanlı hâkimiyetini gerileme dönemi olarak yorumlamaktadır. Buna ek olarak, Irak ve Suriye için hayati önemi olan su sorunu da çatışmaya çanak tutacak yeni nedenler ortaya çıkarmıştır: Suriye'nin doğu kesimleri suyunu sadece Fırat'tan tedarik ederken, Irak'ın, orta ve güney kesimleri su açısından Fırat ve Dicle Nehirlerine bağımlıdır. Ne var ki Türkiye, Doğu Anadolu dağlarından çıkan Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde, güney komşularının "su emperyalizmi" olarak kınadığı geniş bir baraj ağı kurmuştur.[16] Bu çatışmaya Suriye'nin, 1939'da Türkiye'ye karşı kaybettiği Hatay bölgesine yönelik iddiası da eklenmiştir.

Türkiye'nin komşuları arasında yakın bir dostu yoktur. Azerbaycan ve Orta Asya'da bulunan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan devletleri ortak bir kültür ve dil geçmişi bilinciyle Türkiye'ye yakın duran ülkelerdir. Bu ülkelerde konuşulan diller, Türkiye Türkçesi de dâhil olmak üzere, Türk dilleri grubuna aittir. Buna özellikle Rusya ve Çin'de konuşulan, akraba olmakla birlikte birbirini neredeyse hiç anlamayan diğer birçok dil de dâhildir.[17] Kafkasya bölgesinde yer alan Azerbaycan'ın dışında, Orta Asya'daki Türki devletler Türkiye'den binlerce kilometre uzaktadır ve bu devletlere ne kara ne de deniz yoluyla doğrudan ulaşılabilmektedir. 1990'lı yılların başında Türkiye'nin dış politikası, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin Orta Asya'daki Türki

14 Osmanlı-İran sınırları 20. yüzyılın başına kadar az çok aynı kalmakla birlikte değişiklik gösterdiğine dair temel bir çalışma için, bkz. Ateş, *Ottoman-Iranian borderlands* 2013.

15 Örneğin bkz., International Crisis Group, *Turkey and Iran* 2016.

16 Çarkoğlu / Eder, *Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin* 2001, 57.

17 Türk dillerinin çeşitliliği hakkında bkz. Johanson/Csato, *Turkic Languages* 1998 ve Türk etnik gruplarını kökenlerinin tarihi hakkında bkz. Golden, *Introduction to the History of the Turkic Peoples* 1992.

devletler için lider bir güç hâline gelebileceği beklentisine dayanıyordu. Fakat Türki devletler – Sovyetlerin bölge üzerindeki güçlü etkisi ve Rusçanın ortak dil oluşu nedeniyle – Rusya'dan tam olarak kopmak istemedikleri ve de kopamadıkları için, bu umut boşa çıkmıştır. Bu esnada Çin, coğrafi yakınlığı ve güçlü ekonomisi sayesinde, ama hepsinden önemlisi "yeni İpek Yolu" (son zamanlarda daha bilinen adıyla One Belt, One Road – Tek Kuşak, Tek Yol –) projesiyle, Rusya'nın yanı sıra Orta Asya'nın ikinci baskın aktörü hâline gelmiştir.[18]

Türkiye'de Kimler Yaşıyor?

Türkiye'yi fiziksel boyutlarıyla tanımlamak kolay. Buna karşın, Türkiye'de kimlerin yaşadığına dair sorunsuz bir tanımlama yapmak hayli güçtür. Etnik gruplar fiziksel olgular değildir, bu grupların tanımları gözlemcinin bakış açısına, mesela bir grubun dış perspektiften mi (etik), yoksa içeriden mi (emik) görüldüğüne bağlıdır. Etnik ve dinî gruplar, kesin tanımlama ve sınıflandırmaya direnen karmaşık yapılardır. Ülkenin etnik çeşitliliği hakkında yazmak, Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü tanımama, hatta bu konuyu kasıtlı olarak ön plana çıkararak baltalama suçlamasıyla karşı karşıya getirebilir insanı.[19] Oysa dışarıdan bakan bir gözlemcinin bakış açısından bu mesele, Türkiye'nin etnik çeşitliliği, tarihî ve kültürel zenginliğinin bir ifadesidir.[20]

Günümüz Türkiye'sinin açıkça Türk-Müslüman çoğunluğa dayanan etnik çeşitliliği, bariz bir şekilde Osmanlı, hatta Osmanlı öncesini yansıtmaktadır. İslam dünyası tarihinde temel bir dönüm noktası, Orta Asya'dan gelen Türk kökenli göçebelerin İslam dünyasının ana bölgelerine nüfuz etmesine denk gelmektedir. Bu göçebeler, askerî güçleri sayesinde günümüz İran topraklarını fethedip, on birinci yüzyılda hüküm süren Büyük Selçuklu Hanedanlığı'nı kurmayı başarmıştır. Türklerin Orta Asya'dan Batı Asya'ya göçü bir otobüs yolculuğuna benzetilmektedir: Doğudan batıya yapılan bu çok uzun yolculukta, birçok yolcu yolda inmiş veya araç değiştirmiş (örneğin Afganistan ve İndus Vadisi yönünde), fakat çoğu yolcu devam etmek istemiştir.[21] Yolculuk boyunca otobüs şoförleri değişmiş, motorun birkaç kez değiştirilmesi gerekmiş ve şase bile aynı

18 Hillman, *Emperor's New Road* 2020, kitabında bu konuya bir giriş yapar.

19 Bu tür bir ihtiyati onayın örneği için bkz. Andrews, *Introduction* 2002, 41.

20 Türkiye ile karşılaştırıldığında, bölgedeki diğer ülkeler etnik açıdan çok daha çeşitlidir veya en azından demografik olarak baskın bir etnik grup o ülkenin karakterini belirlemez. Örneğin Farsça konuşan Şiiler İran'da baskın gruptur ve nüfusun sadece yaklaşık % 60'ını oluştururlar. Diğer % 40'lık kesim arasında % 16 ile Azeri Türkleri ve % 10 ile Kürtler en büyük grupları oluşturmaktadır, bkz. Axworthy, *Iran* 2017, 126.

21 Bu açık karşılaştırma için bkz. Findley, *Turks in World History* 2005, 5.

kalmamıştır. Bu uzun yolculuğun varış tarihini kesin olarak biliyoruz: İmparator IV. Romen Diyojen yönetimindeki Bizans İmparatorluğu, doğu topraklarını yavaş yavaş istila eden Türk göçebeleri durdurmaya çalıştığında, 26 Ağustos 1071'de Manzikert'te (ya da bugünkü adıyla Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Malazgirt), çok sayıda Türk göçebe birliğinin desteklediği Büyük Selçuklu ordusuna yenilmiştir.

Böylece Anadolu, bu yeni halkın istilasına açıkça maruz kalmış, on üçüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yaklaşık bir milyon Türk ve Orta Asya boyları Anadolu'ya akın etmiştir. Bu yeni gelenler, yirminci yüzyıla kadar Anadolu'yu şekillendirmeye devam edecek göçebe bir geleneğin parçası olmuştur.[22] Başta ağırlıklı olarak Ortodoks olan Anadolu'nun nüfusu, yüzyıllar içinde kısmen Müslümanlaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1300 yılları civarında kuzeybatı Anadolu'da kurulmasından ve daha sonra Anadolu'nun tamamına yayılmasından sonra dahi, ülkenin Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması devam etmiş ve bu süreç ancak yirminci yüzyılın başlarında tamamlanmıştır. Türkiye'de yetmiş iki bucuk millet var, deyişinde de ifade edildiği gibi Türkiye halkları kendi çeşitliliğinin gayet farkındadır.[23] Ne var ki günümüz Türkiye'sinde durum, Osmanlı dönemindeki olağanüstü etnik, mezhepsel ve dilsel çeşitliliğe kıyasla soluk kalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, varlığının son dönemi hariç, halkı ulusal bir kültür bağlamında şekillendirmekle çok ilgilenmemiştir. İmparatorluğu yönetenler çoğu bölge ve beyliğin iç işlerine müdahale etmemeyi tercih etmiş, zaten etmesi de gerekmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye'ye yalnızca emperyal yayılışını değil, daha sonraki küçülme sürecini de miras bırakmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda milyonlarca Türkçe konuşan ve/veya Müslüman mülteci eski Osmanlı topraklarından Anadolu'ya akmış; bunların büyük bir kısmı Osmanlı'da Rumeli olarak adlandırılan Balkanlar'dan gelmiştir. Ataları Balkanlar'dan Türkiye'ye göç eden insanlar kökenlerini hâlâ "Rumeli'den" diye açıklarlar. Yaklaşık üç milyon Türk ve Müslüman, I. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra Balkanlar'dan bugünkü Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'nin toplam nüfusunun muhtemelen dörtte biri kadarını oluşturan bu mültecilerin torunları, günümüz Türk Sünni çoğunluk nüfusunun doğal bir parçasıdır.[24]

22 Türkiye'deki (eskiden) göçebe nüfus grupları hakkında, örneğin bkz. Andrews, *Ethnic Groups* 2002, 58-62: Yörük; 63-68: Türkmen; 68-71: Tahtacı; 71-73 ve 435-438: Abdal; 472-475: Karaçadırlı; 524-537: Alevi göçebeler.

23 Andrews, *Introduction* 2002, 18, ayrıca bkz. 31, 40, 56.

24 Kentel, *Identite nationale turque* 2001, 368. – 1856 ile 1995 yılları arasında Balkanlar, Kafkasya ve Kırım'dan yaklaşık dokuz milyon göçmen bugünkü Türkiye topraklarına gelmiştir; bu göçmenlerin Türkiye nüfusu

Buna ek olarak, 18. yüzyıldan itibaren Rusların, Kafkasya ve Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde yayılmasından dolayı kaçmış ya da sürgün edilmiş Müslümanlar vardır. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan gelen Nogay Tatarları ve Kırım Tatarları bunlara dâhildir; başta çoğu, Balkanlar'ın Osmanlı topraklarını yurt edinmiş, fakat ardından Rumeli'de yaşayan Müslümanların başına geldiği gibi, Anadolu'ya kaçmak zorunda kalmışlardır. 1864 yılında Rusya'nın Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na sürdüğü Çerkesler, önce Rumeli'de Hristiyan ve İslam yerleşimleri arasına silahlı köylü (Wehrbauern) olarak yerleştirilmiştir. 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında kalmalarına izin verilmeyince, Osmanlı devleti onları diğer yerlerin yanı sıra bugünkü Suriye ve Ürdün gibi bölgelere yerleştirmiştir.[25] Türkiye'de resmî ve konuşma dilinde kullanılan "Çerkesler" terimi, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Kuzey Kafkasya'dan bugünkü Türkiye topraklarına göç eden – Dağıstanlılar, Osetler veya Çeçenler gibi – etnik grupların hemen hepsini ifade eder. Esasında yanıltıcı olan bu terimin ortaya çıkışının geçmişi, başka şeylerin yanı sıra, 1950'lerden itibaren Çerkes derneklerinin Türkiye'de yaşayan Kafkasyalıları bir Çerkes çatısı altında toplama niyetlerine kadar uzanır. Çerkesler de (tüm Kuzey Kafkasyalıları kapsayan bir terim olarak) kendilerini, Sünni Müslüman nüfusun doğal bir parçası olarak görür.[26] Müslüman olmaları nedeniyle Türkiye'ye kaçan bu halklar geç Osmanlı döneminde *Muhacir* olarak anılmıştır. Muhacir kelimesi, Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye göçünü ve aynı zamanda İslami takvimin başlangıcını ifade eden Arapça *Hicret* ile aynı kökten geldiğinden, dinî göndermeleri olan bir terimdir.

Türkiye'nin etnik çeşitliliğinin bir başka nedeni de, eskiden Türk *ve* Müslüman değilken, uzun zaman önce Müslümanlığa geçmiş, ancak etnik kimliklerini ve kimi durumlarda dillerini korumuş azınlık grupların günümüz Türkiye'sindeki varlıklarıdır. Doğu Karadeniz bölgesinde (yani Gürcistan'ın Batum kentinin batısında) yaşayan Lazlar örneğin, bu gruba aittir. Kafkas dillerinin (Gürcüce ve Megrelce gibi), Kartveli dil ailesine mensup gerçek Lazlarının,[27] halk arasında "Laz" olarak anılan Doğu Karadeniz kıyılarının tüm sakinlerinden ayırt edilmesi gerekir. Türkiye'de "Lazlar" hakkında yayılan klişeler, İngil-

içindeki payı şu anda %40 ila 50 civarındadır, ayrıntılı bilgi için bkz. Karpat, *Introduction* 2000, xvi.

25 Çerkeslerin bugünkü Ürdün'ün başkenti Amman'ın ekonomik yükselişine katkıları hakkında bkz. Hamed-Troyansky, *Circassian Refugees* 2017.

26 Özbek, *Tscherkessen in der Türkei* 2002, 581, 587. – Erken Cumhuriyet Dönemi Çerkesleri hakkında bkz. Yelbaşı, *Circassians of Turkey* 2019.

27 Lazlar hakkında bkz. Benninghaus, *Laz* 2002.

tere'nin kuzeyindeki İskoçyalılar ile ilgili fıkralarla – yani, sözde garip bir dili ve kuşku uyandıran zekâsı olan bir ırk – karşılaştırılabilir. Güneydoğu Anadolu'da devlet ve dil sınırları birbiriyle örtüşmediğinden, Türkiye topraklarında Arapça konuşan bir nüfus bulunmakla birlikte, toplam nüfus içindeki payları azdır.[28] Arap yerleşim alanları çoğunlukla Hatay'da (yani Antakya ve İskenderun civarında), Çukurova'da, Suriye ve Irak sınır bölgelerinde bulunmaktadır ve bunların Türkçeyi benimsemiş olmalarından dolayı asimile olacaklarına dair beklenti yüksekti. Fakat 2010'dan sonra Suriye'den gelen yaklaşık dört milyonluk mülteci ile Türkiye'deki Arap nüfusu yeniden dikkate değer bir orana ulaşmıştır, bu da ülkedeki Arapların asimile olma algısını değiştirmiştir.

Önemli bir kısmı on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarındaki göç ve yerinden edilmelere dayanan, tarihsel olarak çeşitlilik gösteren, Müslüman ve genellikle Türkçe konuşan Türkiye'nin nüfusu, bugün nüfusun en az üçte ikisini oluşturmaktadır. Bu çoğunluğun aidiyet duygusu iki temele dayanıyor: Hem Türk hem de Sünni Müslüman olmak.[29]

Diğer birçok etnik grup gibi Türkiye'deki Yahudiler de büyük ölçüde Osmanlı döneminden beri mevcut olan bir kesimdir. Osmanlılar, fethettikleri topraklarda ve şehirlerde var olan Yahudi cemaatlerine dokunmadıkları gibi, on beşinci yüzyılın sonlarında İber Yarımadası'ndan sürülen çok sayıda Yahudiyi de ülkelerine kabul ettiler.[30] Osmanlı topraklarına sonradan yerleşen Sefarad Yahudileri (yani İspanya'dan gelen Yahudiler) Selanik'i başlıca bir Yahudi şehri hâline getirdiler; Yahudilerin Selanik'teki varlığı Yahudi Soykırımı sırasında, Alman Nasyonal Sosyalistlerce tamamıyla yok edildi. Ayrıca Osmanlı İstanbul'unda da on beşinci yüzyıldan günümüze kalan önemli bir Yahudi cemaati bulunmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana ve özellikle İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, buraya sürekli bir göç yaşandı. Türkiye'deki Yahudi sayısı şimdilerde yirmi binin altındadır. Toplumsal olarak ve devlet nezdinde giderek daha da belirginleşen anti-Semitizm ve 2000'li yılların sonlarından bu yana

28 Çukurova bölgesinde 70 bin kişinin Arapça konuştuğunu tahmin edilmesi hakkında bkz. Prochazka, *Die arabischen Dialekte* 2002, 12

29 Şiiler başlangıçta esas olarak Doğu Anadolu'daki Kars ve Iğdır şehirleri çevresinde bulunmaktaydı, bkz. Andrews, *Ethnic Groups* 2002, 73; Türkiye'deki Şii toplumunun bugün nüfusun % 4'ünü oluşturduğu tahmin edilmektedir. Bu da üç milyondan fazla insan demektir – oldukça yüksek bir rakam, rapor için bkz. ABD Dışişleri Bakanlığı, *International Religious Freedom Report* 2019, 2.

30 Sefarad Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil edilmesinin 1992'deki 500'üncü yıldönümü kutlamalarını örnek göstererek, günümüz Türkiye'sinde Yahudi varlığının temel bir çelişkisini görür – günlük yaşamda Türk çoğunluk ortamına koşulsuz asimilasyonun gerekliliği ile Osmanlı Türk "hoşgörüsünün" kesintisiz devamlılığının sözde kanıtı olarak Yahudi ötekiliğinin siyasi olarak (bazen) arzu edilen bir şekilde sergilenmesi arasında olduğu gibi, bkz. Brink-Danan, *Jewish Life in 21st-Century* 2012.

Türkiye-İsrail ilişkilerindeki belirgin bozulma, Türkiye Yahudilerini ülkedeki gelecekleri konusunda şüpheye düşürmüştür. Bu nedenle şimdilerde pek çoğu, İspanya ve Portekiz'in Sefarad Yahudilerinin torunlarına (İsrail'de olduğu gibi askerlik hizmetinde bulunma zorunluluğu olmadan) sunduğu ikinci vatandaşlık teklifini kabul ediyor.[31]

Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik ve mezhepsel çeşitliliğin en önemli ayağı – Müslümanların dışında – Hristiyan topluluklarıydı. Hristiyanların günümüz Türkiye topraklarındaki tarihi, Osmanlı döneminden çok daha öncesine uzanır. Bununla birlikte Hristiyanlar, özellikle Ortodoks cemaati, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugüne kadar süregelen bir kurumsallaşmış bir grup olarak da görülebilir. Zira, – bireyler veya gruplar hâlinde sürekli Müslümanlaşmalarına rağmen – yirminci yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti tarafından tolere edilmekle kalmayıp, kurumsal gruplar olarak da tanındılar. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yerli Hristiyanların, Anadolu nüfusu içindeki oranı beşte bir civarında iken, o zamandan beri bu oran Türkiye'nin toplam nüfusunun % 0,1'ine düşmüştür. Bugün Anadolu'nun yerleşik kiliselerinin üyeleri sayı olarak, Türkiye'ye yeni yerleşen Hristiyanlar, vatandaş olanlarla evlenen Hristiyanlar, Hristiyan mezhebinden olup ekonomik sebeplerle gelen göçmenler ya da Antalya'daki Alman emeklilerin gerisinde kalmıştır.[32]

Ortodoks Rumlar – bugünkü Türkiye topraklarında – geç Osmanlı Dönemi'nde dört ana yerde toplanmıştı. Başkent İstanbul'un yanı sıra, Ege kıyılarında on dokuzuncu yüzyılda Yunanistan'dan gelen göçle daha da güçlenen geniş bir yerleşim alanı ortaya çıktı. Üçüncü bir grup ise İç Anadolu'daki Karamanlılar'dı ve Türkçeyi Yunan alfabesiyle yazmalarıyla ayırt ediliyorlardı. Rumların dördüncü ana yerleşim bölgesi Karadeniz'in doğu kıyılarındaydı ve kökenleri Trabzon Rum İmparatorluğu'na dayanıyordu; 1461'de, yani Osmanlı devletinin 1453'te Konstantinopolis'i fethinden birkaç yıl sonra, Osmanlı'ya yenik düşmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi çerçevesinde, Ortodoks inancına sahip tüm insanlar Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Sadece İstanbul'daki Rum Ortodoks Cemaati ve Çanakkale Boğazı'nın güney girişindeki iki adada yaşayanlar bu hükümden muaf

31 Corte-Real Pinto/David, *Choosing Second Citizenship* 2019; Türkiye'deki Yahudi cemaatinin tarihi hakkında Rıfat N. Bali'nin çok sayıdaki yayınına bkz. Bali, *Model Citizens* 2012.

32 Stoll, *Religion und Laizismus* 1998, 41, 1990'ların sonu için şu sayıları verir: Rum Ortodokslar 16,000; Ermeniler 45,000; Süryani Ortodokslar 15,000; Keldaniler 2000; Katolikler 6500; diğer Hristiyan mezhepler 9850.

tutulmuştur. İstanbul'da 1924'de yüz binden fazla Ortodoks Rum yaşarken, 2010'ların başında yaş ortalaması altmış beş olan sadece iki bin kişi mevcuttu.[33] Haliç'in Fener ilçesindeki azametli Fener Rum Lisesi ya da devletin 1971'de Heybeliada'da kapattığı, fakat Rum cemaatince prensipte açılmaya hazır tutulan Ruhban Okulu binasının da gösterdiği gibi, İstanbul Rum Ortodoks Cemaati'nin altyapısı bugün de devasa boyutlarıyla ortadadır. Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Büyükada'da 1964 yılında kapatılan yetimhanesi, Avrupa'nın en büyük ahşap binasıdır ve çürümenin eşiğindedir.[34]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce çoğunlukla Doğu Anadolu'da yerleşik önemli bir nüfus grubu olan Ermenilerin sayısı, savaş sırasında kırım ve tehcir nedenleriyle birkaç on bine düşmüştü.[35] Erken Cumhuriyet döneminde devam eden baskılar nedeniyle, esasen Doğu Anadolu vilayetlerinde o dönemde hâlâ mevcut olan küçük Ermeni toplulukları çözülüp dağıldı. 1950'lerden bu yana Türkiye'nin Ermeni nüfusu daha ziyade İstanbul'da yoğunlaşmıştır.[36]

Bugünkü İran, Irak, Suriye ve Türkiye devletlerinin toprakları, Ermeniler gibi beşinci yüzyılda Hristiyan Kilisesi'nin bölünmelerinden ortaya çıkan "Doğu Hristiyanları"nın anavatanıdır.[37] Günümüz Türkiye'sinde, neredeyse sadece Güneydoğu Anadolu'da, Doğu Hristiyanları esas olarak iki gruptan oluşur: Yakubiler olarak da bilinen (578'de ölen önemli reformcuları Yakub Baraday'ın ardından böyle adlandırılmışlardır) Batı Süryanileri, Midyat şehri merkez olmak üzere Tur Abdin'de ("Tanrının Kullarının Dağı") yerleşikti.[38] 1970'lerden sonra nüfuslarında demografik bir düşüş yaşandı. Tur Abdin'de sayıları 1960'ların sonunda yaklaşık otuz binden iki-üç bine düştü, ancak son zamanlarda, özellikle de Avrupa'dan emekli olup geriye dönenler olmaktadır.[39] Batı Süryanileri-

33 Anastassiadou, *Grecs d'Istanbul* 2012, 372.

34 Rum Yetimhanesi İçin 40 Milyon Euro Gerekiyor, *Hürriyet*, 30 Temmuz 2019, https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/rum-yetimhanesi-icin-40-milyon-euro-gerekiyor-41287933 [28.3.2023]; Berberakis, *Büyükada Rum Yetimhanesi* 2020.

35 Bugün Türkiye'nin vatandaşlığına sahip 40-50.000 Ermeni'nin yanı sıra, Ermenistan'dan Türkiye'ye göç etmiş 100.000'den fazla yasadışı işçi mevcuttur, ayrıntı için bkz. Bardakçı vd., *Religious Minorities* 2017, 135.

36 Lozan Antlaşması'nda gayrimüslimlere tanınan güvencelerin sistematik olarak baltalanmasının yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin çektiği acıların devlet ve toplum tarafından inkâr edildiğini belirtir, bkz. Suciyan, *Armenians in Modern Turkey Modern* 2016.

37 "Doğu Kiliseleri"nin gelişiminin – eski terminolojiye rağmen – karmaşık tarihine dair açıklayıcı bir giriş için bkz. Spuler, *Gegenwartslage der Ostkirchen* 1948.

38 Doğu Hristiyanlarından Nesturiler hakkında Türkçe kaleme alınmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Kaplan, *Doğu Hıristiyanları Nesturiler* 2023.

39 Nestmann, *Ethnic Differentiation* 2002, 571. Türkiye'nin 2000'lerde ve 2010'ların başında Batı Suriyeliler ile ilişkileri iyileştirmeye yönelik görünürdeki girişimleri, Tur Abdin'deki günlük baskı ve saldırılarla tezat oluşturur, bkz. Bardakçı vd., *Religious Minorities* 2017, 177-189.

nin büyük çoğunluğu Batı Avrupa'daki diasporada yaşıyor artık. Kuzey Irak'ta ve aslen Türkiye'nin güneydoğusunda yaşayan ve genellikle "Asuriler" olarak anılan Doğulu Süryani Hristiyanlar, Nasturiler ve 1681'den beri Roma Kilisesi ile birleşmiş olan Keldanilerden oluşuyorlar.[40] Doğulu Süryani Hristiyanlar ise 1918'de İngilizler tarafından işgal edilen Mezopotamya topraklarına kaçmış ve bugün çok azı Türkiye'de kalmıştır.

Yahudiler ve Hristiyanlar, Türkiye'de etkileyici bir kültürel ve mimari miras bırakmıştır. Öte yandan, günümüz Türkiye'sini sadece dolaylı olarak etkilemektedirler ülkenin geleceğini şekillendirmekte önemli bir katkıları olmayacaktır. Aynı şekilde, eğitim dilinin Türkçe olması, modern kitle iletişim araçlarının etkisi ve köyden kente güçlü göç akımları gibi nedenlerle, Lazlar, Tatarlar ve Çerkezlerin ve hatta Güneydoğu Anadolu'nun Arapça konuşan halklarının artık Anadolu'daki Müslüman Türklerden belirgin bir farkları kalmamıştır. Etnik kökenleri hakkında farkındalıklarını korumuş olsalar da, kendilerini sadece Türk-Sünni çoğunluğa ait hissetmekle kalmayıp, çoğunluk tarafından da onun bir parçası olarak algılanmakta ve kabul görmektedirler. Yine de Türkiye, homojen bir ulus devlet olma iddiasını yerine getirememektedir. Bu iddia Kürtler ve Alevilerin varlığıyla açıkça çelişir.

Kürtlerin başlıca yerleşim alanları Batı İran, Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Türkiye'nin güneydoğusudur.[41] Türkiye Kürtleri esasen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da oldukça yoğun bir yerleşim bölgesinde yaşamaktadırlar.[42] Bölgeden Türkiye'nin batısındaki büyük metropollere ve Batı Avrupa'ya yapılan yoğun göçler, "Kürt sorunu"na, ne türde olursa olsun, salt bölgesel bir çözümün artık pek düşünülemeyeceği gerçeğine yol açmıştır. Kürtçe, Batı İran dil ailesine aittir ve farklı varyantlarda konuşulmaktadır; en önemlileri Türkiye'de Kurmanci ve Irak'ta Soranice'dir. Bu iki varyanta ilave olarak, Türkiye'de Bingöl, Tunceli [Dersim], Elazığ ve Diyarbakır'da meskûn, önemli orandaki Sünni ve Alevi nüfus da Zazaca konuşmaktadır.[43] Türkiye nüfusunun muhtemelen beşte birini oluşturan Kürtler, Türk çoğunluk toplumundan dilsel olarak ayrılır. Bununla birlikte, Türkiye'nin on yıllardır süren asimilasyon ve dil politikası nedeniyle, çoğu anadillerinde (ya da ebeveynlerinin ya da ninelerinin ve dedelerinin dilin-

40 Batı ve Doğu Suriyelilerden toplu olarak "Asuri-Keldani-Süryani ulusu" olarak bahseder, bkz. Yacoub, *Year of the Sword* 2016, 2.

41 Komşu ülkeler Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Lübnan, Türkmenistan ve Ürdün'de, genellikle kaçış ya da zorunlu iskânın bir sonucu olarak, daha küçük Kürt nüfusları bulunmaktadır.

42 Türkiye Kürtleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çiçek, *Ulus, Din, Sınıf* 2015.

43 Zazalar hakkında derli-toplu bir çalışma için bkz. Çağlayan, *Zazalar*, 2016.

de) kendilerini tam olarak ifade edemez.[44] Dolayısıyla sadece Türkiye'de değil, Avrupa diasporasında da Türkiye'den gelen Kürtler siyasi kaygılarını dile getirmek istediklerinde çoğunlukla Türkçeyi kullanırlar. Türkçe ve Kürtçe arasındaki dil farklılıklarına ek olarak, Hanefi Türkler ile çoğunluğu Şafi olan Kürtler arasında dinî bir fark da söz konusudur.[45] Yine de, Sünni İslam'ın dört mezhebinden ikisine ait olmak Kürt-Türk ilişkilerinde siyasi olarak öne çıkmamıştır.[46] Türkiye'de doğup büyüyenler Türkçe telaffuzundan, birinin Güneydoğulu olup olmadığını anlayabilirler. Öte yandan, artık nadiren giyilen yerel giysiler olmadıkça, dış görünüşten birinin Kürt olup olmadığının anlaşılması zordur. Toplumsal açıdan da Kürtler birbirine sıkı sıkıya bağlı, tek bir halk değildir. Belirleyici olan kültürel, dinî, sosyal ve dilsel farklılıklar olmadığına ve Kürtler de kendi içlerinde çok çeşitli olduklarına göre, öyleyse Kürtleri Türklerden ayıran nedir? Anadolu şehirlerinde uzun süredir, hatta birkaç kuşaktır yaşayanların çoğu kendilerini Kürt kökenli Türk olarak ifade etmektedir. Türk milliyet kavramının doğasında var olan gönüllülük ilkesi (belirleyici faktör Türk milletini tanıma, dil ve kültürdeki temel ön koşullarını yerine getirme iradesi ve isteğidir) burada ortaya çıkar. Kürt ataları olan eski Başbakan ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal (1927-1993) buna iyi bir örnektir. Öte yandan, Kürtlerin varlığını basitçe inkâr etme eğilimi de mevcuttur: buna göre Kürtler aslında – 1990'lara kadar söylenegeldiği gibi – yalnızca "dağ Türkleri"dir,[47] yani uzak dağlık bölgelerde uzun süreli tecritleriyle Türk kültürüne ve diline yabancılaşmış Türklerdir.[48]

Kürtleri ve Türkleri nihayetinde ayıran şey, kendini ve diğerlerini tanımlama gücüdür. Bugün Kürtlerin çoğu kendisini sadece Kürt kökenli Türk olarak değil, Kürt olarak da tanımlıyor. Bununla birlikte, büyük şehirlerde Türk ço-

44 Esas olarak Türkiye'de konuşulan Kurmancı dili, yakın dönemdeki toplumsal gelişmelerin büyük ölçüde dışında kalmıştır, bu nedenle Kurmancı ve diğer Kürt dilleri "modern toplumsal yaşamın sosyo-politik gerçeklerini ne sözcüksel ne de yapısal olarak yeterince ifade edememektedir", bkz. Behrendt, *Nationalismus in Kurdistan* 1993, 25.

45 Kürt Hanefiler Türkiye'nin doğusunda, örneğin Kars ilindeki Arpaçay çevresinde bulunabilir, bkz. Nestmann, *Ethnische Differenzierung* 2002, 563.

46 Hanefiler ve Şafilerin yanı sıra diğer iki Sünni hukuk ekolü Malikiler ve Hanbelilerdir, bkz. Nestmann, *Ethnische Differenzierung* 2002, 563.

47 "Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü" dergisinde 1982-1984 yılları arasında bu argümanı içeren on beş makalenin yayımlandığına atıfta bulunur, bkz. Andrews, *Introduction* 2002, 36. Kürt yazar M. Şerif Fırat'ın Kürtlerin Türk kökenli olduğunu iddia ettiği *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (Ankara 1948) adlı kitabının 1961'de yapılan ikinci baskısı, Kürtler arasında şiddetli protestolara yol açmıştı. 8 Mayıs 1961'te yapılan protestolarda, 315 Kürt göstericinin vurulduğu ve 754 kişinin yaralandığı olay için bkz. McDowall, *Modern History of Kurds* 2004, 406 d.; Cumhuriyet erken döneminden günümüze kadar resmî söylemde Kürt algısının dönüşümü için bkz. Yeğen, *Müstakbel Türk'ten*, 2014.

48 Kürtlerin "Dağ Türkleri" olarak yorumlandığı düşünüldüğünde, Alevilerden "Dağ Sünnileri" olarak bahsedilebileceğine dair esprili yorumu; bkz. Massicard, *Alevis in Turkey and Europe* 2013, 104

günluğa iyi entegre olmuş Kürtler kendilerini, Güneydoğu Anadolu'da Kürtlere uygulanan şiddetin yurttaşlık haklarını ihlal ettiği bir etnik grup olarak görmektedir. Türkler için ise Kürtler sadece Kürt'tür ve çoğunluğu Türk toplumunun doğal bir parçası olsa da, kritik durumlarda ikinci sınıf insan muamelesine tâbi tutulur. Nihayetinde, "ötekileri" dışlayarak kendini yeniden teyit eden ve "ötekilere" ve onların kaygılarına yaklaşımı sadece taviz olarak algılayabilen milliyetçiliğin gücünden kaynaklanır bu.

Türkiye'deki Aleviler Türkçe, Arapça, Kurmançça ve Zazaca konuşanlar olmak üzere dört ayrı topluluktan oluşmaktadır. Türkiye'de Alevilerin nüfus içindeki oranı muhtemelen, Kürtlerde olduğu gibi, beşte bire kadar çıkar. Bazı Kürtler Alevi ve aynı şekilde bazı Aleviler de Kürt olduğundan, Kürt ve Alevi sayıları birlikte toplanamaz.[49] Aleviler, aynı zamanda Kürt değillerse ya da Zazaca konuşmuyorlarsa, dilsel bakımdan Türk çoğunluk nüfusundan farklılık göstermez. Buna karşın Alevilerin Türkiye'deki devletle ve çoğunluk toplumuyla ilişkisi Kürtler ve Türkler arasındakinden çok daha karmaşıktır. Asıl Alevi yerleşim alanları – 1930'larda devletin yeniden iskân tedbirlerinden[50] ve 1950'lerden itibaren Batı Anadolu ve Avrupa'nın büyük şehirlerine göçten önce – İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun batısı, yani bugünkü Adıyaman, Bingöl, Elazığ, Erzincan, Malatya, Kahramanmaraş ve Tunceli illeriydi.[51]

Aleviler, Kürtlerden göre daha az birleşik, kendi kendine yeten ve dışarıya daha kapalı bir gruptur. Dinî tarihleri Alevileri çoğunluk toplumundan ayırır; Alevi teriminin "çok çeşitli dinî içeriğe ve ritüellere sahip heterodoks grupları" tanımlamak için kullanılıp kullanılamayacağı sorusu da sorulabilir.[52] Bununla birlikte, Kürtlerde olduğu gibi, Aleviler kendilerini Alevi olarak görür, Sünni Türkler tarafından da Alevi olarak görülürler. Alevilerin, Sünni çoğunluğun dinî pratik ve kültürel söylemine mesafeli oluşlarıyla tanımlandıkları herhâlde tartışma götürmez bir gerçek.

---

49 Bardakçı vd., *Religious Minorities* 2017, 99'a göre Alevilerin beşte biri Kürtçe konuşmaktadır. Türkiye'deki Alevi Kürtler hakkında ayrıca bkz. Gezik, *Alevi Kürtler* 2012.

50 Kemalist rejimin Kürt coğrafyasındaki iskân ve zorunlu sürgün politika ve pratikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, 1977.

51 Aleviler, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde sadece bir kez, 1963 yılında dönemin Köyişleri Bakanlığının "Köy Envanter Etüdleri"nde istatistiksel olarak kaydedilmiştir. Materyal hiçbir zaman yayımlanmamış olsa da, inceleyebilen akademisyenlerce kamuoyuna duyurulmuştur; bkz. Hütteroth, *Türkei* 1982, 277.

52 İnanç ve ritüellerdeki büyük farklılıklara ek olarak Aleviler arasında, aşiret örgütlenme yapıları (örneğin Avşar, Çepni, Tahtacı, Türkmen veya Yörükler arasında) veya Abdallar (esas olarak müzisyen ve sünnetçi olarak çalışırlar) ve Tahtacılardaki faaliyetlerde uzmanlaşma gibi bugün artık geçerli olmayan ayrımlar da vardı; bkz. Hirschler, *Defining the Nation* 2001, 157.

Alevilerin varlığı, on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi İran arasındaki emperyal rekabete çok şey borçludur. Bugün İran bize Şii İslam'ın doğal merkezi olarak görünür, fakat İran'ın Sünni nüfusu Şah İsmail'in (1487-1524) kurduğu Safevi Hanedanlığı döneminde, tepedenci bir politikayla Şiileştirilmiştir. On beşinci yüzyılın sonları ve on altıncı yüzyılın başlarında Safeviler ile Osmanlılar arasında Doğu Anadolu'nun kontrolü üzerindeki ihtilaf doruğa çıktığında, yerel halk Sünni ya da Şii ortodoksluğu arasında seçim yapmak zorunda kaldı; hâlbuki yapıları "metadoksi"[53] yani mezhepler üstüydü ve, "ortodoks" bir dinin ne anlama geldiği hakkında çok fazla bir fikirleri yoktu.

Siyasi bir çekişme noktası, giydikleri ayırt edici başlıklarına atfen "Kızılbaşlar" olarak adlandırılanlardı.[54] Grubun üyeleri Safevi Hanedanlığı'yla bağlarını sürdürdüler, öbür taraftan yeterince sadık olmadıklarından, Osmanlılar'ın zulmüne uğradılar. Osmanlı-Safevi iktidar mücadelesinin Osmanlılar lehine sonuçlanmasının ardından – burada belirleyici etken Sultan I. Selim'in (1512-1520) 1514'te Çaldıran'da (Van iline bağlı Çaldıran ilçesinin yaklaşık 30 km doğusunda, İran'ın kuzeybatı sınırı içinde kalan Siyahçeşme ilçesinin olduğu ova) kazandığı zaferdi. Savaşı kaybettikten sonra Kızılbaşlar Anadolu'nun erişilemez bölgelerine çekildi. Öyle görünüyor ki Kızılbaşlar ya da – sonradan kendi tanımlamalarıyla – Aleviler nihai şekillenişlerini ancak marjinallikte almışlardı.[55] Bugün Alevi ve Kızılbaş terimleri arasındaki fark, Kızılbaşlık Türk-Sünni çoğunluktaki toplum tarafından Aleviliği sosyo-kültürel olarak daha güçlü bir şekilde dışlamak için kullanılmaktadır.[56]

Ortodoks Sünni bakış açısına göre Aleviler Müslüman olamaz çünkü "İslam'ın beş şartı"nı (şehadet etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek ve hacca gitmek) yerine getirmezler. Alevilerin temel özelliklerinden biri, dinî kültürlerinin devlet nezdinde sakıncalı olması kadar, kendi dinî uygulamaları ve kimliklerinin açık yorumlarına karşı da bir direnç göstermeleridir: Dolayısıyla Aleviler, başkalarının onları veya kendilerini nasıl görmek istediklerine bağlı olarak, İslam mistikleri, Şiiler, Zerdüştler, Orta Asya'dan getirdikleri Şamanist

53 Kafadar, *Between Two Worlds* 1995, 76.

54 Bu terimin 16. yüzyıl Osmanlıca metinlerindeki karmaşıklığı üzerine, bkz. Baltacıoğlu-Brammer, *One Word, Many Implications*, 2019; Alevilik/Kızılbaşlık sufiliğinin 13. ve 15. yüzyıllar arasında İran ve Anadolu'daki toplumsal ve siyasal temelleri üzerine bkz. Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu* 2017.

55 Kehl-Bodrogi, *Alevitentum*, 2002, 505.

56 Gökalp, *Alevisme nomade* 2002, 526.

uygulamaların koruyucuları, hatta on birinci yüzyıldan beri Anadolu'da etkili olmuş dinî bir senkretizmin son temsilcileridir.[57]

Alevilik, diğer dinî gruplar (Ortodoksluk, Katoliklik, Sünni veya Şii İslam) gibi konsolide bir din değildi, hâlâ da değildir. Alevilerin ezoterik geleneği, Dürziler (bugünkü Lübnan, Suriye ve İsrail merkezli) ve Nusayrilerinkine benzerlikler gösterir, çünkü inancın hakikatleri küçük bir gruba mahsustur. Bununla birlikte, geleneksel halk ile manevi otoriteler (halife, dede, baba, mürşid, pir) ve inancın koruyucuları (musahip, rehber, talip) arasındaki bu katı ayrım zaman içinde yumuşamıştır.[58]

Nusayrilik Hatay ve Çukurova Arapları arasında yaygındır. Her ne kadar, hem Aleviler hem de Nusayriler Muhammed'in kuzeni ve damadı olan ve Şii imamların birincisi kabul edilen Hz. Ali'ye (600-661) dayandırılsa da, dinî tarih açısından Anadolu Alevileri ile ilgileri yoktur. Alevilerde dinî olarak merkezî öneme sahip cemevi, Nusayrilerde yoktur. İsrail, Lübnan ve Türkiye'de bulunmalarına karşın, Nusayri kültürünün kalbi Suriye'dir: ülke nüfusunun yaklaşık onda birini oluştururlar ve Nusayri Hafız el-Esad'ın (1970-2000) ve oğlu ve halefi Beşar el-Esad'ın egemenliği altında, Suriye'nin en güçlü etnik grubu hâline gelmişlerdir. Alevilerin aksine, bugün Suriye ve Türkiye'deki Nusayriler kendilerini Şii görür.[59] Arapça konuşan Sünniler'de olduğu gibi, Türkiye'deki Nusayriler arasında da Arapça yerini giderek Türkçeye bırakmaktadır.[60]

Günümüz Türkiye'si, on dokuzuncu yüzyıldan bu yana yoğun yoğun olarak gönüllü ya da zorunlu göçlerle şekillenmiş bir ülkedir. Türkiye, Cumhuriyet döneminde defalarca, en son 1980'lerin sonlarında Bulgaristan'dan ve 2010'larda birkaç milyon Suriyeli olmak üzere, Türk ya da Müslüman göçmeni kabul etti. 1990'lı yıllardan bu yana, Osmanlı pratiğini takiben, giderek farklı milletlerden ve renklerden göçmen kabul eden bir ülke olarak yeniden ortaya çıktı. Bununla birlikte, bugün Türkiye'nin kendini anlama açısından çok daha temel olan tarafı, milyonlarca Müslüman mülteci ve göçmenin tarihte ve bugün sığındığı bir yer olmasıdır.

---

57 Dressler, *Heterodoxy and Syncretism,* 2010, 251.

58 Aleviliğin temel kurumları üzerine bir çalışma için bkz. Yıldırım, *Geleneksel Alevilik* 2018, toplum düzeni ve otorite ilişkilerine dair kavramlar için bilhassa 227-257 sayfalar.

59 Hafız el-Esad 1972'de Lübnan'daki önde gelen Şii hukuk âlimlerine Nusayrilerin Şii ve dolayısıyla tartışmasız Müslüman olduklarını onaylatmıştır; bkz. Winter, *History of the Alawis* 2016, 7, 270. Reilly, *Fragile Nation, Shattered Land* 2019, 153.

60 Prochazka-Eisl/Prochazka, *Plain of Saints and Prophets* 2010, 67, 70.

Tarih Yazımının Dayanak Noktaları

2023'te Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun yüzüncü yılını gururla kutlamaya hazırlanıyor. Bununla birlikte, ülke içinde ve dışında çoğunluk, Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923'e değil de günümüz Türkiye'sini anlamak için daha geriye, en azından "İstiklal Savaşı"na kadar bakmak gerektiği görüşündedir. 1919-1922 yılları arasındaki bu savaşta, Anadolu'nun Türk-Müslüman nüfusu, doğuda Ermeni ve batıda Yunan muhaliflerine ve Osmanlı'nın yenilgisinden sonra Anadolu'nun bazı bölgelerini işgal eden Birinci Dünya Savaşı'nın İtilaf Güçleri'ne karşı kendini savunabildiği gibi, bağımsız bir Türkiye'yi de kurabildi. Bu Anadolu Ulusal Hareketi'nin hangi koşullarda savaş verdiğini ve Anadolu'nun savunulması için bir Türk-Müslüman hareketinin hangi deneyimler temelinde ortaya çıkabildiğini anlamak için, 1919 yılından daha geriye bakmak gerekir. Soru şu ki: Bu "daha geriye bakmak" bizi ne kadar öteye götürebilir ve götürmelidir?

Mayıs 1789'da, sadece bir ay önce tahta çıkmış olan Sultan III. Selim (1789-1807), Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî zaaflarına temel cevaplar bulmak için üst rütbeli devlet adamlarını topladı. Son yıllarda Rusya karşısındaki yenilgiler, savaşın kaderinin değiştirilebileceğine yorulamayacak kadar fazla ve yıkıcı olmuştu. Osmanlı ordusunun etkisinin, esas itibarıyla Avrupalı güçlerin gerisinde kaldığını Osmanlı eliti artık anlamıştı. Sultan'ın başkanlık ettiği tartışmalar, 1793'te "Yeni Düzen"in (nizâm-ı cedîd) ilan edilmesini ve aynı adı taşıyan yeni askerî birliklerin kurulmasını sağladı ve bu birlikler için ayrı bir hazine kuruldu.[61] Subay kolordusunu modern bilimler ve Avrupa savaş teknolojisi konusunda eğitmek amaçlı, Batı modeline göre kurulan ilk okullar bu döneme tarihlenir. Örneğin İstanbul Teknik Üniversitesi kendi tarihini gururla, on sekizinci yüzyılın sonlarında açılan "İmparatorluk Donanması Mühendislik Okulu"na (Mühendishane-i Bahr-i Hümayun) dayandırır.[62] Sultan III. Selim böylece iki inancı temsil ediyordu: Hem tecrübe edilmiş bazı eski uygulamaların korunması gerektiğine dair bir kararlılık ve hem de kaçınılmaz olarak kucaklanması gereken yeniliğe dair bir farkındalık. III. Selim'in reform çabaları önce 1807'de tahtına, kısa bir süre sonra da kellesine mal olan bir isyanla sonuçlandı.

Devleti reforme etme çabalarının başlangıcı, on sekizinci yüzyılın başlarına, Osmanlıların aleyhine olan 1718 Pasarofça Antlaşması'nın etkisiyle Viyana ve Paris'e elçiler göndererek Avrupa'ya dair daha net bir fikir edinmek isteyen

61 Bu reform çabaları hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Shaw, *Between Old and New* 1971.

62 İTÜ'nün kendi tarihini tanıtması için, bkz. https://www.itu.edu.tr/hakkimizda.

Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın (1718-1730) zamanına kadar geri götürülebilir.[63] Bununla birlikte, on sekizinci yüzyılın sonlarında III. Selim reformları, tüm geç Osmanlı dönemini şekillendirecek bir politikaya doğru, derin bir yön değişikliğini temsil ediyordu: Devlet, Batılı kurumları ve yenilikleri benimseyerek, başta en tehditkâr rakibi Rusya olmak üzere büyük Avrupalı güçlere karşı durabilmeyi birincil önceliği hâline getirdi. Bu noktadan itibaren, tarihsel süreklilik Cumhuriyet'in erken tarihine kadar uzanmaktadır: Genç Türkiye Cumhuriyeti'nde 1920'li ve 1930'lu yıllarda alınan tedbirler, on sekizinci yüzyılın sonlarından bu yana devam eden reform çabalarının tarihçesi bilinmeden anlaşılamaz. Dolayısıyla modern Türkiye'nin tarihi kaçınılmaz olarak on sekizinci yüzyıldan itibaren anlatılmalıdır.[64] Ancak Türkiye Cumhuriyeti tarihine bakarken, geç dönem Osmanlı tarihi içinde kaybolmamalı, kısacası aşırı bağlamsallaştırmanın cazibesine de kapılmamak gerekir.

Günümüz Türkiye'sinde tartışılan soruları ve öne sürülen argümanları anlaşılır kılmak için Cumhuriyet'in öncesine ilişkin, geç Osmanlı dönemine bakmak kaçınılmazdır. Bununla birlikte bu kitaptaki kronolojik sunum Cumhuriyetin ilanından on yıl kadar öncesinden, yani 1912 yılından başlıyor. 1912'den sonraki yıllar, Cumhuriyetin 1923'te kurulmasıyla sonuçlanan devrimci değişimlerle tanımlanır: 1912'nin sonbaharında Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı orduları Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan'dan oluşan ittifak tarafından ezildi; Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'dan başka, dar bir şerit dışında Avrupa'daki tüm topraklarını kaybetti. 1913 yazındaki İkinci Balkan Savaşı'nda, Birinci Balkan Savaşı'nın galipleri birbirlerine düştüğünde, Osmanlı ordusu Edirne'yi ve Doğu Trakya'yı yeniden ele geçirdi. 1914 sonbaharında Türkiye Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yanında yer aldı ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri karşısında yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı. Kısa bir aradan sonra bunu, 1919-1922 yıllarında Anadolu Ulusal Hareketi'nin "Kurtuluş Savaşı" izledi. 1912-1922 yılları arası, sadece son derece şiddetli ve kayıplarla dolu bir altüst oluşun yaşandığı dönem değil, aynı zamanda günümüz Türk kimliğinin temellerinin atıldığı dönemdir.

Bu bağlamda şu soru ortaya çıkıyor: Ne zamana kadar "Osmanlı İmparatorluğu"ndan ve ne zamandan itibaren "Türkiye' den bahsediyoruz? Bir devletten diğerine resmî geçiş 1922-1923 yıllarında gerçekleşir. 1 Kasım 1922'de Anka-

63 Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 45.

64 Buna göre standart eser Erik Jan Zürcher'in *Turkey: A Modern History* adlı kitabı, anlatısının yarısından fazlasını 1923 öncesi döneme ayırır. Berkes'in *Development of Secularism'i*, 1998 (ilk baskısı 1964'te yapılmıştır) ve Lewis'in yazdığı *Emergence of Modern Turkey* 1968 adlı iki klasik kitap da 18. yüzyıldan başlar.

ra'daki Millet Meclisi, saltanatı kaldırdı; 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi. Bu bağlamda en azından 1922'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndan söz edilebilir ve edilmelidir de. Gelgelelim, Osmanlı İmparatorluğu'nun, çok etnikli ve çok mezhepli imparatorluk sıfatının, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında çoktan sona erdiğini gösteren çok şey var. 1918'deki ateşkes ve Arap topraklarının kaybıyla birlikte İmparatorluk da emperyal vasfını yitirdi ve sadece bir devlet kabuğu olarak kaldı. Öte yandan, 1914'ten sonraki dönem için "Türkiye"den söz etmek de o kadar kolay değildir. Zira daha Birinci Dünya Savaşı'nda hâlâ bir "Osmanlı" ordusu vardı. Hristiyan askerler Birinci Dünya Savaşı'nın başında zaten silahsızlandırılmış ve demiryolu inşaatı gibi ağır işlerde çalıştırılmak üzere, Müslüman askerlerin gözetimi altında amele taburlarında bir araya getirilmişti. Osmanlı ordusu böylece Birinci Dünya Savaşı'nın başında Müslüman bir ordu hâline geldi, ancak askerî birliklerin geniş katılımı göz önüne alındığında Kürdistan ve Arap vilayetlerinden gelen birlikler, "Türk" ordusu tanımlamasına uymuyordu. Neredeyse her beş Osmanlı subayından biri İmparatorluğun Arap bölgelerinden geliyordu.[65] İstanbul'daki Osmanlı hükümeti ile 1920-1922 yılları arasında Ankara'da yeni oluşan Ulusal Hareket arasındaki çatışma dahi tek başına "Osmanlı"ya karşı "Türk" terimleriyle özetlenemez. Gerçekten de Ulusal Hareket sadece Türk olmayan (Kürt ileri gelenleri gibi) birçok aktörü değil, aynı zamanda kendilerini öncelikle Türk değil Müslüman olarak gören pek çok kişiyi de içeriyordu. Aşağıda, 1914-1923 yılları arasında, Osmanlı'da kendini Türk devleti olarak algılamanın ön planda olduğu veya Ankara'daki Ulusal Hareket'in liderliğinden bahsedildiğinde "Osmanlı İmparatorluğu"na ek olarak "Türkiye" terimi kullanılacaktır.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların Avrupalı betimlemeleri, çoğunlukla "Osmanlı İmparatorluğu"ndan değil de, "Türkiye"den bahsederek kafa karışıklığına katkıda bulunmuştur. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan toprakları "Türkiye'nin Avrupa toprakları" olarak tanınmıştır. O zamanın bu görüşü günümüz tarih yazımında sorgusuz sualsiz benimsenmemelidir, çünkü hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Türkiye Cumhuriyeti için kullanılan genel bir "Türkiye" terimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyal ve çok etnili karakterini bulanıklaştırmakla kalmayıp, sanki sonraki bir Türk ulus-devletinin

65 Kürtlerin oranı da dikkate alınmalıdır, bkz. Uyar, *Ottoman Arab Officers* 2013, 537 d.; Osmanlı ordusunda yüksek rütbede bulunan Kürt asıllı M. Emin Zeki bey'den aktardığına göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum'daki Dokuzuncu, Sivas'taki Onuncu, Mamürt'ül Aziz'deki On Birinci ve Musul'daki On İkinci Ordu çoğunlukla Kürtlerden müteşekkildi; bkz. Atmaca, *Fragile frontiers* 2018, 368f.; 1925 yılında Diyarbakır'da bulunan Yedinci Ordu'nun subay ve erlerinin en az yarısı Kürt'tü; bkz. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* 1978, 381.

çekirdeği yüzyıllar önce zaten varmış gibi yanlış bir izlenim yaratmaktadır. Öte yandan, daha önce de belirtildiği üzere, 1914-1923 yılları için "Osmanlı İmparatorluğu" kavramına sıkı sıkıya bağlı kalmak da gerçekçi olmayacaktır.

Aşırı bağlamsallaştırma tuzağına düşmeye, yani modern Türkiye'yi anlamak için doğru bağlantıyı ararken geç Osmanlı tarihinde kaybolma ihtimaline ek olarak, eksik bağlamsallaştırma tehlikesi de var: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin uluslararası tarih yazımında dikkat çekici bir çelişki göze çarpmaktadır: Günümüzde Osmanlı İmparatorluğu üzerine uluslararası araştırma yapanlar (yani Osmanlı tarihi, kültürü, edebiyatı vb. ile uluslararası bağlamda ilgilenen akademisyenler) onlarca yıldır Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa tarihi ile nasıl iç içe geçtiğini göstermeye çalışıyorlar. Bunu yaparken, bazen Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'daki rakipleri ve aynı zamanda Osmanlı idari sınıfı ile tebaa arasındaki doğrudan çatışma tarihinin çeşitli unsurlarını, küçümseme eğilimindedirler.[66] Buna karşılık, modern Türk ve uluslararası Türkiye tarihçilikleri, Türkiye'nin Avrupa ile, bilhassa yakın zamanlarda özellikle Balkanlar'la ve Orta Doğu veya Orta Asya ile olan yakın bağlantılarının bilincinde olmakla birlikte, araştırma çerçevesi olarak Türk ulus-devletini kullanmaktadırlar. Bunun nedenleri açıktır: modern öncesi imparatorluklar üzerine tarih yazımı, imparatorlukların benzer yönetim modelleri tarafından ne ölçüde şekillendirildiğini anlamlandırmaya çalışırken, yirminci yüzyıl devletleri üzerine oluşan tarih yazımı, ulus-devletin tanımlayıcı modelini yeniden yaratma ve yeniden anlatma sorumluluğundan kaçınamamaktadır.

İşin doğrusu şu: Türkiye tarihin gelişim süreci bakımından nevi şahsına münhasır bir ülke. Şu an için hiçbir ülkenin doğrudan karşılaştırma yapmaya uygun olmaması da dikkat çekicidir.[67] Bunun bir nedeni, Türkiye'nin daha dar veya geniş bir çerçevede bağlamsallaştırılması konusunun şimdiye kadar çok az düşünülmüş ve araştırılmış olmasıdır. Her halükârda, Türkiye'nin müstakil bir birim olarak ana hatlarını çizmek, daha büyük birimlere odaklanmaktan daha kolaydır.[68] Türkiye Cumhuriyeti'nin coğrafi tarihi için Balkanlar ve Arap dünyasındaki eski Osmanlı topraklarını açıklayıcı bir çerçeve olarak tercih etmek, Türkiye siyasetinin son yıllardaki neo-Osmanlıcılık gündemiyle tehlikeli bir şekilde yan yana durmak demektir. Öte yandan, Türkiye'yi genişletilmiş bir

66 Örneğin, Balkanlar'daki Osmanlı yönetiminin meşrulaştırılmasına ilişkin uluslararası araştırmaların eleştirel bir değerlendirmesi için Schmitt, *Introduction* 2016'ya bakınız.

67 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 101.

68 Etnik, coğrafi, dilsel ve siyasi açıdan son derece heterojen olan Kafkasya'nın genel bir tarihini yazmaya çalışmanın neredeyse imkânsız olduğuna dair bkz. Balistreri, *Writer, Rebel, Soldier, Shaykh* 2019, 346.

Avrupa tarihi çerçevesine yerleştirme çabasına girmek, tarihyazımını ve siyasi konumlandırmayı çok hızlı bir şekilde birbiriyle örtüştürmeye götürebilir. Çünkü, nihayetinde sadece siyasi düzeyde cevaplanabilecek, Türkiye'nin, Avrupa'nın bir parçası olarak görülüp görülemeyeceği sorusu, Türkiye'nin Avrupalı karakterinin – ister onaylama ister reddetme anlamında olsun – artık tartışılamayacağı bir duruma yol açmamalıdır. Türkiye temelde Avrupa tarihinden dışlanmamalı, bununla birlikte sorgusuz sualsiz Avrupa'ya ait de görülmemelidir. Türkiye Akdeniz'e kıyısı olan Arap devletlerinden tamamen farklı bir pozisyona sahiptir; bilhassa Osmanlı'nın son dönem elitleri, İmparatorluğun Avrupa ile ilişkileri hakkında – savaş ve barışın ötesinde – İslam dünyasının diğer tüm ülkelerinden daha önce yoğun bir şekilde düşünmeye başlamışlardı.

Dolayısıyla Türkiye – bu durumda muhtemelen en çok Rusya ile karşılaştırılabilir – coğrafi olarak Avrupa'nın dışında bir devlet olmanın ötesinde, tarihsel derinliği, çok sayıda kimliği ve Avrupa ile geçmiş karmaşık ilişkileri nedeniyle özellikle tarihsel araştırma ve tanımlamaya değer bir ülkedir.

Güven ve Öfke Arasında

Bu kitaptaki Türkiye tasvirini üç temel fikir şekillendiriyor: Birincisi, en geniş anlamıyla Kemalist-laik kanat ile yine en geniş anlamıyla kimliğini İslam dininde gören muhafazakâr kanat arasındaki karşıtlık; ikinci olarak, yerleşik kentli sınıflar ile 1950'lerden itibaren yaşanan büyük göç hareketi sonucunda milyonlarcası büyük şehirlere akın etmiş, Anadolu'nun kırsal kesiminde kalan halk arasındaki zıtlık; üçüncüsü de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi-duygusal dengesinin karakteristik özelliği olan güven ve öfke arasındaki gerilimdir. Öncelikle birbiriyle örtüşen ve birbirini güçlendiren ilk iki olguya bakalım.

1950'lerden itibaren Anadolu'nun kırsal kesimlerinden Türkiye'nin büyük şehirlerine veya Batı Avrupa'ya göç eden milyonlarca insanın serüveni, bugün Türkiye toplumunun temelini oluşturuyor. Milyonların göçünden kaynaklanan sürtüşme ve çatışmalar hemen göze çarparken, laiklik ve Kemalizm ile din temelli muhafazakârlık arasındaki ilk karşıtlığı kavramak, sadece terminolojisi nedeniyle bile, çok daha zordur. Daha dar anlamda "Kemalizm", erken Cumhuriyet döneminin önde gelen lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938) siyasi gündemi anlamına gelir. Daha geniş bir anlamda bu, Kemalizm'in sonraki kuşaklar tarafından çok farklı yorumlanması demektir, çünkü Kemalizm ne Atatürk hayattayken ne de daha sonra tam anlamıyla gelişmiş bir ideoloji hâline

gelmiştir. Bununla birlikte, Kemalizm ve laiklikten haklı olarak siyasi bir *habitus* biçiminde söz edilebilir: bürokratlar, subaylar, profesörler, yayıncılar, yargıçlar ve toplumdaki diğer destekleyici figürlerden oluşan bir ittifak – bu kitapta adlandırılacağı üzere "Kemalist bürokratik-entelektüel-yargı-asker kompleksi" – tarafından onlarca yıl boyunca desteklenen siyasi bir *habitus* oluşturur. Buradaki "kompleks"ten, yüksek düzeyde ideolojik bir sınıf, yani Kemalizm'in "merkez komitesi" değil, daha ziyade birçok açıdan birbiriyle çelişen ve hatta siyasi rakip bile olabilen kişiler, gruplar ve akımlardan oluşan bir ağ anlaşılmalıdır.[69]

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı, sağcı muhafazakâr siyasetçilerden İslamcı düzen savunucularına kadar geniş bir muhalefetin yükselişine sahne olmuştur. Hem sağ muhafazakâr akım hem de İslamcı hareket, Kemalizm'deki bir tasarım hatasını başarıyla gösterdi: Kemalist Cumhuriyet, dinî, feshedilmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kalıntısı ve tehlikeli bir rakip olarak bir kenara atmış, ancak ortak bir ulusal kimliğin temeli olarak da İslam'a aidiyeti esas almıştı. Ayrıca Kemalizm, politikalarından yararlanacağı varsayılan ve büyük ölçüde de öyle olan Anadolu insanına, her zaman bir yabancılık ve uzaklık hissi vermiştir.

Kemalizm onlarca yıl boyunca meşruiyetini, 1919-1922 yıllarında pek çok düşmana karşı ve her şeye rağmen yeni bir Türkiye için savaşılan Kurtuluş Savaşı'ndan, Türk ulusunun kahramanca kurtuluşundan almış olduğunu iddia etmiştir. Sağ kanat muhafazakârlık ve İslamcılık da kendi kurban mitlerini yaratmıştı: Kemalist reformlar, Anadolu'nun kırsal kesimindeki Müslüman-Türk nüfusu, alışkın oldukları kültürel ve dinî çevreden uzaklaştırarak (ki göç koşulları altında bu zaten gerçekleşecekti), Kemalist devletin yarattığı en büyük azınlık hâline getirdi. Sağcı-merkezci ve İslamcı politikacılar, (başlangıçta) sessiz olan Anadolu çoğunluğunun toplumda, siyasette ve ekonomide "aşağı bir çoğunluk" statüsüne itildiğine dair politikaların yıllardır etkili olduğunu tekrarlayıp durmuşlardır. AKP'nin 2002 yılında hükümeti kurması belirleyici bir olaydı çünkü Türkiye'de aslında iki ayrı çevre olan sağcı muhafazakârları ve İslamcıları (elbette kısmen gerçekliğe dayanan) bu mit temelinde bir araya getirmeyi başaran ilk partiydi.

Kabul edilmelidir ki burada öne sürülen, laik-Kemalist ve dindar-muhafazakâr kamp arasındaki karşıtlık argümanı, ikonoklastik değildir. "Laik" ve "dinî temelli muhafazakârlık" arasındaki zıtlığın, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki gerçek çatışma durumları ve karşıtlıkların sadece bir kısmını yansıttığı söylenebilir. Ör-

69 "Kemalizm"i görünüşte tek bir sabit nesne hâline getirip, Kemalist kamp içindeki farklı akımlara ve çatlaklara fazla dikkat etmemenin tehlikesine işaret eder, bkz. Aytürk, *Bir Defa Daha Post-Kemalizm* 2020, 104-106.

neğin 1960'ların ve 1970'lerin solcuları, her iki tarafta da sadece yanlış bilinci görebiliyordu. Kürt aktivistler, kendileri için Türk ulus devleti madalyonunun iki yüzü olan bu iki tarafın dışında kalmayı sürdürmüşlerdir. Hatta, Kemalizm ve İslamcılığın yirminci yüzyıl Türkiye tarihini anlamamızı zorlaştıran kurgular olduğunu söyleyecek kadar ileri gidenler dahi vardır.[70] Çok uzun zamandır insanların bu aşırı basit ikilem tarafından yönlendirildiğini söylemektedirler. Ancak can alıcı olan nokta da bu: Onlarca yıl boyunca Türklerin büyük çoğunluğu bu karşıtlığa inanmak istedi; siyasi çatışmalar, bu ayrım üzerinden yürütüldü. Bu kavramlar, deyim yerindeyse, Türk toplumu ve siyasetinde kendini tanımlama ve kimlik oluşumu konusunda en geçer akçe olup, "dost" ve "düşman" kategorilerini belirledi.

Yirminci yüzyıl Türkiye'sinde düşmanlık mefhumlarıyla düşünmek, güvensizliğin ve kişiler arası güven azlığının bir işareti olarak yorumlanabilirherhâlde.[71] Kırdan kente göç deneyimi ve köydeki düzenli sosyal ağların terk edilmesi, yani köydeki anlaşmazlık ve çözüm mekanizmalarının kaybıyla birleşen bu "temel kültürel yerinden edilmişlik",[72] ülke nüfusunun birkaç kuşağını şekillendirmiştir. Dahası, genç Cumhuriyet'te Anadolu'ya sadece birkaç on yıl, hatta birkaç yıl önce gelmiş ve sürgün ve kaçış deneyimini henüz unutmamış göçmenlerin (*muhacir*) oranının ne kadar yüksek olduğu görülebilir. Kesin olan, kent ve kır arasındaki çatışmanın yirminci yüzyıl Türkiye'sini şekillendirdiğidir. Başka türlüsü mümkün değildir: Sosyal ve ekonomik bir arka plan olmasaydı, Kemalist-laik ile dindar-muhafazakâr kutuplaşması asla bu kadar planlanmışçasına gerçekleşemezdi. Demografik üstünlükleri, fakat hepsinden önce Kemalizm'den çok daha üstün ve gerçekten de yenilmez derecede güçlü olan İslam'ın kimlik kaynağı sayesinde, yıllar önce şehirlere gelen "Anadolulular", iktidar araçlarına ulaşmıştır. Son birkaç on yıldaki gelişmelerle birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin iki temel çatışması, yani Kemalist-laik ve İslami-muhafazakârlar ile kentli ve kırsal kökenliler arasındaki karşıtlık gerilemektedir. Bununla birlikte, ülkenin siyasi geleceği geçmiş yıllardan aşina olduğumuz siyasi kutuplaşmayı kısmen takip edecektir. Bunların yerini hangi yeni çatışma hatlarının alacağı ise, şu an sadece belli belirsiz seçilebiliyor.

---

70 Din, Türk devletiyle şimdiye kadar varsayılandan çok daha fazla iç içe geçmiştir. Bu nedenle "Kemalist bir devletten" bahsetmek yanıltıcıdır; bkz. Lord, *Religious Politics* 2019, 13 d.

71 White, *Turkey in the 1970s* 2020, 306; 1970'lerde Anadolu gençliğini örgütlü sağ radikalizmin kucağına iten en önemli faktörler olarak yabancılaşma, gerileme korkusu ve küskünlük duygularını görmektedir, bkz. Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 38, 50-55, 69 ve b.a.

72 Mardin, *Youth and Violence in Turkey* 1978, 235.

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki "klasik" karşıtlıkların çözülmesinin siyasette bir rahatlamaya yol açacağı varsayılabilirdi. Ancak, son birkaç yıldaki gelişmelere bakacak olursak, durumun tam tersi olması daha muhtemeldir. Yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda Türkiye için geçerli olan şey, ki burada kitabın üçüncü tanımlayıcı fikrine geliyoruz, ülkenin karakteristik özelliği olan güven ve öfke arasındaki gerilimdir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde kahraman ve mağdur, erkeklik ve kırılganlık rollerinin yan yana gelmesi ya da hızlı bir şekilde yer değiştirmesi dikkat çekicidir.[73] Türklerin kendi ülkelerine ve kendi tarihlerine karşı soğukkanlı bir tutum sergilemekte zorlandıkları açıktır. Sorun Türk milliyetçiliğinin taşkınlığı değil, uçurumlarıdır. Dolayısıyla, Türk olduğunu söylemek isteyen herkesin (daha doğrusu her Müslümanın) Türk olabileceğine duyulan güvenin yanı sıra, bu iddiayı yerine getiremeyen ya da getirmek istemeyenlerin dışlanması da söz konusudur. Türkiye'nin hem coğrafi hem de tarihsel olarak sahip olduğu özel konum, Türkleri gururlandırmakta ve kendi ayakları üzerinde durabileceklerine dair güven vermekte, fakat bunun yanında derin bir güvensizlik de tekrar tekrar ortaya çıkmaktadır.

Esasen Türkiye, ülke siyasetinin ve toplumunun karşı karşıya olduğu sorularla, yani Aleviliğin mirasını yeniden anlamak ve Kürtlerin statü sorununa bir cevap bulmak ve böylece ülkenin yirminci yüzyılın başından bu yana izlediği kalkınma yolunu devam ettirmek gibi sorunlarla cesaretle başa çıkabilecek kadar istikrar ve güç kazanabilirdi. Peki, tüm gücüne rağmen Türkiye'yi bu kadar kırılgan yapan nedir? Siyasi kültürünün karakteristik özelliği olan açıklık ve içe kapanma, demokratik uyanış ve otoriter sertleşme, açık güven ve iç kemiren şüpheler arasında gidip gelmelerin nedeni nedir? Bu, iki arada bir derede kalmışlık hissi uluslararası düzeyde de görülebilir. Batılı olma anlamında "köprü ülke" konumuna yerleştirilirken, öbür taraftan Türkiye'de yaşayanların çoğunluğu tarafından Avrupa'ya ait olmayan bir ülke olarak görülmektedir Bu kitap, – bir tarihçiden de ancak bu beklenirdi – verimli olmakla birlikte çoğu zaman kendine zarar veren bu gerilimin daha derin nedenlerinin, Türkiye'nin kendi tarihine dair fikirlerinde yattığı varsayımına dayanıyor.

73 Güven kavramı, Mustafa Kemal Atatürk'ün en ünlü sözlerinden birinde de yer alır: "Türk öğün, çalış, güven". – Türk siyasetinin tanımlanmasında öfke kavramı yeni değildir. Bkz. Öktem, *Angry Nation* 2011, Türkiye'deki insanların Türkiye içindeki ve dışındaki siyasi elitlerin manipülasyonu karşısındaki öfkesini vurgular; ayrıca bkz. Temelkuran, *Euphorie und Wehmut* 2015, 137, 143, 172, 174, öfke ve nefreti Türk toplumunda aşındırıcı bir unsur olarak görür.

Türk benlik imgesinin kökleri, çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türk ulus devletine geçişin gerçekleştiği yıllarda bulunabilir. Birinci Balkan Savaşı'nın başladığı 1912 sonbaharından, Kurtuluş Savaşı'nın sona erdiği 1922 yazına kadar süren bu son derece yoğun şiddet ve savaş evresinde, kahramanlık ve acının öyküsü ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiş gibidir. İşte güvenin dayanak noktası burasıdır, yani o yıllarda her türlü beklentiye ve çok sayıda düşmana rağmen modern Türkiye'nin temelleri atılmıştır. Gelgelelim, bu dönemde yaşanan olaylar öfkeyi de beslemektedir: Birinci Balkan Savaşı'ndaki yıkıcı yenilgi ve Avrupa'daki (Doğu Trakya hariç) tüm toprakların kaybedilmesi; Avrupa'nın Türkiye söz konusu olduğunda her zaman çifte standart uygulaması ve bugün de bunu uygulamaya devam etmesi ve Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilere ne yaptığı sorusu medeniyete uygunluk standardına yükseltilirken, on dokuzuncu yüzyılda milyonlarca Müslüman'ın sürülmesi ve öldürülmesinin neredeyse hiç ciddiye alınmamasının acısı.

Bu kitabın, söz konusu durumu bir "tarihsel miasma"ya, yani geçmişte yaşanmış ve çözülememiş çatışmaların dumanının hâlâ Türkiye'deki toplum ve siyaset üzerinde durduğu noktasına getirmek gibi bir niyeti yoktur. Bu kitap, bugünün Türkiye toplumunun geçmişini değiştiremez, ancak bu geçmişe karşı bakış açısını değiştirebilir. Bununla birlikte, Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş döneminin çatışmaları bugün de etkisini sürdürmekle kalmıyor, sürekli yeniden canlanıyor: Mağdurların hikâyesi kahramanların hikâyesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş miti Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş mitiyle iç içe geçiyor; 1912-1922 yıllarında yaşananların bir kısmı inkâr edilirken bir kısmı ise kutsallaştırılıyor. Bu bakımdan Türkiye, 2010'lardan bu yana Erdoğan'ın otoriter rejimi altında gönülsüzce de olsa kendine sadık kalmıştır. Recep Tayyip Erdoğan yönetime geçtiğinden beri, dünyadaki tüm Müslümanlar için model bir İslam devletinin kurulmasına değil, Türkiye'nin gücünü ve "İslami" (Türk İslamı diye okuyun) karakterini ön plana çıkaran bir devlet kurmak için çalışmıştır.

Bu tezler, Türkiye Cumhuriyeti'ne özel bir yol çizme gibi anlaşılmamalıdır. Duygusal coşkudan derin kızgınlığa geçişler başka birçok devletin tarihinde de gözlemlenebilir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sosyalist Yugoslavya kendinden emin bir uyanışı temsil ederken, 1990'lardaki Yugoslavya'nın parçalanma savaşlarına, diğerlerinin daha önceki ihmallerine duyulan öfkenin meşrulaştırılması eşlik etmiştir. Liberal Batı'nın 1990'lardaki vaatleri şimdi Doğu Avrupa'da hayal kırıklığıyla, hatta açıkça reddedişle karşılanıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arap dünyası, sömürgecilikten kurtulma sürecinde Arap

milliyetçiliğinin vaatleri üzerine inşa edilmiş bir coşku dalgasına kapılmış, ancak 1970'lerden itibaren Arap otokrasilerinin kasvetli dönemine gömülmüştür. 2011'deki "Arap Baharı" birkaç ay içinde büyüsünü tüketmiştir; ya otoriter rejimlerin ısrarına yenik düşmüş ya da Yemen, Libya ve Suriye'de olduğu gibi sonu gelmeyen bir savaşın uçurumuna sürüklenmiştir. İran'da liberal aşamalar çok daha kısa ve tartışılır niteliktedir: 1905-1911 yıllarında gerçekleşen anayasal devrim, 1953'te Başbakan Muhammed Musaddık'a (1882-1967) karşı yapılan darbeden hemen önceki dönem ve Ruhullah Humeyni (1902-1989) yönetimindeki Şii din adamlarının devrimi tekellerine almalarından önce yani 1978-1979 yıllarında devrimin ilk aşamalarının gerçekleştiği süreçtir. Türkiye'yi bu en bariz karşılaştırmalara tâbi tutarsak –Arap dünyası, İran ve Rusya dâhil olmak üzere Balkanlar ve Doğu Avrupa – bulgular oldukça olumludur: Türkiye'deki göreceli liberalizm dönemleri genellikle on yıldan uzun sürer ve yirminci yüzyılda da münferit bir dönem olarak kalmamıştır. Her halükârda bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin yirminci ve yirmi birinci yüzyıldaki tarihî bir gerileme hikâyesi olarak yazılamaz.

Cumhuriyetin yüzüncü yıldönümü vesilesiyle Türkçe ve diğer dillerde birçok kitap yayımlanacaktır. Hepsinin kendine özgü güçlü ve zayıf yönleri olacaktır. Okurlar bu kitapta toplumsal cinsiyet meseleleri, edebiyat, kültür veya ülkenin entelektüel tarihi gibi konuları bulamayacaktır. Buradaki Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarih anlatısı, yazarın eğilimleri ve tercihlerinin yanı sıra, Atatürk'ten günümüze Türkiye tarihinin başka türlü anlaşılamayacağı inancından da kaynaklanmaktadır.

1
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA VEDA

I Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması kimseyi şaşırtmasa da İmparatorluktan Cumhuriyete giden yol önceden belirlenmiş bir yol değildir. Avusturya-Macaristan ve Rusya ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılarına dayanamamış üç büyük Avrupa imparatorluğundan biriydi. Dahası, Osmanlı İmparatorluğu sadece Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedenlerinden biri olmakla kalmamış, on dokuzuncu yüzyılda parçalanmaktan ancak Avrupalı Büyük Güçler'in çıkarları doğrultusunda bir çıkmaza girerek kurtulmuştu. Yine de 1918'de hiç kimse, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarından doğan Türkiye'nin galip güçlerin getirdiği düzenlemelere, yani 1920 Sevr Antlaşması'na karşı koyabilecek tek ülke olacağını tahmin edemezdi. 1919-1922 yılları arasındaki savaş, 1923 yılında yeni Türkiye'yi uluslararası hukuka göre egemen bir devlet olarak kuran yeni bir barış antlaşması olan Lozan Antlaşması'nı zorunlu kılmıştı.

1. Miras ve Yük: Geç Osmanlı Dönemi (1876-1912)

Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet tarihi iç içedir. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin geç Osmanlı tarihi anlatısı içinde kaybolma tehlikesini önlemek adına, bu bölümde on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumu ve siyasetinin üç örnek meselesi ele alınmaktadır. Bu konular bugün Türkiye'deki benlik imgesini ve siyasi tartışmaları şekillendirmeye devam ettiklerinden, örnek teşkil etmektedirler.

İlk alt başlık, milliyetçilik çağında geç Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaa ile ilişkisini nasıl şekillendirdiği sorusuna ayrılmıştır. Yukarıdan dayatılan bir devlet vatanseverliği olan Osmanlıcılık, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir denge arıyordu. Buna karşın bugün Türkiye'de, Müslüman egemen seçkinler tarafından uzatılan bu elin, Avrupalı büyük güçlerin etkisiyle, İmpara-

torluğun Hristiyan halkları tarafından onur kırıcı bir şekilde reddedildiği hissi hâkimdir.

Bu da ikinci soruyu, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıldaki ezici Avrupa üstünlüğü karşısında hangi manevra alanını hâlâ koruduğu sorusunu akla getirmektedir. Osmanlı seçkinleri, Avrupa emperyalizmiyle mücadelede, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne kültürel yöntemler olarak aktarılacak olan, kendini haklı çıkarma ve "asimetrik diplomasi" biçimlerini geliştirmiştir. Geç Osmanlı döneminin üçüncü mirası, 1908'den itibaren yönetimi ele geçirmiş olan Jön Türkler'e dayanan ve çözülmemiş şu sorudur: Bugüne kadar denenmiş yenilenme yollarının yanlış olduğu kanıtlansaydı, – radikal nitelikte olanlar dâhil – hangi çözümler hâlâ mümkün olabilirdi? Jön Türkler tarafından geliştirilen cevaplar, fakat hepsinden önemlisi onlardan beslenen siyasi kültür Türkiye'yi yirminci yüzyılın yarısına kadar şekillendirmiştir.

Gayrimüslimler ve Yurtsever Osmanlılık

Sultan I. Abdülmecid (1839-1861) tarafından kabul edilen Tanzimat Fermanı (hatt-ı şerif) 3 Kasım 1839'da Topkapı Sarayı'nın yanında bulunan Gülhane Parkı'ndaki meydanda ilan edilmiştir. Ferman, tebaanın canını, namusunu ve malını güvence altına almakta, sistematik ve adil vergi toplama sözü vermekte ve kapsamlı bir zorunlu askerlik sistemi getirmişti. 18 Şubat 1856'da yine I. Abdülmecid tarafından çıkarılan "Islahat Fermanı" (hatt-ı hümayun), 1839 fermanında zikredilen reform noktalarını teyit etmekte ve Müslümanlar ile gayrimüslimlerin kanun önünde eşitliğini sağlamaktaydı.[1] Vergi yükünün daha adil bir şekilde paylaştırılması ve zorunlu askerlik gibi bazı çabalar Osmanlı'nın iç işleyişiyle ilgili olsa da kanun önünde Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliği hedefi Avrupa kamuoyuna yönelik bir taahhüttü.

Osmanlı devleti seçkinleri, on dokuzuncu yüzyılda, Avrupa devletlerinin üstünlüğü, Osmanlı'daki idari ve ekonomik sorunlar ve Balkan topraklarında yayılan milliyetçilikle karşı karşıya kalınca yeni bir toplumsal düzen kurmaya girişmişlerdi. Yüzyıllarca geçerli olan yaklaşımların aksine, yukarıdan dayatılan Osmanlıcılık fikri, tebaa kavramından vatandaşlığa geçmenin yanı sıra, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hukuki ve toplumsal eşitliği sağlamayı hedeflemekteydi. Milliyet veya dinden bağımsız bir imparatorluk yurtseverliği birleştirici unsur hâline gelmeliydi.

1 İki reform fermanının İngilizce çevirileri için bkz. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1956, c. 1, 113-116 ve 149-153

Küçük bir seçkinler zümresinin büyük bir tebaa kitlesine hükmetmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun belirleyici özelliklerinden biri olagelmiştir. İmparatorluk yapısında yüzyıllardır süregelen dalgalanmalar ve pek çok yerel özellik bir yana, "Osmanlılar"ın sadece Osmanlı hanedanının üyeleri, yani birinci Sultan Osman'ın (ö.y. 1326) halefleri değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici sınıfına mensup önde gelenleri olduğu söylenebilir. Hanedan ailesini ve yönetici sınıfı İmparatorlukta yaşayan diğer herkesten ayıran belirgin kültürel öğe "Osmanlıca"ydı. Osmanlıların kullandığı Osmanlıca, hiç de kolay değildi; bu dil günümüz Türkçesine yakın olmakla birlikte, Arap alfabesiyle yazılıyordu ve Arapça ve Farsçadan çok sayıda ödünç sözcükle zenginleşmişti. Dahası, erkek ve Müslümansanız, Osmanlı olabilirdiniz. Örneğin, kadınlar, Osmanlı tarihinin bazı dönemlerinde padişahın annesi (Valide Sultan) yönetimde pay sahibi olmuş olsa da, sadece aile üyesi olma sıfatıyla seçkinler sınıfına dahil olmuştur. Etnik olarak farklı kökenlere sahip bu Osmanlı seçkinlerinin sayısını tahmin etmek zordur: Bunlar, İmparatorluğun yirmi ila otuz milyonluk nüfusu içinde, muhtemelen birkaç on bin kişi kadardı.[2] Buna ek olarak pek çok ince nüans ve derecelendirme söz konusuydu. Arapça konuşulan bölgelerde seçkinler kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'na ait hissetseler de bu durum onların Osmanlıca bildikleri anlamına gelmiyordu ve İmparatorluk seçkinlerinin bir parçası olarak da görülmüyorlardı.

Osmanlılar, korunacak *reaya* ("sürü") ile askerî sınıf temsilcileri ve dinî hukuk bilginleri (*ulema*) arasında ayrım yapmıştır. Yöneticiler tarafından korunan bir halk olarak, bütün tebaa eşitti. Bununla birlikte, bir İslam devletinde gayrimüslimler, İslam dinine mensup olanlardan daha düşük bir konuma sahipti. Gayrimüslimler, İslam gibi ehli kitap olarak tanınan bir dine mensup olmaları koşuluyla, İslami idare altında dinlerini yaşamaya devam edebilirlerdi. Esas itibarıyla, bunlar sadece Yahudilik ve Hristiyanlık'tı. Bununla birlikte, İslam âlimleri bu tanımı giderek Zerdüştlük, Hinduizm ve Budizm gibi diğer dinlere doğru genişletmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve dinî otoritelerinin, İslamiyet'in kendi içindeki bölünmesi sonucu ortaya çıkan Alevilik veya tamamıyla dışarıda kalan Yezidilik gibi dinlerle çok daha büyük sorunları vardı. Buna karşın, Ortodoks İslam yorumuna göre aslında kabul edilemez olan bu dinler ya da dinî

2 19. yüzyılın başında Mısır'daki Osmanlı elitinin yaklaşık 10.000 erkek ve kadın olduğunu tahmin etmektedir; bkz. Toledano, *Social and Economic Change* 1998, 263.

gruplar, gözden uzak bölgelerde yaşadıkları ve kendilerini açıkça göstermedikleri müddetçe bir dereceye kadar hoş görülmüştür.[3]

Yahudiler, Hristiyanlar ve diğer kitabi dinlerin mensupları, İslam egemenliği altında *zımmi* ("himaye edilen") statüsünden yararlanmışlardır; yani, İslam'ın önceliği göz önünde bulundurularak ibadetlerine dair güvence verilmiş ve İslam'a ihtida etmeleri konusunda temelde bir zorunluluk getirilmemiştir. Müslümanlar için de geçerli olan vergi ve harçlara ek olarak gayrimüslimler bir de cizye ("kelle vergisi") ödemek zorundaydılar ve zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı (öte yandan on dokuzuncu yüzyıla kadar Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu için de böyle bir zorunluluk yoktu). Osmanlılar zımmi statüsünü millet adı verilen yapıya doğru genişletmişlerdir.[4] "Millet sistemi" adı altındaki uygulamaya göre, gayrimüslim nüfus yargı, hayırseverlik, medeni hukuk ve dinî konularda kendilerini yönetebilecek dinî gruplara ayrılmıştır. Pek çok Orta Doğu toplumu üzerinde etkisi günümüze değin devam eden milletin örgütsel biçimi göz önüne alındığında, uluslararası araştırmalar "dinler"e değil, "mezhep toplulukları"na atıfta bulunur, bu kitapta da sözcüğün bu anlamı tercih edilmiştir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Hristiyan dininden" bahsetmek, İmparatorluk Hristiyanları'nın çok çeşitliliğini tanımlamaya yetmeyecektir. Lübnan gibi, toplum ve siyasetin çok sayıda dinî topluluğun bir arada yaşaması ve muhalefetiyle biçimlendiği ülkelerde "mezhepçilik" (confessionalism) kavramı anahtar kelimedir.

Bu arada, Orta Doğu'daki mezhepçilik kavramı, akademik literatürde dikkate değer bir dönüşüme uğramıştır. 1970'lerde yazarlar, çoğulcu demokrasilerde çoğunluğun karar verme ilkesini, dostane bir anlaşma lehine ortadan kaldıran nispi temsil sistemini, Lübnan gibi mezhep eksenli devletler için örnek olarak görmekteydi. 1975-1990 yılları arasında Lübnan iç savaşının etkisi altında, mezhepçiliği modernitenin karanlık tarafının bir parçası olarak gören yorumlar hâkim olmuştu, ama bu sadece Lübnan odaklı bir bakış açısıydı. 2000'li yıllarda, Irak'taki şiddetli Sünni-Şii çatışmalarının etkisi altında, kulağa daha az itici gelen "mezhepçilik"in yerini alan "taifiyye" (*sectarianism*) kavramı üzerinde tartışmalar yoğunlaşmaya başlamıştı. Geçen süre zarfında ilgi odağı, Sünni-Şii

3 Osmanlı'nın 19. yüzyılın sonlarında Yezidileri zorla Müslümanlaştırmayı da içeren tedip girişimleri hakkında bkz. Deringil, *Well-Protected Domains* 1999, 69-75 ve Gölbaşı, *Turning the Heretics* 2013.

4 Aynı şekilde, *millet* terimine aşırı değer yüklememeli; millet kavramının her zaman ve evrensel olarak geçerli bir düzen ilkesi olarak anlaşılmasını (belki biraz abartılı ama yine de haklı olarak) "tarihyazımsal bir fetiş" olarak görmektedir, bkz. Braude, *Foundation Myths* 1982, 74.

çatışmasını kendi amaçları için seferber eden devletlerin çıkar çatışmalarına – özellikle de İran'a karşı Suudi Arabistan – doğru kaymıştır.[5]

On dokuzuncu yüzyıl reformları, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki hiyerarşiyi yeniden düzenlemeyi amaçlamaktaydı. 1876 tarihli ilk Osmanlı anayasası resmî olarak tüm vatandaşlar için "Osmanlı" kavramını ortaya koymuştur, yani vatandaşlık ilkesini tanımlamıştır. Gayrimüslimlerin hukuken ve dinen hakir görülmelerinin en açık ifadesi olan cizye kaldırılmış, yerine bedel-i askerî (askerlik hizmetlerinden muafiyet vergisi) getirilmiştir. 1909'dan itibaren ise gayrimüslimler de zorunlu askerlik hizmetine tâbi tutulmuştur.[6]

1839'dan bu yana yaşanan gelişmelerin, eski ayrıcalıklarının (askerlik hizmetinden muaf olmak gibi) yerine, Avrupalı güçlerin korumasına talip olmak gibi yeni fırsatlar bulabilen gayrimüslimlere aşırı ayrıcalıklı bir konum sağladığına sıkça dikkat çekilmiştir. Hristiyanların bu yapısal tercihi göz önüne alındığında, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kaybedenler, Müslümanlar olmuştur.[7] Fakat mevzu daha ziyade bir sınıf meselesiydi. Dolayısıyla, Doğu Anadolu'da kanun koyucu devlete hiçbir şekilde güvenemeyen bir Ermeni köylüsü, silah taşıyan Kürtlere karşı esas itibarıyla dezavantajlı durumdaydı. Öte yandan, on dokuzuncu yüzyıldan beri büyük ticaret ve liman kentlerindeki Hristiyan tüccarlar ve tacirler avantajlı konumdaydı ve bunlar pek çok bakımdan Latin Amerika ya da Doğu Asya'nın işbirlikçi (*comprador*) burjuvazisini hatırlatmaktaydı. Anayasal açıdan İslam dininin üstünlüğü devam ediyordu; dolayısıyla 1876 Anayasası, devletin dini olan İslam'a bağlı hukuki bir düzenleme olarak anlaşılmıştır.[8]

Osmanlı idaresinin istediği gibi etnik, dinî ve bölgesel bölünmeleri aşmayı amaçlayan bu Osmanlı devlet yurtseverliği projesinin başarı şansı en başından beri düşüktü, özellikle de Balkanlar'daki Hristiyan nüfusun, Avrupa'nın desteğiyle kendi ulus devletlerini kurabilme ihtimali göz önüne alındığında.[9] 1912'deki Birinci Balkan Savaşı Osmanlılık fikrini tamamıyla yıkmıştı. İmparatorluğun, Müslümanları ve gayrimüslimleri korumakla yükümlü olduğu görüşü, yerini Müslümanlar'a münhasır yeni bir devlet anlayışına bırakmıştı. Çünkü

5 Bu gelişimin aşamaları için bkz. örneğin Lijphart, *Democracy in Plural Societies* 1977; Makdisi, *Culture of Sectarianism* 2000; International Crisis Group, *Next Iraqi War* 2006; Abdo, *New Sectarianism* 2017.

6 Bedel-i askerî hakkında bkz. Shaw, *Ottoman Tax Reforms* 1975, 430-432.

7 Zürcher, *Turkey* 2010, 67.

8 Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State* 2008, 71.

9 Kendi Hristiyan nüfusu tarafından ihanete uğrama hissini Alman "Dolchstoßlegende" ile karşılaştırılabilir olarak nitelendirir; bkz. Üngör, *Making of Modern Turkey* 2011, 44.

ancak böyle homojen bir devlet yapısıyla, içte ve dışta Avrupa'nın meydan okumasına uzun vadede cevap vermek mümkün olabilirdi. Zira bu, geç Osmanlı seçkinlerini onlarca yıldır meşgul eden bir diğer soruydu: Avrupalılar'a yenik düşmeden ve onlar tarafından ele geçirilmeden, onlarla eşit düzeyde olmak nasıl mümkün olabilirdi?

"Hasta Adam"ın Kendini Kanıtlama Çabaları

Osmanlı İmparatorluğu için on dokuzuncu yüzyıl, "en uzun" ve muhtemelen en sancılı[10] dönemdi, zira İmparatorluğun devamı adına ısrarlı bir mücadelenin damgasını vurduğu bu devirde, Osmanlılar kuşkusuz "mağdurlar dünyası"na aitti.[11] Hâlihazırda on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı idaresi – başta anlayamadığı bir şekilde – Avrupa'nın büyüyen askerî gücünü ve ekonomik performansını kabul etmek zorunda kalmıştır. On sekizinci yüzyılda Osmanlı seçkinleri arasında hâkim olan görüş, reformların sadece bazı askerî alanları (yüksek derecede teknik bilgi gerektiren topçu ocağı ve donanma gibi) ilgilendirdiği, ancak siyasi reformlara gerek olmadığı, hatta Osmanlı toplumundaki dengeyi tehlikeye atmamak için bunlardan özellikle kaçınılması gerektiği yönünde olmuştur.[12] Fakat Osmanlı yöneticileri çok geçmeden, sadece askerî alanda reform yapmanın yeterli olmadığını anlamak zorunda kalmışlardı. Modern silahlar kullanmak için, balistik konusunda fikrinizin olması gerekiyordu. Balistik bilimine dair derin bir bakış açısı kazanmak için, Avrupa dillerinde yazılmış el ve ders kitaplarını okumak – yani, bir Avrupa dilini, özellikle de on dokuzuncu yüzyılın ortak dili olan Fransızcayı bilmek şarttı. Bu da yine, subaylar ve üst düzey idari görevliler henüz gençken söz konusu dilsel ve entelektüel temellere sahipse mümkün olabilmekteydi. Böylece, salt askerî kaygıdan doğan reform zorunluluğu giderek daha geniş çevrelere, devlet aygıtı ve toplumun çeşitli alanlarına yayılmıştı.

1826'da Sultan II. Mahmud (1808-1839), Osmanlı ordusunun eski seçkin piyadeleri olan yeniçerileri ortadan kaldırmayı başarmıştı. Yeniçerilerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarındaki hâllerinden eser kalmamıştı. Artık bunlar, Balkanlar'daki Hristiyan kökenli ailelerden çocuk yaşta toplanmış, Osmanlı piyade birliğinin seçkin askerleri olmak üzere zorlu bir eğitim sürecinden

10 İlber Ortaylı'nın Osmanlı 19. yüzyılı üzerine çokça atıfta bulunulan bir çalışması için bkz. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*'dır; Gerçekten de 1770'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi kesintisiz bir dönem olarak görmek doğaldır; bkz. Ortaylı, 1983.

11 Hobsbawm, *Das Imperiale Zeitalter* 1989, 38.

12 Shaw, *Between Old and New* 1971, 11, 71.

geçirilmiş (Müslüman olmak da buna dâhildi) devşirmeler değillerdi; şehirlerde yerleşik Müslüman ahalinin bir parçası ve aynı zamanda güçlü bir siyasi muhalefet sesi hâline gelmişlerdi. Askerî bir oluşum ve siyasi bir grup olan yeniçerilerin zor kullanılarak dağıtılmasıyla, Osmanlı ordusunun Avrupa örgütlenme biçimlerine dönüşme yolu açılmıştı.

Ne var ki Avrupa'dan tesis, teknik ve araç gereç alımı tuzaklarla doluydu: Osmanlılar, modern Avrupa teknik uygarlığının unsurlarını, nasıl kullanılacağını tam olarak anlamadan benimsemişlerdi – seçimler de rastlantısaldı. Daha sonraki yıllarda Prusya ordusunun Genelkurmay başkanı olan Helmuth von Moltke (1800-1891), 1836-1839 yılları arasında Osmanlı ordusuna atanmıştı. Moltke, Osmanlılar'ın, tek bir Avrupa devletine fazla bağımlı olmama arzularıyla bağlantılı olarak, çok sayıda, fakat birbiriyle pek örtüşmeyen reform girişimlerini gördü. Moltke'ye göre, Avrupa modeline dayanan bir ordu kurulmuştu, fakat bu ordu, "Rus ceketleri, Fransız kuralları, Belçika tüfekleri, Türk şapkaları, Macar eyerleri, İngiliz kılıçları ve tüm uluslardan eğitmenleri" olan bir orduydu.[13]

1839 yılında Gülhane'de ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla istenen, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi çabaları ve gücüyle modernleşmesiydi, yani idari organı merkezileştirmek ve düzene sokmak, güçlü bir eğitim sistemi kurmak ve ekonomik performansı arttırmak hedeflenmişti.[14] Son muktedir sultan II. Abdülhamid (1876-1909), Tanzimat'ı ve temsilcilerini bir kenara itti ve panislamcılık politikasının yankılarını gösteren İslami bir kendini kabul ettirme stratejisine geçti.[15] Bunun yanı sıra, İmparatorluğun altyapısal, askerî ve ekonomik bakımlardan güçlenmesi yoluyla Avrupa dünyasına ayak uydurmak için de uğraşıyordu. Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) ve otuz yılı aşkın süre II. Abdülhamid sultanlığında devam eden savunmacı ve aynı zamanda otoriter modernleşme politikası, gerçekten de devletin daha etkin olmasını sağlamıştı. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu, hızla gelişen Avrupa'ya yetişmek şöyle dursun, büyük Avrupa güçlerine bağımlılık çemberine giderek daha da fazla sıkışmıştı.

Dolayısıyla 1839 ve 1856 tarihli iki Osmanlı reform kararnamesi, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Avrupa etkisiyle çarpıcı biçimde yakından bağlantılıdır: 1839'daki ilk kararname, Suriye ve Filistin'deki Osmanlı vilayetlerinin geri kazanılması için alınan İngiliz desteği ile aynı zamana denk gelmektedir. Resmî

13 Moltke, *Unter dem Halbmond* 1979, 352.

14 Findley, *Tanzimat* 2008.

15 II. Abdülhamid'in panislamcılık politikalarıyla ilgili bkz. Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* 1991; İslam dünyası, bilhassa Hindistan'daki yankıları üzerine bkz. Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları* 1992.

olarak Osmanlı valisi, fakat esasen Mısır'ın bağımsız hükümdarı[16] olan Mehmed Ali Paşa (1770-1849), 1830'larda Suriye'ye ve nihayetinde Anadolu'ya düzenlediği bir seferle Osmanlı İmparatorluğu'nu içeriden fethetmeye çalışmıştı. İngiltere ve Rusya'nın müdahalesi ile Mısır ordusunun İstanbul'u ele geçirmesi engellendi. Böylece iki büyük güç, Osmanlı Hanedanlığı'nı çöküşten kurtarırken 1841 Londra Antlaşması'yla Mısır'ı, kendi Hidiv hanedanlığını kurabilme imtiyazıyla yatıştırarak, sınırlı askerî kaynaklara sahip küçük bir güç statüsüne itmişti.[17]

1856'daki ikinci reform fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın galipleri Fransa ve İngiltere'nin yanında olduğu Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) kısa bir süre sonra ilan edilmişti. Kırım Savaşı'nın sonucunu belirleyen 30 Mart 1856 tarihli Paris Barış Antlaşması'nda, Avrupalı Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü yeniden teyit etmiş ve bundan böyle "Avrupa Uyumu'nun faydalarını paylaşacağı" konusunda güvence vermişlerdi.[18] Ne var ki İmparatorluğun Rusya tarafından ezici bir yenilgiye uğratılmasının ardından Bismarck, 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı temsilcilerine Avrupa siyasetinin yanaşması oldukları minvalinde aşağılayıcı bir rol biçti.[19] Büyük Güçler 1856 gibi geç bir tarihte İmparatorluğun içişlerine karışmama sözü vermesi ve İmparatorluğu bir tür garanti altına almasına rağmen, 1878 Berlin Kongresi'nde kararlaştırılan toprak kayıpları çok büyüktü: İmparatorluk, topraklarının yaklaşık üçte birini ve nüfusunun beşte birinden fazlasını kaybetti. Diğerlerinin yanı sıra, günümüz Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Romanya toprakları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak özerk birimler ve hatta egemen devletler olarak (bugünkünden farklı sınırlarla) tanınmıştı; Bosna Hersek ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Buna ek olarak, Avrupalı büyük güçler Makedonya'ya müdahale etme hakkı elde ettiler ve Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğu "altı vilayet"teki (*vilâyât-ı sitte*) yerleşik Hristiyan halk için genişletilmiş koruma hakları içeren reform tedbirleri talep ettiler.[20]

---

16 20. yüzyılda Mısır tarihsel belleğinin Kavalalı (bugünkü Yunanistan'da) bir Osmanlı subayı olan Mehmed Ali'yi modern Mısır ulusunun kurucusu Muhammed Ali'ye dönüştürerek ülkenin Osmanlı tarihini nasıl bastırdığını canlı bir şekilde anlatıyor; bkz. Toledano, *Egypt's Ottoman Past* 2001.

17 Fahmy, *Mehmed Ali* 2009.

18 Toplantı tutanakları 14 Mart 1856: Katılımcı devletlerin temsilcileri (Fransa, Avusturya, İngiltere, Prusya, Rusya ve Sardinya) "Bab-ı Ali, Avrupa Uyumu'nun faydalarını paylaşacağını kabul ettiğini deklare eder" (*déclarent la Sublime Porte admiseà participer aux avantages du concert européen*)", Testa, *Recueil* 1882, c. 5, 78.

19 Anderson, *Eastern Question* 1966, 210.

20 Kreiser/Neumann, *Kleine Geschichte der Türkei* 2003, 317.

Osmanlılar'ın Avrupa tarafından eziliyor olmasına yine Avrupa'nın yardımıyla direnmek istemesi, aynı zamanda Avrupalılar'ın bu durumu Osmanlı'nın egemenliğine müdahale etmek ve zayıflatmak için daha fazla kullanması anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yapısı Avrupa'nın Büyük Güçleri tarafından yerinde bırakılırken, Osmanlı egemenliğinin altı pek çok bakımdan oyulmuş ve ülke, çoğu kez küçük düşürücü bir şekilde bağımlı hale getirilmiştir. Bu tacizin, müdahalenin ve nüfuzun boyutlarını anlamak için iki örnek yeterli olacaktır: Birincisi, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan azınlıklar lehine uyguladığı koruma politikasıdır; bu politika o dönemde yürürlükte olan Avrupa uluslararası hukukunun meşru bir aracıydı; ancak Avrupa'nın siyasi çıkarlarıyla iç içe geçerek insani müdahalenin tüm hukuki yapısını gözden düşürmüş ve bu yüzden yirminci yüzyıl uluslararası hukukunda reddedilmesine yol açmıştı.[21]

Avrupa siyasetinin ahlaki muğlaklığı, on dokuzuncu yüzyıldaki "Şark Meselesi"nde de kendini göstermiştir. Bu terim, Avrupalılar'ın "hasta adam"ın durumuyla ilgili endişelerini ifade etmek için kullanılmıştı, oysa bu endişenin esas nedeni kendileriydi. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren – Avrupalı güçler arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun olası bir tasfiyesinin nasıl şekilleneceği konusundaki açmazı göz önünde bulundurarak – İmparatorluk, uluslararası güç dengesi içinde dört duvarla çevrilmişti. Şark Meselesi özünde "Avrupalı güçlerin çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun ne kadarının ne şekilde korunması gerektiği" ile ilgili bir meseleydi.[22] Gerçekte Osmanlı İmparatorluğu sorunlu çocuk değildi, daha ziyade Avrupa devlet sistemi için bir tür aşırı basınç dengeleme aracı ya da Avrupalı büyük güçlerin sınırsız kaynak alma hakkına sahip olduğu uluslararası bir siyasi banka işlevi görüyordu. Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşları'nda kesin olarak iflasa sürüklendiğinde, Avusturya-Macaristan "hasta adam" rolünü üstlenmiş ve uluslararası çıkar dengesi sistemi Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla çökmüştü.[23]

21 Kimminich, *Einführung in das Völkerrecht* 1992, 323; Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na müdahale politikası hakkında bkz. Rodogno, *Against Massacre* 2012.

22 Schölch, *Der arabische Osten* 1987, 383; İran konusunda İngiltere ve Rusya arasında yaşanan ve en azından ülkenin resmi bağımsızlığını güvence altına alan benzer bir açmaz için bkz. Keddie, *Modern Iran* 2006, 34.

23 Yapp, *Modern Near East* 1987, 90 d.; Dönemin Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Andrassy'nin Habsburg İmparatorluğu'nun bir gün "hasta adam" rolünü oynayabileceğine dair 1875 tarihli kehanet niteliğindeki açıklaması için bkz. Haselsteiner, *Haltung der Donaumonarchie* 1982, 230, not 7. Clark, *Sleepwalkers* 2012, 349-358, ve İtilaf güçlerinin Avusturya-Macaristan'a artık yaşam hakkı tanımadığı "Balkan başlangıç senaryosu" kavramı, Yapp'ın argümanına ve Andrassy'nin korkusuna çok yakındır.

Avrupa'nın Osmanlı egemenliğini baltalaması ikinci örnekte – sözde "kapitülasyonlar" (*imtiyazat*) – daha da belirgindir. Buradaki terim "teslim olmak" anlamına gelen "capitulations" değil, "maddeler" *(capituli)* hâlinde ifade edilen diplomatik tavizlerden türetilmişti.[24] Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu tarafından on altıncı yüzyıldan itibaren, yani imparatorluğun geniş bir güce sahip olduğu bir dönemde, Avrupa'nın ticaret yapan ülkelerine bir tür en çok kayırılan ülke statüsü olarak verilmişti. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'nın artan üstünlüğüyle birlikte, imparatorluktaki Büyük Güçlerin konsolosluklarının yargı yetkileri yabancı vatandaşların ötesine geçmiş, bunların koruması altındaki Osmanlı tebaası için de vergi muafiyetlerini içeren bu ayrıcalıklar giderek daha fazla Avrupa devletine tanınmış ve bunlar tarafından genişletilmiştir. Osmanlı üstünlüğü koşullarında kurulmuş bir yapı, on dokuzuncu yüzyılda, özellikle ekonomi alanında, böylece ölçüsüz Avrupa etkisinin bir aracı hâline gelmişti.[25]

On dokuzuncu yüzyılın Avrupalı olmayan dünyasının ekonomik açıdan sadece iki seçeneği vardı: Ya kimi dezavantajlara rağmen, küreselleşen Avrupa ekonomik alanının bir parçası olmamak ya da getireceği tüm dezavantajlara rağmen bu alana giderek daha fazla entegre olmak. Osmanlı İmparatorluğu için, Avrupa'ya olan coğrafi yakınlığı ve karşılıklı ekonomik bağımlılığı nedeniyle sadece ikinci seçenek mevcuttu. İmparatorluğun ekonomik bağımlılığı çok büyüktü. 1913 yılında, İmparatorluk çapında üretilen ham pamuğun beşte dördü ihraç edilirken, pamuklu tekstil ürünlerinin % 90'ı yurt dışından ithal ediliyordu; başka bir deyişle, ucuz ham pamuğu yurt dışına gönderiyor, ancak pahalı bir nihai mamul olarak oradan geri almak zorunda kalıyordu. Bundan dolayı, Türkiye toplumu içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir "yarı sömürge" durumunda olduğuna dair sık sık tekrarlanan – ve hiç de haksız olmayan – argümanlar bulunabilir.[26]

1914'e kadar formel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır, Avrupa'nın ekonomik ve aynı zamanda siyasi nüfuzunun tezahüründeki çeşitli aşamalarına örnek teşkil etmektedir. Avrupalı güçler Finansal emperyalizm aracılığıyla elde ettikleri serbest ticaret emperyalizminden sömürgeci emperya-

24 Schmitt, *Levantiner* 2005, 122.

25 Bkz. Eldem, *Capitulations and Western Trade* 2006.

26 Hale, *Modern Turkey* 1981, 37, Orhan Conker / Emile Witmeur'e atıfta bulunur: *Redressement economique et industrialisation de la nouvelle Turquie.* Paris: Sirey 1937, 33; Karpat, *Transformation of the Ottoman State* 1972, 260; ayrıca *yarı sömürge, yarı koloni* terimlerinin sıklıkla ve açık bir biçimde kullanımı için bkz. Aydemir, *İkinci Adam* 2010, c. 1, 235, 292, 328, 330.

lizme kadar uzanan bir süreç izlemişlerdir. 1876'da Mısır'da, aşırı harcamaların neden olduğu, ancak esas itibarıyla kendisi için felaket, Avrupalı alacaklılar için ise son derece avantajlı bir borç sarmalı nedeniyle devlet iflasını ilan etmek zorunda kalmıştı. Burada da kapitülasyonlar uygulanmış ve Mısır ekonomisi ve halkı için Osmanlı topraklarında olduğundan çok daha feci sonuçlar ortaya çıkmıştır: Tüm vergi ve harçlardan muaf olan Avrupalılar, sabit sermayenin çoğunu ellerinde tutuyorlardı. Mısır belki de dünyada finans emperyalizmine "en elverişli fırsatları sunan" ülkeydi.[27] Osmanlı hükümeti de bundan bir yıl önce aynı kaderi paylaşmıştı: Daha önce alınan borçların faiz yükünün fazlılığı ve birkaç yıl süren kuraklık nedeniyle Osmanlı ekonomisinin büyük bir kısmı, 1875'te devletin iflas etmesiyle 1881'den itibaren uluslararası bir borç yönetimi ajansına bağlandı. Bugün bile, "Administration de la Dette Publique"in (*Düyun-ı Umumiye*) devasa idari binası – bugünkü (Almanca eğitim veren) İstanbul Erkek Lisesi – eski İstanbul'un tarihî yarımadasındaki Cağaloğlu semtinde, içiçe geçmiş binaların arasından yükselmektedir. Dönemin devlet görevlileri ve aydınları, tüm çabalarına rağmen Osmanlı'nın Avrupa'nın meşru bir parçası olarak tanınma ve muamele görme ihtimali kalmadığına göre, daha hangi yollara başvurabilecekleri sorusuyla baş başa kalmışlardır. Doğru cevabın ne olması gerektiğine ilişkin tartışmalar bir sonraki ve aynı zamanda son rövanşın konusuydu.

Özgür Radikaller: Jön Türkler

Jön Türkler'in siyasi ve ideolojik açıdan çeşitlilik arz eden hareketi, Osmanlı devletindeki otokratik yönetime, özellikle de II. Abdülhamid'e karşı olan muhalefet hareketlerinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bir grup entelektüel,[28] anayasal bir düzenin getirilmesi talebinde bulunmuştu, aynı zamanda da – İslam teolojisinin siyasal kavramlarına bağlı olarak – Avrupa'nın siyasi ve kültürel etkisine karşı bir duruş sergilemişti. Yeni Osmanlıların Tanzimat'a ve Tanzimatçılara yönelik eleştirisi, devlet idaresinin, Yeniçeriler döneminde olduğu gibi bazı kurumların hâlâ ılımlı bir etki yaratabildiği önceki dönemlere kıyasla daha keyfî ve mutlakiyetçi hâle gelmiş olmasıydı. Bu nedenle, iktidardakiler için zorunlu olan istişare ilkesi de dâhil olmak üzere, İslam dininin esas temellerine geri dönülmesi gerekmekteydi. 1860'lardan itibaren *La Jeune Turquie*, Tanzimat ile ilan edilen-

27 Mommsen, *Imperialismus in Ägypten* 1961, 40.

28 Mısır Hidiv Hanedanı'ndan gelen Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875), Belçika gazetesi *Le Nord*'a yazdığı bir mektupta *jeune Turquie* terimini ilk kez kullandığında, iki silah arkadaşı Ali Suavi (1839-1878) ve Namık Kemal (1840- 1888) buna Osmanlıca bir karşılık bulmak istemiş ve "Genç Osmanlılar" terimini türetmişlerdir; bkz. Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 153.

ler dışındaki "reformlarla" ciddi olarak ilgilenen herkesi tanımlamak için, siyasi tartışmalarda yerleşik bir terim hâline gelmiştir.[29]

Jön Türk aydınları 1900'lerde hâlihazırda çok radikaldiler, ancak devrimci sloganlarına rağmen, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazasına bağlıydılar. Mayıs 1889'da Askerî Tibbiye Mektebi'nde İttihad-ı Osmani Cemiyeti kurulmuştur. Bu gizli örgütün yedi kurucusundan dördü Rusya Kafkasya'sından, biri Balkanlar'ın Arnavutluk bölgesinden ve ikisi de Kürdistan'dandı. Sadece Kürt kökenli doktor ve yazar Abdullah Cevdet (1869-1932), sonraki yıllarda amansız bir din eleştirmeni olarak kalıcı bir etki bırakacaktı. Kurucu üyeler arasında bir tane bile etnik kökeni Türk olan birinin bulunmaması, Jön Türkler'in başlangıçta hiçbir şekilde Türk milliyetçisi dar bir siyasi grup olmadığını ve ulus sorununun Türk olmayan Müslümanlar arasında Türk Müslümanlardan daha önce ortaya çıktığını göstermektedir.[30]

1894 yılında İttihad-ı Osmani Cemiyeti, daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) adını almıştır. 1908'de Balkanlar'daki Osmanlı garnizon kentlerinin bazılarında subaylarla ittifak kurarak 1876 anayasal düzenini yeniden canlandırmayı başardıklarında siyasi bir güç hâline gelip, kalıcı bir önem kazanmışlardır. Şubat 1878'de II. Abdülhamid, Osmanlı anayasasını askıya almış ve meclisi tatil etmişti ve bu durum takip eden otuz yıl boyunca sürmüştür. Kendi ordusunun bir kısmının artık engellenemeyen ayaklanması sonucunda, 24 Temmuz 1908'de Sultan, isyancıların temel talebini yerine getirmek zorunda kalmıştı: Anayasal ilkelerin ve meclisin yeniden canlandırılması.[31] Türkiye'deki tarih yazımında 1908'den sonraki dönem bu nedenle İkinci Meşrutiyet, yani 1876-1878 yıllarında uygulanan ilk meşrutiyet rejiminden sonra ikinci bir anayasal yönetim aşaması olarak anılmaktadır. Jön Türkler bir sonraki yıl, 1909'daki karşı devrim girişimini II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için bir fırsat olarak kullanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki padişahı, V. Mehmed Reşad (1909-1918) ve VI. Mehmed Vahdeddin (1918-1922) ise, Abdülhamid'in bir araya getirebildiği güç bütünlüğünden çok uzaktı.

Jön Türkler ve ordu birbiriyle örtüşmüyordu. Balkan Savaşları'ndan sonra bile, ordudaki neredeyse tüm lider pozisyonlara yenileri getirildiğinde, yükselen subayların hepsi Jön Türk ile aynı zihniyeti paylaşmamaktaydı. Yine de neredeyse tamamı yeni askerî okullardan çıkan subaylar, kendilerini reformların ve mo-

29 Mardin, *Young Ottoman Thought* 1962, 35.

30 Zürcher, *Children of the Borderlands* 2003, 280.

31 1908'e kadar Jön Türkler üzerine iki standart çalışma için bkz. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition* 1995; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 2001.

dernleşmenin taşıyıcısı ve öncüsü olarak görmekteydi. Colmar von der Goltz'un (1843-1916) 1883-1895 yılları arasında Osmanlı askerî okullarında müfettişlik ve daha sonra Harp Akademisi'nde öğretmenlik yaptığı yıllarda aktardığı "silah altındaki halk" (*das Volk in Waffen*) kavramı (1883'te kitap olarak yayımlanmıştır) gibi Avrupa'dan ithal edilen askerî doktrinler güçlü bir etki yaratmıştır.[32] Dahası, on dokuzuncu yüzyılın Osmanlı reform tedbirleri istenmeyen sonuçlar doğurmuştur. İmparatorluğun kalesi olması gereken askerî okullar, siyasi muhalefetin yuvaları hâline gelmişti. Okullarda öğretilen Fransızca, Fransız sosyolog ve filozofların yazdıklarını genç subaylar için erişilebilir kılmaktaydı. Askerî okulların müfredatında hâlâ önemli ölçüde dinî eğitim içeriği bulunmaktaydı. Ancak subaylar, Gustave Le Bon'un, ordunun siyasi elitin vazgeçilmez bir parçası olarak önemli bir rol oynadığını öngördüğü kitle psikolojisi gibi yeni Avrupa düşüncesinden çok daha fazla etkilenmişlerdir. Ek olarak, genç subaylar askerî okullarda öğretilen teknik yaklaşımı topluma uygulayarak Jön Türkleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kuşağını şekillendirecek olan pozitivist, kaba materyalist ve sosyal Darwinist ideolojilere zemin hazırlamışlardır.[33]

Jön Türkler'in ve İTC üyelerinin çoğu gençti. Aynı zamanda, o zamanki Osmanlı tabiriyle "genç", yerleşik güçlere karşı mücadeleyi, değişim için derin iradeyi ve ilerleme hedefini ifade etmekteydi. Jön Türkler'in başlangıçta, liberal ve özgürlükçü olanları da dâhil olmak üzere, çok çeşitli yaklaşımları bir araya getirseler de siyasi konumları giderek daralmıştır. İTC, Jön Türk hareketi içinde özellikle militan ve kararlı bir grup olmuştur. Liberalizm ve temsilî hükümetten bahsedilmekle birlikte, Cemiyet esas itibarıyla Rus ve Bulgar yeraltı devrimci hareketlerini model alan ve onlar gibi "parlamenter demokrasi biçimleri hakkında şüpheler barındıran" gizli bir örgüttü.[34]

Gizli örgüt statüsü Ekim 1909'da resmen kaldırıldıktan sonra dahi, Jön Türkler gizli faaliyet göstermeye devam etmiştir. Üyeleri fazla göz önünde durmamakla birlikte, kabinelerde kilit görevler üstlenmiştir. Sadrazamlığa bu nedenle "doğrudan Jön Türk partisine mensup olmayan ve doğal olarak Cemiyet'in emirlerine boyun eğmek zorunda kalan yaşlı ve saygın bir şahıs" atanmıştır.[35]

1908'deki başarılı "devrim"den sonra İmparatorluğun bütün halkları ve mezhepleri arasında büyük bir coşku yaşanmıştır. Ortak bir imparatorluk ve devletin

32 Yasamee, *von der Goltz* 1998; van Ess, *Jubilee* 2018.

33 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 48-53.

34 Mazower, *Salonica* 2005, 279. – Buna ek olarak, İtalyan milliyetçi gizli cemiyeti *Carbonari*, Jön Türk hareketi için sıklıkla bir model olarak anılır.

35 Pomiankowski, *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* 1928, 31.

parlak geleceği ulaşılabilir görünmekteydi. Ancak çok kısa bir süre içinde ufuk kararmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi çalkantılardan soğukkanlılıkla yararlanan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş; Avusturya-Macaristan, yönettiği Bosna-Hersek'i ilhak etmiş ve Girit, Yunanistan'a katıldığını duyurmuştu. Birinci Balkan Savaşı'nın 1912 sonbaharında yol açtığı felaket, parlamenter demokratik düzenin koşullarının kendilerini giderek daha fazla kısıtladığını gören Jön Türkler'e nihayet iktidarı doğrudan ele geçirme fırsatı sunmuştu. 23 Ocak 1913'te Jön Türkler'in önde gelen üyelerinden Enver Bey, hükümete karşı bir darbe gerçekleştirdi. 1913'ten 1918'e kadar İTC doğrudan iktidarda olmuştur. Büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşı dönemine denk gelen bu birkaç yıl boyunca, Jön Türkler'in en görünür liderleri Cemal, Enver ve Talât "üçlüsü" olmuştu.

1872 yılında Midilli Adası'nda doğan ve subay bir ailenin çocuğu olan Cemal, Harp Akademisi mezunuydu. 1913 yılında İstanbul'un askerî valisi, daha sonra Bahriye Nazırı ve Suriye'deki Dördüncü Ordu Komutanlığı görevlerinde bulunmuştu. Bu üçlünün siyasi açıdan en zayıf olanı oydu. 1881'de İstanbul'da doğan Enver, mütevazı bir aileden geliyordu ama o da Harp Akademisi mezunuydu ve bir "özgürlük kahramanı" olarak görülmekteydi. Çünkü 1908'de Jön Türk devriminin başarısına önemli katkıda bulunmuştu. 1913 yılında General ve Harbiye Nazırı olmuştu. Grubun üçüncüsü Talât, 1874 yılında Edirne'de yoksul koşullarda doğmuş, askerî bir kariyer yapmamış, ancak 1908'de Selanik'teki Posta ve Telgraf Hizmetleri Müdürlüğü'nün başsekreterliği görevi ona, Jön Türk hareketini kararlı bir şekilde destekleme fırsatı vermişti. İzleyen yıllarda, 1909'da Dâhiliye Nazırı olması da dâhil, çeşitli görevlerde bulunmuştur. Hatta 1917'de sadrazamlığa kadar yükselmiş ve savaşın sonuna kadar bu görevi sürdürmüştür.[36] Yani, Talât'ı Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türk siyasetinin önde gelen figürü olarak görmek için yeterince neden bulunmaktadır.[37]

Jön Türkler geçici bir fenomendi. Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan Osmanlı İmparatorluğu ile sadece birkaç yıl, 1913'ten 1918'e kadar, doğrudan iktidarda kalmışlardır. Peki, neden – bugün bile – bu kadar önemlidirler? Osmanlı iç siyaseti ve savaştaki sorumluluklarına ek olarak, Jön Türk düşüncesindeki bir elitin en azından 1950'ye kadar iktidarı doğrudan elinde tutması tartışmasız daha da büyük bir öneme sahiptir. "Jön Türkçülük" burada, siyasi rekabet yoluyla ya da bu mümkün değilse azimle ve acımasızca iktidarı ele geçirmek zorunda hisseden bir grup aktör – subaylar, aydınlar, siyasetçiler – anlamına gelmek-

36 Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 225 d.

37 Kieser'in temel biyografisi bu doğrultuda tartışmaktadır, *Talaat Pasha* 2018.

tedir. Kendi anlayışlarına göre, ulusu ve devleti kurtarmak gibi yüce bir amacın varlığı söz konusudur. Onlar, toplum ve devlet görüşlerine göre, başkaları tarafından sabote edilmedikleri sürece, eylemlerinin ve uygulamalarının temelde olumlu etkisine güvenen toplum mühendisleri olmuşlardı. Nihai hedeflerine ulaştıklarında, yani devleti güçlü kıldıklarında ve toplumda bu yeni düzenle tam bir mutabakat sağladıklarında, kahramanca görevlerinden geri adım atmaktan mutluluk duyacaklarını söylemişlerdi. Jön Türkler kendilerini II. Abdülhamid yönetimindeki otokrasi kıskacından kurtarmak istemişlerdi. Kendilerinin daha az tetiklediği, ancak büyük kısmı dışarıdan gelen olayların dinamiklerine sadece aşırı radikalizmle karşı koyabileceklerine inanmışlardı. II. Abdülhamid yönetimindeki yıllar muhtemelen kurşun gibi ağır yıllardı. Ancak Jön Türkler döneminde, 1913'ten itibaren otokrasinin kurşunu, önceki devlet ve toplumsal dokuyu eriten kaynayan bir metale dönüşmüştü. Bu açıdan, Jön Türkler için Birinci Dünya Savaşı hem bir neden hem de şanstı.

2. Savaştan Doğuş (1912-1922)

Türkiye Cumhuriyeti, alt üst edici, yıkıcı bir şiddet dönemi olan 1912-1922 yıkıntıları üzerinde ve bunların içinden doğmuştur. Bu on yıllık felaket içinde – iki Balkan Savaşı'ndan (1912-1913) Birinci Dünya Savaşı'na (1914-1918) ve Anadolu Ulusal Hareketi'ne (1919-1922) kadar – Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış ve Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmıştı.[38] Bu on yılın sonunda, çok etnili ve çok dinli bir imparatorluktan, kendini Türk ulusuna (ve ikincil olarak Türk kadınlarına) adamış bir devlet hâline gelmişti. Türkiye, Osmanlı-Türkiye bağlamında Birinci Dünya Savaşı'ndan iki yıl önce başlayan ve dört yıl sonra sona eren bir dizi savaşa gömülü olduğundan, bu savaşı Batı Avrupa toplumlarından farklı bir şekilde yaşamıştır. Çalkantılarla dolu bu on yıl içinde, Birinci Dünya Savaşı yılları yok edici özellikleri nedeniyle yine de öne çıkar. Anadolu, bu savaşta büyük bir yıkıma uğramıştır: İnsan hayatı, altyapı, kültürel zenginlik ve çeşitlilik kaybının haddi hesabı yoktu. Doğu Anadolu sadece birkaç yıl içinde savaş nedeniyle, ama her şeyden önce salgın hastalıklar, açlık ve katliamlar yüzünden nüfusunun yaklaşık yarısını kaybetmişti.

38 Burda kullanılan "felaket" (*cataclysm*) kavramının açıklaması için bkz. Kieser, Öktem ve Reinkowski, *Introduction* 5 d.

Balkan Savaşları

Çok etnili ve çok dinli bir imparatorluk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun artık bir geleceği olmadığını gösteren belirleyici etmen, 1912 sonbaharında yaşanan Birinci Balkan Savaşı olmuştur.[39] Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ucunda, şimdiki Libya'da yaşanan olaylar bu savaşın doğrudan tetikleyicisidir. 1911'de İtalya, sudan bir bahaneyle Osmanlı eyaletleri Trablusgarp ve Sirenayka'yı, yani günümüz Libya'sının batı ve doğu kıyı bölgelerini işgal etmişti. Kendi içinde, İmparatorluğun en uç noktasındaki bu Kuzey Afrika topraklarının kaybı fazla önemli değildi. Mısır 1882'den beri İngiliz kontrolüne geçtiğinden beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'ın batısındaki Kuzey Afrika topraklarına uzanan bir kara köprüsü zaten kalmamıştı. Askerî açıdan Osmanlılar kendilerini ancak gerilla savaşı taktikleriyle savunabilmişti – ki bu savaşın bir kısmı oldukça başarılıdır. Mayıs 1912'de, Çanakkale Boğazı'nın ablukaya alınmasını ve Dodekanes'in (Rodos'un ana ada olduğu "oniki ada"), düşmanı Osmanlı üzerinde daha fazla baskı kurmak isteyen İtalya tarafından işgal edilmesini de kabul etmek zorunda kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî çaresizliği ve İtalya'nın Avrupalı büyük güçler tarafından görmezden gelinen uluslararası hukuk ihlalleri sonucunda Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan, İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarını elinden alma fırsatının doğduğunu düşünmüştü. Ganimet herkesi tatmin edecek kadar büyük olacaktı. Bahane olarak ise Balkan devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun, Makedonya'da reform çağrısında bulunan 1878 Berlin Kongresi'nin hükümlerini uygulamamasını kullanmıştı.

Osmanlı ordularının savaşın ilk haftalarında, yani Ekim ve Kasım 1912'de aldığı yenilgiler ezici olmuştu. İşkodra (bugünkü kuzey Arnavutluk'ta), Yanya (bugünkü kuzeybatı Yunanistan'da), Manastır (bugünkü Kuzey Makedonya'da Bitola) ve Edirne gibi sadece birkaç kale direnebildi, fakat mevcut durum karşısında teslim olmak zorunda kaldılar. Bulgar ordusu İstanbul'a yaklaşık altmış kilometre uzaklıktaki son savunma hattı olan Çatalca'ya kadar ilerlemişti. Haziran/Temmuz 1913'te İkinci Balkan Savaşı sırasında, Bulgaristan ile eski müttefikleri arasında kazanılan toprakların paylaşımı konusundaki anlaşmazlık nedeniyle alevlenen ve Bulgaristan'ın kısa sürede kaybettiği savaşta Osmanlılar, artık Bulgarlar tarafından savunulmayan Edirne'yi ve Doğu Trakya'yı Temmuz 1913'te geri almayı başarmıştı.[40]

39 Bu varsayımın eleştirel bir değerlendirmesi ve Birinci Balkan Savaşı'ndan sonraki gelişmelere daha açık görüşlü bakma çağrısı için bkz. Öztan, *Point of No Return* 2018.

40 Hall, *Balkan Wars* 2000, Balkan Savaşları'nın askerî tarihini anlatır; Ginio, *Ottoman Culture of Defeat* 2015, Osmanlı savaş deneyimine ayrılmıştır. Savaşın diplomatik-tarihi yönleri için bkz. Kuneralp/Tokay, *Ottoman*

Balkan devletleri açısından, Birinci Balkan Savaşı'ndan elde edilen toprak ve demografik kazanımlar muazzam olmuştu. Örneğin Yunanistan, topraklarını % 70 oranında genişletebilmiş; nüfusu 2,8 milyondan 4,8 milyona yükselmişti. Sırbistan'ın toprakları neredeyse ikiye katlanmış, nüfusu bir buçuk milyonla artmıştı.[41] Osmanlı elitleri için ise, kaybedilen Birinci Balkan Savaşı'nın sonuçları kahrediciydi: Birkaç hafta içinde, tüm Balkan toprakları (bugünkü ulusal sınırlar içinde; Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski ve en zengin topraklarından Arnavutluk, Kosova, Kuzey Makedonya ve Yunanistan'ın kuzey kesimleri) kaybedilmişti. 1878'deki Berlin Kongresi ve Birinci Balkan Savaşı bağlamında yaşanan çoklu toprak ve nüfus kayıpları İmparatorluğun demografik temellerini sarsmıştı: 1912'de Rumeli'yle birlikte yarısı Müslüman olmak üzere, yaklaşık altı buçuk milyon nüfus kaybetmişti. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan'ın otuz milyonu aşan nüfusları hâlâ karşılaştırılabilir durumdaydı, şimdi Osmanlı nüfusu yirmi altı milyona düşerken, Avusturya-Macaristan'ın nüfusu ise 42,5 milyona ulaşmıştı. Osmanlı'nın son dönemlerinde en büyük tehdit olan Rusya, on dokuzuncu yüzyılın sonunda yaklaşık yüz otuz milyonluk bir nüfusa sahipti.[42] Balkan ülkelerindeki Hristiyan nüfusun elden gitmesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu'daki ve İmparatorluğun Arap bölgelerindeki Hristiyanlar bir yana bırakılırsa, artık açıkça Müslüman çoğunluğa sahip bir devlet hâline gelmişti. Osmanlı eliti Birinci Balkan Savaşı yenilgisinden gereken dersleri derhâl çıkarmıştı. Ordu radikal bir şekilde yeniden yapılandırıldı: Daha önce Hristiyan mezhebine mensup vatandaşların genel olarak muaf tutulduğu zorunlu askerlik hizmeti, artık istisnasız herkese uygulanmaya başlanmıştı.

Daha önce de belirtildiği gibi, 1908'deki Jön Türk devrimi öncesine dayanan subay kadrosu tasfiye edilmiş ve yerlerine yeni nesil subaylar getirilmişti. Birinci Balkan Savaşı'ndaki yenilgi, Osmanlı'nın Balkanlar'da sağlam bir şekilde demirlemiş bir güç olduğu imgesini derinden sarmıştı ve bugün hâlâ, Türkiye'nin askerî olarak kendini gösterme iradesini belirleyici bir başlangıç noktası olarak kabul edilir.[43] Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ne olması gerektiğine dair anlayış da değişmişti: On dokuzuncu yüzyılda formüle edilen, dil ve mezhep ayrımı gözetmeksizin ortak bir yurttaşlık aidiyetine dayanan Osman-

Diplomatic Documents 2012, c. 7.

41 Clogg, *History of Greece* 1992, 83; Clark, *Sleepwalkers* 2012, 43.

42 Kreiser, *Atatürk* 2008, 71; Zürcher, *Young Turk Legacy* 2010, 64.

43 Dönemin Osmanlı siyasi elitinin Balkan Savaşları'nın travmasından kaynaklanan "kuşatma zihniyeti" hakkında bkz. Kaya, *Western Interventions* 104, 135-141.

lılık fikri ölmüştü. Önceden gayrimüslimlere gösterilen açıklık terk edilmiştir. Balkan Savaşı'ndan çıkarılan ders, bundan böyle Anadolu'ya odaklanılması ve devletin, kendi hâkimiyetinde de olsa, İmparatorlukta kalan Müslümanlara hizmet etmesi gerektiğiydi. Bu bakış açısı, sonraki yıllarda cumhuriyetçi elitlerin tarihe bakışının temel taşlarından biri hâline gelecekti. 1930'larda gazeteci ve yazar Falih Rıfkı Atay (1894-1971), I. Dünya Savaşı sırasında Arap cephelerinde bir Osmanlı subayı olarak yaşadıklarını kaleme almış ve Osmanlı elitlerinin ve halkının yüzyıllar boyunca güçlerini yanlış yönlendirdiği sonucuna varmıştır. Ona göre imparatorlukların sanatı, sömürgelerin ve halkların kendileri için çalışmasını sağlamaktır. Gelgelelim Osmanlı İmparatorluğu – Atay'a göre çarpıcı bir imgeyle – "koca gövdesini yan yatırmış, memelerini müstemleke ve milliyetlerin ağzına teslim etmiş, artık sütü kanı ile karışık emilen bir sağmal idi".[44]

Birinci Dünya Savaşı

1913'teki darbesinden bu yana liderliği tartışmasız elinde tutan Jön Türk idaresi, Avrupa çapında bir savaş durumunda Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiksiz kalamayacağına ikna olmuştu. Bir kenarda durmak, haklı olarak korktukları gibi, hangi taraf kazanırsa kazansın, savaşın galiplerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi aralarında paylaşacakları anlamına gelecekti. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın başını çektiği İttifak Devletleri Jön Türkler'in ilk tercihi değildi, fakat Fransa, İngiltere ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri ve aynı zamanda doğrudan Avusturya-Macaristan'la yakınlaşma girişimleri önceki aylarda başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Jön Türk yönetimi, katıldıkları İttifak Devletleri'nin zaferiyle İmparatorluğun varlığını ve bağımsızlığını güvence altına almayı ummaktaydı.

2 Ağustos 1914'te, Rusya ile Alman İmparatorluğu arasında bir savaş çıkması hâlinde Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmesini öngören gizli bir Alman-Osmanlı antlaşması imzalanmıştı. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu, savaşın başlamasından neredeyse üç ay sonra, 29 Ekim 1914'te – savaş ilan etmeden – Rusya'nın Karadeniz limanlarını bombardımana tutarak çatışmaya girmişti. Almanya Osmanlılar'a resmî olarak eşit ortak muamelesi yapmaktaydı. Ne var ki Osmanlı tarafı, Ağustos 1914'te Almanya'nın Belçika'nın tarafsızlığını ihlal etme ve böylece İngiltere'yi savaşa sokma niyetinde olduğu bilgisinden mahrumdu. Dahası, Almanya müttefikinin askerî yeteneklerine pek güvenmemişti. Kayzer II. Wilhelm'e (1888-1918) göre, Osmanlı

44 Atay, *Zeytindağı* 1943, 44; Birinci Dünya Savaşı öncesinde de benzer argümanlar için bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War* 2008, 25-28.

ordusunun durumu "son derece kasvetli – daha doğrusu – kurtarılamayacak durumda ve umutsuzdu".[45] Bununla birlikte, Osmanlı müttefiki en başından beri bir görevi yerine getirmişti; batı cephesini rahatlatmak. Osmanlı cephelerini güvence altına almak için İtilaf Devletleri, başka savaş alanlarında kullanılabilecek en az bir buçuk milyon askeri görevlendirmek zorunda kalmıştı.[46] Buna karşın Alman tarafının, Osmanlı'nın 14 Kasım 1914'te ilan ettiği "büyük cihat" (*Cihad-ı Ekber*) fikrine bağladığı umutlar suya düşmüştü.[47] Almanya kendi subaylarını ve birliklerini göndererek, zayıf olduğunu düşündüğü müttefikini desteklemek istemişti. Osmanlı ordusunda çok sayıda yüksek rütbeli Alman subay vardı: Genelkurmay başkanlığında Friedrich Bronsart von Schellendorf ve ardından Hans von Seeckt; Alman askerî misyonunun başı ve Mart 1915'ten itibaren Çanakkale Boğazı'nı savunan Beşinci Ordu'nun komutanı olarak Otto Liman von Sanders; Sultan'ın askeri danışmanı ve Ekim 1915'ten itibaren Altıncı Ordu Komutanı olarak Mezopotamya'da bulunan Colmar von der Goltz; Yıldırım orduları grubu komutanı olarak 1917 ortalarından beri Filistin'de görev yapan Erich von Falkenhayn ve Sina Cephesi'nde Friedrich Kreß von Kressenstein. Harbiye Nezareti'ndeki önemli mevkilere de Almanlar getirilmişti.[48]

Almanya bu savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun vadeli bir hâkimiyetin temellerini atmak ya da – o zamanki Alman tabiriyle – "Türkiye'nin Mısırlaştırılması"nı (*Ägyptisierung der Türkei*) sağlamak,[49] yani İngiltere'nin 1880'lerden beri Mısır'da sahip olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da rakipsiz bir konum elde etmek için kullanmak istemişti. Jön Türk komitesinin de kendi hedefleri vardı. Büyük Avrupa savaşının koruyucu kalkanı altında, Avrupalı devletler dünyasına karşı istenmeyen yükümlülüklerinden kurtulmuştu. 2 Ağustos 1914 gibi erken bir tarihte, Osmanlı hükümeti borç ödemelerini askıya almıştı. 9 Eylül'de, kapitülasyonların 1 Ekim'de kaldırıldığını ilan ettiğinde, o gün İstanbul'a bir kutlama havası hâkim olmuştu; gemiler ve binalar ışıklandırılmıştı.[50]

45 Wallach, *Militarhilfe* 1976, 150, burada PA-AA (Politisches Archiv, Auswärtiges Amt) Türkei 142, c. 38'e atıfta bulunmaktadır: II. Wilhelm'in Korfu'dan 3 Nisan 1914 tarihli özel mektubu.

46 Pomiankowski, *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* 1928, 17. – İngiltere, Osmanlı cephelerindeki sömürge kaynaklarını özellikle kullanmıştır. Britanya İmparatorluğu tarafından görevlendirilen Hintli askerlerin beşte dördü Arap dünyasındaki savaş alanlarında görev yapmıştır; bunların en büyük kısmı, 590 bin kişi, Mezopotamya'da savaşmıştır; bkz. Rogan, *Fall of the Ottomans* 2015, 71.

47 Bkz. Hagen, *German Heralds of Holy War* 2004 ve Lüdke, *Jihad Made in Germany* 2005; Almanya'nın olası başarılarına ilişkin aşırı özgüvenli varsayımların bir örneği için bkz. Max von Oppenheim'ın Epkenhans'daki makalesi, *Geld darf keine Rolle spielen* 2001.

48 Tunçay, *Siyasal Tarih* 1989, 46.

49 Pomiankowski, *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* 1928, 183.

50 Ahmad, *Ottoman Perceptions of the Capitulations* 2000, 18.

Jön Türkler haklı olarak, savaş sırasında kendi müttefikleri arasındaki hoşgörü sınırlarının esneyebileceğini varsaymıştı.

Savaşın dört yıl süreceğini hiç kimse öngörmemişti. Dahası, Osmanlı ordularının dört yıllık bir savaşta bu kadar uzun süre dayanabileceğine kimse inanmamıştı, özellikle de savaşın daha ilk aylarında felaketle sonuçlandığı göz önüne alınırsa. Gerçekten de Aralık 1914 – Ocak 1915'te aşırı hırslı Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın önderliğinde Sarıkamış'taki (Kars'ın güneybatısında) Osmanlı-Rus cephesinde gerçekleştirilen iddialı taarruz çok acıklı sonuçlanmıştı. Bununla birlikte Osmanlı birlikleri en önemli görevlerinde kendilerini kanıtlamıştı: İtilaf Devletleri'nin Osmanlı savaş sahasındaki temel hedefi Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmek ve İstanbul'u işgal ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun "başını kesmek"ti. Ancak Mart 1915'te İtilaf Devletleri'nin donanma birlikleri Çanakkale Boğazı'nı geçmeyi başaramamıştı. Boğaz'ın batısındaki Gelibolu yarımadasına güçlü birlikler çıkararak Osmanlı kuvvetlerini ezmeye yönelik ikinci girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1916'nın başında İtilaf güçlerinin çıkarma kuvvetleri tamamen geri çekilmişti.

1916 baharında, bir İngiliz kolordusu Kut'ül-Amare'de Osmanlı ordusu tarafından kuşatılıp 26 Nisan'da teslim olmak zorunda kalınca, bu başarılar, Almanya'nın 1915 yazında Doğu Cephesi'nde kazandığı zaferlerle birleşerek İttifak Devletleri için olumlu bir gelişme yaratmış gibi görünmüştü. Kasım 1917'deki devrimden sonra Rusya'nın savaştan çekilmesi ise gerçek bir fırsattı. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'nda, Almanya'nın Rusya'ya dayatabileceği talepler muazzamdı.[51] Karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ganimeti çok mütevazıydı: Rusya, 1878 Berlin Kongresi'nde kendisinden aldığı, Doğu Anadolu'nun üç vilayeti olan Ardahan, Batum ve Kars'ı boşaltacaktı.

Buna karşın İtilaf Devletleri'nin lojistik, askerî teknoloji ve asker gücü bakımından Osmanlı İmparatorluğu'na karşı temel üstünlüğü, Arap vilayetlerindeki iki İngiliz-Osmanlı cephesinde giderek daha belirgin hâle gelmişti. Savaşın sonunda İngilizler, Mezopotamya Cephesi'ni neredeyse Musul'a kadar, kuzeye doğru genişletmişti. Ocak/Şubat 1915'te ve 1916 yaz ortasında İngiliz ordusu tarafından özenle korunan Süveyş Kanalı'nda iki büyük Alman-Osmanlı taarruzunun başarısızlığa uğramasının ardından,[52] İngilizler 1916 yılının ikinci yarısında Sina Yarımadası üzerinden Filistin'e doğru ilerlemeye başlamıştı. 9 Aralık

51 Rusya "nüfusunun üçte birini, demiryolu ağını ve tarım arazilerini, sanayisinin yarısından fazlasını ve kömür rezervlerinin neredeyse % 90'ını" kaybetmiştir; bkz. Herbert, *Geschichte Deutschlands* 2014, 158.

52 İki Süveyş saldırısı hakkında askerî tarih anlatımı için bkz. Erickson, *Palestine* 2016, 28-74.

1917'de İngiliz ordusu Kudüs'ü ele geçirmiş; 1918 yazında ise Filistin'in kuzeyindeki Osmanlı cephesi çökmüştü.

Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu durumun ümitsizliğinin farkına varmıştı ve 30 Ekim 1918'de, Almanlar'ın teslim olmasından birkaç gün önce, Limni Adası'ndaki Mondros Limanı'nda demirlemiş İngiliz gemisi H. M. S. Agamemnon'da mütarekeyi imzalamıştı. Ateşkes, diğer şartların yanı sıra Boğazların İttifak Devletleri tarafından işgalini de öngörmüştü. İtilaf Devletleri ayrıca, bir tehdit durumunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkını saklı tutmuştu. 2 Kasım 1918'de bir Alman torpido gemisi Jön Türk komitesinin önde gelen üyelerini hâlâ Alman işgali altında olan Sivastopol'a getirmişti. Cemal, Enver ve Talât Türkiye'ye bir daha asla dönmemiştir.[53]

İmha ve İnkâr: Süryaniler ve Ermeniler

Tüm savaş boyunca Osmanlı ordusunda, o zaman 23 milyon olan toplam nüfusun yaklaşık % 12'sine karşılık gelen, 2.8 milyon kişi görev yapmıştır. Bununla birlikte, Osmanlı kuvvetleri hiçbir zaman 800 bin kişiyi aşmamıştı. Orduda can kaybı çok yüksekti. Savaşta seferber edilen yaklaşık 3 milyon askerden 771.844'ü ölmüş ya da kayıp olarak kaydedilmiş, 763.753'ü yaralanmış ve yaklaşık 500 bin asker firar etmişti. Aralık 1914 – Ocak 1915'te Sarıkamış'taki savaşta Üçüncü Ordu'nun 100.000 askerinden sadece 18.000'i geri dönmüştü; bunların çoğunluğu çatışmada değil, donarak ya da yaralarından ve bitkinlikten ölmüştü. Sadece Çanakkale Savaşı'nda, Osmanlı'nın ölüm, hastalık ve yaralanma yoluyla verdiği kayıplar, bu cephede konuşlandırılan toplam 500 bin askerin yarısına tekabül ediyordu.[54]

Fransız-Alman cephesinin aksine, Osmanlı İmparatorluğunda – Sırbıstan'daki gibi – sivil kayıplar askerlerden daha yüksekti. Savaş sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgelerinde (tahmini nüfusu 3-4 buçuk milyon), kısmen 1915'teki çekirge salgınının neden olduğu kıtlık sonucu yaklaşık 500 bin kişi ölmüştü. Öte yandan Doğu Anadolu için savaş yılları daha da yıkıcı olmuştu. Burada cephe 1917'ye kadar Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında gidip gelmişti; yine de can kayıplarının sadece küçük bir kısmı doğrudan askerî harekâtlardan kaynaklanmıştı. Müslümanlar ve gayrimüslimler savaş ve ölümden aynı şekilde etkilenmişti. Herkes açlık ve hastalıktan muzdaripti. Doğu

53 Birinci Dünya Savaşı sonrası Jön Türk sürgününün kapsamlı bir tarihi için bkz. Yenen, *Young Turk Aftermath* 2019.

54 Rogan, *Fall of the Ottomans* 2015, 56; Erickson, *Ordered to Die* 2001, 211; Pomiankowski, *Collapse of the Ottoman Empire* 1928, 144.

Anadolu'da ortaya çıkan bir tifüs salgınında en az bir milyon kişi ölmüştü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da toplamda 2.5 milyon Müslüman, 300 bin Rum ve yaklaşık 1.5 milyon Ermeni hayatını kaybetmişti.[55]

Bu rakamlar aynı zamanda yanıltıcıdır da çünkü ölüm insanları rastgele seçmiyordu: Sivillere yöneltilen şiddet Anadolu'daki savaşı zaten olduğundan daha da kötücül hâle getirmişti. İTC, savaştan sonra Anadolu'daki Müslüman nüfusun tartışılmaz üstünlüğünü tesis etmek için savaş koşullarını kullanmak istiyordu. En az çeyrek milyon Süryani'nin çok azı savaşta ölmüş, çoğunluğu ise katledilmişti.

Bölgede görev yapan konsolos ve misyonerlerin raporları, bugün Ermeni Soykırımı'nı anlamamız için önemli bir temel oluşturuyor. Süryaniler söz konusu olduğunda ise bu belgeler kayıp, dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasındaki akıbetleri hakkında sadece parçalı bilgilere sahibiz. Yerleşim alanları bugünkü İran-Irak-Türkiye üçgenindeki dağlık bölgelerde bulunuyordu. Ekim 1914 gibi erken bir tarihte, Dahiliye Nazırı Talât Van valisine, Hakkâri vilayetindeki Süryaniler'in (nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturuyorlardı) iç bölgelere sürgün edilmesi talimatını vermişti. Diyarbekir (Diyarbakır) vilayetinde Süryaniler, 1915'te Ermenilerin imhasına dâhil edilmişti. Batı İran'daki Urmiye'de ise durum tam tersiydi: Osmanlı ordusu 1917'de şehri aldığında, büyük Süryani cemaatinin yok edilmesiyle birlikte Ermeniler de yıkıma sürüklenmişti.[56]

Süryanilere yönelik katliamlar, Jön Türk elitinin Anadolu'daki Hristiyan nüfustan tamamen ve sonsuza kadar kurtulma planlarının özellikle açık bir göstergesidir. Zira Doğulu Süryanilerin – Ermenilerden farklı olarak –ulusal hırsları neredeyse yoktu ve bu durum Jön Türk idaresince de böyle görülüyordu.[57] Soykırım politikalarından etkilenenler sadece Ermeniler değildi, gelgelelim geri dönüşü olmayan demografik koşullar yaratma planı Anadolu Ermenileri'nin yok edilmesiyle sonuçlanmıştı.[58]

---

55 Foster, *1915 Locust Attack* 2015, 370; Pomiankowski, *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* 1928, 165. Çekirge salgınlarının Osmanlı dönemi ve sonrasında Orta Doğu toplumlarını ve devletlerini şekillendirmesine dair bir çevre tarihi okuması için bkz. Dolbee, *Locusts of Power* 2023.

56 Morris/Ze'evi, *Thirty-Year Genocide* 2019, 373-380.

57 Her ne kadar Ermeni milliyetçiliği kadar ciddi bir siyasal örgütlenmeyle sonuçlanmadıysa da Süryaniler arasında Amerikan misyonerlerinin eğitim faaliyetleri sonucu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belli bir ulusal bilinç oluşmuştu: bkz. Becker, *Revival and Awakening* 2015.

58 Morris/Ze'evi, *Thirty-Year Genocide* 2019, 373, 488, 496. – Son yirmi yılda Ermeni soykırımına ilişkin literatür hızla gelişmiştir. Burada daha önce atıfta bulunulanlara ek olarak, üç örnek standart çalışma bkz. Bloxham, *Great Game of Genocide* 2005; Kevorkian, *Genocide des Armeniens* 2006; Suny, *They Can Live in the Desert* 2015.

Jön Türk hükümetinin İstanbul'daki Ermeni cemaatinin önde gelen iki yüz otuz beş ismini tutukladığı 24-25 Nisan 1915 gecesi başlayan bu soykırımı, doğrudan İtilaf Devletleri'nin 25 Nisan'da başlayan Çanakkale Boğazı'ndaki taarruz hareketi tetiklemiş olabilir, fakat bunun aylar öncesinden planlanmış olması gerekir.[59] Mayıs 1915'te, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin tehciri, sürgünü ve imhası başlamıştı; bunun için düzenli askerî birlikler değil, Jön Türk gizli örgütü "Özel Teşkilat" (*Teşkilat-ı Mahsusa*) liderliğindeki çetelerle desteklenen yerel kolluk güçleri kullanılmıştı. Sayıları muhtemelen on binleri bulan çeteler, yerel Türk ve Kürt nüfustan, salıverilen hükümlülerden ve başta Çerkezler ve Çeçenler olmak üzere Müslüman mültecilerden oluşuyordu. Ermeni yerleşimlerinin sakinleri tehcirden kısa bir süre önce, bazen sadece birkaç saat öncesinden haberdar ediliyordu. Güya Ermenilerin Rus ordusuyla olası iş birliğini önleme hedefine göre, tehcir Batı Anadolu'ya yönlendirilebilirdi. Ancak varış noktaları, büyük kalabalıkların hayatta kalma şansının çok az olduğu Suriye çölünün çok uzağındaki Fırat Vadisi'ydi.

Savaşabilecek yaştaki Ermeni erkekler daha başlangıçta bir kenara çekilip öldürülmüştü. Ermeni siviller, uzun tehcir yolları boyunca, kendilerine eşlik eden muhafızların yanı sıra yerel halk tarafından da defalarca yağmalanmış, kaçırılmış, taciz ve tecavüze uğramıştı. Sürgün edilenlerin açlık, hastalık, soğuk ya da sıcaktan ölmelerine kasıtlı olarak göz yumulmuş, hatta bunun için uğraşılmıştı. Sayısız Ermeni çocuk ve kadın kaçırılıp, zorla Müslümanlaştırılmıştı.[60] Bütün bunlar tek seferlik bir şiddet patlaması değildir. 1915'in ilk yazında yaşanan katliamların devamı, tehcirlerin hedef noktası olan Suriye'deki Fırat Vadisi'nde 1916 yazında gelmiştir. Ermeni soykırımının örgütlenmesindeki temel figür o tarihte Dâhiliye Nazırı olan Talât'tı. İkili bir yaklaşım sergilemişti: Sınır dışı edilenlere yönelik saldırılardan kaçınılmasını öngören resmî emirler eş zamanlı olarak iptal edildi ve yerlerine farklı içerikte, çoğunlukla sözlü olan gizli emirler verilmişti. Bir soykırımdan söz edilebilmeli ve edilmelidir de zira amacı ortadaydı: Ermenilerin Anadolu'daki varlığını sonsuza dek yok etmek.

O dönemde Almanya'nın, belki Osmanlı müttefikiyle kopmaktan kaçınmak dışında, soykırıma karşı ortak bir politikası olmamıştı. Jön Türkler'le yakın kişisel bağları olan Friedrich Bronsart von Schellendorff, Otto von Feldmann, Hans Humann ve Otto von Lossow gibi çok sayıda üst düzey subay göz önüne

59 Morris/Ze'evi, *Thirty-Year Genocide* 2019, 244-253.

60 2004 yılında insan hakları avukatı Fethiye Çetin, anneannesinin ölümünden kısa bir süre önce Ermeni kökenlerini anlattığı *Anneannem* adlı kitabı yayımladı. Günümüz Müslümanlarının Ermeni büyükanneleriyle ilgili anılarını içeriyor; bkz. Altınay/Çetin, *Grandchildren* 2014

alındığında, Alman makamlarının itirazının en başından beri sonuçsuz kalacağı, kesinlikle düşünülemez.[61] Ermenilerin imhasına karşı etkin bir Alman müdahalesi, Bronsart von Schellendorf ve Humann gibilerinin kendileri ateşli Ermeni karşıtı olduklarından zaten engellenmişti.[62] Aralık 1915'te Osmanlı politikasının resmen kınanmasını öneren Alman Büyükelçi Paul von Wolff-Metternich'e, dönemin Şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg şu cevabı vermişti: "Devam eden bir savaş sırasında bir müttefikin kamuoyu önünde kınanması önerisi, tarihte eşi benzeri görülmemiş bir önlem olacaktır. Bizim tek amacımız, Türkiye'yi savaşın sonuna kadar yanımızda tutmaktır, Ermeniler yok olmuş ya da olmamış, fark etmez. Savaşın daha da uzun sürmesi hâlinde, Türklere daha da fazla ihtiyacımız olacak".[63] Dahası, Alman diplomatlar ve subaylar kendi görüşlerine ve hedeflerine çok fazla kapılmıştı. Normalde açık fikirli biri olan von der Goltz, 22 Kasım 1915'te komutasındaki Mezopotamya ordusuna giderken Halep'ten karısına yazdığı mektupta merhamet, bastırılmış sorumluluk ve İngiltere'yi suçlama karışımı duygularını dile getiriyordu: Suriye'nin kuzeyindeki ovalarda, "korkunç bir halk trajedisine" maruz bırakılan Ermenilerin sınırsız sefaleti sergileniyordu: "İnsan, ruhunun derinliklerinde acıma hissediyor, fakat elinden bir şey gelmiyor. Bu feci savaşın hâlihazırda yol açtığını ve daha ne kadar trajediye neden olacağını kestirmek mümkün değil. Esasen, bunun sadece İngiltere'nin o sefil aç gözlülüğünden kaynaklandığı düşünüldüğünde, insan bu devletin suçlu olduğunu tamamıyla anlıyor".[64]

Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan katliamların arkasında, uzun bir sürgün ve şiddet tarihi yatar. Birinci Dünya Savaşı'na giden yıllarda, Kafkasya ve Balkanlar'dan sürülen milyonlarca Müslüman Anadolu'ya sığınmıştı. Avrupa'daki toprakların travmatik kaybı, sürgün ve kaçış deneyimi, milliyetçi duyguların bilenmesi ve Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki varoluşsal tehdit, İTC'yi, aşırı uçlara gitmekte haklı olduğunu düşündüğü bir ideolojik yapılanmaya doğru itmişti. Dönemin koşullarına yapılan bu tür atıflar çoğunlukla, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Müslümanların sürgün ve kaçış tarihinin, Ana-

61 Gençer, *Armenische Frage* 2005, 199. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire* 1968, 21, 28 d., 69 d., 72, 75, 96, 108, 112, 126-130, 134, 204 d., 269, 349 d., 367-370, Alman tarafının temelde çok az etkiye sahip olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu vazgeçilmez bir müttefik olarak gördüğünden neredeyse tüm anlaşmazlıklarda geri adım attığı gibi – bugünün bakış açısıyla – iyi niyetli bir değerlendirmeye varır.

62 Ihrig, *Justifying Genocide* 2016, 114, 136.

63 Kaiser, *Deutsche Diplomatie* 2005, 213, burada Metternich'in Bethmann Hollweg'e yazdığı 7.12.1915 tarihli mektuba cevaben Bethmann Hollweg'in Berlin, 17.12.1915 tarihli notundan alıntı yapılmıştır, A 36184, PA – AA (Politisches Archiv, Auswärtiges Amt) Türkei 183/40, No. 711.

64 Goltz, *Denkwürdigkeiten* 1929, 428.

dolu'daki Hristiyanlar'a karşı uygulanan şiddette olduğu gibi "boşaltılması" gerektiği şeklinde, az çok açıkça ifade edilen argümanla birleştirilir.[65] Doğu Anadolu'daki Hristiyanların soykırımından (çoğu Batı Anadolu'da yaşayan Rum Ortodoks nüfusa yönelik katliamlar her hâlükârda görmezden gelinmiştir) sorumlu olma ihtimaline karşı Türkiye'nin savunması şaşırtıcı derecede erken gelişmiş ve fazla değişmeden bugüne değin varlığını sürdürmüştür: Kendileri de kurban olmuşlardı ve niyetleri asla zarar vermek olmamıştı.

Suriye orduları kumandanı ve valisi olan Cemal Paşa, İTC'nin Doğu Anadolu'daki soykırım politikasının ana faillerinden biri değildi. Bununla birlikte, 1922'de Almanca yayımlanan anılarında, daha sonraki Türk hafıza ve baskı politikalarını belirleyecek olan önemsizleştirme, savunma ve suçluluğu tersine çevirme pozisyonlarının tümü zaten geliştirilmişti. Cemal, İTC idaresinde önemli bir konuma sahip olmasına rağmen, kendisini durumdan habersiz ve dahli olmayan biri olarak gösterdi: Ülkenin Arap bölgelerinde faaliyet gösteren Dördüncü Ordu kumandanlığına atandıktan sonra, Doğu Anadolu'da ne olduğundan haberi yoktu, "devletin neden dolayı Ermenilerin hepsinin tehcirine karar verdiğini" bilmiyordu. Daha sonraki yıllarda Türkiye'nin tarihyazımında çok rağbet gören Osmanlı "çok kültürlülüğü" argümanını ortaya atan Cemal'di: Ermeniler aslında tamamıyla Osmanlı kültürü ve Türk dilinin etkisi altına girmişlerdi "ve beş asırlık bir zaman içinde bir Ermeni-Türk ihtilafı görülmediği gibi Türkün lisanıyla konuşmayan, Türk âdetlerini benimsemeyen hiçbir Ermeni kalmamıştı". Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın ancak modern zamanlarda kabul edebildiği bir azınlık hakkını yüzyıllar boyunca uygulamıştı: "Acaba 15. yüzyılda o büyük Osmanlı padişahının bahşettiği bu imtiyaz, bugün Amerika Cumhurreisi Wilson'un cihan medeniyetine kabul ettirmek istediği 'Azınlığın haklarının muhafazası' prensibinin en yüksek bir örneğinden başka bir şey mi?" On dokuzuncu yüzyıldan itibaren, başta Rusya olmak üzere, Avrupalıların, Ermenileri kendi amaçları için kullanmaları bu durumu temelden değiştirmişti. Ermeni milliyetçileri de tartmadan bu ittifaka girmiş ve I. Dünya Harbinde "Kafkas ordumuzun gerilerini tehlikeye koyacak ve ordunun tamamıyla bozulmasına yol açacak teşebbüslerden geri kalmamışlardır" Cemal'in Anadolu Müslümanlarının Ermeni askerî birlikleri tarafından öldürülmesine ve Müslüman-Türk nüfusun çektiği acılara atıfta bulunması, suçlamayı tersine çevirme çabasıyla sona erer: "Fakat Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ruslar tarafından istilası sırasında oralarda oturan Türk ve Kürtlerden acaba ne

65 Bkz. örneğin McCarthy, *Death and Exile* 1995.

kadarının Ermeniler tarafından en barbarca cinayetlerle öldürülmüş olduklarını ve ne kadarının göç sırasında telef olduğunu bilen var mı? İşte biz haber verelim ki, bu yüzden ölen Türk ve Kürt'ün miktarı muhakkak bir buçuk milyonu geçer.".[66]

Türkiye'nin resmî tarihindeki "Ermeni olayları" üzerine yapılan yorumlarda yıllardır pek bir şey değişmedi. Sadece rakamlar daha somut hâle geldi; argümanlar daha bilimsel görünmekte ve uluslararası tarihyazımının görüşleri gözetilerek formüle edilmektedir. Yusuf Halaçoğlu 1992-2008 yıllarında devletin resmî bir kurumu olan Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını yaptığından, 2000'li yıllarda yayımlanan bir kitabında "Ermeni Sorunu" hakkında özel bir yetkiyle konuşmaktadır. Halaçoğlu'na göre, savaş yıllarındaki Türk-Ermeni çatışmasının sorumlusu, büyük güçler tarafından kışkırtılmalarına izin veren milliyetçi Ermeni örgütleridir. Ermeni milliyetçilerinin Rus ordusuyla iş birliği ve Ermenilerin savaş sırasında Müslüman nüfusa karşı işledikleri katliamlar göz önüne alındığında, yetkililer için Osmanlı Devletine yönelik faaliyetleri durdurmak ve Ermeni sivil nüfusu büyük ölçekte tehcir etmekten başka bir seçenek kalmamıştı. Osmanlı belgelerine göre, alınan tehcir tedbirleri sırasında yaklaşık elli bin Ermeni iaşe zorlukları, hastalıklar, ama hepsinden önemlisi yerel çetelerin baskınları nedeniyle canından olmuştu. Hayatta kalan yaklaşık dört yüz bin kişi, hükümetin seçtiği bugünkü Suriye topraklarındaki tehcir bölgelerine ulaşmıştı. Halaçoğlu'na göre, sonuç olarak, "asrın en planlı yer değiştirme hareketi olan Ermeniler'in iskân sahalarına nakilleri, büyük bir disiplin içinde gerçekleştirilmiştir". Öte yandan Ruslar ve Ermeni milliyetçileri tarafından öldürülen Müslümanların sayısı "bütün Osmanlı vilâyetleri genelinde düşünülecek olursa yüzbinleri geçmektedir".[67]

Türklerin gizleme ve saklama nedenleri ortadadır. Doğu Anadolu'da pek çok insan, on binlerce Ermeni kadın ve çocuğa da el koyarak, Ermeni varlığının yok edilmesi sonucu zengin olmuştu.[68] Osmanlı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin "Ermeni Sorunu" olarak geçiştirmeye çalıştığı şey,[69] bürokratik olarak

66 Cemal Paşa, *Hatıralar* 2006, 408, 362, 363, 411, 412 (altıntıların sırasına göre).

67 Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri* 2004, 94, 111.

68 Ermeni soykırımının ortasında devlet ve birey vurgunculuğu için bkz. Gerlach, *Extremely Violent Societies* 2010, 92-102; Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde geç Osmanlı Dönemi'nin liberal ekonomik düzeni, Anadolu Hristiyanlarının yağmalanmaya müsait bol mülkleri sayesinde, müşterilerine güvenilir bir şekilde toprak ve menfaat dağıtan klasik bir patrimonyal devlete dönüşmüştür, bkz. Keyder, *Exchange of Populations* 2003, 45.

69 Bkz. Djemal'in, *Erinnerungen* 1922, Ermenilerle ilgili bölümün "Ermeni Meselesi" başlığı altında hâlihazırda çokça tartışılan kitabının yanında, başka bir örnek olarak Öke, *Ermeni Meselesi* 1986 (kitabın 1988 tarihli İn-

planlanmış ve denetlenmiş bir toplu katliam niteliği taşımaktadır ve bu nedenle tüm dünya tarihinde bir öneme sahiptir.[70] O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca müttefiki olan Almanya için de, Ermeni Soykırımı'ndan Yahudi Soykırımı'na giden doğrudan bağlantılar nedeniyle, ahlaki yük çok ağırdır.[71]

İTC'nin önde gelen isimleri savaşın sona ermesiyle birlikte İstanbul'dan firar etmişti. Cemal, Enver ve Talât üçlüsünün ötesinde, Arif Cemil (Denker, 1887-1945), Dr. Bahaeddin Şakir (1874-1922), Cemal Azmi (1868-1922) ve Dr. Nazım Bey (1870-1926) gibi Ermeni soykırımında rolü olan ve bu nedenle İtilaf Devletleri gelmeden önce İstanbul'u terk etmek için her türlü nedeni olan kişiler de kaçmıştı. Çoğu Almanya'ya sığınmış ve buradaki bir sempatizan ağından yardım görmüştü. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Berlin'de Ermeni ulusal hareketinin intikam cinayetine kurban gitmişti. En önemli hedef, Ermeni gizli komandosu "Nemesis Operasyonu" adına hareket eden suikastçı Soghomon Tehlirian tarafından 15 Mart 1921'de Berlin'de vurulan Talât'tı.[72] Çemal Paşa'nın 21 Temmuz 1921'de Tiflis'te Ermeni milliyetçilerince mi, yoksa Moskova'nın emriyle mi öldürüldüğü bugün hâlâ tartışılmaktadır. Diğer yandan Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Orta Asya'da bir halifelik kurma girişimi sırasında Sovyet birlikleriyle girdiği bir çatışmada ölmüştür.

Kasvetli Ermeni Soykırımı olayı, Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki bir kitapta ele alınmak zorunda mıydı? Zaten baş sorumlular da Kasım 1918'in başında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan birkaç yıl önce, ülkeyi terk etmişlerdi. Fakat, bu meselenin ele alınması her hâlükârda zorunludur. Çünkü Ermeni Soykırımı'nın tanınması bugün Türklerin çoğuna hâlâ çok zor gelmektedir, bunun tek nedeni suçun kabulü anlamına gelmesi ya da hatta Ermeniler adına maddi taleplerle sonuçlanabilecek olması da değildir. Sezgisel olarak, olayların aklı başında bir tasvirinin Türk ulus-devletinin ortaya çıkışına ilişkin büyük anlatıyı sorgulatabileceği korkusu vardır. Dışarıdan bakıldığında ise bunun böyle olması gerekmiyor: Osmanlı-Türk felaketine dürüst bir bakış, Türkiye Cumhuriyeti'nin varoluş nedeninin sorgulanması anlamına gelmiyor. Bununla birlikte,

---

gilizce çevirisinin başlığı da *Armenian Question*'dır). Öke ayrıca "Ermeni Sorunu"nu uluslararası güç oyunu bağlamına yerleştirmekte ve kökenlerini büyük güçlerin manipülatif politikalarına kadar götürmektedir.

70 Polonyalı-Yahudi hukukçu ve barış araştırmacısı Raphael Lemkin, Anadolu'daki Ermenilerin uluslararası hukuk kapsamında herhangi bir yaptırım olmaksızın nasıl yok edildikleri üzerinden hareketle "soykırım" terimini ortaya atmıştır; Power, *Problem of Hell* 2002, 17-20.

71 Bkz. Ihrig, *Justifying Genocide* 2016.

72 Hosfeld, *Operation Nemesis* 2005.

devam ettirilen savunmacı tutum, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki kahramanlığın çok fazla kırılganlıklar barındırdığını göstermektedir.[73]

Anadolu Ulusal Hareketi ve Kurtuluş Savaşı

Türkiye'de okula giden her çocuk, Mustafa Kemal'in İstanbul'dan gelen bir gemiyle Karadeniz kıyısındaki Samsun'a hangi gün çıktığını bilir: 19 Mayıs 1919. Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Savaşı'nda tümen komutanı olarak kendini kanıtlamış olan Mustafa Kemal, Sultan'ın hükümeti tarafından İç Anadolu'da kalan Osmanlı birliklerini terhis etmek ve silah ve cephaneye el koymakla görevlendirilmişti. Gelgelelim Mustafa Kemal, misyonuna tamamen zıt bir hedefin peşindeydi: Anadolu'nun İtilaf Devletleri ile Ermeniler, Rumlar ve Kürtler arasında paylaşılmasını önlemek için bir direniş hareketinin inşasına katılmak istiyordu. 19 Mayıs 1919 tarihi 1922'ye kadar süren İstiklal Savaşı'nın başlangıcı ve Mustafa Kemal de onun kayıtsız şartsız kahramanı olarak kabul edilir – bu başarıda onun dışında pek çoklarının payının bulunmasına ve Anadolu Ulusal Hareketi'ndeki koşulların, modern Türkiye'nin kuruluşuna ilişkin sonraki resmî tarihte yansıtılandan çok daha belirsiz olmasına rağmen.

Ateşkesten sonraki ilk aylarda, kaybedilen savaş nedeniyle Osmanlı tarafında büyük bir yılgınlık hâkim olmuştu. İTC'nin önde gelen üyeleri kaçmış, böylece hükümet, daha doğrusu ondan geriye kalanlar, Sultan V. Mehmed Vahdeddin'in (1918-1922) sarayına geri dönmüştü. Sultan ve maiyeti İtilaf Devletleri'yle yakın iş birliği içindeydi. Beklenti, yerinde bir itaatkârlıkla Paris'teki barış görüşmelerinden daha lehte bir sonuç elde edebilmekti. Diğer hususların yanında Osmanlı'nın şartlara ayak uydurduğunun göstergelerinden biri de Aralık 1918'de Ermeni Soykırımı'ndan sorumlu olanları yargılamak üzere İstanbul'da özel bir savaş mahkemesinin kurulmasıydı.[74] Buna karşın, İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin İtilaf Devletleri'ne karşı uzlaşmacı ve temkinli tutumu, Anadolu Ulusal Hareketi karşısındaki konumunu zayıflatmıştı.

Bu hareket, Yunan birliklerinin 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkarma yapmasıyla oldukça körüklenmişti: İngiltere'nin baskısıyla İtilaf Devletleri Yunanistan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanacak hükümlerin önceden Yunan birliklerince askerî olarak dayatılması önerisini kabul etmişti. İrredentist "Bü-

73 Bu bölümdeki argümanın daha önceki bir versiyonu için bkz: Kramer/Reinkowski, *Türkei und Europa* 2008, 93-99. – Bu sorunun yakın zamana kadar Türkiye'nin kendini anlaması açısından taşıdığı önem hakkında bkz: Bayraktar, *Politik und Erinnerung* 2010.

74 Verilen birkaç karar ve bu son savaş mahkemesinin erken sona ermesi hakkında bkz. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* 2002, 338 vd. (3. bölüm).

yük Ülkü" (*Megali Idea*) yani tüm Helenleri ortak bir ulus devlette birleştirmek güdüsü ile hareket eden Yunanistan'ın çok daha geniş kapsamlı bir planı vardı: Batı Anadolu'da Rumların yaşadıkları, yani sürülmeden önce yaşadıkları bölgeler, yeni kurulacak Büyük Yunan İmparatorluğu'na dâhil edilecekti. Aslında İtilaf Devletleri, Anadolu'daki Yunan işgal bölgesi için sadece Ayvalık ve İzmir çevresini öngörmüştü; buna karşın Ekim 1919'da doğu sınırları Batı Anadolu'daki Menderes, Salihli, Akhisar ve Edremit kasabalarını birleştiren hat boyunca uzanan çok daha geniş bir işgal bölgesini kabul ettiler.[75] Yunan birliklerinin bu tekrar genişletilen hattan İç Batı Anadolu'ya doğru ilerlemesi İtilaf Devletleri'nce yeniden onaylanmıştı. Yüzyıllar boyunca Rum-Ortodoks nüfus Batı Anadolu'da azınlık konumundaydı. Savaş yıllarında ve daha önceki yıllarda da Batı Anadolu'daki pek çok Rum, kendilerine yönelik şiddetten kaçmak için Yunan topraklarına kaçmış, şimdi Yunan birliklerinin koruması altında kısmen geri dönmüşlerdi. Bu birlikler Batı Anadolu'da bir Helen çoğunluğu oluşturmak amacıyla, Rumların muhtemelen nüfusun sadece yedide birini oluşturduğu bölgede etnik temizlik politikasına girişmişti.[76]

Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin sertliği, Anadolu Ulusal Hareketinin işine yarayacak bir zemin oluşturmuştu. 10 Ağustos 1920'de imzalanan bu antlaşma, daha önce Almanya (Versailles, Haziran 1919), Avusturya (Saint-Germain-en-Laye, Eylül 1919), Bulgaristan (Neuilly-sur-Seine, Kasım 1919) ve Macaristan'a (Trianon, Haziran 1920) imzaya sunulan I. Dünya Harbi'ne müteakip gerçekleştirilen Paris Barış Konferansı'nın sonuncusudur. Sevr'in hükümleri o kadar katıydı ki Sultan, antlaşmayı imzalamayı reddettikleri için ilk Osmanlı heyetini geri çağırmak zorunda kalmıştı. Sevr Antlaşması, hakları ve imkânları ciddi olarak kısıtlanmış bir Türkiye tanımlamıştı: İki Boğaz müttefiklerin kontrolü altında olacaktı. Doğu Anadolu'da, bugün Türkiye'nin kuzeydoğusunun büyük bölümünü kapsayacak bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaktı. Güneydoğu Anadolu'da – Ermeni devleti projesinden çok daha muğlak bir şekilde – daha sonraki bir tarihte muhtemelen kendi başına bir Kürt devleti hâline gelebilecek bir Kürt özerk bölgesi öngörülmüştü.[77] Yunanlılar, Doğu Trakya ve İzmir çevresindeki bölgelerin kontrolünü ele geçirmişti. İzmir bölgesi beş yıl boyunca Yunan idaresi altında kalacak, daha sonra halk, bir halk oylamasıyla bölgenin nereye ait olduğuna karar verecekti. Ayrı bir antlaşmayla Fransa ve

75 Zürcher, *Turkey* 2010, 147 d.

76 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 223.

77 Barış antlaşması sürecinde Şerif Paşa liderliğindeki Kürt heyeti, bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması için Paris'te farklı taraflarla görüşmeler gerçekleştirmiştir; bkz. Atmaca, *The Road to Sèvres* 2022.

İtalya için Anadolu'da "nüfuz bölgeleri" bölgeleri tanımlandı: Fransa'nın nüfuz bölgesi Suriye'de kendisine söz verilen manda yönetiminden İç Anadolu'nun doğusuna kadar uzanacaktı. İtalya ise güneybatı Anadolu'da bir nüfuz bölgesi elde edecekti.[78]

Sevr Antlaşması, İtilaf Devletleri arasındaki çıkar ve hedef çatışmalarının bir sonucudur: Dönemin ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın (1913-1921) Ocak 1918'de ilk kez sunduğu on dört maddelik programında belgelenen "halkların" kendi kaderini tayin etme hakkı, Fransa ve İngiltere'nin hâlâ kırılmamış emperyalist özgüveni ve misyon duygusuyla tezat oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu durumunda ise, bu çelişkili motivasyonlar kimlik politikası hedefleriyle, yani "Türkleri" "Avrupa'dan" nihai olarak çıkarma ve sahip olduğu toprakları asgari düzeyde sınırlama arzusuyla örtüşüyordu. Dolayısıyla Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki toprak taleplerinin tanınması, ulusların kendi kaderini kendi tayin etmesi ilkesinin tek taraflı bir yorumu ve aynı zamanda İngiltere Başbakanı Lloyd George'un (1916-1922 yılları arasında İngiltere başbakanı) açıkça savunduğu Helenizm fikriyle Batı medeniyetinin üstünlüğünü uygulama girişimi olarak anlaşılabilir.[79]

İtilaf Devletleri'ni ve hatta tüm dünyayı şaşırtan bir şekilde, Paris Barış Antlaşmaları'na tâbi ülkeler arasında Sevr Antlaşması'nı hükümsüz kılmayı başaran tek ülke Türkiye olmuştur. Bu nedenle "İstiklal Savaşı", Türklerin gözünde bir "Kurtuluş Savaşı" idi ve hâlâ öyledir. O dönemin liderleri daha makul olan "Millî Mücadele" terimini kullanmayı yeğlemişti. Nihayetinde, Anadolu hiçbir zaman bir sömürge olmamışken ve Ekim 1918 tarihli ateşkes antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini temelden ortadan kaldırmamışken bir bağımsızlık savaşından söz edilebilir miydi? Sevr Antlaşması gerçekleşmiş olsaydı, Türkiye'nin geleceğinin belirsiz olacağına kuşku yoktur. Öte yandan Macaristan, ağır Trianon Antlaşması ile eski topraklarının üçte ikisini kaybetmiş ve üç milyon Macar o tarihten itibaren kendi ülkesinin dışında yaşamak zorunda kalmıştı.[80]

Her halükârda, 1919-1922 yılları ulusal bir hareketçe bütün Anadolu'ya taşınan bağımsızlık ve egemenlik için mücadele yılları olmuştu. Mustafa Kemal

78 Oran, *Peace Treaty of Sevres* 2010, 66. – Antlaşmanın internet üzerinden erişilebilen İngilizce tam metni için bkz. https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_S%C3%A8vres; Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1956, c. 2, 87-89'da bir alıntı.

79 İtilaf Güçleri 11 Ocak 1917'de ABD hükümetine Osmanlı İmparatorluğu'nun "Batı medeniyetine tamamen yabancı olduğunu kanıtladığı" için Avrupa'dan atılması gerektiğini bildirdi; Toynbee, *Western Question in Greece and Turkey* 1970, 328. Lloyd George'un "Türklere" karşı duyduğu güçlü antipati hakkında ayrıca bkz. Bart, *Line in the Sand* 2011, 64 ve MacMillan, *Paris* 2001, 437.

80 Leonhard, *Der überforderte Friede* 2018, 1077.

ve müttefiklerinin amacı, Ermeni ve Rum taraflarının toprak taleplerinin gerçekleşmesini engellemek ve Anadolu'da konuşlanmış yabancı devlet birliklerini püskürtmekti – güç dengesi göz önüne alındığında, insan üstü güç gerektiren bir görevdir. Mayıs 1919'da Anadolu'da eski Osmanlı ordusunun henüz terhis edilmemiş otuz beş bin askeri vardı. Bunlar arasında sadece Doğu Anadolu'da Kâzım (Karabekir) komutasındaki yirmi binden az askeriyle 15. Kolordu düzenli bir askerî birlik olarak kabul edilebilirdi. Buna karşılık, Nisan 1920'de Anadolu'da İtilaf Devletleri'nin düzenli asker sayısı yaklaşık iki yüz bindi.[81] Ulusal Hareket'in esas itibariyle dağınık birliklerden oluşan birimleri ise çok yetersizdi. Hareket liderleri, iç ayaklanmalar tüm Anadolu'yu kargaşaya sürüklerken kendilerini kuşatılmış ve tehdit altında hissetmekteydi.[82] Bununla birlikte, yukarıda bahsedilen Teşkilat-ı Mahsusa veya Birinci Dünya Savaşı sırasında İTC tarafından daha sonraki bir gerilla savaşı için silahlandırılmış olan Karakol gibi gizli cemiyetler temel dayanak noktasıydı. İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin birçok memuru da Ulusal Hareket'i gizlice destekliyordu. Ulusal Hareket liderlerinin 19 Haziran 1919'da Amasya'da gerçekleştirdiği toplantıyı, 23 Temmuz – 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da düzenlenen Birinci Ulusal Kongre takip etmişti. Kongre, 30 Ekim 1918'de Osmanlı teslim olduğu sırada, İmparatorluğun kontrolü altında bulunan toprakların bölünmezliğine ilişkin bir deklarasyon ve tüm Müslümanlara, Ermeni ve Rum ayrılıkçılığına karşı kendilerini savunma çağrısı ile sonuçlanmıştı. 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas'ta düzenlenen ikinci kongrede, yerel direniş hareketleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleşmişti.[83] Kongre, İstanbul'daki Osmanlı hükümetine açıkça karşı çıkarak Anadolu'da ulusal bir hükümet kurulduğunu ilan etmişti. Anadolu Ulusal Hareketi'ndeki silah arkadaşlarının neredeyse tamamı hâlâ, başarılı bir savaştan sonra İtilaf Devletleri'nin kontrolünden kurtulan (aynı zamanda halife olan) Sultan'ın İstanbul'da yeniden egemen hükümdar olacağından yola çıkıyordu. Sivas Kongresi, Anadolu Müslümanları için henüz kurulmamış olan ortak devletin coğrafi sınırlarını yeniden belirlemişti: Mütareke günü İtilaf birliklerince henüz işgal edilmemiş tüm topraklar Anadolu Müslümanlarına ait olacaktı. Bu karar daha sonra Türkiye'nin, İngiliz birliklerinin ateşkesten sadece birkaç gün sonra işgal ettiği Kuzey Suriye ve Musul çevresindeki (bugünkü Kuzey Irak'ta) bölgeye sahip olma iddialarına yol açmıştı.

81 Kreiser, *Atatürk* 2008, 157, şu rakamları vermektedir: 38 bin İngiliz, 59 bin Fransız, 17 bin İtalyan ve 90 bin Yunan.

82 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, cilt 1, 139, 153, 155.

83 Yerel ve bölgesel öncül örgütlerin ayrıntılı bir anlatımı için bkz: Tunçay, *Siyasal Tarih* 1989, 60-68.

Ekim 1919'da İstanbul'daki Osmanlı hükümeti ile Anadolu Ulusal Hareketi bir uzlaşmaya varmıştı: Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İstanbul'daki Sultan'ın hükümetini Anadolu'da (sadece geçici) bir otorite olarak tanımak. Buna karşılık, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin destekçileri Aralık 1919'da Osmanlı Meclisi seçimlerine katılabildiler ve büyük çoğunlukla seçilmişlerdi.[84] Ancak 1920 baharında İstanbul ile Ulusal Hareket arasında son bir çatlak oluştu ve bu esnada Ulusal Hareket Ankara'yı merkez olarak belirlemişti. Ankara'nın 27 Aralık 1919'da fiilen başkent olarak seçilmesi öncelikle askerî stratejik gerekçelere dayanmaktaydı. Birinci Balkan Savaşı'nda Avrupa'daki toprakların kaybedilmesinden sonra İstanbul, İmparatorluğun en batı ucunda kalmıştı. Bu nedenle, daha 1913-1914 yıllarında Alman askerî danışmanlar başkenti Konya'ya, hatta Şam'a taşımayı düşünmüşlerdi.[85] Ulusal Hareket'in başkenti, İstanbul'dan çok uzakta olamazdı ve mevcut demiryolu hattı üzerinde yer almalıydı; aynı zamanda İtilaf güçlerinin olası saldırılarına karşı korunmalıydı. Bu nedenle Ankara, şehrin sunabileceği çok az şey olsa da akla yakın bir seçimdi. Sonunda, Ankara 13 Ekim 1923 tarihinde başkent ilan edilmişti.[86]

Türk millî tarih yazımına göre, İstanbul'daki Osmanlı Meclisi 17 Şubat 1920'de ulusa son bir büyük hizmette bulunmuştu: "Misak-ı Millî" diye adlandırılan anlaşmayı iki ana koşulla kabul etmişti: (1) Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün (30 Ekim 1918) henüz işgal edilmemiş olan tüm bölgeler Anadolu Müslümanlarının anavatanıdır; (2) işgal altındaki Arap topraklarının, eski Rus vilayetleri Ardahan, Batum ve Kars'ın yanı sıra Batı Trakya'nın geleceği yapılacak referandumla belirlenecektir. İtilaf Devletleri İstanbul'da Ulusal Hareket'in yönetimi ele geçirme tehlikesini görüp, 1918'den beri zaten ellerinde tuttukları şehri 16 Mart 1920'de resmen işgal etmişlerdi. Sultan Mehmed Vahdeddin 11 Nisan 1920'de meclisi feshetmişti. Bunun üzerine Osmanlı Meclisi'nin doksan iki üyesi Ankara'ya doğru yola çıktı; burada, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yerel birimleri tarafından seçilen iki yüz otuz iki temsilciyle birlikte, 23 Nisan 1920'de ilk kez toplanan "Büyük Millet Meclisi"ni oluşturmuşlardır.[87]

---

84 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 99-101.

85 1897'de von der Goltz, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf bir Bizans olarak kalmak yerine kendisini bir Türk Arap İmparatorluğu'na dönüştürmesi çağrısında bulundu. Bu bağlamda başkentin Konya veya Kayseri'ye, hatta Şam, Musul veya Bağdat'a taşınmasını önermiştir; bkz. Colmar Freiherr von der Goltz: *Stärke und Schwäche des türkischen Reiches. Deutsche Rundschau* içinde, 24.93. (1897), s. 95-119; Yenen'den alıntı, *Envisioning Turco-Arab Co-Existence* 2020, 8 d.

86 Tunçay, *Siyasal Tarih* 1989, 81.

87 Zürcher, *Turkey* 2010, 138 f., 151.

Anadolu Ulusal Hareketi'nin askerî kolu – Doğu Anadolu dışında – 1920'ye kadar olan ilk evresinde, İtilaf Devletleri'nin fiilen üstün askerî birliklerine karşı gerilla taktiğiyle mücadele eden düzensiz birliklerden oluşuyordu. Ulusal Hareket'in bir gücü de geniş bir toplumsal desteğe sahip olmasıydı. Fransız işgaline karşı mücadeledeki hizmetlerinden dolayı, Antep, Maraş ve Urfa'ya onursal ünvanlar verilmişti ve şehirlerin adları Kahramanmaraş, Gaziantep ve Şanlıurfa olarak değiştirilmişti. Hareket, ortak olan açık Müslüman milliyetçiliğini benimsemişti, böylece Kürtler ve ulema tereddüt etmeden harekete dahil olmuştu: 1920'deki ilk Millet Meclisi'nde 403 milletvekilinden 85'i geleneksel dinî eğitim almıştı ve buna ek olarak ilk Büyük Millet Meclisi'nde 437 milletvekilinden 72'sini oluşturan Kürtler yaklaşık olarak nüfus oranlarına göre temsil edilmişti.[88] Anadolu Ulusal Hareketi 1920 veya 1921'de, örneğin İtilaf Güçleri'nin tüm askerî varlığını ortaya koyma kararı nedeniyle başarısız olsaydı, muhtemelen "tarihe, hafif milliyetçi tonları olan güçlü bir Osmanlı-İslam devletini yeniden kurma girişimi olarak geçecekti".[89] Bu nedenle, bir Türk hareketinden ziyade bir Müslüman-Anadolu Ulusal Hareketi'nden bahsetmek çok daha uygundur. Ancak Ulusal Hareket hedeflerine ulaştığında Mustafa Kemal ve en yakın silah arkadaşları Türk milliyetçisi bir gündemi benimsediler.

İtilaf Devletleri, şaşırtıcı derecede başarılı olan Ulusal Hareket'e karşı harekete geçecek araçlara ya da iradeye sahip değildi. Dahası Mustafa Kemal, başlangıçta pek çok rakibe karşı verilen mücadeleyi, ustalıklı bir diplomasi sayesinde sadece Yunanistan'la yapılan bir savaşa indirgemeyi başarmıştı. 1920 sonbaharında Doğu Anadolu'daki Ermeni birlikleri ağır bir yenilgiye uğratılmıştı. Anadolu Ulusal Hareketi'nin bir dayatması olan 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü (eski adıyla Aleksandropol ve bugünkü adıyla Gjumri, Ermenistan) Antlaşması, Ermenistan'ın diğer hususların yanı sıra Sevr Antlaşması'nı kendi açısından hükümsüz ilan etmesini gerektirmişti. İtalya ve Fransa 1921'de Ulusal Hareket'le bir anlaşma arayışına girişmişti. Fransa, bugünkü Lübnan ve Suriye'deki manda topraklarını Ulusal Hareket'in yayılmasından korumak adına, Anadolu'daki tüm nüfuz alanı iddialarından vazgeçmişti. Mustafa Kemal'in Bolşevik liderliğiyle vardığı mutabakat iki Sovyet-Türk antlaşmasının yolunu açtı: 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Bunu 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Kars'ta imzalanan Dostluk Antlaşması izlemişti; her üç ülke de hâlihazırda Sovyet kontrolü altındaydı. Sovyet-Türk antlaşması ve ardından Moskova'dan gelen askerî ve mali destek, Orta

88 Kreiser, *Atatürk* 2008, 230 f.

89 Behrendt, *Nationalismus in Kurdistan* 1993, 395.

Anadolu'ya doğru ilerlemesi Ulusal Hareket için hayati tehlike oluşturan Yunanistan'a karşı mücadelede son derece yardımcı olmuştu.[90]

Ocak ve Mart/Nisan 1921'de yapılan iki muharebede, Ulusal Hareket birlikleri Yunan ordusunun ilerleyişini Eskişehir yakınlarındaki İnönü'de bir süre durdurmayı başarmıştı. 1921 yazında Yunan ordusunun yeni bir saldırısıyla karşılaşan Ulusal Hareket birlikleri, Ankara'ya yüz kilometreden daha az bir mesafede bulunan Sakarya Nehri'ne kadar geri çekilmişti. Birkaç hafta süren savaşın ardından, Ulusal Hareket birlikleri 13 Eylül 1921'de Yunan ilerleyişini kırmayı nihayet başarmıştı. Sakarya'da kazanılan zafer, Ulusal Hareket'in dış politikada güçlenmesi açısından belirleyici olmuştur. Yunanlılar başarmış olsalardı, güçleri muhtemelen Ankara'yı işgal etmeye yetecekti. Bu durumda, İtilaf Devletleri Anadolu'daki durum hakkında muhtemelen farklı bir değerlendirmeye varacaklardı.[91]

1922 yazında Ulusal Hareket'in birlikleri saldırıya geçmiş ve 30 Ağustos'ta Afyonkarahisar yakınlarındaki Dumlupınar'da konuşlanmış olan Yunan ordusunun sekiz tümeninden beşini ele geçirmeyi başarmıştı. 9 Eylül 1922 gibi erken bir tarihte, ilk Ulusal Hareket birlikleri İzmir'e girmişti. Batı Anadolu'daki Yunan harekâtı ve Ulusal Hareket'in karşı hamlesi felaketle sonuçlanmıştı: Gayrimüslimlerin İzmir'den kaotik bir şekilde tahliyesi, sivil halka yönelik katliamlar ve 13 Eylül 1922'de nedeni ve amacı hâlâ tartışmalı olan büyük bir yangın, şehrin Levanten hayatının merkezi olmasına son vermişti.[92] Smyrna artık İzmir olmuştu.[93]

11 Ekim 1922'de, iki Boğaz'ın etrafındaki bölgeyi işgal etmeye devam eden İngiltere, Marmara Denizi'nin doğu kıyısındaki Mudanya'da Ankara hükümetiyle bir ateşkes imzalayarak, hükümeti eşit bir muhatap olarak tanımıştı. Böy-

---

90 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 119-123; Tellal, *Relations with the Soviets* 2010, 97. – Mart 1921 tarihli Sovyet-Türk antlaşmasının İngilizce çevirisi için bkz. Dmytryshyn/Cox, *Soviet Union and the Middle East* 1987, 473-480.

91 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, c. 1, 187.

92 İzmir yangınında Ermeniler Türkleri suçlarken resmî görüşe yakın Türk kaynaklarıysa İzmirli Taşnakların veya Rum komitacıların eseri olduğunu iddia ederler. İzmir'de olup olayları bizzat gören Kemalist gazeteci Falih Rıfkı ise yangının müsebbibinin Türk nüfusun "azınlık korkusu" olduğunu söyler: "İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve kazinolar kalırsa, az[ın]lıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbinde Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, yine bu korku ile yakmıştık...Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe, sanki Hristiyan veya yabancı olmak, mutlaka bizim olmamak kaderinde idi. Bir harb daha olsa da yenilmiş olsak, İzmir'i arsalar hâlinde bırakmış olmak, şehrin Türklüğünü korumağa kâfi mi gelecekti?" Atay, *Çankaya* 1958, s. 212-213.

93 İzmir vakasının Rumların Anadolu'dan sürülmesiyle ilgili daha geniş bir bağlama oturtulması için bkz. Morris/Ze'evi, *Thirty-Year Genocide* 2019, 381 vd.

lece, Sevr Antlaşması'nın yerini alan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni uluslararası hukuk çerçevesinde tanıyan Lozan Antlaşması müzakerelerinin önü açılmıştı.

3. Yollar Ayrılıyor (1922-1925)

Osmanlı İmparatorluğu, son birkaç on yıldır temel yapısı itibariyle pek istikrarlı olmamasına ve Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerinin artık birbirlerine söyleyecek çok az şeyleri olduğundan yakınılmasına rağmen, büyük bir karşılıklı etkileşim alanı hâline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu insanların büyük çoğunluğu için hâlâ müşterek bir imparatorluktu: İstanbul'daki subay okullarına devam eden ve daha sonra İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde üst düzey askerî görev üstlenen; ulema olarak İslam'ın dinî ve normatif metinlerine eşit erişime sahip olan; birbirleriyle ticaret yapan ve İmparatorlukta konuşulan sayısız dilden en az birini paylaşan ve tüm çatışmalara rağmen, bir arada yaşama deneyiminin ortak alanını anavatanlarının doğal bir parçası olarak görenler için. Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra Balkan topraklarının kaybedilmesi, asırlık bağların bir gecede nasıl da çözülebildiğini gösteriyor. Anadolu'ya kaçan Müslümanların Rumeli'deki kökenleriyle hâlâ bir bağları olsa da kopuş hemen gerçekleşmişti. Bunun bir nedeni Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan gibi devletlerdeki elitlerin tamamen değişmesiydi. Bir diğeri ise, milliyetçilik ve ulus-devlet kavramlarının artık, görünüşte otoriter bir şekilde, insanın nereye ait, nereye ait olmadığını söyleyebilme imkânı sunmasıdır. Her halükârda, Türkiye'deki kamuoyunun yirminci yüzyıl Balkanlar'ıyla hemen hiç ilgilenmemiş olması dikkat çekicidir. Ancak 1990'lardaki Bosna Savaşı, Balkanlar'ı yeniden Türkiye toplumunun duygusal merkezine taşımıştır. Arap vilayetlerinin Osmanlı geçmişinden kopması bu kadar açık ve özellikle de bu kadar hızlı olmamıştır. Arap halkının Osmanlı devletine ve sultanına olan sadakati, Birinci Dünya Savaşı sırasında paranın değer kaybetmesi, açlık, hastalık, karneye bağlama ve el koymalar karşısında ciddi şekilde sarsılmış, ancak tamamen yok olmamıştı.[94] Bugünün ulus devlet perspektifinden bakıldığında – ki bu ancak onlarca yıllık okul eğitimi ve devletin tarih politikası sayesinde gerçekleşebilmişti – savaşın sona erişinin, on altıncı yüzyıldan bu yana paylaşılan yolların ayrılması anlamına geldiği apaçık görünüyordu. Eski müşterek Osmanlı iletişim alanı sadece parçalanmakla kalmamıştı. Az ya da çok ikna edici bir şekilde ulus devlet olduğuna inanan tüm yeni Arap devletleri, Osmanlı dönemiyle bağlarını koparmakla, kendini

94 Rogan, *Frontiers of the State* 1999, 220 d.; Yenen, *Envisioning Turco-Arab Co-Existence* 2020. Ayrıca çok daha kötümser yaklaşım için bkz. Tamari, *Year of the Locust* 2011, 14.

kanıtlama arayışına girmişti. Böylece, yirminci yüzyılın milliyetçi Arap tarih yazımında, "Türklerin" 1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından fethiyle başlamış olan gerilemeyi devam ettirdiği, dolayısıyla Arap dünyasının Batı emperyalizmi karşısındaki vahim azgelişmişliğinin ve çaresizliğinin temellerini attığı apaçık bir gerçek olarak kabul edilmişti.[95] Türk milliyetçi tarih yazımına ise, Arapların yine haince tüm Müslümanlar için düşünülmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'na sırt çevirdiği sloganı hâkim olmuştu.[96]

Levant'ın Sonu ve Orta Doğu'nun Yaratılışı

Can çekişen modern öncesi imparatorlukların son temsilcilerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan topraklar Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra paylaşılmaya hazırdı. Dağıtılacak pay başlangıçta öngörülenden çok daha fazlaydı. Fransa ve İngiltere'nin 1915 baharında İstanbul ve Boğazların kontrolünü vaat ettiği Rusya'nın, Bolşevikler'in savaştan çekilmesinden sonra herhangi bir müdahalesi olmamıştı ama Anadolu'daki Ulusal Hareket ve iki müttefik Fransa ile İngiltere arasındaki husumet işleri zora sokmuştu. İngiltere'nin, Fransa'nın kısmen ortağı kısmen de düşmanı olduğu, Orta Doğu'daki düzene uzun süre hâkim olamadığı doğrudur, çünkü yirminci yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki lider güç olarak yerini ABD'ye bırakmıştı. Yine de İngiltere'nin yarattığı yeni düzen, bugün "Orta Doğu" olarak bildiğimiz bölgenin tarihinde yüzyıllar boyunca yaşanan en derin kırılma olmuştu.

Bu yeniden yapılanma, Fransa ve İngiltere arasındaki kafa karıştırıcı bir dizi düzenleme, mutabakat ve anlaşmanın sonucudur. Bu anlaşmalar, savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'na ait Arap topraklarının gayriresmî paylaşımından, savaş yıllarındaki karşılıklı güvence ve anlaşmalara, 1920'lerin başındaki nihai anlaşmalara, özellikle de Fransa (bugünkü Lübnan ve Suriye devletleriyle) ve İngiltere (Filistin, Ürdün ve Irak ile bugünkü İsrail devletleriyle) için Milletler Cemiyeti mandalarının paylaşımını sonuçlandıran Nisan 1920'deki San Remo Konferansı'na kadar uzanmaktadır.[97]

"Sykes-Picot Anlaşması" bu yeniden yapılanma için kapsayıcı bir terim olarak hâlen kullanılmaktadır: Kasım 1915'te Fransız diplomat François Georges-Picot ve İngiliz müzakere ortağı Mark Sykes, İtilaf Devletleri'nin zafer ka-

95 Bkz. Abou-el-Haj, *Social Uses of the Past* 1982, ve Barbir, *Memory* 1996.

96 Bkz. örneğin Kürkçüoğlu, *Arap Bağımsızlık Hareketi* 1982, 249-252.

97 Birinci Dünya Savaşı öncesinde bölgenin gayri resmi olarak bölünmesi hakkında bkz. Khalidi, *Economic Partition* 1988; İtilaf Güçleri arasındaki anlaşmaların kapsamlı bir listesi için bkz. Fromkin, *Peace to End all Peace* 1989, 401.

zanması hâlinde Osmanlı hâkimiyeti altındaki Arap topraklarının Fransa ve İngiltere arasında paylaştırılması konusunda anlaşmıştı. Bu paylaşım planı Mayıs 1916'da gizli bir İngiliz-Fransız anlaşmasıyla onaylanmıştı.[98] Şu var ki Sykes-Picot anlaşması, çok daha karmaşık bir tarihin sadece şifresi olabilir. Daha sonraki gelişmeler, özellikle de anlaşmanın taraflarından olan Rus müttefikin kaybedilmesi nedeniyle anlaşma bu hâliyle hiçbir zaman uygulanmamıştır.[99]

Eskiden müşterek olan Osmanlı etkileşim alanının dağılmasıyla birlikte, Levantenler'inki gibi, bölgeye uyum sağlamış yaşam alanları da parçalanmıştı. Levant'ta, yani Doğu Akdeniz kıyılarında, "etnik olarak karışık bir topluluğun prototipi olan uluslarüstü bir grup" yüzyıllar boyunca kendisine özel bir konum bulmuştu.[100] Levanten olmak belli bir yaşam biçimini, yani çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda Avrupa'dan göç etmiş bir "Frank" olarak yaşamayı ve Avrupa-Hristiyan dünyasıyla bağları olmayı temsil etmiştir.[101] İmparatorluk ve devletin iktidar yapılanmaları arasındaki boşluklardan Levantenler kadar iyi yararlanmayı bilen başka kimse yoktur. On dokuzuncu yüzyıl, her yerde var olan Avrupalı büyük güçlerin koruması altındaki Levantenler için tartışmasız altın çağdır. Bugün bu yaşam tarzı, uğruna çabalamaya değer bir kozmopolitlik formu olarak değerlendirilebilir, ne var ki Levantenler Osmanlılar tarafından ilkesiz ve sadakatsiz olarak görülüyordu ve dönemin Avrupalı gözlemcileri için ahlak yoksunluğunu ve evsiz-barksızlığı temsil etmekteydi.[102]

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İstanbul, zorunluluktan alevlenen bir kozmopolitliğin saman alevi gibi parlayışına kısa süreliğine de olsa bir kez daha tanık olmuştu. Sadece Kasım 1920'de yüz otuz beş bin Beyaz Ordu üyesi (1919-1922 Rus İç Savaşı'nda Bolşeviklerin muhalifleri) ve Bolşevik bir Rusya'da yaşamak istemeyen diğer gruplar Rusya'nın Karadeniz limanları üzerinden İstanbul'a kaçmıştı. İstanbul'daki yaşam koşulları onlar için zordu ve çoğu, şehri Batı'ya giden yolda bir basamak olarak görmekteydi.[103]

Türkiye Cumhuriyeti, toprağı ve ekonomiyi kendi halkının eline verme planıyla, Orta Doğu'nun diğer ülkelerinde on yıllar sonrasına kadar gerçekleşme-

98 Anlaşma metni için bkz. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1956, c. 2, 18-22.

99 Argümanın daha önceki bir versiyonu için bkz. Reinkowski, *Ein neuer Naher Osten* 2017, 95 d.

100 Schmitt, *Levantiner* 2005, 15.

101 Tüm Hristiyan Avrupalıların genel olarak "Frank" olarak adlandırılması muhtemelen Haçlı Seferleri dönemine kadar uzanmaktadır; bkz. Lewis, *Muslim Discovery of Europe* 2000, 22.

102 Schmitt, *Levantiner* 2005, 73. – Avrupalı gözlemcilerin Levantenleri küçümsemesi, hatta hor görmesi, Avrupalıların kendilerinin bir parçası olan ama aynı zamanda yabancılaştıran "Balkanlar" yorumlarına çok benzemektedir; bkz. Todorova, *Imagining the Balkans* 1997.

103 Criss, *Istanbul during the Allied Occupation* 1999, 30; Deleon, *White Russians* 1995.

yecek bir gelişmeyi öngörmüştü. Böylece Levantenlerin yanı sıra İskenderiye ve Kahire Yahudileri de öncelikle 1952'deki "Hür Subaylar" darbesiyle ve son olarak 1956 Süveyş'teki krizle birlikte geçim kaynaklarını kaybetmişti.[104] Bugünün Beyrut'u kimi açılardan on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başlarındaki Levanten yaşam dünyalarını hatırlatıyor olabilir, ancak 1970'ler ve 1980'lerdeki iç savaşla başlayıp, 2010'larda oldukça fazla sayıda Suriyeli mülteciyi kabul etmeye kadar devam eden Lübnan'ın aralıksız süren sınavları, bugün Lübnan halkına nostaljiye ayıracak pek zaman ve alan bırakmıyor.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin ve bütün olarak Orta Doğu'nun taşralaştırılması ve içine kapanması, iki savaş arası dönemin ekonomik koşullarına da yansımıştır. Savaşın başlangıcından 1940'ların sonuna kadar eski Osmanlı hâkimiyetindeki bölgeler taşralılaştılar. Anadolu'daki Rum ve Ermeni nüfusunun ortadan kalkması da bu duruma yol açmıştır. Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarının ihracat odaklı ve ticari açıdan başarılı çiftçilerinin yanı sıra Anadolu'nun kırsal bölgelerini liman kentlerine ve Avrupalı ticaret şirketlerine bağlayan zanaatkârlar, sarraflar ve tüccarların çoğu artık, hiç olmazsa Türkiye'de yaşamıyordu.

Yeni sınırlar içinde ortaya çıkmak zorunda kalan ulusal ekonomiler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarından çok yavaş bir şekilde kurtulabilmişti. Örneğin Mısır, 1913 ile 1940 yılları arasında kişi başına düşen gelirde hiç artış kaydetmemiştir. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde ekonominin çok düşük büyüme rakamlarına sahip olması olağandışı değildir; yine de rakamlar endişe verici derecede düşüktü. Tarımda kişi başına üretimin savaş öncesi seviyelere dönmesi 1930'ların başına kadar gerçekleşmedi. 1940'ların sonuna gelindiğinde, kişi başına toplam üretim Birinci Dünya Savaşı arifesine kıyasla sadece dörtte bir oranında daha yüksekti; 1920'lerden 1940'ların sonuna kadar ortalama büyüme ise sadece % 0,6'ydı.[105] Türkiye'nin bakış açısından bu, egemenlik, ekonomik bağımsızlık ve (görünüşte) homojen bir ulus devlet için ödenecek çok yüksek bir bedel değildi. Türkiye'nin uluslararası tanınırlığı açısından en önemli dönüm noktası ise 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması olmuştur.

Lozan Antlaşması

Birinci Dünya Savaşı'nın son iki yılı ve bunu takip eden ilk yıllarda Batı Asya ve Kuzey Afrika'da çok sayıda, çoğunlukla kısa ömürlü cumhuriyetler filizlenmişti: Azerbaycan, Başkırdistan, Buhara, Gilan (İran), Kırım, Fas'ın Rif Dağlık

104 Pink, *Geschichte Ägyptens* 2014, 211, 219 d.

105 Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 7, 11, 22-24, 27.

Bölgesi, Güney Kafkasya ve Trablusgarp'ta (Libya) cumhuriyetler ilan edilmişti. Kafkasya ve Orta Asya'daki tüm cumhuriyetler kısa süre içinde yeniden canlanan Sovyetler Birliği tarafından yutulmuştu. Kuzey Afrika'da Avrupalı sömürgeci güçlerce ezilmişlerdi.[106] Anadolu Ulusal Hareketi, bu çok sayıdaki kısa ömürlü Müslüman cumhuriyet arasında, kendini kanıtlaması ve egemen ve tam olarak tanınan bir devlete dönüşmesi açısından öne çıkmaktadır.

Türkiye, 1923 Lozan Barış Antlaşması'nı hâlen tek başına olağanüstü bir anlaşma olarak yorumlamaktadır; ancak daha geniş bir bağlamda bakıldığında, Paris Antlaşmaları'nın geç de olsa son noktasıdır ve dolayısıyla savaş sonrası ortaya çıkan düzenin – ve Orta Doğu'nun yeniden düzenlenmesinin – bir parçasıdır. Lozan Antlaşması, aynı zamanda Orta Doğu'daki yeni düzenin bir tür ortak üyesi hâline gelen Türkiye Cumhuriyeti'nin varoluş koşullarını belirlemiştir.13 Kasım 1922'de İtilaf Devletleri "Orta Doğu meselelerini" görüşmek üzere Lozan'da bir barış konferansı düzenlemişti.[107] Mustafa Kemal, 26 Ekim 1922'de Dışişleri Bakanı olarak atadığı sağkolu İsmet'i (İnönü) yaklaşan barış görüşmeleri için Türkiye Cumhuriyeti delegasyonunun liderliğiyle görevlendirdi. İsmet (İnönü) Kurtuluş Savaşı'ndaki hizmetleriyle öne çıkmıştı. Daha sonra alacağı soyadı, Ocak ve Mart / Nisan 1921'de İnönü'de başarıyla savaştığı muharebelerden gelecektir.

Türk müzakere heyeti çeşitli devlet gruplarıyla karşı karşıya kalmıştı: Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya davet eden devletlerdi; Yunanistan, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı ve ABD (ancak müzakerelere sadece gözlemci olarak katıldılar) de müzakerelerin tüm oturumlarına kabul edilmişlerdi. Karadeniz'e kıyısı olan devletler olarak Bulgaristan ve Sovyetler Birliği Boğazlarla ilgili müzakerelerde, Belçika ve Portekiz ise ticaret ve oturma izni konularında yer alabilmişlerdi.[108]

Türkiye heyeti Lozan'a azami toprak talepleriyle gelmişti: İskenderun Sancağı'na (bugün Türkiye'nin Hatay vilayeti) ek olarak bugünkü kuzey Suriye'nin diğer bölgeleri, Musul vilayeti, Türkiye'nin anakarasına yakın Ege adaları ve Batı Trakya'da (Yunan topraklarının bir parçası) bir halk oylaması talebinde bulunmuştu. Türkiye heyetine ayrıca Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması ve kapitülasyonların yeniden yürürlüğe girmesinin önlenmesi gibi iki konuda kararlı olması talimatı verilmişti. Müzakereler 20 Kasım 1922'de başlamış ve sadece Türkiye delegasyonu ile muhalifleri arasında değil, aynı zamanda İsmet (İnönü) ile Ankara'daki meclis arasında da ciddi gerilimler yaşanmıştı. Meclis

106 Reichmuth, *Die muslimischen Republiken der Nachkriegszeit* 2014.

107 Kreiser, *Atatürk* 2008, 174.

108 Payk, *Frieden durch Recht* 2018, 479f; Oran, *Peace Treaty of Lausanne* 2010, 127.

muhalefeti İnönü'yü, 1920 tarihli Misak-ı Millî'nin taleplerini, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını Ekim 1918 tarihli Ateşkes Antlaşması'nda hâlâ Osmanlı birliklerinin kontrolü altında olan topraklara göre ölçme konularını gündeme getirmemekle suçlamıştı.[109]

Her iki taraf da bazı noktalarda (kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı ulusal borçları dâhil ekonomik-mali konular, Boğazlar meselesi) anlaşamadığı için müzakereler 4 Şubat'ta kesilmişti, ancak 23 Nisan 1923'te yeniden başlamıştı. Nihayet, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması imzalandı.[110] Bağımsızlık savaşı genç Türkiye için askerî bir güç gösterisiydi, Lozan Antlaşması ise – Türkiye bazı noktalarda taviz vermek zorunda kalsa da – diplomatik bir zaferdi.[111] Temel nokta, Türkiye'nin uluslararası hukuk tarafından tanınan sınırlar içerisinde egemen bir devlet olarak kabul edilmesidir. Bu itibarla, Mustafa Kemal'in dediği gibi egemenlik kayıtsız şartsız milletindir; bu söz hâlen Türkiye Büyük Millet Meclisi salonunun ön duvarında yazılıdır.[112] O dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu ortama bakıldığında sınırsız egemenlik kazanılması bir istisnaydı: Örneğin Mısır'daki şiddetli protestolar ve huzursuzluklar karşısında İngiltere, 1914 yılında ilan ettiği himayesini kaldırmak ve 1 Şubat 1922'de Mısır'a bağımsızlık vermek zorunda kalmıştı. Fakat aynı zamanda, Mısır üzerinden geçen İngiliz iletişim yollarını kontrol etme, ulusal savunmadan sorumlu olma ve İngiliz-Mısır Sudan'ının yanı sıra yabancı çıkarlar üzerinde de koruyucu haklar kullanma şartını koşmuştu.[113]

Bu durum Türkiye'ye uyarlandığında, Ankara'nın Boğazların kontrolünü tümüyle ve Anadolu'nun askerî savunmasını kısmen başka ellere devretmek zorunda kalacağı anlamına gelmekteydi. On dokuzuncu yüzyılda imzalanan serbest ticaret anlaşmalarının feshedilmesinin yanı sıra kapitülasyonların kaldırılması belki tam olarak "yeni devletin Magna Carta'sı"[114] değildi, fakat en azın-

109 Tunçay, *Siyasal Tarih* 1989, 80.

110 Müzakere tutanaklarının tamamı – İtilaf Güçleri'nin bakış açısından – şurada bulunabilir: *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922–3: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*: London: HMSO 1923. Antlaşmanın internet üzerinden erişilebilen İngilizce tam metni https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne adresinde bulunabilir; antlaşmadan alıntılar Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1956, c. 2, 119-127'de bulunabilir. Lozan Antlaşması'nın 100. yıldönümü dolayısıyla birçok akademik etkinlik yapılmakta ve kitaplar yayımlanmaktadır. Bunlardan öne çıkanı Lozan sonrasında Türkiye'deki azınlıklara yönelik baskıları ve Orta Doğu'daki sınır anlaşmazlıklarını konu alan Kieser, *When Democracy Died* 2023.

111 Oran, *Peace Treaty of Lausanne* 2010, 129.

112 Çağdaş Osmanlıca formülasyon, 1921 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nun ilk maddesinde de bulunan "Hâkimiyet bila kaydü şart milletindir" idi.

113 Pink, *Geschichte Ägyptens* 2014, 189.

114 Jäschke, *İsmet İnönü* 1942, 3.

dan aşağılayıcı bir durum olan ülkenin ekonomisine sızılması hâli sona ermişti. Türkiye, feshedilen Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiye maliyetlerinden ancak kısmen kurtulabilmişti. İtilaf Devletleri'ne tazminat ödemek zorunda kalmamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sırasında Almanya'dan aldığı krediler iptal edilmişti. Bununla birlikte, müzakerelerde 129,4 milyon altın lirası veya yaklaşık 118 milyon İngiliz sterlini olarak belirlenen Osmanlı'dan kalan borcun üçte ikisini üstlenmek zorunda kalmıştı (kalan üçte biri Arap dünyasının doğusundaki manda topraklarına yüklenmişti). İlk taksidin ödenmesinden sonra (ki zaten 1929'a kadar vadesi gelmemişti) Türkiye ödemeleri durdurdu. Yeniden yapılan müzakereler sonunda ödenecek meblağ yarıdan fazla azaltılmıştı.[115] Türkiye için sorun, 1929 yılına kadar mevcut gümrük tarifelerini değiştirmesine izin verilmemesi ve 1927 yılına kadar Düyun-u Umumiye İdaresi'nin elindeki alkol, tuz ve tütün tekellerini geri alamamasıydı. Aynı şekilde, yabancı imtiyazlar da geçerlilik süreleri boyunca yürürlükte kalmış; son Fransız demiryolu imtiyazı 1947 yılına kadar sona ermemiştir.[116]

En az on dokuzuncu yüzyıl Avrupa ticari emperyalizminin işkence araçlarından kurtulmak kadar önemli olan bir diğer husus da Türkiye'nin kendi "azınlık" anlayışını kabul ettirebilmesiydi. Lozan Antlaşması'nda azınlık gruplarının tanınması için tek kriter dinî aidiyetti – Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki düzenlemelere kıyasla kavram önemli ölçüde daraltılmıştı. Temelini, Polonya ile İtilaf Devletleri arasında 28 Temmuz 1919 tarihinde Versay'da imzalanan antlaşmadaki azınlık hükümleri oluşturmaktaydı. Amaç, savaş sonrası yeni uluslararası düzende azınlıkların kendi devletlerine bağlılığını teşvik ederek ve böylece irredentist hareketleri kurutarak azınlık sorununu çözmekti. Gelgelelim, Milletler Cemiyeti tarafından desteklenen ve korunması gereken azınlık hakları, tek tek devletlerin müdahalesi ve uluslararası toplumun azınlık hakları ihlallerini cezalandırmadaki yetersizliği nedeniyle başarısız olmuştur.[117]

Diğer Avrupa düzenlemelerinde azınlık kavramı, din ve dil aidiyeti kriterlerine dayanmaktadır. Türkiye delegasyonu, azınlık kavramının tamamen dinle bağlantılı bir tanımının yardımıyla, Türkiye'deki Müslüman nüfusun birbirinden farklı olmadığını iddia edebilmiştir. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin müzakerecileri tarafından savunulan dine bağlı azınlık kavramının sadece düşünce tarzlarındaki Osmanlı etkisinden kaynaklanmadığını,[118] aynı zamanda

115 Hale, *Modern Turkey* 1981, 39; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 13, 17.

116 Deringil, *Turkish Foreign Policy* 1989, 14.

117 Bayar, *In Pursuit of Homogeneity* 2014, 112.

118 Bu, Rumpf'un yorumudur, bkz. Rumpf, *Minderheiten in der Türkei* 1993, 465.

bir miktar manipülasyon içerdiğini de varsayabiliriz: Osmanlı devlet elitinin on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı vatandaşlığı kavramıyla birlikte mezhebe göre sınıflandırma kriterlerini en azından kısmen geride bıraktığını zaten görmüştük. Dahası, Türk ulus-devlet kavramı İslam'a bağlılığa büyük önem verse de temelde Türkiye'deki herkes için bir devlet fikrine dayanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin müzakere pozisyonu, Avrupa tarafının oryantalist fikirlerine hizmet etmesi bakımından zekicedir: Belli ki – muhtemelen İtilaf müzakerecilerinin izlenimi de buydu – Türkiye tarafı hâlâ Osmanlı kavramlarına hapsolmuş durumdaydı, zira azınlık kavramları sadece *millet*e dayanıyordu. Ancak, Anadolu'daki gayrimüslim azınlıkların artık önemi kalmadığından, mezhebe göre belirlenmiş bir azınlık düzenlemesi en başından boşa çıkmak zorundaydı. Türk hukukunun "azınlık kavramını yalnızca Lozan Antlaşması'nın azınlık hükümleriyle bağlantılı olarak"[119] tanıması, yani açıkça yalnızca bu amaç için formüle edilmiş olması da bu tahmini destekler.

Lozan Antlaşması'nın 37-44. maddelerinde yer alan azınlıkları koruma hükümleri, tüm "gayrimüslimlere" uluslararası hukuk kapsamında güvence altına alınan bir statü sağlamıştır. Türkiye'nin uygulamalarında bu koruma hakları Ermeniler, Rum Ortodoksları ve Yahudiler'e tanınmıştır.[120] Azınlık kavramının tamamen mezhepsel bir kavramla sınırlandırılmasıyla, Sevr Antlaşması'nda kendilerine ait bir devlet kurma gibi muğlak bir seçenek tanınmış olan Kürtler, mevzuatın dışında kalmıştır. Dinî azınlık olarak sınıflandırılması gereken Aleviler de Türkiye tarafından koruma maddelerinin dışında tutulmuştur.[121]

Mezhep aidiyeti sadece Lozan'da değil, genel olarak belirleyici bir kriter hâline gelmişti. Lozan'daki müzakereler çerçevesinde Yunanistan ve Türkiye arasında kapsamlı bir nüfus mübadelesi yapılması kararlaştırılmıştı. Savaş yıllarında yarım milyona yakın Ortodoks Rum Anadolu'dan kaçmış ya da sürülmüştü; 1914-1922 yılları arasında yüz binlercesi hayatını kaybetmiş, daha doğrusu öldürülmüştü. 1919-1923 yılları arasında, resmî nüfus mübadelesinden önce dahi, yüz binlerce Rum yerinden edilmiş ya da öldürülmüştü. Sonuç olarak, 1923 ve

119 Rumpf, *Minderheiten in der Türkei* 1993, 459.

120 Resmî ve oldukça beceriksiz bahane, "Doğulu Hristiyanlar" gibi diğer dini grupların koruma haklarından gönüllü olarak feragat ettikleriydi; bkz. Oran, *Peace Treaty of Lausanne* 2010, 135. – Ancak Lozan'ın ayrıcalık tanıdığı üç cemaat de birkaç yıl sonra uluslararası hukuka göre geçersiz olan bir feragat beyanı yayımlamak zorunda kalmıştır; bkz. Pekesen, *End of the Jewish Communities* 2012, 153 d.

121 Türkiye'nin heyetinde İsmet (İnönü)'den sonra ikinci adam olan Rıza (Nur, 1879-1942), anılarında açıkça "gerçek Türk olan ve iki milyon nüfusa sahip Kızılbaşların [yani Alevilerin]" dini bir azınlık olarak görülmelerine kesinlikle izin verilmemesi" gerektiğini yazar, "aksi takdirde [İtilaf Güçleri] bizi birbirimize karıştırırdı"; bkz.Nur, *Hayat ve Hatıratım* 1968, c. 3, 1044 vd.

1926 yılları arasında Türkiye'yi terk eden Ortodoks Rumların sayısı ancak iki yüz bindi; buna karşılık, çoğunluğu Türkçe konuşan üç yüz otuz beş bin Müslüman Yunanistan'ı terk etmek zorunda kalmıştı.[122] Sadece İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın güneyindeki Türkiye'ye ait İmvros (Gökçeada) ve Tenedos'un (Bozcaada) Rum Ortodoks sakinleri ile Yunanistan'daki Batı Trakya'nın Türkçe konuşan Müslüman nüfusu mübadeleden muaf tutulmuştur. Maruz kalanlar açısından hiçbir şekilde bir geri dönüş değil, yabancı bir ülkeye sürgün anlamına gelen nüfus mübadelesinin teknokratik sertliği bir yana, tamamen dine dayalı sınıflandırmadan kaynaklanan anlamsızlıklar dikkat çekicidir: Çoğu on dokuzuncu yüzyılda geçici olarak Karadeniz'in Rusya tarafına geçmiş olan Pontus Rumları (yani Karadeniz kıyısında yaşayanlar), diğer bölgelerdeki Rumlarca anlaşılması güç bir Yunanca konuşmaktaydı.[123] Karamanlı olarak adlandırılan, Orta Anadolu'dan gelen Rumlar sadece Türkçe konuşurken, Girit ve Yanya çevresinden gelen Müslümanlar sadece Yunanca bilmekteydi.

Yunan ve Türk taraflarının, İtilaf Devletleri'nin teşvik ve desteğiyle nüfus mübadelesi konusunda vardıkları anlaşmanın temeli, ulusal açıdan homojen devletlerin oluşturulmasıydı. Lozan Antlaşması'nın Paris Barış Antlaşmaları sistemine bağlılığının bir başka göstergesidir bu, zira nüfus mübadelesi kavramı "Paris'te ilan edilen ilkelerin içsel bir unsurudur".[124]

Lozan, modern Türkiye'nin kurucu belgesi olarak uzun süreli bir etkiye sahip olmuştur. İzleyen yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası statüsüne sadece birkaç ekleme veya bu statüde birkaç değişiklik yapılmıştır. Aralık 1925'te Cenevre'deki Milletler Cemiyeti ve Lahey Mahkemesi – genç Türkiye Cumhuriyeti'nde Kürtlere karşı yürütülen şiddetli baskının da etkisiyle – Musul'un Türkiye'nin eline geçmemesi gerektiği yönünde nihai karara varmış, Haziran 1926'da Türkiye nihayet bu kararı kabul etmiştir.[125]

Türkiye, Lozan'da bugün Hatay'ın Türk bölgesi olan, İskenderun Sancağı'na ilişkin talebini kabul ettirememişti. Ancak başından beri manda topraklarını (bugünkü Lübnan ve Suriye'de) idari olarak bölümlere ayırmış olan Fransa, Türkiye ile ilişkilerinde "gelecekte koz" olması amacıyla, 1924 yılında bağımsız bir İskenderun idari bölgesi kurmuştu.[126] 1926'da Fransa bu Sancağa

122 Morris/Ze'evi, *Thirty-Year Genocide* 2019, 385, 393, 467-472 474, 487.

123 Clogg, *History of Greece* 1992, 49.

124 Weitz, *Paris System* 2008, 1334.

125 Bu anlaşmanın uluslararası ve bölgesel bağlamı için bkz. Tejel, *Making Borders from Below* 2018.

126 Provence, *Last Ottoman Generation* 2017, 91.

yerel özerklik vermiştir ve 1937'de Fransa'nın rızasıyla Milletler Cemiyeti tarafından bölgeye görünüşte Fransız kontrolü altında özerklik verilmiştir. Sancakta çoğunluğu Türk olan Hatay Devleti Millet Meclisi üyeleri, 23 Haziran 1939 tarihli bir Fransız-Türk antlaşmasıyla onaylanan, Türkiye'ye ilhak yönünde oy kullanmıştı. Ağustos 1926'da Türkiye'nin birlikleri Boğaz kıyılarını tekrar işgal etmeyi başarmıştı; ancak Lozan Antlaşması, su yollarının uluslararası bir kontrol komisyonu tarafından denetlenmesini öngörüyordu. 1936'da Montrö'de imzalanan ve bugün de geçerliliğini koruyan bir antlaşma ile Türkiye'nin İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinde hem devlet hem askerî egemenliği tanınmıştır.[127]

Silah Arkadaşlarından Kopuş

1920'lerin başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Arap vilayetlerinde, Ankara'daki yeni ulusal hükümetin, yeni kurulan İngiliz ve Fransız mandalarına karşı kendi bağımsızlık çabalarını destekleyeceğine dair umutlar yüksekti. Suriye'deki isyanların liderleri Anadolu Ulusal Hareketi'ni kendilerine rol model olarak görmüştü; hatta bazıları muhtemelen "Suriye'nin Mustafa Kemal'i" olmayı hayal etmişti. Arap subayların Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakati Birinci Dünya Savaşı sırasında sarsılmamıştı. Savaşın sona ermesinden sonra, Arap kökenli eski Osmanlı subayları Anadolu Ulusal Hareketi'nin liderleriyle aralarında hiçbir fark görmemişti, hatta Anadolu'daki savaşa katılmıştı. Anadolu Kurtuluş Savaşı'nda savaşan subayların % 15'i Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Arap bölgelerinden gelmişti.[128] Anadolu Ulusal Hareketi'nin liderleri gibi, çoğu 1880'lerde doğmuş ve Osmanlı askerî okullarından geçmişti.

Ekim 1921'de Fransa Ankara'daki hükümetle Anadolu'daki "nüfuz bölgesinden" vazgeçme konusunda anlaşmıştı. Bunun karşılığında Ankara, Suriye'deki Fransız manda topraklarını istikrarsızlaştırmayacağı konusunda güvence vermişti. Bu durum, Arap tarafı başta bunu kabul etmek istemese de Anadolu ve Suriye ulusal hareketleri arasındaki olası işbirliğini geçersiz hâle getirmiştir. Ankara'daki hükümet, kırılgan bir Müslüman-Osmanlı kimliğine dayanan Arap bölgelerindeki ayaklanmalara liderlik etmek yerine, Anadolu'da kendi zaferine öncelik vermişti.

Tıpkı Anadolu Ulusal Hareketi'nin kendisini doğu Arap dünyasındaki müttefiklerinden ayırması gibi, Mustafa Kemal de 1920'lerin ortalarından itibaren gücünü pekiştirirken yol arkadaşlarının çoğuyla yolunu ayırmıştı. Kenara itilen

127 Özersay, *Montreux Straits Convention* 2010. Montreux Antlaşması'nın metni için bkz. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1956, c. 2, 197-203.

128 Provence, *Last Ottoman Generation* 2017, 103, 166.

ilk gruplardan biri, Ulusal Hareket'i desteklemiş olan ve hâlen Ankara'daki ilk ulusal mecliste tüm milletvekillerinin beşte birini oluşturan din adamlarıydı. Yabancı egemenliğinden arınmış bir Anadolu hedefini destekleyen – karşılığında kendi bağımsızlıklarını koruyabileceklerini umuyorlardı – Kürt aşiret liderleri ve ileri gelenleri de bir kenara itilmişti.

Ne var ki Mustafa Kemal, sadece Türk ulus-devleti projesini desteklemeyenleri değil, en yakın silah arkadaşlarının çoğunu da bertaraf etmişti. Anadolu Ulusal Hareketi bir kuşağın subayları tarafından yürütülmüştü. Fevzi (Çakmak, 1876-1950), Ali Fethi (Okyar, 1880-1943), İbrahim Refet (Bele, 1881-1963), Hüseyin Rauf (Orbay, 1881-1964), Mustafa Kemal (Atatürk, 1881-1938), Kazım (Karabekir, 1882-1948), Ali Fuat (Cebesoy, 1883-1968) ve İsmet (İnönü), (1884-1973) gibi önemli liderlerin doğum yıllarının yakınlığı dikkat çekicidir. Bu grup sadece yaş itibarıyla değil, aynı zamanda Osmanlı yüksek askerî okullarındaki ortak eğitimleri, savaş yıllarındaki deneyimleri ve Jön Türk hareketinin temel ideolojisine yaklaşımları bakımından da benzerdi. Bu kuşağın yükselişi, Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra subay kadrosunun büyük ölçüde değiştirilmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın dinamikleri ve Jön Türk lider kadrosunun Kasım 1918'de kaçmasının sonucuydu. 19 Haziran 1919'da, Samsun'a gelişinden birkaç hafta sonra, Mustafa Kemal Amasya'da bir grup önemli subayla istişarede bulunmuştu. Bir kişi, Cemal (Mersinli, 1873-1941), hariç bu toplantıya katılanların hepsi birkaç yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemindeki siyasi muhalefetin içinde yer alacak; aralarında Ali Fuat, İbrahim Refet, Hüseyin Rauf ve o sırada gruba telgrafla bağlı olan Kazım Paşa gibi önde gelen isimler de bulunacaktı.[129]

Mustafa Kemal'in eski yol arkadaşlarından kurtulmak istemesinin ve kurtulabilmesinin nedenleri nelerdi? Çok erken bir dönemde, Kurtuluş Savaşı esnasında Mustafa Kemal'in önderlik ettiği kahramanca mücadele, takdir toplamıştı. Millet Meclisi kendisine Eylül 1921'de *müşir* (mareşal) rütbesi ve aynı ay Sakarya Nehri'nde Yunan ordusuna karşı kazandığı zaferden dolayı – daha da onurlandırıcı – *gazi* unvanını vermişti. Eylül 1921 ve ardından 1922 yazında kazanılan zaferlerle Mustafa Kemal, *Halâskar Gazi*, "kurtarıcı ve ulus davasının savaşçısı", olarak dokunulmaz hâle gelmişti.[130] Bununla birlikte yoldaşlarının anlayışına göre, bu ona ülke siyasetini ve elitlerini istediği gibi tasfiye etme hakkını vermemekteydi. Mustafa Kemal yine de artık açıkça ortaya çıkmaya başlayan otoriter yönetim anlayışını ve dayatmacı Batılılaşma politikasını destekle-

129 Kreiser, *Atatürk* 2008, 141.

130 Tunçay, *Siyasal Tarih* 1989, 75.

mek istemeyen eski silah arkadaşlarını kademeli olarak saf dışı etmeyi başarmıştı. Mustafa Kemal'in liderliğindeki öncü parti, doğrudan Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmıştı: 1921'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, Ankara'daki mecliste "Birinci Grup" olmuş ve böylece aslında müdafaa cemiyetinin zaten var olan altyapısına dayanan bir parti hâline gelmişti. Haziran 1923'te yapılan parlamento seçimleri Birinci Grup'un güçlü bir çoğunluk elde etmesiyle sonuçlandı ve Ağustos 1923'te partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası (1930'ların başından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) olarak değiştirilmişti. Tek başına bu, tartışmasız üstünlüğünü güvence altına almak için yeterli değildi.1925 yılında Mustafa Kemal, Doğu Anadolu'daki ayaklanmaları muhalefeti bastırmak için bir bahane olarak kullanmıştı. Bir yıl sonra da son darbeyi vurmuş: İzmir'de kendisine karşı planlandığı iddia edilen ve 15 Haziran 1926'da ortaya çıkarılan bir suikast planı, önde gelen muhalif isimlerin yargılanmasına ve bazılarının idam cezasına çarptırılmasına vesile olmuştu. İdam edilenler arasında, örneğin, Jön Türk döneminde Maliye Nazırı olan Mehmed Cavit de vardı. Kazım, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar (Eğilmez, 1878-1958) gibi Kurtuluş Savaşı kahramanları mahkûm edilmemişlerdir fakat artık – tamamıyla itibarsızlaştırılmaları sebebiyle – siyasi bir gelecekleri de kalmamıştı. Bu tasfiyelerin nedeni yalnızca ideolojik değildi; Mustafa Kemal, her zaman kendine tâbi olmayı bilen sadık takipçileri ile Ulusal Hareket'in benzer düşünen ve benzer konumdaki bir grup insanın ortak anlayışı olduğu görüşünde olan diğerlerini nasıl ayrıştıracağını gayet iyi biliyordu. Mart 1925'ten sonra, Türkiye'deki hükümet otoriter bir rejim, hatta bir diktatörlük olarak tanımlanabilir.[131]

Kürtler Eli Boş Dönüyor

Ulusal Hareket'in kazandığı savaş, az çok birbirine ait olan bir şeyleri bir araya getirirken, birbirine ait pek çok şeyi de ayırmıştı. En önemli ayrım çizgisi, Anadolu'daki Türkleri hedeflerine büyük ölçüde ulaştırmış, Kürtleri ise siyasi talepleri ve iddialarında başarısızlığa uğratmış olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin büyük oranda yok edilmesi, Ermenilerle büyük ölçüde aynı yerleşim bölgelerini paylaşan Kürtler için kendilerine ait bir devlet kurma ihtimalinin önünü açmıştı.[132] 1914-1922 yıllarında Kürtler ve Türkler müttefikti.[133]

131 Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 68 d.; Balistreri, *Turkey's Forgotten Political Opposition* 2015, 179.

132 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* 1978, 360.

133 Bu dönemle ilgili Osmanlı belgelerine dayalı bir çalışma için bkz. Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler* 2013.

Ortak tehditin savuşturulmasının ardından, ortak bir düşman kalmamıştı ve artık birbirlerine daha çok rakiptiler.[134]

Kürt tarafının elinden, Anadolu Ulusal Hareketi'nin yeni kurduğu devletin kararlılığına karşı koymak için hemen hiçbir şey gelmemişti. Kürt milliyetçiliği geç bir döneme kadar gelişmemiştir. İstanbul'daki Kürt üst sınıf mensuplarının Kürt milliyetçi cemiyetleri kurma yönündeki ilk çabaları Birinci Dünya Savaşı ile sekteye uğramıştı. 1918 yılında yeni bir Kürdistan Teali Cemiyeti kurulmuş, bunu 1923 yılında Kürt milislerin başını çektiği Özgürlük (*Azadî*) Cemiyeti izlemiştir. Azadi, Şeyh Said liderliğinde bir muhalefet koalisyonunun kurulmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Palu'lu (bugünkü Elazığ) Şeyh Said, Nakşibendi-Halidî tarikatının şeyhiydir. Nakşibendi-Halidiler gibi İslami mistik tarikatlar, o zaman ve hâlen, dinî aydınlanma için çabalarken, siyasi davaları da savunabilen gruplardır. Şubat 1925'te Şeyh Said önderliğinde, Ankara'daki hükümete karşı dinî saikli hayal kırıklığı, ganimet beklentisi, Kürt milliyetçiliği ve giderek sertleşen merkezî iktidara karşı direniş gibi çok çeşitli nedeni bir araya getiren bir ayaklanma patlak verdi. İsyan, aynı yılın mart sonu gibi erken bir tarihte bastırıldı. Şeyh Said, Zazaca konuşan Sünni bir Kürt aşiretinden geliyordu; bu nedenle bölgedeki Alevi nüfustan hiç destek alamamıştı, Kurmançça konuşan Kürtler arasında bir dereceye kadar taraftar bulmuştu. Sonuçta Şeyh Said yaklaşık 15 bin kişilik atlı ve silahlı adamıyla isyan etmiş ve 1925 Şubat sonu gibi Diyarbakır vilayetinde Siverek'in batısından Muş'un doğusuna kadarki bölgeyi idaresi altına almıştı.[135] Ankara, isyanı bastırmak için 50 bin civarında asker ve havadan bombardıman için uçaklar kullanmıştı.[136] Nisan 1925'te Şeyh Said yakalanmış, 28 Haziran'da yargılanmış ve ertesi gün kırk altı adamıyla birlikte Diyarbakır'da asılmıştır. Devletin misillemesi acımasız olmuştu: yüzlerce Kürt köyü yok edilmiş, binlerce sakini öldürülmüştü. Bu bölgelerdeki nüfus Batı Anadolu'ya sürülmüştü.[137]

---

134 Osmanlı arşivlerindeki bir belgeye atıfla (*Başbakanlık Arşivi*, DH. ŞFR, İAMM, 28 Haziran 1915'te Konya'ya gönderilen mesaj), daha Haziran 1915'te dönemin İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin, Kürtlerin dillerini ve ulusal geleneklerini mümkün olan en kısa sürede ortadan kaldırmak amacıyla Anadolu'nun dört bir yanına dağınık bir şekilde yerleştirilmelerini emrettiğini gösterir; bkz. Üngör, *Making of Modern Turkey* 2011, 118.

135 Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism* 2013, 107, 116.

136 Devlet perspektifinden isyanı bastırmak için gerçekleştirilen askeri operasyonlarla ilgili bkz. Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar* 1972, 3. bölüm.

137 Ayaklanmanın arka planı ve seyri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* 1978, 353-406. Şeyh Said Ayaklanması'nın merkezi Diyarbakır olduğundan Diyarbakır'daki siyasi, dinî ve ekonomik elitlerin yanı sıra şehirdeki büyük bir nüfus Türkiye'de farklı bölgelere zorunlu iskâna tâbi tutularak cezalandırıldı. Detaylar için bkz. Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası* 2014, 145-173.

Şeyh Said Ayaklanması ülkenin siyasi durumunu daha da kötüleştirmişti: 21 Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da sıkıyönetim ilan edilmiş; 2 Mart'ta Başbakan Fethi (Okyar), Mustafa Kemal'in desteklediği bir güven oylamasıyla devrilmiş, yerine İsmet (İnönü) göreve gelmiş; 4 Mart'ta Meclis, Kamu Huzurunu Güçlendirme Kanunu'nu (*Takrir-i Sükun Kanunu*) kabul etmişti. Aynı gün, ilk olarak 1920 yılında ayaklanmaları kontrol altına almak için kurulan "İstiklal Mahkemeleri" yeniden faaliyete geçirilmiş: Biri Ankara'da, diğeri ise Doğu Anadolu'da kurulmuştu. Bundan böyle Türkiye Cumhuriyeti'nde "Kürt kimliğinin varlığı resmen inkâr edilimiştir".[138] Şeyh Said Ayaklanması, 1920'ler ve 1930'lardaki bir dizi Kürt ayaklanmasından yalnızca biriydi. Bu ayaklanma da başarısız olmuştu çünkü önceki ve sonraki tüm ayaklanmalar gibi bölgeyle sınırlı kalmış ve Kürt nüfusunun sadece bir kısmının desteğini almıştı. Aşiret toplumlarının mantığıyla düşünmek, Kürt liderlerin sadece "düşmanımın düşmanı dostumdur" şeklindeki basit ikileme göre hareket ettikleri anlamına gelmekteydi.[139]

Kürt ayaklanmaları zincirinin son halkası ve aynı zamanda "Kemalizm'in en karanlık sayfası"[140], Orta Anadolu'nun doğusunda, asi olarak nitelendirilen Dersim bölgesinde çoğunluğu Zazaca konuşan Kürt Alevi ayaklanmasının ağır şiddet kullanılarak bastırılmasıdır. 1930'larda bölgede silahsızlandırma, sürgünler ve zorunlu yer değiştirmeler başlamıştı.[141] Dersim bir vilayet olarak tasarlanmış ve yeni adı Tunceli olmuştu. İlde doğrudan askerî yönetimin kurulmasını öngören 25 Aralık 1935 tarihli yasanın ardından, bir yol ve köprü inşa programı başlatılmıştı.1936'dan itibaren bölge kuşatma altına alınmıştı. Devletin daha güçlü varlığına ve bununla birlikte gelen asimilasyon politikasına karşı Seyit Rıza (1862-1937) önderliğinde Mart 1937 sonunda çıkan isyan, Eylül 1938'de bastırılmıştı. Devlet, hava kuvvetleri de dâhil olmak üzere tüm kaynaklarını kullanmıştı. İstanbul'un ikinci büyük kamu hizmetine açık havalimanına adını veren ve Atatürk'ün manevi kızı olan Sabiha Gökçen, bombalamalarda savaş pi-

138 Mango'ya göre, *Atatürk* 1999, 428, Mustafa Kemal Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yaptığı konuşmalarda "Kürt" kelimesini hiç kullanmamıştır. Oysa Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasındaki konuşma olarak verdiği ve daha sonra Kemalistlerin başucu eser olarak basılan olan *Nutuk*'un farklı yerlerinde onlarca kez "Kürt" ve "Kürdistan" geçmektedir. Bu terimler Türk Tarih Kurumu'nun bastığı *Nutuk*'un 2019 baskısının önsözünde ifade edildiği gibi "sadeleşmiş" ve "daha ılımlı" versiyonuna rağmen muhafaza edilmiştir, bkz. Mustafa Kemal *Nutuk-Söylev,* 2019.

139 Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* 1978, 75.

140 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 145.

141 Yeni araştırmalar Dersim'de herhangi bir isyanın olmadığı aksine devletin teritoryal hâkimiyeti sağlamak için Dersim operasyonlarını gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır bkz. Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi* 2011. Ayrıca Dersimdeki şiddetin tarihinin çok daha geriye gittiği ve sadece devletin değil Kürt, Ermeni ve Kızılbaş/Alevi toplumunun da bu "kolektif şiddetin" bir parçası olduğuna dair yeni bir okuma için bkz. Dargın, *State-Making in Dersim* 2021.

lotu olarak yer almıştı.[142] Resmî rakamlara göre 13.800 civarında, farklı kaynaklara göre ise çok daha fazla insan öldürülmüştü. Dersim'deki ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte Türkiye'deki Kürt sorununun üstü onlarca yıl kapatılmıştı.[143]

Sovyetler Birliği'ndeki zorbalık kıstas alınırsa, genç Cumhuriyetin baskıcı önlemleri ılımlı olarak değerlendirilebilir ve "Kemalist bir kendine hâkimiyete" delalet eder.[144] Bununla birlikte, Müslüman-Türk normundan dini veya etnik olarak ayrılan grupların dışlanması ve kısmen şeytanlaştırılması Türkiye Cumhuriyeti'ni bugüne değin etkilemiştir. Sadece Birinci Dünya Savaşı sırasındaki soykırım değil, 1910'lardan 1930'lara kadar Anadolu'daki tüm şiddet tarihi de sonraki yıllarda görmezden gelinmişti. Okullarda ve üniversitelerde zorunlu ders olarak okutulan Kurtuluş Savaşı, kahramanlığıyla her şeyi gölgede bırakmıştır.

142 Türk ordusunun sembolik bir figürü olarak Sabiha Gökçen hakkında bkz. Altınay, *Myth of the Military Nation* 2004, 33-58. – İlk olarak Şubat 2004'te İstanbul merkezli Ermeni gazetesi *Agos* tarafından ortaya atılan Sabiha Gökçen'in aslında bir Ermeni yetimi olduğu varsayımı hakkında bkz. Ülgen, *Sabiha Gökçen's Secret* 2010.

143 Bu olayların Türkiye tarafından sistematik olarak inkâr edilmesi ve torunlarının bunun psikolojik ve bellek siyaseti sonuçlarıyla mücadelesi hakkında bkz. Törne, *Dersim* 2019.

144 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 263. Ayrıca Türkiye'nin Kürtleri yok etmek istediği ancak bunu "görevin büyüklüğü" karşısında başaramadığına dair aksi yöndeki argümanı için bkz. McDowall'ın, *Modern History of the Kurds* 2004, 210.

2
KEMALİST CUMHURİYET (1923-1950)

Yalnızca yüzyılın ortasına kadar olan dönem için Kemalist bir cumhuriyetten bahsetmek çelişkiye yol açabilir, zira yirmi birinci yüzyılın başına kadar Kemalist bir cumhuriyetin var olduğu abartısız bir şekilde iddia edilebilir. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti'ni 2010'lara kadar "Kemalist" başlığı altında ele almak, tarihini tek bir konuya, yani Kemalizm'in hâkimiyetine indirgemek anlamına gelecektir. 1920'lerden 1940'lara uzanan cumhuriyet döneminde, Kemalist liderliğin ve devlet elitinin devlet ve toplum üzerinde tartışmasız olmakla kalmayıp, her şeyi kapsayan bir hâkimiyeti olduğu doğrudur. Dahası, yaklaşık otuz yıllık bu dönem için Kemalist bir cumhuriyetten söz etmek mümkündür, çünkü bu yıllarda yirmi birinci yüzyılın başına kadar yıkılmayan Kemalist bir yönetim ve anlayışın temelleri atılmıştır.

1. Atatürk ve Kemalizm (1923-1938)

1912-1922 yıllarındaki savaş döneminden sonra, Türkiye Cumhuriyeti pek çok bakımdan bir *tabula rasa* ile başlayabilirdi, buna zorunluydu da. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun, daha sonra Türkiye olacak bölgelerdeki nüfusu hâlâ on yedi milyon civarındaydı. 1924 yılında bu sayı yaklaşık on üç milyona inmişti. Hristiyanların nüfus içindeki oranı ise çarpıcı bir şekilde düşmüştü: 1913'te bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarında neredeyse her beş kişiden biri Hristiyan inancına mensupken, on yıl sonra bu oran sadece kırkta birdi.[1]

Mustafa Kemal, kaybedilen savaşla birlikte gözden düşen İTC'nin liderliğiyle arasına mesafe koyacak kadar zekiydi, fakat onlar tarafından dışlanacak kadar da şanslıydı; Jön Türk hareketine çok erken dâhil olmuş ve hareketin fikirlerini

1 Pamuk, *Economic Change* 2008, 275; Keyder, *Exchange of Populations* 2003, 43 – Diğer yazarlar Birinci Dünya Savaşı öncesinde Hristiyanların daha düşük bir oranına ulaşmaktadır: bkz. McCarthy, *Muslims and Minorities* 1983, 1911/12 için daha sonraki Türkiye topraklarında Hristiyan nüfus oranını % 16,5 olarak vermektedir; Karpat, *Ottoman Population* 1984, 188 d., 1914 için tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda % 17,6.

paylaşmıştı. Atatürk'ün hayattaki başarılarından biri de kendisine özgür bir yol sağlayan kimi eylem ve hareketlerin başkaları tarafından yapılmış olmasıydı.

Mustafa Kemal Atatürk

Cumhuriyetin erken tarihinin belirleyici figürü Mustafa Kemal Atatürk'tür.[2] O olmasaydı da Sevr düzenlemelerine karşı başarılı bir savaş yürütme şansı olabilirdi. Onsuz da bağımsız bir devlet ortaya çıkabilirdi muhtemelen, ama Mustafa Kemal olmasaydı, yirminci yüzyılda bildiğimiz şekliyle bir Türkiye Cumhuriyeti asla kurulamazdı. Mustafa Kemal, Kemalist devlet ideolojisini ve pratiğini ayrıntılı bir şekilde tanımlamamıştı, ancak 1938'de ölümünden sonra bile varlığını sürdürecek kadar derine kök salan temellerini atmıştı.

Soyadı dahi her şeyi özetlemektedir. 21 Haziran 1934 tarihinde çıkarılan bir kanunla, 1 Ocak 1935 tarihinden itibaren Türkiye'deki tüm vatandaşların bir soyadı alması zorunlu kılınmıştı. Meclis'in 24 Kasım 1934 tarihinde sadece Mustafa Kemal'e ayrılmış olan Atatürk soyadını vermiştir.[3] Soyadlarının insanlar tarafından oluşturulması gerektiğinden halkın çoğu, "Pamuk" (Orhan Pamuk, romancı ve Nobel Edebiyat Ödülü sahibi), "Güney" (Yılmaz Güney, film yönetmeni), "Kılıçdaroğlu" (Kemal Kılıçdaroğlu, CHP'nin önceki lideri) veya "Özdemir" (Cem Özdemir, Almanya'daki Birlik 90/Yeşiller Partisi'nden bir siyasetçi) gibi az çok anlamı olan soyadlarına sahiptir. Yine de soyadlarını anlamak her zaman o kadar kolay değil. Örneğin, şu anki Türkiye Cumhurbaşkanı'nın soyadı olan Erdoğan, "erkek, doğan kuşu", "erken doğmuş" veya "asker doğmuş" anlamlarına gelebilir. On sekizinci yüzyılda Habsburg bürokrasisi, soyadları dağıtılırken, Yahudiler'e aşağılayıcı bir şekilde ayrımcı soyadları vermişti. Kemalist bürokrasi ise bu tuzağa düşmemişti. Soyadı Kanunu sadece aşiretler, yabancı etnik kökenler veya milliyetlere atıfta bulunmayı değil, aynı zamanda itici veya gülünç soyadlarını seçmeyi de yasaklıyordu. Bununla birlikte, Soyadı Kanunu, etnik azınlık mensuplarının Türk soyadlarını benimsemeleri veya Türkçe fonetik kurallarına uymaları gerektiği hususunda baskıcı olmuştu.[4]

2 2010'lardan itibaren Erdoğan hükümetinin laiklik karşıtı politikalarına olan tepkinin de etkisiyle Atatürk biyografilerine olan ilgi üst düzeyde olup çok satan kitaplar arasındadır. Muhafazakâr kesim de bu yarışta geri kalmamaya çalışmaktadır. Atatürk'ün eski biyografileri tekrar tekrar basılmakta ve yabancı yazarların farklı dillerde yazdıkları tercüme edilmektedir. Ayrıca 7'den 70'e her yaşa uygun biyografileri yazılmaktadır. Bunlardan birkaçı için bkz: Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk* 2020; Akyol, *Ama Hangi Atatürk* 2016; Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar* 2022; Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu* 2020.

3 Mustafa Kemal, soyadını aldıktan sonra sadece "K. Atatürk" olarak imzalamıştır; Mango, *Atatürk* 1999, 498.

4 Vocelka, *Glanz und Untergang* 2001, 382; Türköz, *Naming and Nation-Building* 2018, 108-113, 143-160.

Avrupa dillerinde Atatürk'ün siyasi gündemi ve mirası için "Atatürkçülük" terimi nadiren kullanılır; ikinci adından türetilen "Kemalizm" terimi daha yaygındır. Türkçede Atatürkçülük, saygı dilinde ve Atatürk'ün anısına tercih edilirken, Kemalizm daha çok ideolojik yönlere atıfta bulunur ve – Kemalizm Fransızca "Kemalisme"in Türkçe versiyonu da olduğundan- Atatürkçülüğe vurgu yapanlar için küçümseyici bir çağrışıma sahip olabilir.[5]

Mustafa Kemal 1881 yılında, o zamanlar Doğu Akdeniz'de önemli bir Osmanlı limanı ve sanayi kenti olan Selanik'te doğmuştu. Kökenleri tam olarak bilinmeyen, anadili Türkçe olan ailesinin dışında,[6] Mustafa Kemal'in içinde büyüdüğü ortam, daha sonra homojen bir Türk ulus-devleti olarak anlaşılacak olandan çok uzaktır. Selanik, Osmanlı İmparatorluğu ölçütlerine göre dahi alışılmadık derecede karma bir nüfusa sahipti. O dönemde – dinler arasındaki gayet belirgin sınırların dışında – kimin Arnavut, Bulgar, Rum veya Makedon sayılacağı hiç de açık değildi. Dil ve etnik köken örtüşmemekteydi. Tüm Osmanlı şehirleri arasında Selanik, on beşinci yüzyılın sonlarında İspanyol fetihçiler (conquistadores espafioles) tarafından İber Yarımadası'nda din değiştirmeye zorlandıktan sonra, Katolikler'in zulmünden kaçmış olan Sefarad Yahudileri'nin en fazla yerleştirildiği yerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1831 yılında yapılan ilk modern nüfus sayımına göre, tüm büyük Osmanlı şehirleri arasında en düşük Müslüman oranına sahip olanı Selanik'ti.[7]

Sabataycılar (Dönmeler) on yedinci yüzyılda Selanik'teki büyük Yahudi cemaatinden ayrılmıştı.[8] "Sahte Mesih" Sabatay Sevi'nin (1626-1676) takipçileri, İslam'ı sözde kabul etmiş, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Halaha Yahudilik prensibinden çoktan uzaklaşmışlardı. Sabataycıların sayısı hiçbir zaman birkaç bini geçmemiş olsa da iki nedenden ötürü burada üzerinde durulmaya değerdir: Sabataycılar Cumhuriyet döneminin komplo teorilerinde olağanüstü ilgi gördü ve aynı zamanda yüksek eğitim seviyeleri ve tüccar olarak ekonomik başarılarıyla Selanik'in on dokuzuncu yüzyılın sonunda "İmparatorluğun en liberal, ilerici ve devrimci şehri" olmasına önemli katkıda bulundular.[9] Şehrin bu kozmopolit yapısı genç Mustafa Kemal üzerinde kuşkusuz kalıcı bir etki bırakmıştı.

5 Jenkins, *Political Islam* 2008, 102, "Kemalizm"in Munis Tekinalp'in (1883-1961) 1936 tarihli *Kemalizm* adlı kitabıyla yaygın bir terim hâline geldiğine işaret etmektedir.

6 Mango, Arnavut ve Slav kökenli olduklarını ifade eder, bkz. Mango, *Atatürk* 1999, 28; aile kendisini Anadolu'dan gelen fatihlerin torunları olarak görmektedir, bkz. Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 24.

7 Mazower, *Salonica* 2005, 35 s.

8 Osmanlı'daki Sabataycılar üzerine yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. Şişman, *The Burden of Silence* 2015.

9 Mazower, *Salonica* 2005, 77. – Genel olarak Sabataycılar hakkında bkz. Baer, *Dönme* 2010. Baer, *An Enemy Old and New* 2013 adlı makalesinde, İslamcı ve aşırı sağcı çevrelerde yıllarca dolaşımda olan ve hatta 2000'li

Mustafa Kemal, anlaşılan kendi isteğiyle askerî bir kariyer yapmaya erken yaşta karar vermişti. Ocak 1896'da Selanik'teki askerî rüştiye (hazırlık) okulundan mezun olduktan sonra Manastır'daki (şimdiki Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Bitola) askerî idadi (lise) okuluna kaydolmuştu. Mustafa Kemal 1899'da İstanbul'daki Harp Okulu'na (Mekteb-i Harbiye) kabul edilmişti; 1902'de 459 kişilik bir sınıftan sekizinci olarak mezun olmuş ve böylece 1902-1905 yılları arasında kurmay subay olarak eğitim görebilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar kariyeri sıradandı. Balkan Savaşları'nın yanı sıra Libya'nın Trablusgarp ve Sirenayka bölgelerinin savunmasında da yer almıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başında Sofya'da askerî ataşe olarak görev yapmış, 1915'te kendi ısrarıyla aktif askerlik hizmetine dönmüş ve Trakya'da Tekirdağ'daki On Dokuzuncu Tümen'in komutanı olmuştu. Mustafa Kemal, henüz kurulmakta olan bu tümenle Çanakkale cephesinde önemli bir rol oynamıştı. Ağustos 1916'da, Rus birliklerinin kısa bir süre işgal ettiği Doğu Anadolu'daki Bitlis ve Muş şehirlerini geri almayı başarmıştı.[10] Savaşın başında henüz yarbayken, savaşın sonunda fahri tuğgeneral ve yaver olma onuruna erişmiş ve paşalık rütbesine yükselmişti.[11] Mustafa Kemal'in savaş sırasındaki yükselişi, kendine özgü karakteri ve müttefik Almanya'ya karşı eleştirel tutumu nedeniyle sekteye uğramıştı. Şubat 1917'den beri kendisine bağlı olan "Yıldırım" ordu grubunun Alman komutanı Erich von Falkenhayn ile tartışmaktan çekinmemişti. Örneğin von Falkenhayn, emirlerinin Berlin'de eğitim görmüş şarkiyatçılarca Osmanlıcaya çevrilmesinde ısrar etmekteydi. Ne var ki, şarkiyatçılar gündelik dile aşina olmadıklarından Osmanlı subayları bu çevirileri anlayamamaktaydı.[12] Alman müttefiklerine ve Osmanlı ordusundaki önde gelen Alman subaylara karşı duyduğu rahatsızlık, idari ve askerî taktik sorunlarının ötesine geçmişti. Mustafa Kemal, Sadrazam'a sunduğu Eylül 1917 tarihli uzun bir muhtırada, Alman subayların aşırı hâkimiyetine ve "durum böyle devam eder ve merkezî güçler savaşı kazanırsa Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Alman sömürgesi hâline gelebileceği" tehlikesine karşı uyarıda bulunmuştu.[13] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî misyonu 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile sona ererken, Mustafa Kemal ertesi

yıllarda Yalçın Küçük, Ergün Poyraz ve Soner Yalçın gibi kendilerini solda gören yazarlar tarafından da benimsenen ve büyük bir yayın başarısıyla devam eden sözde Yahudi-Sabataycı-Siyonist-Masonik-Jöntürkçü bir komplo teorisinin ortaya çıkışını anlatır.

10 Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 243-245.

11 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 83; Kreiser, *Atatürk* 2008, 14.

12 Strauss, *Disintegration of Ottoman Rule* 1998, 311.

13 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 81. Burada özgün kaynağa atıfta bulunmaktadır. 20 Eylül 1917: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. 2, 1915-1919. İstanbul: Kaynak Yayınları 1999, 120-125.

gün Suriye Cephesi'ndeki tüm Osmanlı birliklerinin komutanlığına atanmıştı. Ancak hayatındaki asıl dönüm noktası, Mayıs 1919'da İç Anadolu'da kendisine verilen ve kararlılıkla kendi amaçları doğrultusunda kullandığı ordu müfettişliği olmuştur. Osmanlı hükümeti, generalin Osmanlı ordusunu terhis etme görevini yerine getirmekten ziyade ulusal bir direniş hareketi örgütlediğini fark edip onu İstanbul'a geri çağırınca, 8 Temmuz 1919'da istifasını sunarak Osmanlı hükümetine karşı açık bir direniş içine girmişti.

Mustafa Kemal artık kısa süreliğine de olsa sıradan bir şahıstan fazlası değildi. Bununla birlikte, silah arkadaşları Ulusal Hareket içindeki lider konumuna dokunmamıştı. Ağustos 1921'de, Ulusal Hareket tarafından geçici olarak Başkomutanlığa atanmış; Temmuz 1922'den itibaren bu görevini süre sınırı olmaksızın sürdürmüştür. Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'te kurulmasının hemen ardından, Millet Meclisi Mustafa Kemal'i Cumhurbaşkanı seçmişti. Ölümüne kadar da bu görevi sürdürmüştür.

Daha önce de değinildiği gibi, Ankara'daki Ulusal Hareket liderliği ile İstanbul'daki Sultan'ın hükümeti arasındaki ilişki karmaşıktı. Mustafa Kemal'in ilk silah arkadaşlarının çoğu, hareketlerinin başarısının egemen bir saltanat ve hilafetin yeniden kurulmasıyla sonuçlanacağı inancıyla eyleme geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda saltanat her zaman belirleyici unsur, halifelik ise daha çok bir teferruat olmuştur. On altıncı yüzyıldan beri Osmanlı sultanlarının geniş yönetim ünvanının bir parçası olan halifelik, ancak on sekizinci yüzyılın sonunda Rus Çariçesi II. Katerina'nın (1762-1796) Ortodoks inancına sahip Osmanlı tebaası üzerinde koruyucu haklar talep etmesi ve karşılığında Osmanlı tarafının, halifenin tüm Müslümanlar ve dolayısıyla Rusya'dakiler üzerindeki denetim haklarını vurgulamasıyla bir yükseliş yaşamıştı.[14] Sultan II. Abdülhamid halifelik rolünü önemsemiş ve 1900-1908 yılları arasında inşa edilen, Şam'ı Medine'ye bağlayan ve her yıl Hacca gidenlerin ulaşımını kolaylaştıran Hicaz Demiryolu gibi panislamizmden ilham alan projeleri hayata geçirmişti.

2 Kasım 1922'de saltanatın, ardından da 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasıyla, İstanbul'daki rakip iktidar odağı elenmiş oldu. Saltanatın kaldırılmasının ilk gerekçesi, İtilaf Devletleri'nin Lozan'daki barış görüşmelerine Ankara'daki hükümetin yanı sıra Sultan'ın hükümetini de davet etmiş olmasıdır. Osmanlı hükümetinin Lozan'daki görüşmelere Sadrazam Ahmet Tevfik (Okday, 1845-1936) başkanlığında ortak bir heyet gönderme önerisi, Ankara'daki mecliste – Mustafa Kemal'in arzuladığı – bir kargaşaya yol açtı ve bu kargaşa saltanatın

14 Kreiser/Neumann, *Kleine Geschichte der Türkei* 2009, 308 d.

kaldırılması kararıyla sonuçlanmıştı. 17 Kasım'da Sultan V. Mehmed Vahdeddin bir İngiliz gemisiyle ülkeyi terk etmişti. II. Abdülmecid (1868-1944), iktidar açıkça Ankara'da olduğundan, daha ziyade temsilî görevlerle halife olarak onun yerine geçmişti. Ancak, Osmanlı halifelerinin sonuncusunun görev süresi uzun olmamıştı.

İki yıl sonra halifeliğin kaldırılması, Ulusal Hareket'in liderleri de dâhil olmak üzere pek çok kişinin dinî duygularını incittiğinden, saltanatın kaldırılmasından çok daha cüretkârdı. Mustafa Kemal yine dışarıdan gelen bir talebi mazeret olarak kullandı: Güney Asya Müslümanları arasında önemli bir yere sahip olan iki kişi, türbesi Asvan'da Nil'in sol üst kıyısında bulunan III. Ağa Han (1877-1957) ve Seyyid Emir Ali (1849-1928), Başbakan İsmet (İnönü)'ye gönderdikleri ve 24 Kasım 1923'te üç İstanbul gazetesinde yayımlanan mektuplarında halifelik makamının korunması çağrısında bulunmuşlardı.[15]

Bu dış müdahale ile Mustafa Kemal, halifeliği Ankara'daki ulusal hükümete karşı tehlikeli bir rakip, yabancı etkisine açılan bir kapı ve zaten tamamen eskimiş bir kurum olarak gözden düşürmek için bir neden bulmuş olmuştu. Mustafa Kemal 1924 başlarında askerî liderliğin desteğini aldıktan sonra, liderliğini yaptığı parti 2 Mart 1924'te meclise halifeliğin kaldırılması teklifini getirmişti. Meclis ertesi gün bu öneriyi kabul etmişti.[16]

Halifeliğin kaldırılması İslam dünyasında açık bir yara bırakmıştır, zira ideal İslam dünyası fikrine göre, bütün Müslümanlar dinî olarak meşrulaştırılmış bir lider, yani halife altında tek bir toplulukta (*ümmet*) bir araya gelmelidir. Halifeliğin yeniden tesis edilmesine yönelik bu arayış, 1994 yılında Cemaleddin Kaplan'ın (1926-1995) "Köln Halifesi" ilan edilmesi ya da 2014 yılında Ebu Bekir el-Bağdadi'nin (1971-2019) Musul'da "İslam Devleti'nin Halifesi" ilan edilmesi gibi defalarca tekrarlanan umutsuz girişimlere yol açmıştır.[17]

Peki, Mustafa Kemal'i yoldaşlarından ve rakiplerinden ayıran nedir ki modern Türkiye'nin tartışmasız lideri hâline gelebilmiştir? Güçlü yanlarından biri, Kurtuluş Savaşı'ndaki yoldaşlarının aksine, zaferden sonra ne yapılacağına dair tutarlı bir gündemi olmasıdır: Türkiye'yi Batı'dan bağımsız ama onun tarafın-

15 Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 263.

16 Tarihsel bağlam için bkz. Nafi, *Abolition of the Caliphate* 2013 ve Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması* 2004.

17 Bu iki halifelik adayı hakkında sırasıyla bkz. Schiffauer, *Gottesmänner* 2000 ve Gerges, *ISIS* 2017, 129-143; Türkiye'de halifeliğin kaldırılmasından iki gün sonra, Mekke şerifi ve 1916-1924 yılları arasında Hicaz kralı olan Hüseyin ibn Ali (1853/1856-1931) kendisini halife ilan etmişti; bkz. Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State* 2008, 95.

dan tanınan ilerici bir ulus-devlete dönüştürmek. Siyasi hedeflerinin radikalliği ve açıklığı taktiksel avantajların yanı sıra, kimin, ne zaman müttefiki olabileceğini ve olması gerektiğini görmesini sağlamıştı. Mustafa Kemal önemli kararlar alırken subayların kendisini destekleyeceğinden emin olarak hareket etmişti. Muhalefet ise onu devirmek değil, kontrol altına almak isteyen tavrıyla yetersiz kalmıştı. Mustafa Kemal, sıra dışı kişiliği ve "taktik ustalık, acımasızlık, gerçeklik duygusu ve kesin kararlılığın eşsiz karışımı" sayesinde tüm gücü elinde toplamayı başarmıştı.[18]

Çevresindeki entelektüel düşüncelere sahip pek çok subay gibi Mustafa Kemal, Osmanlı'nın son dönemlerinde dünyaya açılan pencere olan Fransızca bilgisi sayesinde doğrudan ulaşabildiği Fransız entelektüellerin yazılarını incelemişti. Bu nedenle, açıkça kendi kuşağının eğitimli, fakat aşırı mekanist bir bilim anlayışına sahip olan ve "kaba materyalizmi müreffeh, rasyonel ve dindar olmayan modern bir toplumun kurulması için vazgeçilmez bir kılavuz olarak gören" sınıfına aitti.[19]

Mustafa Kemal siyasi hedeflerinde ne kadar açık olsa da sabit bir ideolojik program izlememiş ve yeri geldiğinde ihtiyaç duyduğu siyasi kamuflaja bürünmekte hiçbir problem görmemişti. Ulusal Hareket'in ilk aşamasında, Moskova'daki Bolşevik hükümetin desteğini kazanmak için "Müslüman komünist" imajına bürünmüştü. Mustafa Kemal'in İslami geleneğe ve dine yaptığı mecburi atıflar da aynı şekilde siyasi taktiklerdi, fakat iktidarını güvence altına alır almaz bunları bir kenara atmıştı.[20]

Buna karşılık, (geç dönem Osmanlı perspektifinden bakıldığında hâlâ büyük ölçüde Avrupa'yla örtüşen) "Batı" ile ilişkisi oldukça netti: Ona göre, Avrupa bilim ve kültürünün başarı yolunu takip etmekten ve Avrupa devletleri karşısında bağımsız bir güç hâline gelmekten başka bir yol yoktu.[21] Buna bir de Mustafa Kemal'in kendi hayatında yaşadığı, Müslümanların sıklıkla ihmal edilmesi gibi deneyimler eklenmişti (ancak bunun arka planındaki, Müslümanların gayrimüslimlerden üstün olduğu görüşü yüzyıllardır süregelmekteydi). Mesela, erken Cumhuriyet döneminde fesin yasaklanması kişisel bir deneyimden kaynaklanmış olabilir: İmparatorluğun Libya'daki vilayetlerine yaptığı bir ziyaret sırasında, Sicilya'da kaldığı kısa süre zarfında Osmanlı fesi giydiği için sokak ço-

18 Zürcher, *Turkey* 2010, 184.

19 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 50.

20 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 50, 105, 108 d.

21 "Batı"nın temelde sorunlu yapısı hakkında bkz. örneğin, Osterhammel, *Flughöhe der Adler* 2017, 101-114.

cuklarının alay konusu olmuştu.[22] Mustafa Kemal'in Batı'ya karşı tutumu bu nedenle bir tür "Batı karşıtı Batıcılık" olarak tanımlanabilir: halkın Batı çizgisinde modernleşmesine verilen kararlı destek, Batılı güçlerin ekonomik nüfuzunun ve siyasi müdahalesinin şiddetle reddedilmesiyle birleşmiştir.

1920'ler ve 1930'ların Kemalist Reformları

Kemalizm'in temel unsurlarından biri, 1920'ler ve 1930'larda genç Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk sisteminde, devlet yapısında, dininde ve kültüründe yapılan köklü değişikliklerdir. Kemalist reformlar, onlarca yıl öncesinin geç Osmanlı ve Jön Türk modernleşme gündemi üzerine inşa edilebilmiştir.[23]

Aktörler toplumu modernleştirme yetkisini kendilerinde gördüklerinden, bu bağlamda "modernleşme"den bahsetmek doğrudur.[24] İTC aldıkları bazı tedbirlerle zaten yeni bir çığır açıyordu: 1917'de Adliye Nezâreti tüm mahkemeleri kendi kontrolü altına aldı ve dinî vakıfları (*evkaf*) kamulaştırdı – daha önce sadece dinî makamların (*ulema*) idaresinde olan iki alana müdahale edilmişti. Aynı yıl evlilik yasal olarak herkesi bağlayan bir sözleşme hâline getirildi; böylece evlilik artık sadece mezhep temeline dayanan ve ilgili dinî makamların gözetimi altında gerçekleşen bir bağ olmaktan çıkmıştır.[25] Bununla birlikte, Jön Türk reformları hiçbir zaman erken Cumhuriyet döneminde toplumda, hukuk sisteminde ve dinî kültürde yapılan köklü değişikliklerin boyutuna ulaşamamıştır.[26]

Kemalist reformların esas itibarıyla yeni karakterinin ilk göstergesi, farklı eylem koşullarıdır. Osmanlı ve Jön Türk reformları İmparatorluğun bekasına hizmet etmeyi amaçlıyordu ve bu görevi tamamlamakta yetersiz kalmıştı. Kemalist reformlar için ise bunun tam tersi geçerlidir: Türkiye'nin uluslararası konumu tamamen istikrara kavuşup da Mustafa Kemal tartışmasız lider olduğunda, reformlar tüm hızıyla yürürlüğe konmuştu.

20 Ocak 1921 tarihinde[27], Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, ulusal egemenlik ilkesi ile tanımlanan ve ilk kez bir "Türkiye Devleti"ne atıfta bulunulan yirmi

22 Jenkins, *Political Islam* 2008, 95.

23 Kemalist reformlar ve halkın tepkisi için bkz. Yılmaz, *Türk Olmak* 2023.

24 Bu konuda Ziya Gökalp'in program niteliğindeki şu başlıklı yazısına bakınız; *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* 2010. Gökalp'in yıllara dağılmış yazıları ilk kez 1918 yılında bu başlık altında kitaplaştırılmıştır.

25 Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 53.

26 Jön Türk aydını Kılıçzâde Hakkı'nın (1872-1960) daha 1913'te "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı, program niteliğindeki yazısında daha sonra Mustafa Kemal tarafından hayata geçirilen reformların neredeyse tamamının adını verdiğine işaret etmektedir, bkz. Hanioğlu, *Second Constitutional Period*, 2008, 105.

27 Reform adımlarının tarihleri literatürde her zaman net değildir. Bu bölümdeki tüm bilgiler Jäschke'nin güvenilir katkılarına dayanmaktadır, bkz. *Geschichtskalender* 1927-1929, 1930, 1931, 1933, 1935. Gotthard Jäschke'nin kendisi hakkında bkz. Kreiser, *Jäschke* 1998.

üç maddelik bir Temel Düzen Kanunu'nu (*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*) kabul etti. 20 Nisan 1924'te bu geçici kanunu, aynı adı taşıyan bir anayasa ile değiştirip, resmen yürürlükte olan 1876 Anayasası'nın yerine geçirdiğinde, 2. ve 26. maddeler devletin dininin İslam ("Türkiye Devleti'nin dini, Dîn-i İslâmdır") ve Meclis'in şeriatı uygulamakla ("ahkâm-ı şer'iyyenin tenfîzi") yükümlü olduğunu belirtiyordu.[28] "Muhafazakâr çevreleri yatıştırmaya yönelik göstermelik bir vaatten öteye gitmeyen" bu taahhüt[29] yine de 1920'lerin ortalarında iktidarın nihai olarak ele geçirilmesinden önceki erken bir taviz olarak yorumlanabilir. Yalnızca birkaç yıl sonra, 10 Nisan 1928 tarihli bir meclis kararıyla, meclisin şeriatın bir organı olması hükmü ve devletin dininin İslam olduğu hakkındaki hükmü yürürlükten kaldırılmıştı. Her halükârda devrimci olan 1924 Anayasası değil, onu takip eden ve dört gruba ayrılabilecek münferit kanun ve yönetmeliklerdi: (1) Avrupa modellerinden ödünç alınan kanunların yürürlüğe konması; (2) gündelik hayata derinlemesine müdahale eden düzenlemeler; (3) dil ve yazıya ilişkin düzenlemeler ve (4) doğrudan din meselesine ilişkin düzenlemeler.

İlk grupta, 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen ve *İsviçre Medeni Kanunu*'ndan neredeyse kelimesi kelimesine alınan *Medeni Kanun* yer alır. Diğer hususların yanı sıra, dinini özgürce seçme ve dolayısıyla irtidatın (yani Müslümanların başka bir dine geçmesi – ki koşulsuz olarak yasaklanan bir eylemdi) kaldırılması, resmî nikahın yasal olarak bağlayıcı bir evlilik şekli olarak tanınması, çok eşliliğin yasaklanması, boşanmanın (erkeğin irade beyanı ile değil) sadece mahkemeler tarafından gerçekleştirilmesi, gayrimüslimlerin Müslüman kadınlarla evlenme yasağının kaldırılması ve miras hukukunda kadın ve erkek eşitliğine ilişkin hükümleri içerir. İslam hukukunda yer alan kadın ve erkek ile Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki hiyerarşik ayrım böylece tarihe karışmıştır. 1 Mart 1926 tarihinde (1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren yürürlüğe giren), 1889 tarihli *İtalyan Ceza Kanunu* temel alınarak yeni bir ceza kanunu kabul edildi. Bunu, 29 Mayıs 1926'da Alman ve İtalyan modeline dayanan yeni bir ticaret kanunu izledi.

Bu, esasen üzerinde etraflıca düşünülmeden farklı hukuk düzenlemelerinin devralınması hâli, on dokuzuncu yüzyılın reformist eklektisizmini hatırlatır. Yurt dışından "uygun görüneni" devraldılar ve ortaya çıkan devlet biçimini

28 1921 ve 1924 anayasalarının Türkçesi için sırasıyla bkz. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/ ve https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/ [27.11.2023].

29 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 157.

hangi kategorilere yerleştirecekleri sorusuna şöyle cevap verdiler: "Biz bize benzeriz".[30]

İkinci grupta, yani insanların gündelik yaşamının yeniden tasarlanmasına yönelik düzenlemelerde, sıralama belirli tesadüflerle şekillendirilmiş olabilir, ancak içerik kesinlikle öyle değildir. Bu tür münferit düzenlemelere örnek olarak, 26 Aralık 1925 tarihinde kabul edilen (1 Ocak 1926 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere), zaman birimi olarak Gregoryen takviminin kullanılmasına ve Avrupa modeline göre yirmi dört saatlik gün uygulanmasına ilişkin kanun gösterilebilir (İslam ve ayrıca Yahudi geleneğinde, yeni bir gün her zaman gün batımıyla başlar). 24 Mayıs 1928'de uluslararası sayıların kullanılmasının kabul edilmesine ve 1 Nisan 1931'de Batı ağırlık ve ölçü birimlerinin uygulanmasına karar verilmişti. 1 Ocak 1935'te, daha önce de belirtildiği gibi, tüm vatandaşlara soyadı alma zorunluluğu getirilmişti.

Üçüncü grup önlemler ise yazı reformu ve onu takip eden dil reformudur. Yazı reformu, Mustafa Kemal'in İstanbul Gülhane Parkı'nda bir sunumuyla başlatılmıştı. Meclisin 3 Kasım 1928'de aldığı Latin alfabesine geçme kararı (1 Ocak 1929'da uygulanacaktır) muhtemelen çok fazla direnişle karşılaşmadan uygulanabilmişti. Çünkü 1920'lerin sonunda nüfusun yaklaşık % 85'i hâlâ okuma yazma bilmiyordu.[31] Birkaç ay içinde tüm yayınlar, bildiriler ve resmî yazışmalar Arap alfabesinden Latin alfabesine dönüştürülmek zorunda kalınmıştı. Yazı reformu açık ve köklü bir adım olsa da onu takip eden dil reformu, yani Arapça veya Farsça çok sayıda sözcük ve kısmen gramer öğesinin yeni Türkçe biçimlerle değiştirilmesi, kontrolden çıkmıştı.

Dil reformu o kadar derin ve öyle "trajik bir başarı"[32] idi ki, Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci kongresinde yaptığı ve toplam otuz altı saat süren uzun konuşmasının (*Nutuk*) büyük kısmı bugün artık eğitimli okuyucular için bile anlaşılır olmaktan çıkmıştır. Yıllar boyunca, bir kişinin siyasi tercihleri kullandığı dilden anlaşılabilir. Kemalistler mümkün olan en saf "Türkçe"yi (öz Türkçe) konuşmaya çalışmışlardı – bu tabii ki orijinal olmaktan çok uzak, türetmelerle dolu bir Türkçeydi. Muhafazakâr İslami düşünce tarzının savunucuları ise kendilerini daha "Osmanlıcacı" ifade etmişler,

30 Hirsch, *Land Atatürks* 1982, 265.

31 Jenkins, *Political Islam* 2008, 99.

32 Bu, Geoffrey Lewis'in kitabının alt başlığıdır, *Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* 1999. Kitabın Türkçe çevirisinde, çevirmen M. Fatih Uslu "Trajik Başarı" başlığını tercih etmiştir: Lewis, *Trajik Başarı: Türk Dil Reformu* 2016. Ayrıca bkz. Steuerwald, *Untersuchungen zur türkischen Sprache* 1963, 1964, 1966 adlı üç ciltlik kapsamlı çalışması.

yani birçok Arapça ve Farsça alıntı kelimeyle Osmanlıcayı anımsatan bir üslup ve kelime dağarcığı geliştirmişlerdi.

Dil ve yazı reformu için sağlam bir temel sağlama çabası, genel teoride karışıklığa yol açmıştır. Arapça-Farsça-İslami dil, yazı ve ilim geleneğinden koparak, çağdaş Türkiye ve çağdaş Türkçe için yeni ve bağımsız bir temel bulunması gerektiğine inanılıyordu: 1920'li yıllara kadar uzanan "Türk Tarih Tezi", resmî olarak 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen ilk Türk Tarih Kongresi'nde kabul edilmişti.[33] Bu teze göre, beyaz ve ari bir halk olan Türkler aslen Orta Asya'da yerleşikti. Sürekli kuraklık nedeniyle yeni yurtlar aramak zorunda kaldıklarında, yol boyunca Sümerler ve Hititler de dâhil olmak üzere antik çağın tüm yüksek kültürlerini kurmuşlardı.[34] Daha da cüretkâr olan "Güneş Dil Teorisi", eskiden var olan orijinal bir Türkçe'nin insanlığın asıl kök dili olduğunu iddia ediyordu – buna göre Türkçenin yurdu her zaman Anadolu'ydu. Türk tarihi ve diline ilişkin bu abartılı teoriler, Atatürk'ün ölümünden sonra, muhtemelen tamamen havada kaldıklarından değil sadece halka hitap etmedikleri için önemini yitirmişti. Mustafa Kemal ve ulusal siyasetin diğer önde gelenleri, belli ki ulusal gurur için sağlam bir dayanak arayışından beslenen bu görüşleri ciddiye almışlardı.[35] Dil ve yazı reformu, Türkiye'yi yüzyıllardır Arap ve Fars dünyasıyla sınırlı bir iletişim alanından ayırma hedefine başarıyla ulaşmış ve bundan dolayı da üstü kapalı bir din karşıtlığı gündemi olmuştu.

Bununla birlikte, bir dizi önlem paketi, doğrudan dine karşı çıkarılmıştır. Bu da bizi dördüncü reform grubuna getiriyor. Daha dolaylı önlemlerden biri 25 Kasım 1925 tarihli şapka giyilmesine ilişkin kanundur. Yani erkeklere toplum içinde Avrupai şapka takma zorunluluğu getirilmişti. Şapka reformu, birçoğu dinî anlam taşıyan geleneksel baş örtme çeşitliliğini ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Yüzyıllardır katı kıyafet kurallarıyla yönetilen bir toplumda, bir erkek olarak Avrupai şapka takmak dinden dönmekle eşdeğerdi. Dahası, şapkanın siperi namaz sırasında alnın yere değmesini engellediğinden, İslami namaz ritüelleriyle ters düşüyordu. Şapka reformu belki de halifeliğin kaldırılmasından daha fazla direnişe neden olmuştu. Sonuç itibarıyla, kırsal nüfus – gizli bir direniş biçimi olarak – kasket takmaya başladı; 1980'lere kadar Anadolu'daki erkek nüfus arasında kasket en revaçta olan başlıktı.

33 1931 yılında kurulmuş ve bugün hâlâ varlığını sürdüren Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (3 Ekim 1935'ten sonra Türk Tarih Kurumu) mevcut faaliyetleri için bkz. https://www.ttk.gov.tr.

34 Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 359.

35 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 195; Laut, *Das Türkische als Ursprache* 2000.

Mustafa Kemal ve silah arkadaşları artık alınan sayısız önlem ve çıkarılan pek çok yasayla dinin toplum ve devlet içindeki konumuna doğrudan saldıracak kadar güçlü olduklarına inanıyorlardı: Halifeliğin kaldırıldığı tarih olan 3 Mart 1924'te "Diyanet İşleri Reisliği" (daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı) ve "Evkaf Umum Müdürlüğü" (daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü) kuruldu. Diyanet, 1920 yılında Ankara'da Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek dinî hukukçusu olan şeyhülislamın yerine getirilen Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin yerini aldı. Bu müdürlüklerin kurulması, Kemalizm'in din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını değil, dinin devlet tarafından kontrol edilmesini hedeflediğini açıkça göstermektedir.[36] Esas itibarıyla, Kemalist devlet, Osmanlı devlet dini modelinin yanı sıra "devlet laikliği"ni sürdürmüştü. Yeni olan, dinî sınıfın artık kendi sorunları için veto hakkının olmamasıydı.[37] 30 Kasım 1925 tarihli "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun", din alanına yönelik özel bir düşmanlıkla kendini göstermişti. Bu sadece simgesel bir mesele değildir. Birçok insanın tasavvufi tarikatlara ve bunların tarikat şeyhlerine olan derin bağlılığı, Kemalist devlet için hem sakıncalı hem de tehlikeli görünmüştü. Doğu Anadolu'da 1925 baharında meydana gelen ayaklanmanın lideri Şeyh Said'in Nakşibendi-Halidi tarikatına mensup bir şeyh olması da yasanın sertliğini arttırmıştı.

İstiklâl Mahkemeleri, *Şapka Kanunu* ve tekke ve zaviyelerin yasaklanması gibi özellikle görünür ve köklü reformlara karşı kışkırtıcılık yapan kişilere defalarca ölüm cezası vermişti. Direnenlere karşı devlet, Mart 1925'te kabul edilen ve 1929'a kadar geçerli olan *Takrir-i Sükûn Kanunu* hükümleri uyarınca tüm acımasızlığını göstermiş – reformlara direnmek vatana ihanet olarak kabul edilmiştir.[38]

Ekim 1932'de İstanbul'daki bazı camilerde ezan ilk kez Türkçe (Arapça Allah kelimesinin yerine Türkçe Tanrı kelimesinin kullanılmasıyla) okunmaya başlanmıştı. 1930'larda, Ramazan ayında günümüzde de minareler arasına sabitlenen mahyalar, "Hoşgeldin Mübarek Ramazan" gibi hoşnut edici mesajlar değil, "Türk malı al" gibi siyasi mesajlar taşıyordu.[39] 27 Kasım 1934'te Millet Meclisi, hacı, hafız veya molla gibi dinî unvanlar da dâhil olmak üzere askerî olmayan

36 Bu konuda yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Azak, *Islam and Secularism in Turkey* 2010.

37 Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olan devlet İslamı ve devlet laikliğinin iç içe geçmesi konusunda bkz. Mardin, *Turkish Islamic Exceptionalism* 2005, 148 d.

38 En az 36 gösterici *Şapka Kanunu*'na karşı isyan ettikleri gerekçesiyle idam edilmiş ve yüzlerce kişi de hapis cezasına çarptırılmıştır; bkz. Jenkins, *Political Islam* 2008, 95 d.

39 Georgeon, *Religion, Politics and Society* 2017, 177, 187.

tüm onur unvanlarını kaldırmıştı. 27 Mayıs 1935 tarihinde kabul edilen yasa ile 1 Ocak günü resmî tatil, pazar günü ise hafta sonu dinlenme günü olarak kabul edilmiştir.

Mustafa Kemal, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de dinle arasına mesafe koymuştu. Onun bu tutumu, Abdullah Cevdet'in, bilimsel materyalizmin savunucusu Alman filozof Ludwig Büchner'in (1824-1899) şu sözüyle ifade ettiği gibi, bazı son dönem Osmanlı aydınlarının radikal bir şekilde bilime inanan tutumlarından farklı değildir: "Din kitlelerin bilimidir, bilim ise seçkinlerin dinidir" (Avâmın ilmi dindir, havâssın dini ilimdir).[40] Ancak dil reformunun aksine, Mustafa Kemal ateizm kampanyası yürütmekten kaçınmıştı. Din karşıtı katı duruşunun yanı sıra dinî duyguları dikkate almaya istekli olması bir çelişki değildir: "Mustafa Kemal'i, Türk toplumunda dinin derin köklerini Durkheimcı anlamda sosyal bir olgu olarak algılayabilen kararlı bir agnostik olarak görüyoruz."[41]

İran'daki Rıza Şah'ın (1925-1941) aksine Atatürk, kadınların örtünmesine devlet tarafından yasak getirilmesine kalkışmamıştı.[42] Dahası, Mustafa Kemal'in din alanında getirdiği önlemler radikal olmakla birlikte, Osmanlı devlet dininin ve devlet laikliğinin uzun tarihi içine işlenmişti. Türkiye ile karşılaştırıldığında, İran ve Afganistan gibi ülkelerde bu tür önlemler birdenbire ortaya çıkmış ve halkı olduğu kadar oradaki siyasi elitleri de derinden rahatsız etmiş görünmektedir. Afgan Kralı Amanullah'ın (1919-1926 emîr, 1926-1929 kral) 1928'de dramatik bir el hareketiyle eşi Süreyya'ya peçesini çıkarttırması, bir yıl sonra tahttan çekilmesine yol açmıştır.[43]

Din alanı böylece radikalliği ve Kemalistler'in gerekirse geri adım atmaya hazır olduğunu göstermiştir. Potansiyel bir rakip güç kaynağı olabilecek dinî kurumlar dağıtılmıştı. Peçe konusunda olduğu gibi, bir uzlaşmanın mümkün göründüğü ve halkın öfkesinin taşmasına karşı dikkatli olunmasının gerektiği durumlarda tavizler verilmiştir. Mustafa Kemal'in 1932 yılında ortaya attığı, imamın Cuma hutbesini frakla ve başı açık olarak vermesi önerisi uygulanmadığı gibi, Türkçe'nin ibadet dili olması talebi de kabul görmemiştir.[44]

40 Abdullah Cevdet, Şehzade Mecid Efendi Hazretleri'yle Mülâkat, *İctihad* 57 (7 Mart 1329/ 20 Mart 1913), s. 1257; aktaran Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 56.

41 Kreiser, *Atatürk* 2008, 237.

42 Bazı radikal taraftarlar 1935'te peçeyi yasaklamak istediklerinde Atatürk öneriyi desteklemedi; bkz. Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 208 f. – Rıza Şah, Haziran ve Temmuz 1934'te Türkiye'ye yaptığı ziyaretin etkisiyle Ocak 1936'da kadınlar için örtünme yasağı getirdi; bkz. Marashi, *Performing the Nation* 2003.

43 Schulze, *Geschichte der islamischen Welt* 2016, 133.

44 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 155 d.

Bu tür sakınmalara rağmen, 1930 yılına gelindiğinde tüm hukuk sistemi dinî referanslardan arındırılmıştır. Devletin, eğitimin ve hukukun sekülerleştirilmesi, dinî sembollere ve "popüler İslam"a yönelik bir saldırıyla da bağlantılıdır.[45] Kemalist elit, kutsal yerleri ziyaret etmek gibi popüler inanç biçimlerini bastırarak, kendisi ile halk kitleleri arasındaki önemli bir sadakat bağını koparmıştır. "Laik" ve "İslami" kamplar arasında, daha on dokuzuncu yüzyılda belirginleşen ve sadece Türkiye Cumhuriyeti'nde değil, "yirminci yüzyıl İslam dünyası tarihini de sıkı bir şekilde şekillendirecek" kalıcı muhalif bir yapı kurulmuştu.[46]

Yeni Ankara, Bir Alman Mimarlar Projesi

Türkiye'nin hâlâ gri olan gerçekliği ile elitlerinin modernlik iddiası arasındaki çelişki, hiçbir zaman Cumhuriyetin ilk yirmi yılındaki kadar büyük olmamıştı. O dönemde Türkiye, nüfusun sadece çok küçük bir kısmının kendisini modern bir ulus devlet kategorisi içinde konumlandırmak istediği ve konumlandırabildiği, son derece yoksul bir ülkeydi. Bununla birlikte yeni başkent Ankara, Kemalist modernite projesini özellikle simgeler. Ankara 1930'larda modern bir şehir hâline gelmişti, ancak bu, Londra, New York ve hatta İskenderiye gibi şehirlerden farklı bir modernlikti. 1980'lerin Ankara'sı dahi daha çok Sovyet şehirlerini andırıyordu. 1920'li ve 1930'lu yıllara ait erken dönem panoramik fotoğraflarda, kenarlarındaki yeni hükümet binalarının Anadolu bozkırı manzarasında kaybolduğu çok küçük bir şehir görünümündedir. Dolayısıyla o zamanın Ankara'sı modern bir kentin gerçekliğinden ziyade, özlemini temsil ediyordu. "Kemalist bir yüksek modernite"den söz etmek mümkün müdür? "Yüksek modernlik"ten, devlet elitinin, devletin tüm gücünü kullanarak, insanların yaşam koşullarını iyileştirme ve toplumsal yaşamın tüm yönleri için rasyonel bir düzen kurma babında edindiği görev anlaşılıyorsa, o hâlde Ankara'da hayata geçirilen Kemalist modern başkent projesi neredeyse prototip bir yüksek modernlik deneyimidir.[47]

1916 yılında Ankara'nın üçte ikisi yangınla yok olmuştu.[48] Bu nedenle yeni başkent, çizim masası üzerinde inşaat ve genişlemeye elverişliydi. Mimar ve şehir plancısı Hermann Jansen (1869-1945) 1928 yılında bir arazi kullanım planı

45 Zengin ama artık neredeyse tamamen yok olmuş bir "halk İslamı" geleneği hakkında bkz. Kriss/Kriss-Heinrich, *Volksglaube im Bereich des Islams* 1960/1962.

46 Schulze, *Geschichte der islamischen Welt* 2016, 16.

47 Scott, *Seeing Like A State* 1998, 88 d. – "Yüksek modernite" teriminin biraz farklı bir versiyonu için bkz. Herbert, *Europe in High Modernity* 2007.

48 Esin ve Etöz, *1916 Ankara Yangını* 2015.

ve 1929 yılında bir şehir kalkınma planı hazırlamıştı. Ankara, nüfusu üç yüz bini geçmeyen, modern kentsel tasarım unsurlarına sahip bir bahçeli evler şehri olacaktı. Planlar kısa sürede gerçeğe dönüşmüştü; 1950 yılına gelindiğinde bu nüfus eşiği çoktan aşılmıştı.[49] Ankara'nın 1920'lerden itibaren mimari olarak yeniden tasarlanması başka bir olayla, yani nasyonal sosyalizmden kaçmak için Türkiye'ye sığınan, çoğu Yahudi olan yüzlerce Alman ve Avusturyalı'nın göçüyle çakışmıştı. Hitler yönetimin döneminde, yani iktidarın 30 Ocak 1933'te ele geçirilmesini (*Machtergreifung*) izleyen yıllarda, Alman üniversitelerindeki öğretim kadrosunun neredeyse üçte biri işten çıkarılmıştı.[50] İşten çıkarılanlar ve zulme uğrayanlar yurt dışına akın etmişti, ancak "muhtemelen başka hiçbir ülkede yüzlerce yüksek nitelikli uzmanın girişi Türkiye'deki kadar açık ve geniş kapsamlı bir etki yaratmamıştır".[51]

Türkiye'ye herkes göç edemiyordu. Devlete faydasının kanıtlanması gerekiyordu. Öte yandan ihtiyaç büyüktü ve pek çok bilim alanını ve disiplini kapsıyordu.[52] Avusturyalı patolog Philipp Schwartz (1894-1977), "Yurtdışındaki Alman Bilim İnsanlarına Acil Yardım Derneği" adına Türkiye'ye bilim insanlarının yerleştirilmesi için hükümetle müzakereler yürütmüştü.[53] Almanya'da aktif kimi siyasetçiler, mesela Ernst Reuter (1889-1953), yerel yönetim bilimleri gibi yeni çalışma alanları arıyordu. Bu göçmenlerin önemli bir kısmı, savaş bittikten sonra Almanya'ya geri dönmemiş, ABD'ye göç etmiştir. Savaş sona ermeden önce çok azı başka bir ülkeye taşınmayı başarabilmiştir; 1937'de Cenevre'ye taşınan ekonomist Wilhelm Röpke (1899-1966) ya da 1936'da ABD'ye çağrılan Roman dilleri uzmanı Leo Spitzer (1887-1960) gibi. Besteci Paul Hindemith (1895-1963) 1935-1938 yılları arasında defalarca Türkiye'ye gelmiş, 1938'de eşi sayesinde İsviçre'de yeni bir yurt bulmuş ve nihayet 1940'ta ABD'ye taşınmıştır. Bununla birlikte Hindemith, Türkiye'de kaldığı birkaç yıl boyunca, Türkiye'nin ilk profesyonel klasik müzik bestecileri kuşağı olan "Türk Beşleri" üzerinde etkili olmuştur. Erich Auerbach (1892-1957) gibi bazıları da başlıca

49 Duru, *Ankara'nın İmarı* 2017, 109, 114-121.

50 Herbert, *Geschichte Deutschlands* 2014, 365.

51 Doğramacı, *Kulturtransfer* 2008, 17.

52 Örnekler arasında beşerî ve sosyal bilimlerden temsilciler yer almaktadır: Asuroloji: Benno Landsberger (1890-1968); Hititoloji: Hans Gustav Güterbock (1908-2000); İndoloji: Walter Ruben (1899-1982); Klasik Filoloji: Georg Rohde (1899-1960); Hukuk: Ernst Eduard Hirsch (1902-1985); Sinoloji: Wolfram Eberhard (1909-1989); Şehir Planlama: Gustav Oelsner (1879-1956); Ekonomi: Wilhelm Röpke (1899-1966).

53 Alexander von Humboldt Vakfı'nın risk altındaki bilim insanlarını desteklemek üzere Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından finanse edilen bir programına Philipp Schwartz'ın adı verilmiştir. Bkz. https://www.humboldt-foundation.de/web/philipp-schwartz-initiative.html

eserlerini Türkiye'de yazmıştır.[54] Germanist Traugott Fuchs (1906-1997) ve Osmanlı tarihçisi Robert Anhegger (1911-2001) gibi çok azı hayatlarının sonuna kadar Türkiye'de kalmıştır.[55]

Nasyonal sosyalizmden Türkiye'ye kaçanlar arasında, Ankara'daki şehir planlamacıları ve mimarlar kadar bugün de açıkça görülebilen bir miras bırakanı yoktur. Göçmenler arasında yukarıda bahsi geçen Ernst Reuter gibi siyasi aktivistler ya da Türkiye'den önce Sovyetler Birliği'nde birkaç yıl geçirmiş olan mimar çift Margarete Schütte-Lihotzky (1897-2000) ve Wilhelm Schütte (1900-1968) de bulunmaktaydı. Schütte-Lihotzky Aralık 1940'ta siyasi aktivist olarak Viyana'ya geri dönmüştür. Ocak 1941'de Gestapo tarafından tutuklanmasının ardından, nasyonal sosyalist dönemde şans eseri hayatta kalmıştı.

Siyasetle özel olarak ilgilenmeyenler için bile toplama kamplarından kaçmak pek mümkün değildi. Oryantalist Hellmut Ritter (1892-1971), Almanya'da eşcinselliği nedeniyle kovuşturmaya uğradıktan ve Hamburg'daki profesörlüğünü kaybettikten sonra, 1926'dan beri Türkiye'de kalıyordu. Ritter'e başlangıçta Almanlar tarafından ödeme yapılmasına rağmen, Hitler'e sadık Alman toplumunun yanında yer almamıştır.[56]

Avusturyalı Ernst Egli (1893-1974) ve Clemens Holzmeister (1886-1983) gibi bazıları hâlihazırda 1920'lerde Ankara'da aktif ve büyük ölçüde apolitiktiler. Egli on üç yıl boyunca Türkiye'de çalışıp, işlevsel ve modern bir mimari tarzın temellerinin atılmasına yardımcı olduktan sonra, 1940'ta Yahudi eşinin yurdu olan İsviçre'ye yerleşmişti. Clemens Holzmeister ise, Türkiye'deki çalışmalarının yanı sıra, Avusturya'da 1933-1938 yılları arasında Engelbert Dollfuss ve Kurt Schuschnigg yönetimindeki Avusturya faşizmi döneminde de devlete yakın bir mimar olarak öncü bir konuma sahipti. Buna karşın, Avusturya'nın Almanya'ya "ilhak"ının kararlı bir muhalifi olarak 1938'de Türkiye'ye sürgüne gitmişti. Holzmeister'in kendisi siyasi olarak muhafazakârdı, ancak Tarabya'daki evi ve stüdyosu, Hitler'e karşı Almanca konuşan muhalefet için bir toplanma yeri olmuş gibi görünmektedir. Holzmeister, Ankara'daki yeni hükümet mahallesinin çoğunu planlamış ve inşa etmişti; hükümet binaları için faşist İtalya mimarisine yakın yeni bir anıtsal tarz yaratmıştı.[57] En ünlü yapısı, gecikmeler

54 Türkiye'de Auerbach üzerine bkz: Konuk, *East West Mimesis* 2010 ve Bormuth, *Auerbach* 2020.

55 Türkiye'deki Alman sürgünü ayrıntılı okumak için, bkz. Widmann, *Exil und Bildungshilfe* 1973; Cremer/Przytulla, *Exil Türkei* 1991; Hillebrecht, *Haymatloz* 2000.

56 Lier, *Ritter* 1998; van Ess, *Im Halbschatten* 2013.

57 Nicolai, *Moderne und Exil* 1998, 12, 20, 42 d.; Dogramaci, *Cultural Transfer* 2008, 32 d.

nedeniyle 1963 yılına kadar tamamlanamayan Türkiye Büyük Millet Meclisi binasıdır.

Tüm şehir planlamacıları ve mimarlar kendilerini modernist olarak görüyordu, fakat böyle bir modernizmin içeriği konusunda farklı görüşler vardı. Bruno Taut (1880-1938) kendinden öncekiler tarafından geliştirilen kübik tarzdan pek hoşlanmamıştır. 1936'da Türkiye'ye gelişinden 1938'deki erken ölümüne kadar sadece iki yılı olmasına rağmen, Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi binasını tasarlamış ve 1938'den sonra Türkiye'de kübik akımın yerini alacak olan "İkinci Ulusal Mimarlık Akımı"nın kurucularından biri olmuştur. Devlet mimarisinde 1908'den 1920'lere kadar hâkim olan "Birinci Ulusal Mimarlık Akımı", yabancıların (İtalyan Giulio Mongeri ve Raimondo d'Aronco, Fransız Alexandre Vallaury ve Alman August Jasmund gibi) yanı sıra Mimar Kemaleddin (1870-1927) ve Vedat Tek (1873-1942) gibi Türk mimarlar tarafından da devam ettirilmiştir. Sedat Hakkı Eldem (1908-1988) gibi Türk mimarların yanı sıra Alman Paul Bonatz'ın (1877-1956) da temsil ettiği İkinci Ulusal Mimarlık Akımı'na benzer bir durum söz konusudur.

Bonatz Türkiye'ye ancak savaşın son yıllarında, nasyonal sosyalist rejim artık kendisine görev vermeyi kestiğinde gelmiş, bununla birlikte 1954'e kadar kalmış ve 1946-1954 yıllarında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde profesörlük yapmıştır. Bonatz, Holzmeister'den daha fazla, devlet mimarisine, İkinci Ulusal Mimarlık Akımı'na başlıca eseri olan ve Emin Onat (1910-1961) ve Orhan Arda (1911-2003) adlı iki mimarın sorumluluğunda 1953'te tamamlanan Ankara'daki Anıtkabir'de de görüleceği üzere, anıtsal-muzafferane bir yön vermişti.[58]

Kentin merkezî meydanlarına dikilen heykeller de modern ve Batılı bir toplumun özlemlerini temsil ediyordu. Başlangıçta neredeyse sadece Mustafa Kemal'e adanan anıtlar, onu – adeta yerinden oynatılamaz bir şekilde – kamusal alana yerleştirmişti.

Mustafa Kemal'in Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel (1883-1945) tarafından yapılan ilk heykeli 3 Ekim 1926 tarihinde İstanbul'da Topkapı Sarayı'nın altındaki burunda törenle halka açılmıştı.[59] Heykel, Osmanlı sultanlarının sarayına sırtını dönmüş, Anadolu'ya doğru bakmaktadır. 1925-1938 yılları arasında Viyana'daki atölyesinde Türkiye'den gelen siparişleri gerçekleştiren Krippel, bu ilk heykelle daha sonraki birçok Atatürk heykelinin modelini

58 Nicolai, *Moderne und Exil* 1998, 148.

59 Mustafa Kemal Sarayburnu'ndaki gerçek boyuttaki ilk heykelinin açılışına gitmek yerine İstanbullulara gösterdikleri "kadirşinaslık" için teşekkür telgrafı göndermiştir, bkz. Elibal, *Atatürk ve Resim Heykel* 1973, 194.

oluşturmuştur. Bu heykeller Atatürk'ü aynı anda general, diplomat, siyasetçi ve de komutan olarak göstermektedir.[60] Atatürk ülkeye ve insanlarına gururla bakıyordu, ama bir anlamda her ikisine de tepeden bakmıyor muydu?

İçine Alma, Ele Geçirme, Dışlama: Türk Ulusunun Yaratılışı

Türkler'i Anadolu'da on birinci yüzyıldan çok daha önceki dönemlere yerleştirmeye yönelik milliyetçi hırslı girişim, 1930'ların Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi'nin biçimlenmesinde çarpıklıklara yol açmıştı. Bununla birlikte, Kemalist milliyetçiliğin ölçülü ve gerçekçi yönleri de ortadadır: Türklerin vatanı Anadolu'dur. Ne diğer Türk halklarının Türkiye Cumhuriyeti tarafından kurulacak ve yönetilecek büyük bir imparatorluğa katılması ne de Balkanlar, Kafkasya veya Arap dünyasındaki eski Osmanlı hâkimiyetlerinin olası bir iadesi açılarından, *irredantizm* (yayılmacı milliyetçilik) hiçbir rol oynamamıştır.[61]

Aynı zamanda, Anadolu'ya yönelik bu tahdit, Lozan tarafından garanti altına alınan sınırların dokunulmazlığı konusunda koşulsuz bir ısrarla birleşmiştir. Devletin bütünlüğü adeta kutsallaştırılmıştır: "Federalizm ilkesi Federal Almanya Cumhuriyeti için ne kadar önemliyse, Türkiye'nin merkeziyetçi üniter devleti için de devlet topraklarının ve devlet halkının bölünmez bütünlüğü ilkesi o kadar önemlidir."[62] Türklerin "Sevr sendromu", yani Türkiye'nin 1920 Sevr Antlaşması'nda planlanana benzer bir şekilde bölünebileceği korkusu, bir yandan gerçektir, diğer yandan da başta Kürt nüfusu olmak üzere diğerlerinin ulusal sorunlarının çözümüne yönelik iddialarına karşı stratejik bir savunma işlevi görmüştür ve görmeye devam etmektedir.

Dünyadaki tüm ulus devletlerin nüfusu heterojendir. Bugün Fransa gibi "doğal" görünen ulus devletler bile bu süreç için yüzyıllara ihtiyaç duymuştur ve hâlâ nüfusun bir kısmının çekinceleriyle (Bretonlar örneğinde olduğu gibi) karşı karşıyadır. Öte yandan, modern ulus devletlerde farklı grupların entegrasyonunun sınıra dayanması, hatta İspanya'nın Katalonya bölgesinde olduğu gibi yeni çatlakların ortaya çıkması alışılmadık bir durum değildir.

---

60 Dogramaci, *Kulturtransfer* 2008, 268.

61 Bununla birlikte, Türkiye'nin anakarasının tam karşısındaki Ege adalarının "geri alınması", her zaman geç Osmanlı ve daha sonraki Türkiye siyasetinin bir kaygısı olmuştur; bkz. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire* 1968, 28 d.; Lozan'daki müzakereler hakkında bkz. Mango, *Atatürk* 1999, 378; Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde II. Dünya Savaşı zamanında Türkiye'nin Mihver güçlerine olası katılımı için anakaranın karşısındaki Ege adalarının yanı sıra, Kıbrıs ve Musul'dan Palmira üzerinden Trablus'a (Lübnan) uzanan petrol boru hattının kontrolünü talep ettiğine dair göstergeler vardır, bkz. Önder, *Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg* 1977, 190

62 Rumpf, *Minderheiten in der Türkei* 1993, 472.

Türkiye Cumhuriyeti, hâlihazırda gelişmiş bir kaynaştırma tablosu sergilemekle birlikte, ulus inşasının kanatları hâlâ açıktır. Daha önce de gördüğümüz gibi, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başlarında göçmen kökenli ve sadece bir kısmı Türkçe konuşan Müslüman nüfus, Sünni Türk çoğunluk toplumuna hızla entegre edilmiştir. İslam'ın ekümenik doğası ve Türk ulus kavramının bütünleştirici yönleri Müslüman Türkler arasında istikrarlı bir ortak kimlik yaratmıştır. Resmî olarak Türk ulusu tanımı yurttaşlığa ve toprağa dayanır: 1924 Anayasası'nın 88. maddesi, Türkiye'de yaşayan herkesin, "din ve ırk"ı ne olursa olsun Türk sayılacağını belirtmektedir.

Jus solis (toprak esasına dayalı vatandaşlık) fikrini takip eden tanımın aksine, Türkiye'nin gerçek ulus anlayışı – dolayısıyla anayasal metinlerde formüle edilmesi zorunlu değildir – ulusa tam anlamıyla geçerli bir üyelik için ön koşul olarak Türklüğe ve İslam'a ikili bir bağlılığı içerir. Resmî tanımında Türk ulus-devlet modeli, Fransız modelini izleyerek, gönüllülük esasına dayalı bir anlayışı vurgular. Atatürk'ün ünlü sözü "Ne mutlu Türküm diyene", bu nedenle müstehzi bir şekilde dışlayıcı-milliyetçi değil, potansiyel olarak kucaklayıcı olarak anlaşılmalıdır: Dolayısıyla bir Kürt olarak, Kürtlüğüne soya özgün bir köken anlamında atıfta bulunması kaydıyla, siyasette ve iş dünyasında iyi bir kariyer yapmak mümkündür, – tıpkı birçok Türk'ün Rumeli'den (Balkanlar'daki eski Osmanlı toprakları) geldiklerine atıfta bulunabilmesi gibi, ta ki kimse bunda bir kimlik çatışması tespit edemesin ya da etmek istemesin. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının tanımı bu nedenle bütünleştirici, fakat Türklüğün ve Müslümanlığın sert ve çift kabuklu çekirdeğine oturmayan herkesi de dışlayıcı bir karaktere sahiptir. Kapsayıcı ve dışlayıcı vatandaşlık anlayışı arasındaki bu gerilim, bugüne kadar Türk ulus-devletinin karakteristik özelliği olmaya devam etmiştir.[63]

Erken Cumhuriyet döneminde "asli olmayan" Türklerin dışlanması yaygındır: Mart 1926 tarihli *Memurin Kanunu*, devlet memurlarının etnik olarak Türk olmasını şart koşuyordu. Göç ve iskân konularını düzenleyen 1934 tarihli *İskân Kanunu*, "Türk ırkından" sayılmayan veya "Türk kültürüne bağlı" olmayanların yerleşme hakkını kısıtlamıştı.[64]

Bununla birlikte, Türkiye'nin ulusal aidiyet anlayışı temelinde dikkat çekici olan şey, Türk olmak ile olmamak arasındaki ayrım çizgisinin, Müslüman olmak ile olmamak arasındaki çizgiden daha geçirgen olmasıdır. Gayrimüslimlere kalan

63 Osmanlı'dan günümüze Türkiye'deki anayasal sürecin bir tarihi için bkz. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* 1998. Türk kimliğinin inşası ve sınırları için bkz. Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"* 2011.

64 Jenkins, *Political Islam* 2008, 104 d.

sadece – garantili! – azınlık statüsüdür. Lozan Antlaşması'nın gayrimüslimlerin korunmasını ve kanun önünde eşitliğini garanti altına alan 37-44. hükümleri 1924 Anayasası'nın 69. ve 88. maddelerine dâhil edilmiştir. Gelgelelim devlet Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında günümüze değin temel bir ayrım yapmaktadır. Batı'nın olası bir beşinci kolu olarak Hristiyan nüfusa duyulan derin güvensizlik, Türkiye'nin Lozan'da müzakerelerdeki tutumunda ve sonraki tüm devlet politikasında açıkça görülmektedir. Nitekim, gayrimüslimlere getirilen zorunlu askerlik hizmeti sadece bir eşitlik meselesi değildi, gayrimüslimlerin olası ekonomik avantajlarını sınırlamayı da amaçlıyordu.

Hristiyanlar'la ilgili bu çekinceler, Hristiyanların Osmanlı'nın son dönemlerinde Avrupalı güçlerle iş birliği yaptığına dair – az çok gerçeklerle örtüşen – tarihsel deneyime dayandırılabilir. Ancak genç Türkiye Cumhuriyeti'nde, en azından 1948'de İsrail'in kuruluşuna kadar, başka bir devletin yardakçısı olarak görülemeyecek kendi Yahudi nüfusu hakkında da kuşkular vardı. Cumhuriyet döneminin başında Ankara hükümeti Yahudiler'i "zararsız" olarak sınıflandırmıştı.[65] Ancak Müslüman-Türk nüfus için ekonomik adaleti yakalama hedefi, Yahudilere karşı bir ayrımcılık politikasına doğru yumuşak bir geçiş yapmıştı. Kamusal alanda yalnızca Türkçe kullanılması için "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyası başlatılmıştı. Bu kampanya 1920'lerin sonunda Lozan Antlaşması'nın Türkiye'deki tüm vatandaşların dillerini serbestçe kullanmalarını öngören 39. maddesini ihlal etmişti. Özellikle Yahudiler bundan etkilendi çünkü Ortodokslar ve Ermenilerin aksine genellikle Türkçe değil, gündelik dil olarak sadece *Ladino* ("Yahudi-İspanyolcası") konuşuyorlardı.

Türkiye'nin 1945 yılına kadar tarafsız kaldığı İkinci Dünya Savaşı sırasında, geçimin giderek zorlaşması ve savaş vurgunculanının halkın kötü durumundan giderek daha fazla yararlanması üzerine 11 Kasım 1942'de bir "varlık vergisi" kabul edilmişti. Bununla tefeci kârlarının kaymağını yemek ve kontrolden çıkan ulusal bütçe açığını azaltmak amaçlanıyordu. Bu uygulama, Hristiyan ve Yahudi nüfusun sistematik bir şekilde mülksüzleştirilmesine dönüşmüştü. Özel verginin % 53'ü gayrimüslimler, % 36,5'i Müslümanlar ve % 10,5'i Türkiye'de yaşayan yabancılar tarafından ödeniyordu. Varlık vergisi, tüccar sınıfının büyük bir kısmını oluşturduklarından Yahudiler'i ve Hristiyanlar'ı daha derinden etkiledi; üstelik gayrimüslimlere yönelik olarak çok daha yüksek vergi oranları uygulanmıştı. Sabataycılar (Dönmeler) Müslümanlardan iki kat, gayrimüslimler ise on kat daha fazla vergi ödemiştir. Dönemin yöneticileri, varlık vergisiyle gayrimüs-

65 Bayar, *In Pursuit of Homogeneity* 2014, 108, 117 d., 121.

limlerin servetlerini Türk-Müslüman iş insanlarına aktarmayı amaçladıklarını da gizlememiştir. Esasen bu tedbirle, Anadolu'dan gelen tüccarların İstanbul'da yer edinmesine zemin hazırlanmıştı.[66]

Öte yandan, Yahudi toplumu, öncelikle sadece Hristiyanlara yönelik politikaların istenmeyen sonuçlarına maruz kalmamıştı. Batı Trakya'da sayıları on bini aşan Yahudi cemaati, 1930'larda devlet tarafından bir güvenlik riski olarak görülmüştü. Büyük çoğunluğu İstanbul'a veya yurt dışına kaçan Trakya Yahudileri'ne karşı 1934 yazında yapılan boykot ve ayaklanma çağrılarının devlet tarafından yönlendirilmiş olması muhtemeldir.[67]

Lozan Antlaşması'nda sadece gayrimüslimlerin azınlık olarak dışlayıcı bir tanıma tâbi tutulması aslında genç Türkiye'nin geleceği için bir sermaye olarak görülebilir. Devletin Aleviler ve Kürtler gibi gruplarla ilişkisi bu açıdan açıktı, ancak çok geçmeden dışlayıcı sahiplenme modeline kayıldı. Türkiye'deki Kürt nüfusun varlığı, Türk ulusal kavramının kararsızlığını göstermektedir: Kürtlerin Türkiye'deki topluma kabul edilmelerini ve Türk olarak tanınmalarını temelde imkânsız kılacak ırksal bir anlayış yoktur. Ancak bu kabul, Türkçenin zımnen de olsa anadili olarak kabul edilmesi ve Türk ulusunun "büyüklük hikâyesi"nin benimsenmesi gibi koşullara bağlıdır. Böylece Kürtler, bütün ılımlı Türk partilerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üyeleri olarak yer almışlardır ve almaktadır. Gelgelelim, bu milletvekilleri – Halkların Demokratik Partisi (HDP) veya mecliste temsil edilen eski Kürt bağlantılı partilerden birinin üyeleri dışında – Kürt kimliğini bir kenara bırakmalıdır ve bunların Kürt meselelerini dile getirmesine izin verilmemelidir. Nihayetinde, "Türkiye'de Kürt olarak her şey olabilirsiniz – Kürt olmak dışında".[68]

Öte yandan, Aleviler de Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne miras bıraktığı düzen kalıplarının dışında kalmaktadır: Osmanlı'nın Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki geleneksel ayrımına ters düşmekte, ne dilsel ne de etnik olarak sarih bir grubu temsil etmedikleri için diğer çerçevelere

66 Hale, *Modern Turkey* 1981, 71; Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, cilt 2, 506-509, 514 f., 567. – Varlık vergisi ile ilgili görgü tanıklarının ifadelerinin bir derlemesi için bkz. Bali, *Varlık Vergisi* 2012. Varlık vergisini, Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* 2022 "Türkleştirme" politikaları çerçevesinde tartışmaktadır.

67 1934'te Trakya'daki Yahudi karşıtı ayaklanmaların seyri ve devletin muhtemel sorumluluğu hakkında bkz. Pekesen, *Ende der jüdischen Gemeinden* 2012, 38-54, 255-263.

68 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 112, burada Doğu Ergil'in çalışmasına atıfta bulunulmaktadır: *Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler: Özel Araştırma Raporu*. Ankara: Türk Odalar ve Borsalar Birliği 1995. 1990'larda ve 2000'lerde Kürtlere yönelik açılım politikasını savunan bir dizi raporun hazırlığına dair bkz. Atmaca, *Kürt Sorununda Çözüm Süreci* 2014, 33-36.

de uymamaktadırlar. Alevileri bir nevi ayaklı provokatör olarak gösteren de tam olarak Aleviliğin bu ele avuca sığmama hâlidir.

Buna karşın Kemalist Cumhuriyetin gelecekte varlığını sürdürebilmesine ilişkin şüpheler, devlet yöneticilerinin görüşüne göre Cumhuriyetin kazananları arasında sayılması gerekenlerin gösterdiği direnişten daha fazla beslenmişti. Yukarıdan dayatılan ve kısmen düşünülmeden uygulanan modernleşme gündemi, kırsal nüfusun büyük bir kısmında çifte iç göçe yol açmıştır: İnsanlar büyük şehirlere taşınmış ve kendi içlerine kapanmıştır.

Kişi Kültü ve Ilımlı Otokrasi

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Ulusal Hareket'in kilometre taşları abartıldı, hatta kutsallaştırıldı[69]: Örneğin Kemalizm'in daha sonraki savunucuları, Mustafa Kemal'in birkaç gün süren Ekim 1927 tarihli konuşmasını (*Nutuk*) bir "Kemalizm *Kur'an*'ı" hâline getirmek istemişti; ne var ki kuru ve ayrıntılara odaklanan bu rapor herhangi bir heyecan uyandıramamıştı. Atatürk'ün sayısız söz ve eyleminin son derece özenli bir şekilde aktarılması hadis literatürünü, yani Hz. Muhammed'in ve arkadaşlarının söz ve eylemlerine ilişkin gelenekleri hatırlatır. Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkması kültü, Peygamber'in 622'de Mekke'den Medine'ye "hicret"i ile bir karşılaştırma yapılmasını akla getirir.[70] Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal bayramlarının tümü, Ulusal Hareket'in kahramanlıklarına atıfta bulunur: "Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı", 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışı; "Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı" Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı; "Zafer Bayramı" 30 Ağustos 1922'de Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesi ve "Cumhuriyet Bayramı" 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi anısına kutlanmaktadır.[71]

Atatürk'ün etrafında oluşturulan kişi kültü, fakat hepsinden önce okullarda, askerlikte ve kamusal alandaki öğretiler, Kemalizm'in halk arasındaki gücünü tesis etti. Yukarıda bahsedilen gazi sıfatının yanı sıra, Atatürk için, dil reformu sayesinde bazıları bugün artık anlaşılamayan pek çok üstünlük sıfatı icat edilmiştir: "Büyük", "dahi", "eşsiz", "halâskâr" (kurtarıcı), "münci" (kurtaran, önder),

69 Konuyla ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Atalay, *Türk'e Tapmak* 2019.

70 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 187; Jenkins, *Political Islam* 2008, 81.

71 Bunlara eklenen bir yenisi de 2016'daki başarısız darbe girişiminin anısına 15 Temmuz'da kutlanan ve ulusal tatil günü "Demokrasi ve Millî Birlik Günü". – AKP hükümetlerinin Kemalist ulusal bayramları ele alışı hakkında bkz. Özyürek, *Commemorating the Coup* 2016.

"Ulu", "Yaratıcı", "Yüce" veya "Beşeriyet Harikası".[72] Peki Atatürk'ün etrafında oluşturulan ve onlarca yıl boyunca oldukça başarılı olan kişi kültünü bir kenara bırakırsak, Kemalizm'in özü olarak ne görülebilir?

Yönetim pratiğinde Kemalizm, otoriterliğin bir çeşidi olarak anlaşılabilir, bununla birlikte içeriğini kavramak kolay değildir.[73] Görece muğlaklığına rağmen yine de yüksek bir etkiye sahip olması şaşırtıcı değildir çünkü bu bütün milliyetçiliklerin temel özelliklerindendir. Dolayısıyla Kemalizm, Türkiye'nin özel koşullarına göre uyarlanmış ve devlet tarafından desteklenen bir milliyetçiliktir. Kendisini "modern", "Batılı" ve "seküler" olarak görüyordu --kendini böyle muğlak terimlerle tanımladığından, Gaullizm (II. Dünya Savaşı'nda Fransız direnişinin lideri ve sonrasında Fransa cumhurbaşkanı olan Charles de Gaulle'a atfen) gibi diğer oturmamış ideolojik yapılarla karşılaştırılabilir.[74]

Kemalizm'in siyasi programı, onu daha iyi anlamaya çalışırken pek yardımcı olmuyor: Cumhuriyet Halk Fırkası, Ekim 1927'deki parti kongresinde "cumhuriyetçilik", "halkçılık", "milliyetçilik" ve "laiklik" olmak üzere dört ilkeyi benimsemişti. 1931'de bunlara eklenen "devletçilik" ve "inkılapçılık" ilkeleri, 5 Şubat 1937'de 1924 Anayasası'nın ikinci maddesine alınmıştır. Ne var ki CHP'nin "altı oku"yla simgelenen altı ilke, ayrıntılarda çok muğlak kaldığından ve CHP içinde dahi bunları bağlayıcı bir ideolojik çerçeveye oturtmak için hiçbir girişimde bulunulmadığından, sadece görünüşte Kemalizm'in katı gündemini temsil eder gibidir.[75]

Başından beri Kemalist lider kadrosu, kitlesel harekete bel bağlamak istemeyen bir elitizmle tanımlanıyordu, ancak bunun bedeli kendi halkından tecrit edilmek olacaktı.[76] Kemalizm yukarıdan talimatlar vermekle kalmamış, kendinde bunları fiilen aşılama hakkını da görmüştür: İsmet İnönü, Yemen'de görev yapan bir Osmanlı subayı olarak Avrupa müziğinden müteşekkil plak koleksiyonlarını keşfeder ve bunları tekrar tekrar dinlerken, hoşlanmaya başlar. "O zaman anladım ki bizim insanlarımız da Batı müziğinden zevk alabilir, yeter ki sürekli dinlesinler."[77]

---

72 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 187.

73 Kemalizm'in şimdiye kadar olan sunumlarındaki "analitik çaresizlik" noktasına işaret eder; bkz. Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 56.

74 Karş. Hoffmann/Hoffmann, *De Gaulle as Political Artist* 1974, 217, Gaullizmi "ideolojik boşluğu" içinde "tutarlı bir doktrinden ziyade bir duruş" olarak tanımlamaktadır.

75 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 1, 31 d.; c. 2, 82-84.

76 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 126, 256 d.

77 Heper, *İnönü* 1998, 45.

Mustafa Kemal – kapsamlı askerî eğitimi dışında – kendi kendini yetiştirmiş biriydi. Kemalizm'in muğlaklığının bir başka nedeni de Mustafa Kemal'in kendi dünya anlayışının ikircikli olmasıdır. Onun geleceğe dair kendinden emin bir bakış açısı güvensizlikle birleşmiştir; eşitlikçi elitizmi, yani silah arkadaşlarından oluşan çevresini genişletme isteği, kendi içine kapanma eğilimiyle birleşmiş; modern bir dünyanın mümkün olduğuna dair inanç, kendi halkının gerçekten buna ikna edilip edilemeyeceğine dair her zaman var olan şüpheyle çatışmıştır.

Anadolu halkı Kemalizm'e gerçekten de hazır değildi – ama Kemalizm de Anadolulular hazır değildi. Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgesel menteşesiydi ve bu nedenle yurtsuz kalan son dönem Osmanlı eliti için en güvenli demirleme yeri olsa da tanıdık değildi. Mustafa Kemal de sadece İmparatorluğun sınırlarında savaşmıştı; onun için Anadolu 1919'a kadar büyük ölçüde meçhuldü.[78] Memleketi Selanik'e kıyasla anavatanın çok daha muhafazakâr bir bölgesi olan Anadolu ile karşılaşması, "onun için bir şok olmuş olmalı".[79]

Türkiye toplumu içindeki tırmanan hoşnutsuzluğun erken bir göstergesi, 23 Aralık 1930'da İzmir yakınlarındaki Menemen kasabasında çıkan ayaklanmalardır. Nakşibendi tarikatı üyesi Derviş Mehmed, Aralık 1929'un ortalarında kendisini mehdi ilan etmiş ve şimdi Menemen'deki pazar meydanında bir "İslami devrim"i ilan etmekteydi. O sırada oradan geçmekte olan yedek Teğmen Mustafa Fehmi Kubilay (1903-1930) olaya müdahale etmeye çalışınca linç edilmişti. Menemen Ayaklanması hiçbir şekilde rejime yönelik bir tehdit oluşturmamışsa da çok sayıda seyircinin kayıtsız kalması ve müdahale etmemesi rahatsız edici olmuştur.[80]

Atatürk hakkında çok şey biliyoruz ve onu iyi tanımlayabiliyoruz. Bununla birlikte, tarihsel bir değerlendirme, birkaç on yıllık mesafeden bile olsa, biraz zordur – sadece kişiliğinin ve çalışmalarının sürekli olarak Türk kimliği üzerine yeni tartışmalara konu olması nedeniyle değil. Bir diğer neden de uluslararası tarih yazımında, yetkili eserlerin tüm titizliğine rağmen, Atatürk'ün çok kendine özgü bir kişilik olarak tasvir edilmesinin her zaman öne çıkması olabilir. Yazarlar onu "eşsiz" olarak sunmaktan kaçınsa da yine de "kıyaslanamaz" gibi görünür.

78 Kreiser, *Atatürk* 2008, 182

79 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 205.

80 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 142; Jenkins, *Political Islam,* 2008, 102 d. – Gazete ve dergilerde (1925-1928 yıllarında) halkın beklenti ve umutları üzerine yapılan dışavurumcu anketler, yeni devlet düzeninin reddedildiğine dair hiçbir kanıt göstermemektedir; ancak bu hiç de şaşırtıcı değildir, çünkü bu açıklamalar kamusal alanda ve dolayısıyla devlet denetimi altında gerçekleşmiştir; bkz. Demirel, *Cumhuriyet Kurulurken Hayaller ve Umutlar* 2019.

Öte yandan Kemalizm, iki savaş arasındaki Avrupa siyasi kültürünün kalıplarına uygun bir şekilde yerleştirilebilir: Kemalist rejimin – Nazi Almanya'sı, faşist İtalya ya da Leninist ve Stalinist Sovyetler Birliği ile bağlantılı olarak – Yunanistan'daki Ioannis Metaxas (1871-1941), İspanya'daki Francisco Franco (1885-1975) ve Portekiz'deki Antonio de Oliveira Salazar (1889-1970) gibi Avrupa'daki "ılımlı" otoriter rejimlerle benzerlikleri açıktır. Türkiye'nin, farklı ama aynı derecede zor koşullar altında kendi devletini kurmayı başaran Józef Klemens Piłsudski (1867-1935) yönetimindeki Polonya ile olan paralellikleri dikkat çekicidir: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Polonya'nın "sınırları, kendine ait toprakları, hükümeti, anayasası ve uluslararası tanınırlığı kalmamıştı".[81] Piłsudski, Kasım 1918'de Polonya'ya dönmesini takip eden üç yıl içinde bağımsız bir Polonya yaratmıştı.

Ulus-devlet perspektifinden bakıldığında, Atatürk'ün meziyetleri tartışılmaz: açık ve kapsamlı bir gündem oluşturarak cesaret ve atılganlık göstermişti. Aynı zamanda, Atatürk yönetimindeki Türkiye, karizmatik bir lider tarafından değil, bazen çekingen bir "başöğretmen" tarafından yönetilen ılımlı bir otokrasi olduğunu kanıtlamıştı. Dahası, Kemalizm Avrupa'daki diğer otoriter devletleri niteleyen pek çok özelliği göstermiyordu: Türkiye militarist değildi; emperyalist dış politika yürüttüğüne dair bir işaret de göstermiyordu; meclis 1925'ten beri gerçekten de sadece bir paravandı, yine de sonrasında demokrasiye geçişin temellerini atmıştı. Kemalizm hiçbir zaman Batı'nın liberal demokrasilerini düşman olarak ilan etmemişti. Buna karşın Kemalizm'in karanlık yüzünü görmek için aya doğru bir yolculuğa çıkmak gerekmiyor: İTC en tehlikeli gördükleri azınlık olan Ermenilere nasıl baskı yaptıysa, Kemalistler de Kürtlere aynısını yapmıştı.[82] Azınlıkların (Müslümanlar ve gayrimüslimler dâhil) ortak devlet projesinden dışlanması ve olası bir tehdit olarak bastırılırken, ama aynı zamanda kendi milliyetini oluşturan faktör olarak vazgeçilmemesi gereken dine karşı ikircikli bir tutum sergilenmesi, gelecek için bir yüktü.

Atatürk 10 Kasım 1938'de öldüğünde, yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı'nın gölgeleri Türkiye'nin üzerine düşmeye başlamıştı. Atatürk'ün İsmet İnönü liderliğindeki halefleri temkinli hareket etmişlerdi ve özenle kurdukları devleti tehlikeye atmak istememişlerdi. Bu nedenle 1940'ların sonuna kadar kurucu liderlerinin mirasına bağlı kalmışlarsa da – Atatürk'ün 1920'lerden beri

81 Davies, *Im Herzen Europas* 1999, 105; ayrıca MacMillan, *Paris* 2001, 208.

82 Kreiser, *Atatürk* 2008, 300; 1926-30 yılları arasındaki Ağrı Dağı İsyanı ve o döneme denk gelen çekirge istilasından dolayı Kürtlerin "hayvan-insan" olarak tasvir edilişi ve devletin ikisine karşı aynı sertlikte mücadele edişini konu alan bir çalışma için bkz. Özbilge, *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet* 2020.

temsil ettiği heybetli kişiliğin desteği ve yükü olmaksızın – yeni ve kendine ait bir yol bulmak zorundaydılar.

2. Mirasa Bağlılık (1938-1950)

1912-1922 arası oldukça yoğun savaş yılları evresinin ve 1920'ler ile 1930'ların başındaki Kemalist reformların hızla birbirini izlemesinin aksine, 1930'ların ortalarından itibaren ivme önemli ölçüde yavaşlamıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye siyasi eliti tüm enerjisini ülkeyi savaş yıllarından yara almadan çıkarma hedefine yöneltmiştir. Bunun yanı sıra, 1930'ların sonundan 1950'ye kadar olan dönem Kemalist mirasın devamlılığı ve sağlamlaştırılması açısından son derece belirleyicidir: Atatürk'ün ölümünden sonra ancak yeni bir elit tabaka tam olarak oluşabildi ve kendini kanıtlayabilmişti. 1940'ların sonuna gelindiğinde, Kemalist bürokratik-entelektüel-yargısal-askerî kompleks yerleşik hâle gelmişti: Kemalist elitlerin yönetim, basın, üniversiteler, yargı ve orduyla yakın temasları sonraki dönemlerde de devam edecekti. Devlete ve – daha az oranda olsa da – topluma kök saldıklarından emin olmaları, İsmet İnönü yönetimindeki Kemalist elitin 1940'ların ikinci yarısında siyasi bir açılıma izin vermesini kolaylaştırmıştı.

İkinci Adam: İsmet İnönü

İsmet İnönü (1884-1973), Atatürk'ün 1938'de ölümünden, o güne değin tek başına iktidar olan CHP'nin seçimleri kaybederek muhalefete düştüğü 1950 seçimlerine kadarki dönemin belirleyici ismidir.

İnönü, Kemalist siyasetin temel yönelimini sürdürmüş ve Türkiye, bu sayede ekonomik zorluklar dışında İkinci Dünya Savaşı'ndan yara almadan çıkmıştır. Bu nedenle, Atatürk'ün yaşamı boyunca sadık bir takipçisi ve ölümünden sonra emanetçisi İnönü haklı olarak "ikinci adam" (Şevket Süreyya Aydemir'in İnönü biyografisinin başlığı böyledir) diye adlandırılabilir. İsmet İnönü, Atatürk'e kıyasla çok daha az karizmatikti ve bazen sabit fikirlilik gibi gelse de siyasi hedeflere ısrarla ulaşmada kendisine çok yardımcı olan sıkı bir inatçılığa sahipti; bu özelliğini 1922-1923 yıllarında Lozan'daki müzakereler sırasında zaten göstermişti. İnönü'nün Kemalist kahramanlık tarihinde Atatürk'ten daha alt sıralarda yer aldığı, anısına dikilen heykellerden de anlaşılmaktadır: 1944 yılında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesinin avlusuna Rudolf Belling'in yaptığı bir İnönü heykeli dikilmiştir. İnönü'yü 1921 baharında İnönü Nehri'ndeki savunma savaşları

sırasında bir kurtarıcı olarak tasvir eden bir başka heykel, İstanbul'un merkezi Taksim Meydanı'nda başlangıçta planlanan yere konulamamıştır. 1950'de yeni hükümet – elbette tesadüfen değil – hâlâ hayatta olan insanlar için anıt dikilmesini yasaklamıştı. Yıllarca depoda duran heykel, 1982 yılında İnönü'nün İstanbul'da Maçka Parkı yakınlarındaki eski evinin önüne yerleştirilmiştir.[83]

İnönü'nün 1923-1924 arasındaki kısa süreli ilk başbakanlık döneminden sonra tekrar başbakan olduğu 1925-1937 yıllarında, Atatürk ile arasında sürekli anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Atatürk hükümetin günlük işlerinden büyük ölçüde çekilmiş olmasına rağmen, İnönü, başbakan olarak icraatlarının Atatürk'ün akşamları içki arkadaşlarıyla kurduğu "Atatürk sofrası"nda alınan son dakika kararlarıyla defalarca bozulduğunu görmüştü. Bununla beraber İnönü'nün Ekim 1937'de başbakanlıktan alınmasının daha önemli bir nedeni vardı: Dönemin ekonomi bakanı Celal Bayar'la yaşadığı bir anlaşmazlıkta, Atatürk diğerinin tarafını tutmuş ve böylece İnönü'nün devletçi ekonomik yönelim politikasına karşı çıkmıştı.

Yine de Atatürk 10 Kasım 1938'de öldüğünde İnönü'ye karşı ciddi bir rakip yoktu. Hemen ertesi gün, meclis tarafından cumhurbaşkanı seçilmişti. CHP'nin 26 Aralık 1938'deki olağanüstü kongresinde İnönü, "Millî Şef" ve "Değişmez Genel Başkan" olarak atanmıştı.[84] İnönü, 1938'den 1950'ye kadar devletin tartışmasız lideri olmuştur. 1938'den 1972'ye kadar CHP'nin genel başkanlığını yaptı. Ölümünden sadece bir yıl önce, 25 Aralık 1973 tarihinde parti liderliğinden uzaklaştırılmıştı.

Her Şeye Muktedir Devlet: Ekonomi, Okullar ve Demiryolu Ağı

Başlangıçta Cumhuriyet, 1912'den 1922'ye kadar süren on yıllık savaşın sonuçlarıyla başa çıkmakla meşgul olmuştu. Dünyadaki ekonomik kriz ve İkinci Dünya Savaşı bu durumu daha da geriye götürmüştü. 1920'lerde, ekonomik açıdan deneyimsiz siyasi liderlik, savaş öncesi dönemde zaten propagandası yapılmış olan "millî iktisat" stratejisine bel bağlamıştı.[85] Kamu maliyesi ve millî ekonomi hakkında çok az bilgiye sahip olan Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) Türk-Müslüman girişimcilerin inisiyatifine güveniyor ve yeni ulusal girişimci sınıfın hızla edindiği servetin ekonomik iyileşme ve kalkınmayı kendiliğinden

83 Dogramaci, *Kulturtransfer* 2008, 291-293.

84 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 22, *Değişmez Genel Başkan* ve *Millî Şef* unvanlarının Atatürk döneminde zaten kullanıldığına işaret etmektedir. Ancak İnönü döneminde etkili terimler hâline gelmişlerdir.

85 Bu konu için bkz. Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat* 1982.

getireceğini ummuşlardı.[86] Ne var ki bu umut, yeni ulusal ekonominin sözde taşıyıcılarının gözlerini, kolayca kavradıkları kendilerini zenginleştirme hedefine diktiklerinden hüsranla sonuçlanmıştı. 1930'lardan itibaren, dünya ekonomik krizinin etkisiyle ve küresel bir fikir değişikliğinin ardından, hükümet her halükârda genç devletin ve CHP'nin altı ilkesinden biri olan devletçilik politikasına geçmişti. Bu değişim, hâlâ Osmanlı'nın son dönemindeki aşırı borçlanmanın etkisi altında olan ekonomi politikasının temkinli karakterini değiştirmemişti.[87]

1931'de kabul edilen devletçilik ilkesi uyarınca, Türkiye'de sürdürülebilir ve verimli bir sanayi kurmak için (öncelikle çelik ve çimento gibi temel malzemelerin üretimi veya madencilik) gerekli kaynaklara ve sermayeye sadece devlet sahipti. Bununla birlikte, devletçilik kavramının tam olarak ne anlama geldiği ve nereye kadar uzanması gerektiği Türkiye'deki elit için de tartışmalı olmuştur; sadece Celal Bayar ve İsmet İnönü arasında 1937'de yaşanan ve İnönü'nün başbakanlıktan istifasına yol açan, yukarıda bahsedilen anlaşmazlıkları düşünmek yeterlidir. Devletçiliğin birleşik bir ulusal toplumu mu hedeflediği yoksa sonuçta özel girişimcilerin bundan yararlanamayacağı anlamına gelse bile, şimdilik devletin sanayi yatırımlarının ana sorumluluğunu üstlenmesi gerektiği yönündeki pragmatik düşüncenin mi ağır bastığı açık değildir.[88] Sovyetlerden gelen danışmanların yardımıyla 1933 yılında birinci beş yıllık plan hazırlanmış ve 1934-1938 yılları için uygulamaya konulmuştu; bu planın ana amacı, özellikle tüketim malları olmak üzere ithalatı azaltabilmek ve yerli hammaddeleri işlenmeden ihraç etmek zorunda kalmamak için fabrikalar kurmaktı. Yaklaşan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle 1938 yılında ikinci beş yıllık plan da uygulanmamıştı.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki başarılı tarafsızlık politikasına rağmen, 1939'dan itibaren savaş ekonomisi hâkim olmuştur: Türkiye ekonomisi, bir milyon kişilik daimî ordunun idamesi için kaynakların büyük ölçüde hortumlanması nedeniyle küçülmüştür. Savunma bütçesinin toplam hükümet harcamaları içindeki payı 1938'de % 30 iken, 1942'de % 55'e yükselmiş, ancak 1945'te % 40'a gerilemiştir. Gıda fiyatları 1938'den 1944'e kadar dört kattan fazla artmıştır. 1945-1950 yılları arasında özel sektör toparlanmış, fakat savaş sırasında keskin bir şekilde yükselen devlet sektörünün payı sadece kademeli olarak azalmıştır. Gayrisafi millî hasıla 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı öncesine göre yaklaşık % 35 daha düşüktü. 1950'de kişi başına düşen gelir muhtemelen

86 Mustafa Kemal'in ekonomik ve mali konularda tartışmalı olan "İstanbul'daki bir bankada çalışan basit bir Levanten memurdan daha az bilgiye sahip olduğu" yorumu için, bkz. Armstrong, *Grey Wolf* 1937, 222.

87 Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 18-20.

88 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 154; Hale, *Modern Turkey* 1981, 55.

hâlâ 1939'un altındaydı.[89] İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği kısıtlamalar, hâlihazırda var olan tüm iktidar araçlarını devlete verme eğilimini güçlendirmişti. Atatürk'ün son yıllarında CHP bağımsız bir parti olma özelliğini kaybetmiş ve devletle birleşmişti. 1931'den sonra CHP genel sekreteri olarak partinin daha bağımsız olması için mücadele eden Recep Peker (1889-1950) 1936'da görevden alınmıştı. Aynı yıl Başbakan İsmet İnönü, devlet aygıtı ile parti örgütü arasındaki anlaşmayı resmen ilan etmişti. CHP'nin işlevleri devletin işlevleriyle birleştirilmişti: Devlet ve parti arasındaki makam birliği sayesinde başbakan aynı zamanda parti genel başkan yardımcısı; içişleri bakanı genel sekreter ve valiler de CHP il örgütlerinin başkanları olmuştu.

Devlet ve parti kaynaşması 1939'dan itibaren tekrar terk edilse de Atatürk ve İnönü idaresi altında yönetim ilkesinde temel bir fark olmamıştı. Aslında 1924 Anayasası meclise güçlü bir rol biçmekteydi; ancak hükümetin meclise hesap vermesi yönündeki anayasal gereklilik uygulanamamıştı. Devlet başkanı, hem Atatürk hem de İnönü döneminde anayasanın asla öngörmediği bir yetki genişliğine sahipti. Mecliste kalan güç neredeyse tamamen CHP meclis grubuna aktarılmıştı. Ne var ki CHP bile dış politika konularında sadece bilgilendirilmişti, söz hakkına sahip değildi. Öte yandan CHP ülkede pek kök salamamıştı. 1930'ların ikinci yarısında bile örneğin Türkiye'nin güneydoğusunda örgütsel bir yapıya sahip değildi.[90]

Şubat 1932'de kurulan "Halkevleri", Kemalist devletin ve CHP'nin Anadolu'da tutunamayışına çare olacaktı. Halkevlerinin amaçı ulusal birliği teşvik etmek, köylüleri ve kentlileri bir araya getirmek ve CHP'nin ilkelerini halka anlatmaktı. Halkevlerini Mayıs 1939'dan itibaren nüfus yoğunluğunun düşük olduğu kırsal bölgelerde kurulan daha mütevazı "Halk Odaları" takip etmişti. Toplam 478 halkevi ve 4322 halk odası kurulmuştur. Asıl amaç olan Kemalist idealleri yayma hedefi, insanlar çoğunlukla kendi içlerinde kaldıklarından gerçekleştirilemediyse de halkevleri Anadolu şehirlerinde Kemalizm'e bağlı bir orta sınıf yaratmayı başarmıştı.[91]

1940'ta kurulan "Köy Enstitüleri" temel bir görev üstlenmiştir. Her biri tek bir öğretmen tarafından yönetilen köy okulları, kırsal nüfusun okuryazarlığını

89 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 370, 435; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 24; Hale, *Modern Turkey* 1981, 75.

90 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 1, 157 s.; c. 2, 54, 96 s, 568-580.

91 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 104-106; Zürcher, *Institution-Building* 2004, 104-108. Halkevlerinin modernleşme ve milliyetçilik ideolojisindeki yeri ve önemi üzerine bkz. Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık* 1999.

artırmayı ve köyden hâlihazırda başlamış olan göçü durdurmayı amaçlamaktaydı. Şehirlerde ve küçük kasabalarda çocukların beşte dördü okula giderken, kırsal kesimde sadece dörtte biri okula devam etmekteydi; yaklaşık kırk bin köyün dörtte üçünde ise okul dahi yoktu. Dahası, köy çocuklarının çoğunluğu, ilkokul sisteminin öngördüğü gibi beş yıl sonra değil, üç yıl sonra okulu bırakıyordu. Köy enstitüleri zorunlu beş yıllık ilkokulu tamamlayan öğrencileri, beş yıllık bir eğitim için kabul ediyordu. Bunun karşılığında, köy enstitülerinden mezun olanlar, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından atandıkları bir yerde yirmi yıl boyunca öğretmen olarak çalışmak zorundaydı; burada kendilerine –maaşları yetersiz olduğu için buna ek olarak – geçimlerini sağlamak için tarlalar ve bir ev tahsis edilmekteydi. Başlangıçta otuz yıllık bir mecburi hizmet süresi planlanmıştı. 1940'ların sonunda, köy enstitüleri yaklaşık yirmi beş bin mezun verdiğinde, ivme azaldı. Çoğu şehirden gelen öğretmenler köy ortamına uyum sağlayamamış ve halk köy enstitülerini, yani inşa etmeleri beklenen öğretmen evi ve okul binasını bir angarya olarak görmeye başlamıştı.[92]

Devlet planlaması ve idaresinde özel çaba sarf edilen alanlardan biri demiryolu inşaatıydı. 1930'larda, tüm kamu yatırımlarının yaklaşık yarısı demiryolu ağlarının ve kara yollarının genişletilmesine akıtıldı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Avrupalı yatırımcıların çıkarları demiryolu yapımını belirlemişti. Liman şehirlerinde başlayan yan hatlar, ekonomik olarak kârlı bir iç bölgenin açılmasına hizmet ediyordu. Dolayısıyla demiryolu ağının yapısı, daha çok bir sömürge ülkesininkine benziyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce tamamlanamayan ünlü Bağdat Demiryolu, İstanbul ile Bağdat arasındaki devasa boşluğu doldurmayı amaçladığı için bir istisnaydı, fakat yine Almanya'nın stratejik çıkarlarınca yönetilmekteydi. 1920'lerden itibaren demiryolu sistemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal stratejik ve ekonomik ihtiyaçlarına göre uyarlanmıştı: Tüm hatlar ve demiryolları kamu mülkiyetine devredilmiş ve genişleme ülkenin kendi çıkarlarına göre planlanmıştı. 1940'ların sonuna gelindiğinde 3000 kilometreden fazla yeni hat inşa edilmişti.[93]

Dünya ekonomik krizi sırasında ihracatın çökmesine rağmen, bunların onda sekiz ila dokuzu tarım ürünüydü ve fiyatları da 1928/29 ile 1932/33 arasında % 60 oranında düşmüştü. Demiryolu ağının güçlü bir şekilde genişlemesi 1930'larda tarımsal verimliliğin % 50 ila 70 oranında artmasına yardımcı olmuştu. Yavaş

92 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 115-125.

93 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, cilt 1, 334 d.; Hütteroth, *Türkei* 1982, 430 d. – Bağdat Demiryolu'nun dönemin uluslararası güç yapılarına yerleştirilmesi hakkında bkz. Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht* 2000, 86-176 ve McMeekin, *Berlin-Baghdad Express* 2010.

yavaş artan nüfus, âtıl kalmış tarlaları ekebilmiş ve çok sayıda demiryolu hattı bu yeni üretim alanlarının kullanıma açılmasını sağlamıştı. 1950'lerin ortalarına kadar demiryolu en önemli ulaşım aracı olmuştu. Demiryollarının inşası 1950'lerde durduğunda ve otobüsler, otomobiller ve kamyonlar yeni inşa edilen yollarda işlemeye başladığında, demiryollarıyla taşınan insan ve yük sayısı hızla azalmıştı. 1950 yılında demiryolları hâlâ nakliye trafiğinin % 63'ünü, karayolları ise sadece % 32,5'ini karşılamaktaydı; 1970 yılına gelindiğinde ise nakliye trafiğinin % 73,9'u karayolu, sadece % 25,8'i demiryoluyla gerçekleştirilmekteydi.[94] Demiryolunun onlarca yıl ihmal edilmesi, yirminci yüzyılın son çeyreğinde demiryollarının, Türkiye'nin en yetersiz ulaşım aracı hâline gelmesine sebep olmuştur. 21. yüzyılda gerçekleştirilen İstanbul-Ankara ve Ankara-Konya güzergâhlarındaki yeni hızlı trenler gibi birkaç prestij projesi ise son derece âciz demiryolu ağında hâlâ birer ada gibidir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan Zarar Görmeden Çıkmak

Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana Türkiye'nin dış politikasının temel taşlarından biri Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içinde olmaktı, ancak bu hiçbir şekilde Türkiye'nin kendisini Sovyet devletinin bir uydusu olarak gördüğü ya da ideolojik olarak ona tâbi olduğu anlamına gelmemektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yol gösterici ilke olan bağlantısızlık konumundan, 1930'larda bir dostluk ilişkileri ağına, hatta güçlü bir gücün güvencesine ihtiyacı olduğunu fark etmişti. 1930'larda yapılan anlaşmalar arasında Balkan Paktı ve Türkiye'nin doğu kanadını güvence altına almayı amaçlayan Sadabad Paktı (adını Tahran'daki bir saraydan almıştır) yer alır.

Yunanistan, Yugoslavya Krallığı, Romanya ve Türkiye arasında 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanan Balkan Paktı, Paris Antlaşmaları'nın sonuçlarını kabul etmeyen iki revizyonist devlet olan Bulgaristan ve İtalya'ya karşı yöneltilmişti. İtalya, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri arasındaydı ve çok fazla toprak kazanmıştı. Bu nedenle (Yunanistan, Romanya ve Çekoslovakya gibi) anti-revizyonist kanada dâhil olmalıydı; ne var ki Dalmaçya'da gerçekleşmeyen toprak talepleri nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi Türkiye ise, kendisini revizyonist kanatta (yani Bulgaristan, Almanya ve Macaristan gibi devletler arasında) sayabilirdi, ancak Lozan Antlaşması'nın hükümlerinden oldukça memnundu. Doğuya bakıldığında, 8 Temmuz 1937'de Afganistan, Irak ve İran ile imzalanan

94 Hale, *Modern Turkey* 1981, 90; Tekeli/İlkin, *Cumhuriyetin Harcı* 2010, c.3, 444.

Sadabad Paktı'nın güvenliği sağlayacağı düşünülmüştü. Beş yıl süreyle geçerli olan bu anlaşma, karşılıklı dostluk ve mevcut devlet sınırlarının tanınmasının yanı sıra, anlaşmaya taraf olan dört ülkeden birinin başka bir güç tarafından saldırıya uğraması hâlinde karşılıklı askerî desteği de garanti altına almaktaydı.[95]

Türkiye 1928'de İtalya ile bir saldırmazlık paktı imzaladıysa da 1930'larda faşist İtalya'nın yayılmacı politikası Türkiye'ye, 1910'larda Libya'daki topraklarını ve On İki Ada'yı İtalya'ya kaptırdığı İtalyan saldırganlığını hatırlatmıştı. İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki yayılma politikasını engelleyebilecek bir deniz gücü arayışında, İngiliz-Türk yakınlaşması 1930'larda giderek daha belirgin hâle gelmişti. Türkiye, Versay ve Sevr Antlaşmaları arasında paralellikler görüldüğü için Almanya'nın revizyonist iddialarına da sempati duymaya başlamıştı. Nasyonal sosyalist Almanya'ya yönelik başlangıçtaki ihtiyatlı olumlu değerlendirme, Türkiye'de Balkanlar'a yönelik Alman yayılmacı politikasının ilk adımı olarak görülen Çekoslovakya'nın 1939 baharında işgal edilmesiyle değişmişti.[96]

İkinci Dünya Savaşı dönemine girerken, Türkiye'nin dış politikada eli zayıftı: Sovyetler Birliği ile eski bir iş ilişkisi, İngiltere ile tereddütlü bir yakınlaşması ve hiçbir sonbahar fırtınasına dayanamayacak iki pakt (Balkan ve Sadabad Paktları). Bundan dolayı, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Dünya Savaşı'nı sonuna kadar durumu hasarsız bir şekilde atlatabilmesi en büyük başarılarından biri olmuştur. Numan Menemencioğlu (1891-1958, 1942-1944 yılları arasında Dışişleri Bakanı) tarafından hazırlanan bir "aktif tarafsızlık" stratejisi, hiçbir koşulda savaşa çok erken ve kendi aleyhine girilmemesi gerektiğini belirtmekteydi. Bu daha ziyade, aktif olarak faaliyette bulunmama politikasıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Alman-Türk "silah kardeşliğine" yapılan reklam amaçlı Alman atıfları kulak ardı edilmişti. Felaketle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı'nın anısı Türkiye'deki siyasi elitin zihninde hâlâ çok canlıydı ve Türkiye, bağımlı bir müttefik olarak Almanya tarafından yeniden savaşa sürüklenmek istememişti.[97] Türkiye'nin savaş sırasında müttefiklere katılmadan İngiltere'ye yaslanma stratejisi nihayetinde başarılı olmuştu. Bu süreçte devletin dış politikası, on dokuzuncu yüzyılda zaten uygulanmış olan kasıtlı yanlış anlama politikasına geri dönmüş: İngiliz-Türk görüşmelerinde Türkiye'nin "güçlü olması gerektiği" söylendiğinde, İngiliz tarafı, 10 Ekim 1939 tarihli İngiliz-Türk karşılıklı yardım anlaşmasına atıfta bulunarak, Türkiye'nin savaşa girmeye hazır olması

95 Türkeş, *Balkan Pact* 1994; Volk, *Turkey's Historical Involvement* 2013, 16.

96 Deringil, *Turkish Foreign Policy* 1989, 71 d.; Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 1, 239-241.

97 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 576.

gerektiğini, Türk tarafı ise, savaşın içine çekilmekten kaçınmak için, yeterli güce sahip olmasının elzem olduğunu kastetmekteydi. İtalya'nın 10 Haziran 1940'ta müttefiklere savaş ilan etmesi veya 28 Ekim 1940'ta Yunanistan'a saldırması gibi durumlarda Türkiye, antlaşmalardan doğan yükümlülükleri nedeniyle savaşa girmek zorunda kalacaktı. İngiliz tarafı Türkiye'nin tereddütlerini her zaman kabul etti: tarafsız bir Türkiye, savaşmaya isteksiz bir ülkenin yanında olmaktan daha iyiydi.[98]

Türkiye gerçekten de savaşa hiç hazır değildi. Toplar ve silahların menşei, on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi, farklı farklıydı. Savaştan önceki yıllarda İtalya ana tehdit olarak görüldüğünden, Ege kıyı şeridi tahkim edilmiş ve bataryalarla donatılmıştı; ancak Trakya'nın, batıdan gelecek büyük bir saldırı durumunda savunulması imkânsızdı. Mart 1941'de İstanbul'un batısındaki savunma hattı Batı Anadolu'ya çekilmiş ve Boğaz'daki şehir düşman karşısında potansiyel olarak savunulamaz hâlde bırakılmıştı.[99]

Savaşın ilk yıllarında, Mihver Güçleri İtalya ve Almanya'nın işgali hâlâ mümkün gibi görülüyordu. Müttefikler açısından olumlu gelişmeler karşısında, Sovyetler Birliği 1942 sonundan itibaren ana düşman olarak giderek daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştı: Sovyetler Birliği'nin daha sonra güçleneceği korkusu, henüz çıkmamış olan savaşı gölgede bırakmıştı. Savaşın ilk yıllarında Türkiye, ardında güçlü bir Almanya bırakacak bir barış anlaşmasının bir an önce yapılmasına bel bağlamıştı, zira sadece böyle bir anlaşmanın, Sovyetler'in doğuya ve Balkanlar'a doğru yayılmasını frenleyebileceği düşünülüyordu. Savaşın son yıllarında Türkiye'deki politikanın ikilemi, İngiliz-Sovyet ittifakını doğal görmemesi ve aşikâr sonu üzerine spekülasyon yapması, öte yandan savaş sırasında İngiltere ve müttefiklerini gücendirmeyi göze alamamasıdır.[100] Türkiye, tereddütlü adımlarla resmî olarak müttefik kanadına katılmaya doğru ilerlemişti: 21 Nisan 1944'te Alman silah endüstrisi için önemli olan krom sevkiyatını durdurmuştu. 2 Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmiş, ancak 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmiş ve böylece Birleşmiş Milletler'e kabul edilebilmek için temel koşulu yerine getirmişti.[101]

Büyük ekonomik zorluklara rağmen İkinci Dünya Savaşı'ndan yara almadan çıkmak, hükümetin dış politikasının kayda değer bir siyasi başarısıdır. Türkiye

98 Deringil, *Turkish Foreign Policy* 1989, 112, 144.

99 Deringil, *Turkish Foreign Policy*1989, 32-40.

100 Türkiye'nin, Sovyetlerin toprak taleplerine ilişkin korkuları hakkında bkz. Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 144 d, 147, 149, 154 d, 183, 190; Deringil, *Turkish Foreign Policy*1989, 166.

101 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c.2, 178, 240 f., 264, 273.

savaşa katılmanın getireceği yüklerden kaçınmıştı ve topraklarının savaş alanı hâline gelmesine göz yummak zorunda değildi. Buna karşın, savaşa dâhil olmamanın bir bedeli vardı ve en geç 1944'te kendisini izole edilmiş bulacaktı. Şanslı bir tesadüf eseri, 1940'ların sonlarından itibaren Türkiye'ye ilişkin çekinceler, büyük resme, yani ABD ile Sovyetler Birliği arasında artık netleşmeye başlayan çatışmaya, bakıldığında artık bir öneme sahip değildi. Savaşın sona ermesinden sadece birkaç yıl sonra Türkiye, Batı güvenlik sisteminin ayrılmaz bir parçası hâline gelmişti.

Açılıma Giden Yolda

Yirmi yılı aşkın bir süredir devam eden Kemalist yönetim, savaş yıllarındaki mahrumiyet nedeniyle yorgun düşmüş halk kitleleri arasında revaçta değildi. Hükümet, aslında müttefik olduğu kesimlerin de desteğini kaybetmişti: Bürokratik sınıf, maaşlar değişmeden kalırken, yüksek alım gücü kaybından muzdaripti. Savaş yıllarının vurgunculari bile devletçilikten ve devlet müdahaleciliğinden vazgeçilmesini talep etmişti. Ticaret burjuvazisi artık siyasi güçsüzlük konumunu kabul etmek istemiyordu; büyük toprak sahipleri tarım ürünlerinin yapay olarak düşük fiyatlandırılmasından memnun değildi. Yıllardır hüküm süren ve 1945'ten sonra da kısa sürede düzelmeyen kötü yaşam koşulları göz önüne alındığında, kırsal ve kentsel nüfus artık mevcut rejimi beğenmez hâle gelmişti. Özellikle de nüfusun hâlâ çoğunluğunun yaşadığı kırsal kesimde gözle görülür bir iyileşme olmamıştı. 1953 yılında köylerin yalnızca % 0,025'ine elektrik bağlanmıştı. 1950 yılında, nüfusun % 68'i okuma yazma bilmiyordu ve kırsalda ortalama yaşam süresi 38,1 yıldı.[102]

Bu koşullarda siyasi ve ekonomik bir açılım son derece yerinde görünüyordu. Tek başına iktidarda olan CHP'nin 10 Mayıs 1946 tarihli parti kongresinde, daimî Başkanlık kurumu yerine parti liderinin düzenli olarak seçilmesi ve İnönü'ye verilen fahri Millî Şef unvanının parti lideri olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştı. Bunu siyasi açılımla ilgili başka kararlar izledi: örneğin, madenlerin yakınındaki köylülerin savaş nedeniyle çalışma mecburiyetleri kaldırıldı; gazete ve dergilerin yasaklanmasına artık ilgili yetkili idare değil, ancak bir mahkeme

102 Hale, *Modern Turkey* 1981, 67. – 2000 yılında ortalama yaşam süresi 71 yıldı (erkekler için 69 ve kadınlar için 72,9); İçduygu, *Demography* 2012, 331. TÜİK'in BM'den aktardığı verilere göre 2020-25 yılları arasında Türkiye'deki erkekler için beklenen ortalama yaşam süresi 75,6, kadınlar içinse 81,2'dir. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dunya-Nufus-Gunu-2022-45552 (17.04.2023).

karar verecekti. Birkaç ay içinde tek parti hükümeti önceki yıllarda getirdiği kısıtlamaların çoğunu kaldırmış ya da en azından bu kısıtlamaları hafifletmişti.[103]

Açık muhalefet tekrar mümkün hâle gelmiş ve hatta arzu edilmişti: CHP'nin önde gelen dört muhalifi, Celal Bayar (1883-1986), Fuat Köprülü (1888-1966), Refik Koraltan (1890-1974) ve Adnan Menderes (1899-1961), 7 Haziran 1945 tarihinde CHP grup başkanına "Dörtlü Takrir" olarak bilinen bir metinle endişelerini dile getirmişlerdi: Diğer hususların yanı sıra, hükümet üzerinde parlamenter kontrolün yeniden tesis edilmesini, anayasada öngörüldüğü şekilde bireysel hak ve özgürlüklerin sağlanmasını ve çok partili bir sistemin geliştirilmesini talep etmişlerdi. Dört muhalif 1945'in ikinci yarısında ya CHP'den ayrılmış ya da ihraç edilmişti. Bu isimler 7 Ocak 1946'da Türkiye'nin parti tarihinde CHP dışındaki ilk önemli parti olan Demokrat Parti'nin (DP) kurucuları arasında yer almıştı. DP, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk muhalefet partisi değildir: İstanbullu sanayici Nuri Demirağ tarafından kurulan ve 5 Eylül 1945'te resmen tescil edilen Millî Kalkınma Partisi, daha sonra önemsiz bir parti hâline gelse de kuruluşuyla CHP'nin "Tek Partili Dönemi"nin sona erdiğinin habercisiydi.[104]

O dönemde Türkiye, geriye dönüp baktığında birkaç on yıllık olmakla birlikte, çok da kırılgan bir parti geçmişine sahipti. 1908'de başlayan ve yaklaşık bir düzine partinin kurulduğu II. Meşrutiyet Dönemi'ni 1913'te İTC'nin iktidarı tekeline alması izlemişti.[105] Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yirmi beş yılında parti manzarası tekdüzedir. 17 Kasım 1924'te, aralarında Abdülhak Adnan (Adıvar, 1882-1955), Kâzım (Karabekir) ve Rauf'un (Orbay) da bulunduğu, Mustafa Kemal'in eski silah arkadaşları ve şimdiki muhalifleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlar; mevcut toplumun korunmasını, siyasi adem-i merkeziyetçiliği ve ekonomik liberalleşmeyi savunuyor ve böylece yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki sağ muhafazakâr partilerin gündemini kısmen hazırlamışlardı.[106] Mustafa Kemal, Şubat/Mart 1925'teki Şeyh Said Ayaklanması'nı, istenmeyen muhalefetten kurtulmak için bir bahane olarak kullanmıştı. 3 Haziran 1925 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, başka şeylerin yanı sıra, dinin siyasi amaçlarla kötüye kullanıldığı iddiasıyla yasaklanmıştı.

Bir sonraki muhalefet partisi denemesi Mustafa Kemal'in açık isteği üzerine başlatılmıştı. Ağustos 1930'da arkadaşı Fethi'yi (Okyar) Serbest Cumhuriyet

103 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 545; Karpat, *Turkey's Politics* 1959, 159.

104 Karpat, *Turkey's Politics* 1959, 144 d.; Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 558-560.

105 Partilerin 1908 sonrasındaki tarihi hakkında bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* 1998.

106 Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* 2002.

Fırkası'nı kurmaya ikna etmişti. Bu parti gerçek anlamda bir muhalefet partisi olmamasına ve halkla herhangi bir bağ kurmaya çalışmamasına rağmen, Fethi (Okyar) İzmir'e yaptığı bir ziyaret sırasında halk tarafından öylesine coşkuyla karşılanmıştı ki, Mustafa Kemal yeni kurulan bu partiye verilen destek karşısında dehşete kapılıp imdat frenini çekmişti.[107] Fethi (Okyar), en üst makamlarca uygun görülmesi üzerine, kuruluşundan sadece üç ay sonra 17 Kasım 1930'da partiyi feshetmek zorunda kalmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra temsilî demokrasi inişli çıkışlı bir başlangıç yapsa da uzun ömürlü olmuştu. Henüz birkaç ay önce kurulmuş olan DP'nin şansını azaltmak için öne çekilen ve seçim günü de manipüle edilen 21 Temmuz 1946 genel seçimlerinde, DP %13,1 gibi mütevazı bir oy oranı elde edebilmişti. Buna rağmen, İsmet İnönü'nün 12 Temmuz 1947'de çok partili sisteme ilişkin yayımlattığı bir beyannamede Başbakan Recep Peker'in lideri olduğu kendi partisindeki şahinlere karşı tavır alması ve muhalefet partilerinin meşruiyetini açıkça savunması son derece önemliydi.[108] Bu bildiri İnönü ile Peker'in arasının açılmasına yol açmış ve Peker 10 Eylül 1947'de görevinden istifa etmişti. Temsilî demokrasiye çok yavaş bir geçiş hayal edebilen CHP içindeki uzlaşmaz kampın direnci kırılmıştı.

DP 14 Mayıs 1950 seçimlerinde oyların %55,2'sini alarak hükümeti devralmayı başarmıştı.[109] CHP oyların %39,6'sını almasına rağmen batıdaki illerin hiçbirini kazanamamış, seçmenlerin sadece hâlâ yerel eşrafın kontrolü altında olduğu doğu bölgelerinde önemli kazanımlar elde etmişti. DP'nin yüksek seçim zaferinden memnun olmayan ordunun bazı kesimlerinin darbe planları yaptığı anlaşılıyordu. İnönü'nün "ebedî saygınlığı", çok partili sisteme doğru ilerlemeyi sürdürmesi ve orduyu kontrol altında tutmasından kaynaklanmaktadır.[110]

107 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, c. 1, 391.

108 Karpat, *Turkey's Politics* 1959, 191.

109 Oy oranları ve meclisteki sandalye sayılarına ilişkin veriler literatürde defalarca (genellikle önemsiz olsa da) farklılık göstermektedir. Aşağıda, 2011 yılına kadar olan dönem için ilgili tüm veriler Türkiye İstatistik Kurumu, *Milletvekili Genel Seçimleri* 2012'ye göre verilmiştir.

110 Zürcher, *Turkey* 2010, 218.

3
İSTİKRARSIZ ÇOĞULCULUK (1950-1980)

1960'a kadar Cumhuriyet tarihi hâlâ düzenli bir rotada ilerliyordu. 1950'li yıllara iktidardaki DP ile muhalefetteki CHP arasındaki çatışma hâkim olmakla birlikte, en azından başlangıçta bu iki parti Kemalist devletin temellerine ilişkin anlayışlarında büyük farklılıklar göstermemiştir. Öte yandan ki burada bu tarafa daha fazla ağırlık verilmektedir, yeni kıyılara yöneliş 1950'lerden itibaren aşikârdır. İsmet İnönü ve etrafındaki iktidar eliti, tüm iktidarı olmasa da en azından görünür kısımlarını, yani cumhurbaşkanlığı makamı da dâhil olmak üzere hükümeti gönüllü olarak başka bir partinin eline bırakmıştı. DP'nin 1950 seçimlerinden sonra hükümeti kurmasıyla birlikte çok partili demokrasi inandırıcı bir gerçeklik hâline gelecekti.[1]

Türkiye'nin 1952'de NATO'ya katılımıyla birlikte Batı ile bağları sonunda ülkenin dış ve iç politikasının belirleyici bir özelliği hâline gelmişti. Şehirlerin çehresini ve tüm ülkenin karakterini değiştirecek olan büyük iç göç ve kentleşme süreci, 1960'lara kadar tam olarak ortaya çıkmasa da 1950'lerde çok açık bir şekilde başlamıştı. 1960 darbesi ve 1961 Anayasası bir dönüm noktasını temsil etse de 1950 ile 1980 arasındaki otuz yılın esas resmini değiştirmez: önceki yıllara kıyasla kayda değer bir ekonomik yükseliş; yepyeni bir dinamizm, ama aynı zamanda siyaset ve toplumda belirsizlik; ülkeyi giderek boğan bir siyasi kutuplaşma, ve son olarak, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın güç yapısında belirlenmiş yeri ve rolüdür.

1. Yeni Beklentiler, Suya Düşen Umutlar (1950-1960)

İsmet İnönü'nün etrafındaki hükümetin iç politikada neden çok partili sisteme geçmeye karar verdiği sorusunun cevabı pek açık değildir: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü – daha az olası görüşe göre – İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı tehditler nedeniyle siyasi liberalleşme hedefini ertelemiş ve ancak savaşın sonunda

1 Dönemin panoraması için bkz. Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı* 2011.

mı bu gündeme dönebilmişti? Yoksa hükümet, ülkede yayılan hoşnutsuzluğun önünü almak ve Batılı devletler tarafından yayılan demokratik siyasi kültüre uyum sağlamak için mi açılmaya hazırdı?[2] Her halükârda, savaşın sona ermesinin ardından hükümet çok hızlı bir şekilde iç siyasi açılım çizgisine yönelmişti. Hâl böyleyken, Kemalist elit – kendi imajını takiben – tam anlamıyla oluşmuş bir demokrasiyi Batı modernliğinin bir işareti olarak anlamak zorunda kalmıştı. Ülkenin dış politikasının güvence altına alınmasıyla birlikte, bu projeyi ertelemek için artık hiçbir neden ya da bahane kalmamıştı. Ekonomik açıdan bakıldığında, Cumhuriyetin kuruluşunun üstünden geçen yirmi yıldan fazla zamandan sonra bağımsız bir ulus devletin avantajlarından yararlanmakla kalmayıp, günlük yaşamda gözle görünür şekilde daha iyi bir yaşam sürdürebilme arzusu da ön plandaydı. Artık bunun önünde hiçbir engel kalmamıştı.

Ekonomist Jean Fourastié, savaşın bitiminden 1970'lerin başına kadar olan ekonomik canlanma dönemi için *trente glorieuses* ("muhteşem otuz yıl") terimini ortaya atmıştır. Batı Avrupa ülkelerinde gayrisafi yurt içi hasıla yirminci yüzyılın ilk yarısında yıllık ortalama % 2 oranında artarken, bu değer 1950'den 1973'e kadar olan dönemde "nefes kesici bir şekilde % 5"e ulaşmıştı.[3] İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye – 1970'lere kadar var olan düzenli döviz kuru sistemi gibi Batılı ekonomik düzenin kurumlarına uyuma dayalı – çok düşük bir seviyede de olsa bu gelişme sürecine dahil olmuştu. 1950'lerin ve 1960'ların sonunda yaşanan ekonomik çöküşler, esasen ülkenin kendi hatalarından kaynaklanmış ve kısa sürede aşılmıştır. Türkiye 1960'lı yılların sonunda, ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olma özelliğini kaybetmiş; 1973 yılına gelindiğinde sanayi, gayrisafi millî hasılaya katkısıyla tarımın önüne geçmişti. 1950'lerden bu yana Türkiye'deki insanların giderek daha iyi bir yaşam sürdükleri açıktır. 1947 ve 1990 yılları arasında kişi başına düşen gelir üç kat artmıştı.[4] 1952'den beri NATO üyesi olması ona dış politikada istikrar ve güvenli bir ekonomik ortam sağladığından, bu yükseliş Türkiye için daha kolay olmuştu.

NATO'ya Giriş

Türkiye, yeni hegemonik güç olan Sovyetler Birliği'ne karşı kendini korumak için, yine İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı diğer hegemonik güce, Amerika Birleşik Devletleri'ne yaslanmıştı. Daha savaşın son yıllarında, Sovyetler

2 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 21, 27 d., 360, 561 d., 570, 580, İnönü'nün 1946'ya kadar herhangi bir liberalleşme çabası göstermediği sonucuna varmaktadır.

3 Patel, *Project Europe* 2018, 110.

4 Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 134; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 122.

Birliği'nin savaşın en kötü badirelerini atlatır atlatmaz, hak iddia edeceğinden korkulmaktaydı -1944 yazında beklenen gerçekleşti: 7 Haziran 1944'te Dışişleri Halk Komiseri Vyaçeslav Molotov, Moskova'daki Türk Büyükelçisi'nin karşısına çıkıp 1920'lerin başında yapılan Rus-Türk anlaşmasını sürdürmenin maliyetlerini bildirmişti: ilk olarak Türkiye, Ermeni-Gürcü çoğunluğa sahip olduğu iddia edilen (ki kesinlikle doğru değildi) kuzeydoğu illeri Kars ve Ardahan'ı teslim edecekti; ikinci olarak iki Boğaz'da Sovyet üslerinin kurulması mümkün kılınacaktı; ve üçüncü olarak 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi hükümleri gözden geçirilecek ve Sovyet donanmasına ayrıcalıklı geçiş hakkı tanınacaktı.[5]

Sovyet tehditleri ve talepleri olmasaydı, Cumhurbaşkanı İnönü muhtemelen tarafsız bir dış politika sürdürmeye çalışabilirdi, ne var ki Batı ile güvenlik politikası kaynaklı yakınlaşmaya, ABD'nin sağladığı ekonomik yardımın desteğiyle içerideki muhalefeti pasifize etme arzusu da dâhil olmak üzere ekonomik ve iç politik nedenler eşlik etmişti.[6] Türkiye'nin yeni bir ittifak arayışının, ABD'nin başlangıçta planlandığı gibi Avrupa'dan çekilmeme kararıyla aynı döneme denk gelmesi Türkiye için bir şans olmuştu. Ağustos 1946 gibi erken bir tarihte, dönemin ABD Başkanı Harry S. Truman (1945-1953 arası görevdeydi), Sovyetlerin Yunanistan ve Türkiye'nin kontrolünü ele geçirme yönündeki olası taleplerine karşı her türlü yöntemle mücadele etmeye karar vermiş, bu durum 12 Mart 1947'de açıklanan ve Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasını içeren Truman Doktrini'nin temelini oluşturmuştu. İngiltere'nin, Yunanistan ve Türkiye'yi artık destekleyemeyeceğini açıklaması üzerine, ABD 1948 yılında bu iki ülkeye yaptığı ekonomik yardımı genişletmişti.

Türkiye'nin 1949 yılında kurulan NATO'ya katılma başvuruları başlangıçta reddedilmişti. Resmî gerekçe, Türkiye'nin coğrafi konumunun bir Atlantik paktı konseptiyle uyumlu olmamasıdır. Asıl neden ise, muhtemelen İngiltere'nin, ortak ittifak yükümlülükleri çerçevesinde Süveyş Kanalı boyunca İngiliz birliklerinin konuşlandırılmasıyla ilgili tartışmalı sorunu gidermek için Türkiye'yi İngiliz liderliğinde – henüz oluşturulmamış – bir Orta Doğu ittifak sistemine entegre etmek istemesiydi.[7]

Türkiye'nin, Kore Savaşı'na (1950-1953) yirmi üç bin asker göndererek ittifaka hazır olduğunu göstermesi ve askerî gücünü kanıtlamasının yanı sıra,[8]

5 Deringil, *Turkish Foreign Policy* 1989, 180.

6 Kirişçi, *Turkey and the West* 2017, 31, 33; ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin eski çıkar politikasını sürdürme imkânı kalmamıştır yorumu için bkz. Koçak, *Türkiye de Millî Şef Dönemi* 2010, c.2, 546,

7 Yeşilbursa, *Turkey's Participation in the Middle East Command* 2000, 71.

8 Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılımı hakkında bkz. Solomonovich, *Korean War* 2021.

NATO'ya kabul edilmesine yol açan neden her şeyden önce değişen jeopolitik değerlendirmelerdi: Stratejistler daha geniş bir ittifakın gerekli olduğunu görmüşler ve Türkiye'nin Balkanlar'ın ötesine uzanan konumunun açık bir avantaj olduğunu anlamışlardı. Türkiye, Yunanistan ile 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olmuştu. Takip eden onlarca yıl boyunca Cumhuriyet kendisini Sovyet ve komünizm karşıtı bir koruyucu duvar olarak görmüştü.[9] Türkiye – Avrupa'nın en kuzeyindeki Norveç-Rusya sınır şeridi dışında – Sovyetler Birliği ile doğrudan sınırı olan tek NATO ülkesiydi. Türkiye'nin en önemli turistik yerlerinden biri olan yıkık Ermeni kenti Ani'den, küçük Arpaçay Nehri'nin derin vadisinin diğer tarafındaki Sovyet muhafız karakolları görülebiliyordu.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte 1990'lardan itibaren Türkiye'nin artık kendisini doğrudan Rusya tehdidi altında hissetmesine gerek kalmadıysa da NATO üyeliği 2000'li yıllara kadar Türkiye'nin güvenlik doktrini ve dış politikasının temel dayanağı olmaya devam etmiştir. Moskova ile 1919-1922 savaşının getirdiği özel zorluklardan doğan ittifak, her zaman reel politik terimlerle düşünülmüş ve herhangi bir ideolojik yakınlaşmaya yol açmamıştı. Buna karşılık, 1950'lerden itibaren ABD ile olan ilişki sadece çok yakın askerî iş birliği ile sınırlı kalmadığı gibi, Batılı hegemonik güç, Türkiye için – en azından Kemalist elitler açısından – kültürel ve siyasi bir yol rehberi hâline gelmiştir.

Çok Partili Sistemde Kendini Kanıtlama

Tek parti yönetiminden[10] uzaklaşılması ve DP'nin 1950 seçimlerindeki zaferinden sonra yeni bir dönem başlamıştı. İdeolojik açıdan DP ile CHP arasındaki ayrım çizgileri o kadar da derin değildi. Her ikisi de milliyetçi yönelimliydi ve DP, Kemalizm'in seküler habitusunu taşımıştı. Mesela 1950'de – Atatürk ve İnönü'den sonra – ülkenin üçüncü cumhurbaşkanı olarak seçilen ve 1960 yılına kadar görevde kalan DP'li siyasetçi Celal Bayar, ateşli bir Atatürk hayranıydı.[11] Bununla birlikte, 1950'ler boyunca, karşılıklı hakaret ve aşağılamaların yaşanması nedeniyle farklılıklar giderek daha da derinleşmişti.[12] İdeolojik karşıtlıkların etkileşimi ve düşman söyleminin giderek güçlenmesi, Türkiye'nin siyasi sisteminin artan bir krize girmesine yol açmıştı.

9 Türk beşerî bilimlerindeki Sovyet karşıtı söylemin Sovyet bölgesinden gelen Türk göçmenlerden güçlü bir şekilde etkilendiğine işaret ediyor, bkz. Gasimov, *Turkish Wall* 2019.

10 Tek Parti yönetimi hakkında temel bir kaynak için bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti* 2005.

11 Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 85, 138, 150, 156.

12 Bkz. Alper, *Jakobenlerden Devrimcilere* 2018, 33, dipnot 43, Kemalist kampın *Kemalizm* ve *Atatürkçülük* kavramlarını ancak 1960'larda DP ve onun ardılı olan parti ile yaşanan çatışmada geliştirdiğine işaret etmektedir.

DP tarafından kurulan yeni hükümet, ekonomi politikasında kararlıydı: tarım ve özel sektör eskisinden daha fazla destek alacaktı. DP'nin 1950'lerin başındaki itibarı, ekonomi politikasının başarılarına dayanmakla birlikte, daha önce başlatılan reformların üzerine inşa edilebilmişti. Gerçekten de 1940'ların sonundaki siyasi liberalleşmeye ekonomi politikasının yeniden yönlendirilmesi eşlik etmişti: 1947'de hükümet beş yıllık planı bir kenara bırakmaya ve özel sermayenin inisiyatifine ve tarımın geliştirilmesine daha fazla güvenmeye karar vermişti. 1947-1953 yılları arasında tarımsal üretim, büyük ölçüde tarım alanlarının genişletilmesi sayesinde (% 55) iki katına çıkmıştı. 1945 tarihli *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, büyük toprak sahiplerinin topraklarının ve hatta kent çevrelerindeki daha küçük arazilerin devlet tarafından zorunlu olarak dağıtılmasını öngörüyordu; ancak sonuçta sadece devlete ait araziler dağıtılmış ve daha önce ortaklaşa kullanılan meralar çok az toprağı olan çiftçilere verilmişti. DP ayrıca 1947'den beri Türkiye için yürürlükte olan Marshall Planı fonlarını on binlerce traktör ithal etmek için kullanmıştı. Nüfusun dörtte üçü hâlâ tarımda istihdam edildiğinden, üretimin artması tüm nüfus için gözle görülür bir ekonomik yükseliş anlamına gelmekteydi.[13]

Başlangıçta açıkça başarılı olan ekonomi politikası,1953 gibi erken bir tarihte durma noktasına gelmişti. Art arda gelen kurak yazlar ve düşük hasatlar, daha derinde yatan nedenlerle birleşmişti: 1950-1960 yılları arasında görev yapan Başbakan Adnan Menderes, her türlü ekonomik planlamaya karşı derin bir nefret besler gibi görünüyordu. DP hükümeti, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde inşa edilen devletçi ekonomi imparatorluğunu özel ellere devretme hedefini pek gerçekleştirememişti. Ekonomiye yapılan müdahaleler çoğunlukla kısa ömürlü olmuştu: Tarım politikasında hükümet kredi verme ve fiyatları yapay olarak yüksek tutma yoluna başvurmuştu. Devlete ait işletmeler ürünlerini değerinin çok altında satmak zorunda kalmıştı. Devlete ait yeni fabrikalar piyasanın istediğini üretmekte başarısız olmuştu. Örneğin 1960 yılında şeker üretimi piyasa talebinin % 54 oranında üzerinde olmuştu. Kötü yönetim ve siyasi amaçlı müdahaleler kamu iktisadi teşebbüslerine damgasını vurmuştu. Çok hırslı ve aynı zamanda kısa vadeli başarıya fazla odaklanan bu politika, sürdürülebilir planlamadan kaçınma ve siyasi amaçlı yatırım kararları bütçe açıklarına ve artan kamu borcuna yol açmıştı. Bu politika adaletsiz gelişmeleri önleyecek yeterlilikte de değildi: 1955 yılında, vergilendirilebilir gelirin % 29'una sahip olan işçiler vergilerin % 40'ını öderken, vergilendirilebilir gelirin % 24'üne sahip büyük toprak

13 Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 106 d.

sahipleri vergi yüküne sadece % 2 oranında katkıda bulunmuşlardı.[14] Ancak DP liderliğindeki hükümet için çok daha tehlikeli olan, devlet memurları ve subayların 1950'lerde ekonomik bir düşüş yaşamasıdır.

DP 1950'lerde CHP'den ve onun gözde ideolojik projelerinden -hem popülerlik kazanmak hem de inançlarından dolayı- giderek daha fazla kopmuştu. 1951 yılında DP hükümeti, devlet kurucusuna yönelik her türlü aşağılamayı cezalandırılabilir bir suç hâline getiren *Atatürk'ü Koruma Kanunu*'nu kabul etmişti. Buna karşın, Kemalist teşvik araçları olan Halkevleri ve Köy Enstitüleri sırasıyla 1951 ve 1954 yıllarında kapatılmıştı. DP hükümeti ayrıca 1920'lerden bu yana İslami sembol ve kurumlara karşı sürdürülen katı tutumu terk edeceği iddiasıyla da gündeme gelmişti: Haziran 1950 gibi erken bir tarihte, 1936 tarihli Arapça ezan yasağı (kendi halkına açıkça karşı çıkmak istemeyen CHP milletvekillerinin de oylarıyla) kaldırılmıştı; ertesi ay, dinî yayınlara ve radyoda Kur'an okunmasına izin verilmişti. 1952 yılında Meclis, 1945 yılında kabul edilen anayasanın öz Türkçe versiyonunu yürürlükten kaldırıp, 1924 Anayasası'nın orijinal metnine dönmeye karar vermiştir.[15] DP, muhalefetteki CHP'nin hükümete yönelik sert eleştirilerine giderek daha fazla dinî içerikli argümanlarla karşılık vermiş ve CHP'yi komünistlerin sızdığı bir "kâfirler" ve "haçlılar" (*ehlisalip*) partisi olarak itibarsızlaştırmaya çalışmıştı.[16]

DP'de yeni olan şey popüler karakteri olmuştur. Başta Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes olmak üzere siyasetçileri, mitinglerde insanları yanlarına çekmek istemiş ve bunu başarmışlardı. DP böylece, "yirminci yüzyılda Türkiye'de popülist bir hükümetin ilk örneği" olduğunu kanıtlamıştı.[17] DP sürekli olarak "millî iradeyi" temsil ettiğini ve muhalefetin yapıcı olmak istiyorsa ülkenin dönüşümünü desteklemesi gerektiğini vurgulamıştır.[18] Dahası, 1954 ve 1957'de tekrarlanan seçim başarılarının kendi siyaset anlayışına kalıcı bir meşruiyet kazandırdığını düşünmüştü. Türkiye'deki seçim mevzuatı her zaman en güçlü partinin lehine olmuştur: %40'ın üzerinde oy oranına sahip partiler

14 Hale, *Modern Turkey* 1981, 88-95, 103.

15 Hale, *Modern Turkey* 1981, 100 d.; Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 365; Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 170.

16 Menderes'in meclis parti grubuna hitaben söylediği "Siz isterseniz hilafeti bile geri getirirsiniz!" sözleri uzun süre DP'nin laiklik karşıtı politikalarının bir göstergesi olarak yorumlandı, bkz. Çolak, *Karaoğlan* 2016, 99. Bkz. Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)* 1998, 378, bunu sadece meclis grubuna bir şükran olarak yorumlamakta; CHP'de yıllarca siyaset yapmış Altan Öymen de Menderes'in laiklikten o kadar uzaklaşmadığını belirterek Burçak'ı teyit etmektedir: bkz. Öymen, *Ve İhtilal* 2013, 225.

17 Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 110.

18 Çoğunluğun yönetimi fikrini belirleyici bir şekilde içeren "millî irade" kavramının 1924 Anayasası'nı zaten karakterize ettiğine işaret etmektedir; bkz. Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 8.

genellikle bir koalisyon ortağına bağımlı değildir. 1950'de DP, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki 487 sandalyenin 416'sını % 55,2 ile kazanmıştır. 1954'te ise % 58,4 ile (ve 541 sandalyenin 503'ünü alarak) Cumhuriyet tarihinde bir partinin elde ettiği en yüksek seçim sonucunu elde etmiş, 1957 seçimlerinde tekrar % 48,6'ya düştüyse de bu durum tek başına iktidar olmasını (610 sandalyenin 424'ünü alarak) tehlikeye atmamıştı. Seçim sonuçları ve özellikle de mecliste çoğunlukta olması, 1950'ler boyunca DP'de bir "çoğunluk sendromuna" yol açmıştı. Meclisteki üstünlüğü ve bahsedilen millî irade nedeniyle giderek, her türlü muhalefeti kendi politikalarının kasıtlı olarak engellenmesi olarak görmeye başlamıştır.

Öte yandan DP hükümeti uluslararası çevreyi yanlış okuma eğiliminde olmuştu: Hükümet 1958 yazında 359 milyon dolarlık bir istikrar paketi almış ve bu paketin büyük bir kısmı ABD tarafından sağlanmıştı. Amaçlanan, ülkenin ekonomi politikasına yeniden yön verilmesiydi: Ancak Başbakan Menderes bunu yanlış bir şekilde, Türkiye'nin Batı için yüksek stratejik öneminin, sürekli dış desteği garanti edeceği varsayımının doğrulanması olarak görmüştü.[19]

DP hükümeti ile yüksek bürokrasi, yargı, üniversiteler ve ordudaki Kemalist elit arasında 1950'ler boyunca giderek daha görünür hâle gelen yabancılaşmanın nedenleri çok çeşitlidir: DP'nin dar görüşlülüğü nedeniyle devleti giderek daha fazla sıkıntıya sokan ekonomi politikaları; memur ve subay maaşlarındaki durgunluk; DP'nin giderek daha da geliştirdiği çoğunluk sendromu; 1950'lerin ikinci yarısında daha fazla öne çıkmaya başlayan anti-Kemalist retorik. Muhalefet de hükümetin eksikliklerini esas sorun hâline getirerek üzerine düşeni yapmıştı. 1950'lerin sonlarında siyasi iklime, çok sayıda gösteri ve artan imza kampanyaları damgasını vurmuştu. 1960'lar ve hatta 1970'lerdeki durumla karşılaştırıldığında, devletin ve toplumun istikrarı hiçbir şekilde tehdit altında değildi – yine de Mayıs 1960'ta bir grup subay mevcut hükümete karşı bir darbe gerçekleştirmişti.

1960 Darbesi

27 Mayıs 1960 darbesi planlandığı gibi gitti ve hiçbir direnişle karşılaşmamıştı. Dört saat içinde, sabahın erken saatlerinde Ankara'da ve ülke genelindeki stratejik noktalar işgal edilmişti; Cumhurbaşkanı, başbakan, bütün kabine ve meclisin bütün üyeleri tutuklanmıştı. Darbeyi sessizce desteklemeye karar vermek Türkiye'nin elitleri için zor olmamıştı, DP'ye sempati duymamışlardı. Zaten,

19 Gunn, *1960 Coup* 2015, 126.

DP'nin siyaseti ve özellikle de polemikleri çok rahatsız ediciydi ve ordunun hedefleri oldukça asildi. Cunta, sabah erken saatlerde radyodan yaptığı duyuruda "tarafları içine düştükleri çaresiz durumdan kurtarmak için" iktidarı ele geçirdiğini ve darbenin "herhangi bir kişi ya da sınıfa yönelik olmadığını" ilan etmişti.[20]

Başarının kolaylığı, darbenin iyi hazırlanmadığı ve ordu hiyerarşisini çiğnediği gerçeğini örtbas etmişti. Dahası, darbe öncesinde tertipçilerin sayısı o kadar fazlaydı ki, hükümetin bundan neden daha önce haberdar olmadığı şaşırtıcıydı. Darbecilerin gizli liderleri konumuna yükselttikleri Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel (1895-1966), darbeden birkaç hafta önce beklenmedik bir şekilde emekli edildiğinden, darbenin başarısına aktif olarak katkıda bulunamamıştı. Dahası, Gürsel olaya karışan subayların çoğunu tanımıyordu. Darbeden sadece birkaç hafta sonra, siyasi açıdan deneyimsiz subaylar, General Gürsel başkanlığında bir "Millî Birlik Komitesi" oluşturan otuz sekiz subaydan oluşan bir liste sunabilmişti. Üstelik, darbeciler arasında müdahaleden sonra ne olması gerektiği konusunda anlaşmazlık vardı. Cuntanın ilk bildirisini 27 Mayıs 1960 sabahı erken saatlerde radyodan okuyan Alparslan Türkeş, modernleştirme diktatörlüğü tarzında uzun süreli bir askerî yönetimi savunmuştu.[21] İktidarın hızlı bir şekilde geri gelmesini savunan ılımlılar, aralarındaki diğer anlaşmazlıklara rağmen galip gelmeyi başarmıştı. 13 Kasım 1960 tarihinde, aralarında Türkeş'in de bulunduğu on dört "şahin", komiteden ihraç edilmişti.[22] Ağustos 1960'ta beş binden fazla subay ve neredeyse tüm amiral ve generaller zorla emekli edilmişti. Bu önlem, askerî hiyerarşinin üst düzey ağırlığına son vermiş ve ittifakın standartlarına uyum sağlama yönünde bir adım olarak diğer NATO ülkeleri tarafından da desteklenmişti.[23]

Ordunun siyasallaşmasının ilk işaretleri, farklı fraksiyonların oluşmasıyla birlikte, 1940'ların sonlarındaki siyasi liberalleşme ile görünür hâle gelmişti. DP'nin 1950'deki seçim zaferinden sonra, ordunun ilk müdahale planlarının olduğunu zaten görmüştük. Ordu içindeki darbe fikirleri, daha önce açıklanan iç siyasi gelişmelerin ve memurlar ile subayların ekonomik sefaletinin bir sonucudur. Türk subayları NATO üyeliği kapsamında yurt dışında, özellikle

20 Weiker, *Turkish Revolution* 1963, 20 d.

21 Oysa Türkeş 27 Mayıs sabahı "İhtilal bildirisi"ni Ankara Radyosu'ndan okurken böyle bir niyeti olduğunu gizlemiş ve ordunun "en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere" giriştiklerini belirtmiştir; bkz. Aydın/Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* 2015, 62.

22 Alkan, Önsöz 2016, X.

23 Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 238 d.; Weiker, *Turkish Revolution* 1963, 53; Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 104, 121-125.

de ABD'de eğitim aldıklarında Türkiye'nin ne kadar geride kaldığını görmüş ve ülkelerine hayal kırıklığı içinde dönmüşlerdi. 1957'de dokuz subayın karıştığı bir komplo ortaya çıktığında, Cumhurbaşkanı Bayar kapsamlı bir soruşturma başlatmak istedi, ancak Menderes – muhtemelen Kemalistler'in hâkim olduğu devlet organlarının nasıl tepki vereceği konusundaki kuşkuları nedeniyle – bundan kaçınmıştı. Mayıs 1960'taki darbenin ilk nedenlerinden biri, sadece birkaç hafta önce, 18 Nisan 1960'ta, meclisteki DP çoğunluğunun CHP muhalefetinin faaliyetlerini soruşturmaya karar vermesi olabilir. CHP ve ordu, soruşturmalar sırasında yakın ilişkilerinin ortaya çıkmasından korkmuş olmalıydılar.[24]

27 Mayıs 1960 darbesini takip eden ilk üç yılda ordunun hiyerarşisi tehlikeli bir şekilde sarsılmıştı: Genç subaylar tarafından 22 Şubat 1962 ve 20/21 Mayıs 1963 tarihlerinde gerçekleştirilen iki iç darbe girişimi püskürtülmüştür.

1960 darbesinin ardından yaşananlar, Türkiye'nin, 1950'li ve 1960'lı yıllarda art arda gelen darbelerle sarsılan Suriye ve Irak gibi Arap devletlerinin yolundan gitmekten muaf olmadığını gösterir. Gerçekten de Türkiye'de ve Arap ülkelerinde ordunun istekleri aynıdır: ilerleme ve modernleşmenin öncüleri olarak ülkeyi ileriye götürmek zorunda olmaları ve buna müsaade edilmesi.[25]

14 Ekim 1960 tarihinde, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Meclis Başkanı Refik Koraltan, tüm kabine ve tek bir istisna dışında DP'li tüm milletvekilleri de dâhil olmak üzere beş yüz doksan sanık hakkında dava açılmıştı. Siyasi iddianamenin özü, anayasayı değiştirmeye yönelik şiddet içeren girişimlerin ölümle cezalandırılacağını belirten 1926 tarihli *Türk Ceza Kanunu*'nun 146. maddesine dayanmaktadır. Rizikoya girmemek adına, mümkün olduğunca çok sayıda ek suçlama getirilmişti. Bazıları gülünç denebilecek kadar anlamsızdı: Bayar ve eski Tarım Bakanı, diğer suçların yanı sıra, Bayar'ın Afganistan Şahı'ndan hediye olarak aldığı bir köpeği bir hayvanat bahçesine satmaktan suçlu bulunmuşlardı.

Marmara Denizi'nde, İstanbul açıklarında bulunan ve hapishane ve mahkemeye dönüştürülen Yassıada'da, özel olarak toplanan "Yüksek Adalet Divanı" 15 Eylül 1961 tarihinde kararını açıklamıştı. Bayar, Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu (1910-1961) ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan (1915-1961) oy birliğiyle idam cezasına çarptırılmış; diğer on bir idam cezasında ise sadece çoğunluk kararı yeterli olmuştu. Geçici anayasal düzene göre ölüm cezalarına

24 Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 198-200; Ahmad, *Turkish Experiment*, 1977, 156.

25 Picard, *Arab Military* 1990, 190. – 1950'ler ve 1960'larda Arap dünyasında ordunun rolüne ilişkin araştırmaların durumu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Owen, *Role of the Army*, 1978.

karar verme yetkisi olan Millî Birlik Komitesi, sadece oy birliğiyle kabul edilen ölüm cezalarının infaz edilmesine önceden hükmetmişti. Zorlu ve Polatkan 16 Eylül 1961'de, Menderes ise bir gün sonra idam edildi. Bayar'ın ölüm cezası, yaşı nedeniyle (o sırada yetmiş yedi yaşındaydı) ömür boyu hapse çevrilmişti.

Geriye dönüp bakıldığında, askerî rejimin ölüm cezalarını onaylamakla büyük bir hata yaptığı ortadadır.[26] DP hükümetinin önde gelen üç siyasetçisini idam etmek sadece vahim bir karar değildi; ordu da kaygan bir zeminde ilerlemeye başlamıştı: Darbeden bir gün sonra, ABD Büyükelçisi ülkesinin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta şu endişelerini dile getirdi: "Ordu pandoranın kutusunu açtı. Gelecekte ordunun halkı etkileyen her derin siyasi anlaşmazlığın içine çekilmemesinin son derece zor olacağını hissediyorum."[27] Büyükelçinin haklı olduğu zamanla görülecekti.

2. Yeni Kafa Karışıklığı

1960 yılına kadar Türkiye'nin gelişim çizgisi açıktır: Kasım 1918'de İTC'nin öncü güçlerinin kaçmasının ardından, Jön Türk hareketinin içinden çıkan, ancak yine de yeni olan bir grup, liderliği ele alır. Bu Jön Türk zihniyetli elit, önce 1938'e kadar Mustafa Kemal Atatürk'ün, ardından da halefi İsmet İnönü'nün liderliğinde 1950'ye kadar iktidarı elinde tutmuştu. 1950'lerde Kemalist CHP muhalefette, DP ise iktidardaydı. Ancak 1960 darbesiyle eski düzen yeniden tesis edilmiş; Kemalist bürokratik-entelektüel-yargısal-askerî yapının gücü kırılmamıştır.[28]

Türkiye'nin darbeden bir gün sonra, 28 Mayıs 1960'ta aniden yeryüzünden silindiğini varsayalım – o zaman yukarıda bahsedildiği gibi bir değerlendirme yapılabilirdi. Ne var ki 1960'larda giderek daha karmaşık ve kafa karıştırıcı bir tablo ortaya çıkmıştır: Türkiye çoğullaşmış ve daha çapraşık bir hâle gelmiştir. İç göç ve kentleşme tüm hızıyla devam etmiş; partiler genişlemiş, ideolojik kamplaşma ve giderek karmaşıklaşan dış politika atmosferi birbirini etkilemiş ve siyasi liderlik ve müzakereyi giderek zorlaştırmıştır. 1970'lerde durum daha da kötüleşmiş: devlet kontrolündeki ithal ikameci politika çıkmaza girmiş; ideolojik kamplaşma

26 Weiker, *Turkish Revolution* 1963, 31; Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 164; Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 247-258; Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 144.

27 Büyükelçi Fletcher Warren'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf, 28 Mayıs 1960, *Foreign Relations of the United States*, 1958- 1960, c. 10, b. 2, 845-848; aktaran Gunn, *1960 Coup* 2015, 120.

28 1960'lardaki ordu-siyaset ilişkisi ve halk kitlelerinin anti-demokratik güçlere karşı olan muhalefeti için bkz. Kayalı, *Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs – 12 Mart* 1994.

şiddetli bir siyasi kutuplaşmaya, hatta iç savaş biçimlerine dönüşmüş; bu baskılar altında parlamenter sistemin çökmesine ramak kalmıştır.

Gecekondular ve Misafir İşçiler: Köyden Kente Göç ve İş Gücü Göçü

1940'ların sonlarında başlayan kırsaldan kente göç ve beraberinde gelen kentleşme, ülkede kalıcı bir iz bırakmıştır. 1950'de nüfusun dörtte üçü hâlâ kırsal kesimde yaşıyordu; 2005'te ise bu oran sadece üçte birdi. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemlerde Türkiye, milyonlarca insanın kendi köylerindeki evlerinden uzağa gittiği ve yeni bir kentsel çevrede yabancılığı deneyimlediği bir ülke hâline gelmişti. Gurbetçilik, "gurbette olmak", başlangıçta sadece mevsimlik göç biçimlerini ifade ediyordu; şimdi ise artan bir şekilde Batı Anadolu'nun büyük şehirlerine ve nihayetinde Batı Avrupa'ya kalıcı olarak taşınmak anlamına geliyordu.

Anadolu kırsalındaki yaşam koşulları zordu. Köylerde mevcut tarım teknolojisi ile tarım alanları artık genişletilemiyordu. Anadolu'nun düşük nüfus yoğunluğuna rağmen, aşırı nüfus artışı ve – miras hukuku düzenlemeleri nedeniyle – ekilecek alanın çok küçük parsellere bölünmesi anlamına geliyordu. Tarımın makineleşmesi tarımsal üretimi daha verimli hâle getirirken, yeni gelişmelere ayak uyduramayan bir milyondan fazla küçük çiftçinin geçim kaynaklarını baltalamıştı; 1946 ile 1950'lerin sonu arasında piyasaya sürülen otuz binden fazla traktör bu insanları işlerinden etmişti.

Kırsal kesimdeki zorlu yaşam koşulları şehrin cazibesiyle tezat oluşturmuştu: 1970'lerin başında, şehirdeki bir gündelikçinin ücreti, kırsal kesimdeki ailelerin ortalama gelirinin iki katıydı.[29] Kırsal kesimden gelen göçmenler ağır fiziksel işlere alışkındı ve en azından başlangıçta düşük prestijli ve düşük ücretli işleri kabul etmeye razıydı. Bu nedenle, özellikle vasıfsız işçilerin yeterli olduğu küçük ve kayıt dışı işletmelerde (inşaat veya basit imalat gibi) açık kollarla karşılanmışlardı.

Şehirlere sonradan taşınanların çoğu, yeni evlerini kelimenin tam anlamıyla "bir gecede inşa edilen" *gecekondu*larda buldu. Gecekondular, arazi mülkiyeti ve bina yönetmelikleri dikkate alınmadan inşa edilen her türden konut yapılarıdır. 1950'lerden itibaren gecekondular büyük şehirlerin görünümüne hâkim

29 Pamuk, *Economic Change* 2008, 281; Hütteroth, *Türkei* 1982, 469.

olmuştur. 1960'ların başında Ankara'da nüfusun % 59,22'si, İstanbul'da % 45'i, Adana'da % 44,95'i ve İzmir'de % 33,42'si gecekonduda yaşıyordu.[30]

Gecekondular, (Türkiye'nin köhnemiş eski şehirlerinde daha yaygın olan) "slum" (varoş) değil, bir tür arazi işgalidir. Yerleşim amaca odaklı olmuştu: Gecekondu sakinleri hırslıydılar ve üst düzeyde istihdam gösteriyorlardı – ne de olsa kentlere iş aramak için gelmişlerdi. Dolayısıyla, gecekondu sakinleri ve köyde geride kalanlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de yaşanan derin sosyal ve ekonomik çalkantıların kurbanları olarak görülmemelidir: Göçmenlerin genellikle geldikleri köylerde mülkleri vardı ve şehirlere sermayeyle geldiler.[31] Buna ek olarak, hemşehrilik gibi kendi dayanışma ağlarına da bel bağlayabilmişlerdi. Yoğun olarak göç veren köylerde, geri kalan nüfus, şehre göç etmişlerin köye akan paraları ve boşalan araziler sayesinde tarımsal faaliyetlere yatırım yapılabilmiş ve yeni ürünler geliştirebilmiştir.[32]

Gecekondu sakinlerinin arazi işgali de bir tür yatırım olarak görülmelidir, zira genel olarak beklenen yasallaştırma ile işgal ettikleri arazi özel mülk olabilecek ve bu da emlak fiyatlarının yükselmesi beklentisini doğuracaktır.

1966 tarihli *Gecekondu Yasası* iki kategori oluşturmuştur: Islah edilebilecek olanlar ve yıkılması gerekenler. İlk statünün verilmesiyle birlikte gecekondular, su, elektrik ve toplu taşıma gibi kentsel altyapıya bağlanmalarına daha yıllar olsa da güvence altına alınmıştı. Bu nedenle gecekondu sakinleri başlangıçta siyasi ajitasyona pek tepki göstermemiş, daha ziyade acil çıkarlarını, yani yaşadıkları toprak parçasını tapu siciline kaydettirerek yasallaştırmayı istemişlerdi.[33]

Gecekondu sakinlerinin büyük çoğunluğu daha sonra köyden kente taşınma kararlarının doğru olduğunu görmüştü. Özellikle kadınların köydeki zorlu yaşamları gözönüne alındığında kente göçün yaşam standartlarında bir nebze bir dönüşüm olduğu görülmektedir. Köydetarlalardaki işlerin çoğundan ve tüm ev işlerinden sorumluydular, oysa gecekondudaki yaşam onlar için köy-

30 İmar ve İskân Bakanlığı'na göre: *13 Büyük Şehirde Gecekondu*. Ankara: İmar ve İskân Bakanlığı 1965, 5-6; Karpat'tan alıntı *Gecekondu* 1976, 11. Sonraki yıllarda sayılarda önemli bir artış olmadı. 1970'lerin sonunda Ankara'daki nüfusun yaklaşık üçte ikisi, İstanbul ve Adana'da ise yaklaşık % 45'i ise gecekondularda yaşıyordu; bkz. Hale, *Modern Turkey* 1981, 223.

31 Karpat, *Gecekondu* 1976, 26, 28, 58, 87, 134; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 117. – Büyük Buhran'ın başlarında Arap şehirlerinde ortaya çıkmaya başlayan ilk gecekondular "tesadüfler" ('aswâ'iyât) olarak adlandırılır; Schulze, *Geschichte der islamischen Welt* 2016, 148. Arap "tesadüfler"inin sakinleri, gecekondulularla aynı yükselişi yaşamamışlardır.

32 Karpat, *Gecekondu* 1976, 183. – Ancak yıllar içinde bu dayanışma ağları giderek faydacı kayırmacılık biçimlerine dönüşmüştür, bkz. Erman, *Urban or Rural* 1998, 557.

33 Hale, *Modern Turkey* 1981, 224; Wedel, *Gecekondu-Viertel* 2004, p. 26. – Gecekondu sakinlerinin açıkça faydacı olan oy verme davranışı örneklerine dair bkz. Karpat, *Gecekondu* 1976, 211-225.

dekine kıyasla daha az sosyal baskı oluşturmuştu. Gecekondu sakinleri temelde çok iyimserdi ve çocuklarının bu koşullar altında kendilerinin ulaşabildiğinden daha ileriye gideceğine inanmışlardı. Sadece çok acil bir durumda köye dönmeyi hayal edebiliyorlardı.[34]

Zaten bir süredir şehirlerde yaşayan orta ve üst sınıfların algısı ise tamamen farklıydı: Başlangıçta, kırsal bir nüfusun şehir manzarasını alt üst etmesi ve yayılan gecekondu yerleşimleri gibi iç göçün ilk sorunlarına katlanılması gerekeceği, ancak yeni gelenlerin şehirdeki yaşama uyum sağlayacağı varsayılmıştı. Buna karşın, kırdan gelenler büyük şehirle başa çıkmak için kendi yöntemlerini geliştirdiklerinde, bu "becerememe" hâli kültürel az gelişmişliklerine yorulmuştu. Şehirde uzun süredir yerleşik olanlar ile yeni gelenler arasındaki uçurum, her iki tarafta da giderek artan bir anlayış eksikliğiyle desteklenerek, gelecek yılların siyasi manzarasında kalıcı bir iz bırakmıştı.

Avrupa'ya işgücü göçü, az önce tanımlanan iç göçün bir çeşidi olarak görülebilir. Her iki durumda da amaç, büyük şehirde yeni yaşam fırsatları yaratmaktı. Batı Avrupa'nın sanayi merkezlerine yönelik beklentiler, Türkiye'nin batısındaki büyük şehirlerle aynıydı. Yine de kırsal kesimdeki koşullarla karşılaştırıldığında yüksek gelir fırsatları Batı Avrupa'da daha da fazlaydı ve alışılmış yaşam ortamlarının kaybı daha da trajikti.

1950'li yılların sonlarında devam eden ekonomik büyüme karşısında yerli iş gücü azaldıkça, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleri Portekiz, İspanya, İtalya, Yugoslavya ve Türkiye gibi Akdeniz ülkelerinden işçi almaya başlamıştı. Federal Almanya Cumhuriyeti açısından, Ağustos 1961'den itibaren Berlin Duvarı'nın inşa edilmesi, o zamana değin Alman Demokratik Cumhuriyeti'nden sağlanan sürekli iş gücü arzının artık mevcut olmadığı anlamına geliyordu. İşe alımlar aslında geçici olarak, yüksek olan talebi hafifletmek amacıyla yapılmıştı. Ancak göçmenler yerel halkın artık yapmak istemediği işleri üstlendikleri için kısa sürede vazgeçilmez olmuşlardı. Genellikle derme çatma yerlerde konaklamaları ve "misafir işçilerin" pek de dostane olmayan bir şekilde karşılanmasının bir gerekçesi olarak, vasıflarını geliştirebilecekleri ve yeni becerilerini yurtlarına götürebilecekleri gösterilmişti. Gerçekte ise göçmen işçiler geri döndüklerinde, şayet dönmüşlerse ne yeni beceriler öğretebilecek durumdaydı ne de zar zor biriktirdikleri sermayelerini kendi ülkelerinde güvensiz yatırımlar için kullanmak istiyorlardı.[35]

34 Karpat, *Gecekondu* 1976, 35, 44 d., 106 d., 140 d., 156-158, 161 d., 173 d.

35 Hoerder, *Cultures in Contact* 2002, 520.

1961 yılında Federal Almanya Cumhuriyeti'nde 6.700 Türkiye vatandaşı vardı ve bu sayı tüm yabancıların % 1'ine denk gelmektedir. 1987 yılında, FAC'de yaşayan Türkiye vatandaşı sayısı 1.453.700'dü ve bu rakam tüm yabancıların % 34,3'üne tekabül etmektedir.[36] O zamandan bu yana Almanya'daki Türkiye kökenli nüfus sürekli olarak artsa da toplam yabancı nüfus içindeki oranları azalmaya başlamıştır. 2018'de Türkiye'den gelenler hâlâ en büyük göçmen grubunu oluşturuyordu, ancak oranları sadece % 13,3'tü.[37]

Türkiyelilerin Batı Almanya'ya iş gücü göçü 1968-1973 yılları arasında zirveye ulaşmış, 1973'te işe alımların durdurulmasıyla aniden sona ermişti. İş gücü göçmenleri arasında kadınların oranı çarpıcı biçimde yüksekti. 1975 yılında Türkiye'de kadınların yalnızca % 11,6'sı – oranlarının çok daha yüksek olduğu tarım sektörü hariç – istihdam edilmekteydi. Buna karşılık, 1974 yılında FAC'de kadınlar hâlihazırda iş gücü göçmenlerinin % 25,9'unu oluşturmaktaydı.[38]

Alman hükümeti daha 1970'lerin ortalarında yabancı işçileri ülkelerine dönmeye ikna etmeye çalışmıştır.[39] Öte yandan, Türk işçi göçmenler ailelerini Almanya'ya getirmeye başladı; bu, o dönemde Türkiye'deki zor siyasi ve ekonomik koşullar göz önüne alındığında anlaşılabilir bir karardı. Ayrıca, Türkiye'den Almanya'ya iltica başvurusunda bulunanların sayısı 1976'da 809'dan (tüm başvuruların % 7,3'ü) 1980'de 57.913'e (tüm başvuruların % 53,7'si) yükselmiştir. Kohl hükümeti döneminde çıkarılan 28 Kasım 1983 tarihli "Yabancıların Geri Dönme İstekliliğini Teşvik Yasası" sadece Türkiye'den gelen işçi göçmenleri hedef almamış ve bir defaya mahsus nakit ödemelerle (ebeveynler için 10.500 DM ve çocuk başına 1.500 DM) çağrıda bulunmuştu. Türk işçilerinin yasal emeklilik sigortası primlerini de peşin olarak iade etmişti.

Böylece 1984 yılında Türkiye'den çeyrek milyon insan Batı Almanya'yı terk etmeye ikna edilmişti.[40] Bu durum, Türkiye kökenlilerin sayısının sürekli artış yönündeki genel demografik eğilimi değiştirmemiştir. Daha 1980'lerde Alman siyaseti ve toplumu, Türk işçi göçmenlerin ve ailelerinin Almanya'daki varlığı-

36 Abadan-Unat, *Turks in Europe* 2011, 8.

37 Federal İçişleri Bakanlığı, *Migrationsbericht* 2018, 2020, 204. 2018'de hanelerde doğum ülkesine veya en az bir ebeveynin doğum ülkesine göre göçmen kökenli 20,8 milyonluk bir nüfus bulunmaktadır.

38 Türkiyeli kadınların Avrupa'da işgücü göçmeni olma istekliliği muhtemelen yalnız kadınların ailelerini aldırabilmelerinin daha kolay olacağı beklentisine dayanıyordu; bkz. Abadan-Unat, *Turks in Europe* 2011, 89 d.

39 Getirilen bazı düzenlemelerin ters etki yarattığı ortaya çıktı. Kohl hükümeti 1985 yılında sosyal maliyetleri azaltmak amacıyla Almanya'da ve yurt dışında yaşayan çocuklar için farklı miktarlarda çocuk parası uygulamaya başladığında, bunun ebeveynlerin çocuklarını giderek daha fazla Almanya'ya getirmeleri gibi istenmeyen bir etkisi oldu.

40 Abadan-Unat, *Turks in Europe* 2011, 21 d.

nın kısa vadeli bir olgu olduğu yönündeki yanlış varsayımlarını bir kenara bırakmak zorunda kalmıştı. Bu insanların çoğunluğu anavatanlarına "geri dönmek" istememişti. Tartışmalar artık eğitim, gettolaşma, oturum ve vatandaşlık yasaları gibi konulara yönelmişti. Bununla birlikte, az ya da çok bilinçli dışlanma deneyimi, Almanya'da yaşayan ikinci ve üçüncü kuşak Türkler'i şekillendirmeye devam edecekti.[41] Almanya'daki yabancı düşmanı ruh hâli, Ağustos 1992'de Rostock-Lichtenhagen'da Vietnamlı taşeron işçilere yönelik ırkçı ayaklanmalarda ve 23 Kasım 1992'de Mölln'de ve 29 Mayıs 1993'te Solingen'de Türk ailelerin evlerine yapılan ölümcül saldırılarda hazin bir doruk noktasına ulaşmıştı. Göçe, ev sahibi devletin kendi çıkarları açısından bakmaya hazır olanlar bile, Almanya'da siyasetin ve toplumun göçmen işçilere yaklaşımı konusunda pek de iç açıcı olmayan bir sonuca varmaktadır.[42]

1960'larda Avrupa'ya gerçekleşen Türk iş gücü göçü, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde istisnai bir olgu olarak kalmıştı. En geç 2000'li yıllara gelindiğinde, Türkiye bir kez daha göç için ev sahibi veya geçiş ülkesi haline gelecekti. Türkiye'nin göç rejimi çoğu Avrupa ülkesinden önemli ölçüde farklıdır: oradaki göç rejimleri sınırlarda sert, içeride yumuşak iken, Türkiye'de tam tersi bir durum söz konusudur: son yıllarda son derece liberal bir vize rejimi sayesinde Türkiye'ye giriş genellikle sorunsuzdur, ne var ki yasal oturma izni almak neredeyse imkânsızdır. Türkiye, 1951 *Cenevre Mülteciler Sözleşmesi*'ne yıllar sonra 1961'de, sadece Avrupa Konseyi üyesi ülkeler içinden gelen mültecilerin tanınması şartıyla katılmıştır.[43] Türkiye'nin göç politikası her zaman Türklerin ve Müslümanların ya da daha katı bir ifadeyle hem Türk hem de Müslüman olanların kabulü ile sınırlı olmuştur.[44]

41 Sadece bir örnek olarak bkz. Ateş, *Große Reise ins Feuer* 2003, 249.

42 Zaten göç almaya pek açık olmayan Avrupa ile karşılaştırıldığında Almanya'nın göçü emme kapasitesinin özellikle düşük olduğuna işaret etmektedir; bkz. Collier, *Exodus* 2013, 70; Almanya ve İsviçre'yi, her iki ülkede de uzun süredir yaşayan göçmen işçilere bile vatandaşlık vermedikleri için açıkça eleştirmektedir – bu durum onları ekonomik olarak savunmasız ve sosyal dışlanmaya maruz bırakmaktaydı; bkz. Miller, *Strangers in Our Midst* 2016, 96, 99, 129

43 Türkiye, bu sınırlamadan dolayı Suriye, İran, Irak, Afganistan ve Afrika ülkelerinden gelen sığınmacılara mülteci statüsüne başvuru imkânı tanımamaktadır. Coğrafi sınırlama nedeni ile "şartlı mülteci" olarak tanımlanan bir uluslararası koruma statüsü düzenlenmiştir. *Türkiye, 65 yıl önce imzalanan Cenevre*, Uluslararası Af Örgütü, 8 Ağustos 2016. https://www.amnesty.org.tr/icerik/turkiye-65-yil-once-imzalanan-cenevre-multeci-sozlesmesine-koydugu-sinirlamayi-kaldirmalidir (26.04.2023)

44 Parla, *Precarious Hope* 2019, 14-17.

Dış Politika Seçenekleri: CENTO, Balkan Paktı ve Diğer İttifaklar

NATO üyeliğinin ilk on yılında Türkiye kendisini ABD'nin siyasi pozisyonlarıyla tamamen uyumlu olarak görmüştür. Buna karşın, 1962 Küba Füze Krizi çözümünün bir parçası olarak Sovyetler Birliği ile mutabık kalınan Jüpiter füzelerinin (nükleer silah rampaları) Türkiye'den çekilmesi derin bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı ve güvensizlik tohumları ekmişti. ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'ın (1963-1969) 5 Haziran 1964'te Başbakan İnönü'ye Kıbrıs'ta kötüleşen durumla ilgili olarak iki şarttan bahsettiği mektubuyla ilişkiler daha da gerilmişti: Bir yandan Türkiye, askeri müdahale durumunda (ki o dönemde bunu ciddi olarak düşünüyordu) ABD'nin sağladığı askerî malzemeyi kullanamayacaktı; diğer yandan da Türkiye'nin müdahalesi sonucu Sovyetler Birliği de Kıbrıs'a askerî müdahalede bulunursa Türkiye NATO'dan yardım alamayacaktı.[45] Kıbrıs sorunu nedeniyle ABD ve diğer NATO üyeleriyle zaten soğumuş olan ilişkiler, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesiyle en düşük seviyede olmuştur. 1960'lardan itibaren Türkiye'deki kamuoyu, sömürgecilik karşıtı motiflerle de birleşen belirgin bir Amerikan karşıtlığı ile şekillenmişti.[46] Başka olası dayanaklar ve bağlar ararken, aynı zamanda Orta Doğu'daki petrol üreticisi devletlerin artan zenginliği karşısında Türkiye, 1960'ların sonlarından itibaren, daha önce hiç de görmek istemediği İslam dünyasına aidiyetini yeniden keşfetmişti.

NATO'ya kabul edildikten sonraki ilk birkaç yıl içinde İngiltere ve ABD, Türkiye'nin Batı'ya yakın bir Orta Doğu ittifak sisteminin temel taşı olmasını beklemişti. 24 Şubat 1955 tarihinde Irak ve Türkiye arasında Bağdat'ta bir iş birliği ve karşılıklı yardım anlaşması imzalanmıştır. Aynı yıl İngiltere, Pakistan ve İran bu "Bağdat Paktı"na katıldı; ABD ise resmî gözlemci olarak kalmıştı. Irak 1958'deki bir darbenin ardından Batı yanlısı hükümetini kaybedip ittifaktan ayrılınca yeni bir isim bulunması gerekmişti. Bağdat Paktı, artık ABD'nin de tam üye olduğu Merkezî Antlaşma Teşkilatı'na (CENTO) dönüşmüştü. Ne var ki paktın sonu, 1978-1979 devriminin ardından İran'ın, üyeliğini geri çeken bir diğer kurucu üye olmasıyla gelmişti. Bu ittifak örgütü, Orta Doğu'nun NATO'su olma yönündeki asıl hedefine ulaşmaya yaklaşamamıştı bile.

Bağdat ya da CENTO Paktı'nın pek bir önemi olmayabilir, fakat 1954 yılında Yunanistan, Türkiye ve Yugoslavya arasında imzalanan Balkan Paktı bu-

45 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 37; Harris, *Turkey and the United States* 1975, 59.

46 Bkz. Ataöv, *N. A. T. O.* 1970, 154-170, Türkiye'de bir ABD "kültürel emperyalizm"i ve "yeni sömürgecilik"inden bahsetmektedir.

nunla kıyaslandığında saman alevi gibidir. 9 Ağustos 1954'te Bled'de (şimdiki Slovenya'da) imzalanan anlaşma, genel olarak Sovyetler'in yayılmacı emellerine ve özellikle de Moskova'ya sadık bir bağlı devlet olarak SSCB tarafından cömertçe askerî malzeme sağlanan Bulgaristan'a yöneliktir. Balkan Paktı, üç üyeden birine karşı bir saldırı olması halinde karşılıklı yardımlaşma konusunda anlaşmıştı. Fakat, Balkan Paktı kısa sürede dağılmıştı, çünkü 1955 gibi erken bir tarihte Yunanistan ve Türkiye arasındaki anlaşmazlık yeniden açığa çıkmıştı. Nikita Kruşçev'in (1953-1964 SBKP Merkez Komitesi Başkanı) Mayıs 1955'te Belgrad'a yaptığı ziyaret ve tam eşitlik temelinde iş birliğine ilişkin Yugoslav-Sovyet deklarasyonunun imzalanmasının ardından, Belgrad komünist olmayan Balkan devletlerinin veya Türkiye gibi komşu devletlerin desteğini aramaya gerek görmemişti.[47]

CENTO ve Balkan Paktı'na üyelik Batılı müttefiklerin beklentilerini karşılarken, pakt oluşumunun ikinci bir aşaması da Türkiye'nin kendisini yakın çevresinde izole edilmiş görmesiyle ilgili olmuştur. Bu durum, bölgedeki "çevresel" aktörlerle ittifak arayışına giren İsrail'i de resmin içine sokmuştu: İsrail için bunlar bölgedeki Hristiyan azınlıklar (Ermeniler veya Lübnanlı Maruniler gibi) ve Arap dünyasına komşu Etiyopya, İran veya Türkiye gibi Arap olmayan devletlerdir. Türkiye, İsrail'i 28 Mart 1949'da tanımış, ancak İsrail'in Fransa ve İngiltere ile talihsiz bir ittifaka girdiği 1956 Süveyş Savaşı'nın etkisiyle bu ülkeyle diplomatik ilişkilerini azaltmıştı. Mısır ve Suriye'nin 1 Şubat 1958'de "Birleşik Arap Cumhuriyeti"ni kurması ve Irak'ın (daha önce de belirtildiği gibi) iki hafta sonra Sovyet yanlısı kampa geçmesiyle birlikte, İsrail ile daha yakın bir iş birliği Türkiye için aniden cazip hâle gelmişti. İsrail Başbakanı David Ben-Gurion (1948-1954 ve 1955-1963) ile Başbakan Adnan Menderes arasında 29 Ağustos 1958'de Ankara'da yapılan gizli bir toplantıda gayriresmî bir İsrail-Türkiye ittifakı kurulmuştu. Görünüşe göre, bu iş birliği üç ülkenin gizli servislerinin, İran Savak, İsrail Mossad ve Türk gizli servisi Millî Emniyet Hizmeti Riyâsetinin (1965'te Millî İstihbarat Teşkilâtı, MİT olarak değiştirildi) çalışmalarını koordine etmek için bir örgüt kurulmasını bile içermekteydi.[48]

1960'lardan itibaren Türkiye, dış politikasını giderek artan bir şekilde uluslararası alanda izole edildiği Kıbrıs sorununa endekslemişti. Böylece, Arap devletlerinin yakınlığını kazanmaya çalışmış ve Birleşmiş Milletler'deki konumu için desteklerini talep etmişti. Bunun karşılığında İsrail ile ilişkilerini en aza indir-

47 Stone, *Balkan Pact* 1994; Pirjevec, *Tito* 2016, 299.

48 Guzansky, *Israel's Periphery Doctrine* 2014; Schonmann, *Back-Door Diplomacy* 2013, 92-94; Bengio, *Turkish-Israeli Relationship* 2004, 42-45.

meye hazırdı. Ankara, 25 Eylül 1969 tarihinde kurulan İslam Konferansı Örgütü'ne (daha sonra merkezi Cidde'de bulunan "İslam İşbirliği Teşkilatı") aynı yıl katılmıştı. Türkiye'nin bu panislami kuruma başlangıçta gönülsüz dâhil oluşunu, 1970'lerin ortasından itibaren çok daha güçlü katılımı izlemişti.

Kıbrıs Sorunu

Kıbrıs sorunu, Kıbrıslı Rum ve Kıbrıslı Türk halkları arasındaki ilişkilerin nihai ve dostane bir şekilde nasıl çözülebileceği ve bu bağlamda 1974'ten beri yürürlükte olan Kuzey Kıbrıs Türk kesimi ve Güney Kıbrıs Rum kesimi şeklindeki bölünmenin sonuçlarının nasıl aşılabileceği sorusu etrafında dönmektedir. 9248 kilometrekarelik yüzölçümü ve yaklaşık yedi yüz elli bin nüfusuyla Kıbrıs, bölgesel ve demografik açıdan pek önemli olmayabilir. Buna karşın ada hâlâ jeostratejik öneme sahiptir ve 1974'teki bölünme Kıbrıs'ı onlarca yıldır çözülmeyi bekleyen uluslararası bir soruna dönüştürmüştür.[49] Kıbrıs ihtilafı bir dereceye kadar kontrol altına alınmış ve dolayısıyla yönetilebilir görünmekte, ancak Doğu Akdeniz'de büyük doğalgaz yataklarının keşfi gibi bölgede ortaya çıkan her tür anlaşmazlık, Türkiye ile AB üyesi Kıbrıs arasında çatışmalara yol açmaktadır.[50] Bu çatışma aynı zamanda Türkiye'nin temel dış politika tutumunun, yani kendisini geniş bir coğrafyada yalnız görmesinin etkileyici bir örneğidir.[51]

Osmanlılar'ın 1571 yılında Kıbrıs'ı fethetmesinin ardından, birkaç yüzyıl içinde, esas itibarıyla Anadolu'dan gelen göçlerle adada yaklaşık beşte birlik bir Müslüman-Türk nüfusu oluşmuştur. 1878'de İngiltere, Rus talepleri ve iddiaları karşısındaki yardımlarına istinaden Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî hâmi sıfatıyla kendisine verdiği adanın kontrolünü ele geçirmişti. 1914'te, Birinci Dünya Savaşı'nın başında, İngiltere Kıbrıs'ı ilhak etmişti; 1923'te Türkiye Lozan Antlaşması ile Kıbrıs üzerindeki tüm hak iddialarından vazgeçti; son olarak 1925'te ada İngiliz kraliyet kolonisi statüsünü almıştı. 1950'lerdeki dekolonizasyon sürecinde İngiltere Kıbrıs üzerindeki doğrudan kontrolünü bırakmak istediğinde, Kıbrıslı Rumlar ve Kıbrıslı Türkler arasındaki güç dağılımı ve "ana-

49 Kıbrıs tarihi üzerine standart çalışmalar Mallinson, *Cyprus* 2005 ve Richter, *Geschichte der Insel Zypern* 2004-2009.

50 Doğu Akdeniz'deki doğal gaz yataklarının siyasi ve ekonomik önemi hakkında bkz. International Crisis Group, *Aphrodite's Gift* 2012, ve Roberts, *Hydrocarbon Resources* 2020.

51 Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a müdahalesi ve ardından gelen Batı ambargosunun etkisiyle Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" sloganını ortaya atmıştır; bkz. Bora / Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 49. – Batı'nın Kıbrıs sorununda sadece Yunan pozisyonunu desteklediği izlenimi, diğer nedenlerin yanı sıra, Türkiye'nin 1964'ten itibaren SSCB ile tereddütlü bir şekilde yakınlaşmasına yol açmıştır; bkz. Karpat, *Turkish Soviet Relations* 1975, 101-105. – ABD'nin Kıbrıs sorununda nihayetinde Türkiye'nin yanında yer aldığı yönündeki Yunan izlenimi hakkında bkz. Clogg, *History of Greece* 1992, 5, 170.

vatanlar" Yunanistan ve Türkiye ile olan ilişkilerin nasıl olacağı sorusu ortaya çıkmıştı.

1830'da bağımsız bir Yunanistan devletinin ortaya çıkmasından bu yana, siyasetçileri ve entelektüelleri Kıbrıs da dâhil olmak üzere tüm Yunan yerleşim bölgelerinin Yunanistan'la "birleşme"si (*enosis*) hedefini savunmuşlardır. "Birleşme ve yalnızca birleşme" (*Enosis kai monon enosis*) hedefinin propagandasını yapan Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi, 1950 yılında Kıbrıslı Rumların % 96'sının Yunanistan'la birleşme lehinde oy kullandığı bir referandum düzenlemişti. Kıbrıslı Rumların bu arzusunun önde gelen ismi (III. Makarios) 1950'den ölümüne kadar Kıbrıs Başpiskoposu olan Mikhail Mouskos (1919-1977) idi. Ancak Kıbrıslı Türkler, daha büyük bir Yunan devletinde azınlık olarak yaşamak istemediklerinden, Ankara'ya daha da yakınlaşmışlardı. 1950'lerin ortalarından itibaren, Yunanistan'ın enosis hedefine Türkiye'nin "taksim" kavramıyla karşı çıkmıştılar.

Kıbrıs sorununda dış ve iç politika her iki tarafta da her zaman iç içe geçmiştir: İstanbul'da yaşayan Rumlar açısından bakıldığında, Kıbrıs sorununun kıskacına alınmışlardı. Öte yandan İstanbul'daki Rum toplumu yıllar içinde önderlik sınıfını kaybettiğinden, onlara uygulanan baskı "sadece kabuğu kırdı, ama içi boştu".[52] 6 Eylül 1955'te Türkiyeli ajanlar Selanik'teki Türk Başkonsolosluğu'nun bahçesinde, Atatürk'ün konutunun hemen yanında bir bomba patlatmıştı. Bunun üzerine Türkiye'nin hükümetinden ve ordusundan bazı kesimler, Türk halkının sözde saldırıya duyduğu öfkeden yararlanarak İstanbul'daki Rum nüfusa karşı ayaklanmalar düzenlemişti.[53]

İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasındaki görüşmeler Şubat 1959'da Londra Antlaşmaları ile sonuçlandı ve bu antlaşmalar 1960'tan itibaren bağımsız bir Kıbrıs devletinin temelini atmıştı. Üç garantör güç, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iki etnik kökenli birliğini korumayı taahhüt etmiştir. Anlaşmalarla kurulan düzenin tehdit edilmesi hâlinde kendilerine askerî müdahale hakkı vermişlerdir. İngiltere ayrıca adanın güneyinde bugün hâlâ askerî üs olarak varlığını sürdüren iki büyük özerk toprak parçasını (Limasol'un batısındaki Akrotiri ve Larnaka'nın doğusundaki Dikelya) güvence altına almıştı.

Kıbrıs Türk tarafı yeni devlet yapısını büyük ölçüde kabul ederken, antlaşmayı Atina'nın baskısı altında imzalayan Kıbrıs Rum tarafı memnun değildi. Nüfusun beşte birinden daha az bir paya sahip olan Kıbrıslı Türklerin açıkça le-

52 Asderis, *Tor zur Glückseligkeit* 2018, 290.

53 Ayrıntılar için bkz. Vryonis, *Mechanism of Catastrophe* 2005.

hine olan nispi temsiliyetin (prensipte 70:30, ancak orduda 60:40) uygulanması konusunda çok geçmeden anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı.[54] 1963/1964'teki karşılıklı ablukalar, çatışmalar ve sınır dışı etmeler genç devletin parçalanmasına yol açmıştı: Kıbrıslı Türkler ortak hükümet ve idari kurumlardan ayrılıp, paralel bir yönetim kurdukları Türk çoğunluklu adalar oluşturmuşlardı. 4 Mart 1964'te BM Güvenlik Konseyi 186 sayılı kararla Kıbrıs'taki Birleşmiş Milletler Gücü'nü (UNFICYP) kurmuş ve Kıbrıslı Rumlar tarafından temsil edilen uluslararası tanınmış bir hükümetin varlığını da teyit etmişti.

15 Temmuz 1974 tarihinde, dönemin Yunan askerî cuntası, bir suikast girişiminden kıl payı kurtulan ve kaçmak zorunda kalan III. Makarios'a karşı Kıbrıs Rum Ulusal Muhafızları'yla bir darbe düzenlemişti. Buna karşılık Türkiye'nin askerî güçleri 20 Temmuz'dan itibaren Kyrenia/Girne yakınlarında oluşturulan bir köprübaşından Nikosia/Lefkoşa'ya doğru ilerlemişti. Cenevre'de alelacele düzenlenen görüşmeler aynı yılın ağustos ayı ortasında Türkiye tarafından kesilmişti. Hemen ardından gelen ikinci bir taarruzla Türkiye ordusu batıda Morphou/Güzelyurt'tan doğuda Famagusta/ Gazimağusa'ya uzanan ve Kıbrıs'ın %37'sini kapsayan bir hatta ilerlemişti. Temmuz 1974'teki Türkiye'nin ilk askerî harekâtı hâlâ anlaşılabilir olsa da ağustos ayında fethedilen bölgenin büyük ölçüde genişlemesi garantör güçlere tanınan müdahale hakkıyla bağdaşmamıştır. 1974'teki çatışmalar ve sınır dışı edilmeler ile aynı yılın sonbaharında Kıbrıs Rum ve Türk liderlikleri arasında varılan nüfus mübadelesi anlaşması, Kıbrıs nüfusunun üçte birini mülteci hâline getirmiştir. Yaklaşık 160,000 Kıbrıslı Rum ve 45,000 Kıbrıslı Türk evlerini, köylerini ve kasabalarını terk etmek zorunda kalmıştı. İki etnik grubun ayrışması bugün neredeyse tamamlanmış durumdadır. Bu esnada Türkiye, Osmanlı iskân politikası geleneğini izleyerek, sonraki yıllarda on binlerce Anadolulu'yu sistematik olarak Kuzey Kıbrıs'a yerleştirmişti.

Ankara'daki hükümet, ülkenin ekonomik durumu kötüleşirken, geniş kapsamlı bir dış politika izolasyonuna uğrayarak, müdahalenin bedelini ödemek zorunda kalmıştı. ABD Kongresi'nin 5 Şubat 1975'te Kıbrıs'a müdahalesine karşılık olarak ülkeye askerî ambargo uygulama kararı, Türkiye'nin 26 Temmuz 1975'te ABD'nin Türkiye'deki tüm faaliyetlerini durdurma kararı almasına yol açmıştı. Ambargonun üç buçuk yıl sonra, 26 Eylül 1978'de kaldırılmasının ar-

54 1960 yılında adada nüfusun % 79.5'ini temsil eden 442,521 Kıbrıslı Rum ve % 18.8'lik bir oranla 104,350 Kıbrıslı Türk yaşamaktaydı. Kalan % 2'lik kısım ise Ermeniler, Maruniler ve diğer tüm nüfus grupları arasında dağıtılmıştır; bkz. Brey, *Bevölkerungsstruktur* 1998, 497..

dından Türkiye, 9 Ekim'de ABD'nin Türkiye'deki askerî tesislerinin faaliyetlerine yeniden izin vermişti.[55]

Kıbrıslı Türkler arasında yıllar boyunca önemli bir siyasi figür olan Rauf Denktaş (1924-2012), 13 Şubat 1975 gibi erken bir tarihte "Kıbrıs Türk Federe Devleti"ni ilan etti. 15 Kasım 1983'te, bugüne kadar sadece Türkiye tarafından tanınan "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" adıyla tam bağımsızlığını duyurup, kendisi de bu devletin cumhurbaşkanı oldu (2005'e kadar görevde kaldı). Bugün Kuzey Kıbrıs fiilen Türkiye'nin egemenliği altındadır. Bunun en açık işareti, sayıları otuz ila kırk bini bulan Türkiye'ye ait birliklerin varlığıdır.

Kıbrıs sorununun çözümü için uluslararası diplomasi defalarca girişimde bulunmuştur. En umut verici olanı, adını dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'dan (1997-2006) alan Annan Planı'ydı: İki tarafın bir konfederasyon şeklinde birleşmesi. Plan 24 Nisan 2004 tarihinde referanduma sunulmuş ve başarısız olmuştur. Kıbrıslı Türklerin % 65'i planı desteklerken, Kıbrıslı Rumların %76'sı karşı oy kullanmıştır. Buna karşın, birkaç gün sonra, 1 Mayıs 2004'te adanın Kıbrıs Rum kesimi AB'ye kabul edilmişti. Kıbrıslı Rumların referandumda çok açık bir şekilde ifade edilen endişeleri, temelde Türk askerlerinin tamamının uzun bir süre sonra çekilmesini öngören anlaşmanın güvenilirliği ve uygulanabilirliğine dairdir.

AB üyesi olarak daha iyi koşulların müzakere edilebileceği varsayımı gibi, taktiksel nedenler de buna dâhildir.[56] Ek olarak, Güney Kıbrıs'ta kişi başına düşen gelirin yaklaşık dört kat daha yüksek olması, birleşmenin Kıbrıslı Rumlar için çok da tercih edilmemesine neden olmuştur.

Kıbrıslı Rumların Kıbrıs'ın tamamında serbestçe yerleşme hakkına sahip ortak bir devlet talebi ile, Kıbrıslı Türklerin bir konfederasyon içinde bağımsız bir şekilde birleşmiş, büyük ölçüde özerk iki bölge üzerindeki ısrarı bugüne kadar uzlaşmazlığını korumuştur. Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na katılım müzakereleri, 2000'li yıllarda bütün ciddiyetiyle devam etseydi, Kıbrıs sorununda Gordion düğümü önlerinde bulacaktı ama Türkiye'nin AB'ye katılım sorununun kendisi zaten hep bir Gordion düğümü idi.

Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu

Daha geniş bir bağlamda ele alındığında, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği projesi, NATO üyeliğinin bir uzantısı ve tamamlayıcısı olarak düşünülmüştü.

55 Kuniholm, *Turkey and NATO* 1985, 220.

56 Ker-Lindsay, *Cyprus Problem* 2011, 68-71.

Destek ayağı bu olmuştur; Avrupa siyasi-ekonomik ittifakına üyeliğin oyun ayağı olması gerekmekteydi. Onlarca yıl bu ayak -1996 Gümrük Birliği'ne geçerli tek bir hamle yapabilmek için – bir ileri bir geri sallanıp durmuştu.

Türkiye'nin katılım müzakereleri, 1957'de Kömür ve Çelik Topluluğu'ndan doğan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) 1993'te Avrupa Topluluğu'na (AT) ve son olarak 2009'da Avrupa Birliği'ne (AB) dönüştüğü döneme kadar uzanmaktadır. 31 Temmuz 1959 tarihinde Türkiye, Yunanistan'dan iki hafta sonra AET'ye katılmak için başvuruda bulunmuştu. 12 Eylül 1963'de, üç aşamalı bir süreçle ve uzun bir geçiş dönemiyle birlikte tam üyeliğe götürecek olan bir Ortaklık Anlaşması imzalamıştı. 1964'ten 1973'e kadar süren ilk hazırlık aşamasında AET, tercihli tarifeler ve ithalat kotalarının yanı sıra mali destek de sağlamıştır. Kasım 1970'te imzalanan gümrük tarifelerinin ve diğer engellerin kaldırılmasına ilişkin bir ek protokol, en erken 1973'ten 1980'e ve en geç 1995'e kadar sürecek olan ikinci aşamanın koşullarını belirlemişti. Bu ikinci aşamanın ardından katılım süreci harekete geçirilecekti. Ortaya çıkan birliktelik hiç de pürüzsüz değildir: Örneğin Türkiye tarafı, tekstil gibi rekabetçi olduğu ürünler dışındaki tüm sanayi ürünlerine AET'nin serbest giriş hakkı tanımasından şikâyetçiydi. 1980 yılının Şubat ayında Türk Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin yıl sonuna kadar AET'ye tam üyelik başvurusunda bulunacağını açıklamıştı. Bu hareketin, Yunanistan'ın 1 Ocak 1981'de planlanan AET'ye katılımından önce temel bir anlaşmaya varma niyetinden ya da en azından Yunanistan'ın katılımı karşılığında ayrıcalıklı muameleyi güvence altına alma isteğinden kaynaklandığı açıktır.[57] 12 Eylül 1980 darbesi, katılım olasılığını uzun yıllar uzak bir ihtimal hâline getirmişti.

1960'lı ve 1970'li yıllardaki katılım müzakereleri, Türkiye'nin talepleri ile ekonomik gerçeklik arasındaki uyumsuzluk ve Yunanistan'ınkine benzer bir muameleye odaklanması nedeniyle sekteye uğramıştı.[58] AET üyesi ülkeler açısından ise, Türkiye'nin üyelik başvurusundan duyulan ilk memnuniyet buharlaşmıştı ve Türkiye'yi açıkça reddetmemek ama kabul etmek zorunda da kalmamak için "mümkün olduğunca esnek bir formül" bulmak AET'nin en acil kaygısı hâline gelmiştir.[59]

57 Hale, *Modern Turkey* 1981, 245-247.

58 Bkz. Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası* 1985, 41, 70, 94, 96, 100 f., 125, Türkiye'nin sürekli olarak Yunanistan ile kendini kıyaslaması hakkında ve katılım müzakerelerinin ilk aşamasında Türk tarafının kendi temel ekonomik verilerini doğru bilmemesi de dahil olmak üzere kötü hazırlığı hakkında 55, 73 d., 111d.

59 Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası* 1985, 113.

Demirel, Ecevit ve Erbakan: Partilerin Demirbaşları

"Sol" ve "sağ" terimlerinin köken anlamı, 1789 devriminden sonra Fransız parlamentosundaki oturma düzenine ve parlamentoda devrimin devam etmesi gerektiğine inanan "solcular" ile duraklama ve hatta eski düzene geri dönme çağrısı yapan "sağcılar" olmak üzere, hızla kök salan iki kampa bölünmeye kadar uzanır.[60] Tam da bu cepheleşme 1960'ların Türkiye'sine uygulanabilir: Kemalistler Kemalist "devrimin" devamını talep ederken, muhafazakâr-dindar "sağın" buna karşı çıktığı söylenebilir. Kendilerini sol olarak görenlerin, yani Kemalistler'in, Kemalizm'in "kazanımlarını" korumak istedikleri için gerçek muhafazakârlar oldukları, "muhafazakâr-dindar" olarak damgalananların ise aslında yirminci yüzyılın ikinci yarısında itici siyasi güç oldukları söylenerek, aynı gerekçeyle buna karşı çıkmak da mümkündür.

Türkiye'de "sol" ve "sağ" karşıtlığı üzerinden hareket eden bir parti yelpazesinin oluşumu 1960'lara kadar uzanmaktadır. Yine bu yıllar, 21. yüzyılın başına kadar ülke siyasetini şekillendiren siyasi liderlerin ortaya çıkışına da tanıklık etmiştir. 1880'lerde doğan kuşağın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Ulusal Hareket'i ve erken Cumhuriyet dönemini şekillendirmesi gibi, 1960'lardan 21. yüzyılın başına kadar Türkiye siyasetine şekil veren kuşak da 1920'lerde doğmuştu: Süleyman Demirel (1924-2015), Bülent Ecevit (1925-2006) ve Necmettin Erbakan (1926-2011). Belli ki siyaset, onlarca yıl süren yorucu siyasi çekişmelere rağmen, bunlar için hayatlarını uzatan bir iksir görevi görmüştü. Sağ milliyetçiliğin ve radikalizmin öncü ismi Alparslan Türkeş (1917-1997) de diğerlerinden daha erken doğmuş ve ömür boyu süren siyasi mücadelenin iksirinden içmişti. Turgut Özal (1927-1993), aynı kuşağa mensup olmasına rağmen, Türkiye siyasetinde ancak 1983'ten itibaren öncü bir rol üstlendiği ve 1993 gibi erken bir tarihte, altmış beş yaşında öldüğünden bir istisnadır.

1950'lerde CHP ve DP arasında yaşananlar, ülkedeki parti sisteminin daha sonraki ideolojik-politik karşıtlıklarının habercisi olmuştur. 1960'lardan itibaren Türkiye siyasetinin temel eksenini sol sosyal demokrat ve sağ muhafazakâr kamp arasındaki karşıtlık oluşturmuştur. 1960'lar ve 1970'lerde başrolü, kendisini giderek daha fazla sol bir parti olarak gören CHP ve yeni sağ muhafazakâr Adalet Partisi (AP) oynamıştır.

Eski Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala (1897-1964) Şubat 1961'de AP'yi kurmuştu. "Partinin adı, amacını gösteriyordu", çünkü 1960 darbesinden sonra yasaklanan DP'nin halefi olarak, diğer şeylerin yanı sıra, 1961'de

60 1789'da Fransız parlamentosunda sol-sağ kutbunun olağanüstü hızlı oluşumu hakkında bkz: Laponce, *Left and Right* 1981, 47-52.

mahkûm edilen DP'li politikacıların itibarının iadesi için mücadele etmek istemişti.[61] 1940'ların sonu ve 1950'lerde "demokrat" kelimesinin halkın kulağına "demir kır at" gibi gelmesi üzerine, DP parti ambleminde bir ata yer vermişti. AP burada da DP'nin geleneğini takip etmiş, açık bir kitap ve A, P harflerinin yer aldığı amblemiyle kısa bir geçiş döneminden sonra, atı sembolü hâline getirmişti.[62] CHP'nin amblemi ise, daha önce de görüldüğü gibi, altı oklu Kemalist simgeydi. Özellikle okuma yazma bilmeyenlerin oranının hâlâ çok yüksek olduğu önceki yıllarda, parti amblemleri bir partiyi oy pusulasında açıkça ayırt etmeye yarıyordu. Bu gelenek günümüze kadar gelmiştir – Türkiye'deki partilerin çoğu kendini resimle tanıtıcı bir amblem taşır.

Batı Anadolu'nun Isparta kentinde yoksul bir aileden gelen Süleyman Demirel, 1955-1960 yılları arasında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü yaptıktan sonra özel sektörde çalışmıştı. 1964 yılında Gümüşpala'nın ölümünden sonra AP'nin genel başkanı olmuş ve sağ muhafazakâr yelpazenin önde gelen figürü hâline gelmişti. Demirel, Menderes ya da Bayar'dan bile daha fazla, kırsal nüfusun kendini özdeşleştirebileceği bir siyasetçiydi. On dokuzuncu yüzyılın Osmanlı reform siyaseti olan Tanzimat'tan bu yana ülkeye hâkim olan yüksek bürokrat veya subay sınıfından gelmediği gibi, kendini, laik bir yaşam tarzı süren, kendi kendini yetiştirmiş bir adam olarak sunmuştur. AP ise Demirel'in hacca gittiğini, İslamköy adında bir köyde doğduğunu ve baba evinde her gün *Kur'an* okunduğunu sürekli vurgulamak zorunda hissetmişti. 1965 ve 1969 parlamento seçimlerinde Demirel, AP'yi açık bir çoğunluğa ulaştırmıştı.[63]

1960'lı ve 1970'li yılların önde gelen merkez sağ partisi Adalet Partisi'nin amblemi. Türkiye'deki partilerin kısaltma ve logolarını görsel olarak akılda kalıcı bir amblemde birleştirme geleneği günümüze kadar gelmiştir.

61 Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 242.

62 Öktem, *Angry Nation* 2011, 41. Bkz. Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 237, 377, bir kitabın iki açık sayfasındaki iki A ve P harfinin görüntüsünün o kadar da zararsız olmadığına işaret etmektedir. Kitap *Kur'an* olarak anlaşılabilir ve A ve P harfi Allah ve Peygamber'in (Hz. Muhammed) baş harfleri olarak anlaşılabilir.

63 Adalet Partisi ve siyaseti üzerine detaylı bir çalışma için bkz. Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* 2004.

Demirel'in 1965-1971 yılları arasında liderlik ettiği hükümet, 1980 askerî darbesine kadar son istikrarlı hükümet olmuştur. 1980'lerin sonunda Demirel aktif siyasete geri dönmüş ve 1993 yılında Özal'ın ölümünden sonra, 2000 yılına kadar sürdürdüğü cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmişti. Demirel'in tüm siyasi kariyerine bakıldığında on iki yıl başbakanlık, yedi yıl cumhurbaşkanlığı ve yirmi bir yıl milletvekilliği yaptığı görülür.[64]

DP gibi AP de birbiriyle oldukça çelişen hedeflerin bir araya gelişini ve geniş bir seçmen kitlesine hitap edebilmeyi temsil etmiştir: Ekonomi elitleriyle arzulanan yakınlık belirgin bir popülizmle birleşmişti; ekonomik liberalizme toplumsal muhafazakârlık eşlik etmiş ve bu da İslami dindarlıkla çok sayıda temas noktası oluşturmuştu. Kemalizm'den uzaklaşmak, onun temel unsurlarının -milliyetçilik, devletin güçlü rolü ve Batı ile bağlar- sorgulandığı anlamına gelmemektedir.

Bülent Ecevit ise 1970'lerden 21. yüzyılın başına kadar merkez solun önde gelen figürlerinden biriydi. CHP 1960'larda başlatılan ve başlangıçta İsmet İnönü tarafından desteklenen sol bir parti olarak yeniden yapılandırılması, nihayetinde Ecevit tarafından hayata geçirilmişti. Üniversite diploması olmamasına rağmen, entelektüelliği ve gazetecilik faaliyetleri (diğer şeylerin yanı sıra yaklaşık yirmi kitap yayımladı) nedeniyle diğer politikacılar arasında öne çıkmıştı. Ecevit, 1966'dan beri CHP'nin genel sekreteriydi, fakat 1971 yılında bu görevinden istifa etmişti.

İstifa ederken, İsmet İnönü'nün ordu tarafından kurulan ve ilk olarak Nihat Erim (1912-1980) tarafından yönetilen teknokrat hükümete verdiği desteğe karşı çıkmıştı, çünkü sola kaymakta olan CHP'nin temel fikirlerinden biri, partinin ordu ve yüksek bürokrasi ile olan yakın ittifakını gevşetmekti.[65] Ecevit, 7 Mayıs 1972'deki olağanüstü parti kongresinde, partinin net bir şekilde tutum değiştirmesi yönündeki çizgisini nihayet kabul ettirebilmişti. Atatürk'ün 1938'deki ölümünden bu yana CHP'yi kesintisiz olarak yöneten İnönü, daha sonra parti genel başkanlığından istifa etmiş ve hatta Aralık 1973'teki ölümünden bir yıl önce, Kasım 1972'de CHP'den de istifa ettiğini açıklamıştı. Ecevit'in Bağlantısızlar Hareketi'ne duyduğu sempati, aynı zamanda ulusal davayı güçlü bir şekilde savunmasını engellememişti: Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a başarılı müdahalesini ve 1999'da legal olmayan "Kürdistan İşçi Partisi" (*Partiya Karkerên Kurdistanê*, PKK) lideri Abdullah Öcalan'ın tutuklanmasını – her ikisin-

64 Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 235 d.; Türk, *Muktedir* 2014, 73.

65 Çolak, *Karaoğlan* 2016, 15, 132-134; Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 261.

den de başbakan olarak sorumluydu – boş bir çaba da olsa, iç siyasi güce dönüştürmeye çalışmıştı.

Türkiye'deki parti dünyasının aşırı sağ kanadı yıllar boyunca 1960 darbesinin önde gelen subaylarından biri olarak tanıdığımız Alparslan Türkeş tarafından temsil edilmiştir. Türkeş, 1917'de Kıbrıs'ın Lefkoşa kentinde doğdu, ancak on beş yaşında ailesiyle birlikte adayı terk etmişti. 1960 darbesinden sonra "şahinlerden" biri olarak ordudan ihraç edilmişti. Siyasete giren Türkeş, 1965'te sağcı milliyetçi Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) liderliğini üstlenmişti. 1969'da bu partinin adını Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirmişti. Parti bugüne kadar, % 7 ila 15 arasında değişen seçmen potansiyeli ile siyasetteki milliyetçi sağdan radikal sağa uzanan yelpazeyi temsil etmiştir.

MHP, pantürkist (Asya'daki tüm Türk halklarının ortak bir liderlik altında birleşmesi gerektiği fikri) emellere sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda ırkçı ve şiddeti onaylayan bir yanı olan koşulsuz bir Türk milliyetçiliği ile tanımlanmaktadır. MHP'nin parlamento dışı ve şiddet yanlısı kolu, kendilerine "ülkücü" diyen "Bozkurtlar"dır. Ülkü Ocakları 1970'lerde siyasi şiddetin ana aracıydı ve o zamandan beri Avrupa'daki Türk diasporasında güçlü bir yer edinmiştir.

1960'ların ve 1970'lerin radikal solu, ideolojik çatışmalarla çok daha sık sarsıldığı için, daha az istikrarlı olmuştu. Türkiye Komünist Partisi 1920'lerin ilk yarısında yasaklandığından beri onlarca yıldır yeraltında faaliyet göstermiştir. 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi (TİP) kuruldu ve 1962-1969 yılları arasında sendika yetkilisi Mehmet Ali Aybar (1908-1995) tarafından yönetildi. TİP'in 1965'te % 3 ve 1969'da % 2,7 ile aldığı parlamento seçim sonuçlarının bazen "başarı" olarak gösterilmesi, radikal sol hareketin 1960'lar ve 1970'lerdeki en parlak dönemlerinde bile ne kadar marjinalleştiğini göstermektedir. 1969'dan sonra açıkça radikalleşen TİP, Temmuz 1971'de yasaklanmış ve liderleri Ekim 1972'de ağır hapis cezalarına çarptırılmıştı.[66] 1970'lerden bu yana, sol uçta kayda değer bir parti bulunmamaktadır.

Yeniden canlanan bir Kürt siyasi hareketinin ilk tohumları 1960'lara kadar uzanır. 1920'ler ve 1930'lardaki Kürt milliyetçileri kaygılarını hâlâ dinî bir kisveye büründürürken, 1960'lar ve 1970'lerdeki Kürt aktivistler kendilerini çoğunlukla sosyalist olarak görmüşlerdir. 1960'ların sonunda kurulan ve Ekim 1970'te bölücülük suçlamasıyla kapatılan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO), Marksizm ve Kürt milliyetçiliği fikirlerini bir araya getirmişti.[67] Kürt aktivistle-

66 Landau, *Radical Politics* 1974, 97-112, 131.

67 Marcus, *Blood and Belief* 2007, 21.

rin çoğu, kendilerini radikal sol aktivizmin destekçileri olarak görmüş ve sosyalizme geçişle birlikte Kürt sorununun kendiliğinden çözüleceğini varsaymıştır. Türkiye'deki parlamento dışı ve içi tartışmalarda tek başına bir Kürt faktörünün giderek daha görünür hâle gelmesi 1980 sonrasına rastlar.

1970'lerde, Türkiye'deki parti yelpazesinde istikrarlı bir İslamcı akım ortaya çıkmıştır. Önde gelen sağ muhafazakâr parti AP, kısmen İslamcı partilerle aynı seçmen kitlesine hitap etse de, hiçbir zaman yalnızca "İslami" bir gündeme dayanmamıştır. Uzun yıllar boyunca ülkedeki İslamcı hareketin merkezî figürü olan Necmettin Erbakan'ın durumu ise oldukça farklıdır. Aslen Sinop'lu olan Erbakan, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde makine mühendisliği eğitimi almış ve 1953 yılında Aachen'daki Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule'de doktora yapmıştı. Akademik kariyerine İstanbul Teknik Üniversitesi'nde devam ederken, aynı zamanda özel sektörde çalışmıştı. 1966'dan itibaren iş dünyası yanlısı Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nde (TOBB) aktif hâle geldiğinde ve hatta 1969'da başkanlığını kazandığında, Anadolu'daki küçük işletmelerin teşvik edilmesini güçlü bir şekilde savunarak ilk kez ulusal görünürlük kazanmıştır. Erbakan, fikirlerini gerçekleştirebilmek için siyasete taşıması gerektiğini fark etmişti. AP kendisini aday göstermeyince, 1969'da bağımsız olarak Konya'dan milletvekili seçilmişti. 26 Ocak 1970'te Millî Nizam Partisi'ni (MNP) kurdu ve bu parti 1971'de yine dinî siyasete alet ettiği gerekçesiyle yasaklanmıştı. 1972'de kurulan halef parti Millî Selamet Partisi (MSP), 1973 seçimlerinde oyların % 11,8'ini kazanmıştır.[68] O tarihten itibaren MSP, ülkedeki parti yelpazesinin demirbaşlarından biri hâline gelmişti. 1980 askerî darbesinden sonra diğer tüm partiler gibi yasaklanmış, ancak 1983 yılında siyasi hedeflerini değiştirmeden Refah Partisi (RP) olarak yeniden ortaya çıkmıştır.

Yönetim, yargı ve ordudan oluşan Kemalist seçkinler kompleksinin çeşitli siyasi akımlara olan düşkünlüğü, bir partinin -sıklıkla tekrar- yasaklandıktan sonra temsil ettiği siyasi yelpazeye yeniden hizmet edebilmek için kaç kez deri değiştirmek zorunda kalmasından anlaşılabilir. Kemalist CHP ve milliyetçi sağcı MHP (1980 darbesinden sonra sadece bir kez kesintiye uğramıştır) en istikrarlı partilerdir. Öte yandan, İslamcı yelpazedeki partilerin defalarca, Kürt partilerinin ise özellikle kısa aralıklarla yasaklanmış olması şaşırtıcı değildir.

21. yüzyılın başına kadarki Türkiye parti tarihi, bu genel bakışın gösterdiğinden çok daha dallı budaklıdır. 1950'lerde bile sadece DP ve CHP değil, başka

68 MHP'nin Ülkücüler'ine benzer bir şekilde İslamcı gençliği çatısı altında barındıran "Akıncılar" MSP'nin gençlik kolları olarak örgütlenmiştir: bkz. Zengin, *Akıncılar Hareketi* 2021.

partiler de vardı. Her halükârda, seçim sonuçlarının Türkiyeli seçmeninin temelde muhafazakâr yönelimini ne kadar yansıttığı dikkat çekicidir: Sağcı muhafazakârlar, İslamcı ve radikal milliyetçi partiler 1950'lerden günümüze kadar her zaman oyların % 60 ila 65'ini almışlardır.[69] Görece güçlü bir sol hareketin olduğu dönemler ve 1970'lerde Bülent Ecevit yönetimindeki CHP'nin geçici popülaritesi bile bu temel bulguyu değiştirmez.

3. Kutuplaşma ve Radikalleşme (1961-1980)

1960'ların ve 1970'lerin tarihsel yorumu kendisini negatif bir teleolojiden henüz kurtaramamıştır. Bu dönemde giderek artan kutuplaşma ve radikalleşme göz önüne alındığında nasıl olabilirdi ki?

Meclisteki partiler, 1970'lerin ikinci yarısında iç savaş benzeri çatışmalara yol açan meclis dışı bir cepheleşme girdabına girmişlerdi. 1970'lerin ikinci yarısında yaşanan siyasi ve ekonomik kaos, 1980 askerî darbesinin kaçınılmaz bir varış noktası olarak görülmesine neden olur. Bununla birlikte 1960'lar ve 1970'ler, Cumhuriyet tarihinin yirminci yüzyıldaki en büyük entelektüel, kültürel ve siyasi çeşitliliğinin yaşandığı dönemdir.

Tarihçiler, doğru açıdan bakıldığında Soğuk Savaş'ın en geç Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladığını ve 1990'larda sona erdiğini söylüyor. Türkiye için Soğuk Savaş'ın özellikle 1960'lı ve 1970'li yılları şekillendirdiği söylenebilir. 1950'lerde ülke hâlâ ABD kalkanının etkisinde olmuştur. 1980'lerden itibaren, 1990'ların yeni fırsatlarının habercisi olan ekonomik ve dış politika arayışına hararetli bir şekilde girişmişti. Ülke açısından 1960'lar ve 1970'ler pek çok açıdan Soğuk Savaş olarak da tanımlanabilir: Öncelikle, sosyalist ve kapitalist alternatif arasındaki küresel çatışma, Türkiye'deki sol ve sağ siyasi kamp arasındaki kutuplaşmaya doğrudan yansır.[70] Öte yandan, Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle olan ilişkileri, Kıbrıs konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle giderek bozulur; son olarak, özellikle 1970'lerde yaşanan şiddetli siyasi cepheleşmeler, ülke içinde bir Soğuk Savaş olarak yorumlanabilir.

Soğuk Savaş'ın ideolojik deli gömleği, iç ve dış politikanın birbirine geçmesinden başka bir şeye izin vermemiştir. Yine de kimi gözlemciler, 1970'lerde Tür-

69 Bozarslan, *From Kemalism to Armed Struggle* 2020, 119.

70 Türkiye'nin iç algısında ülke Soğuk Savaş'ın önemli bir oyuncusuydu. Muhtemelen NATO'nun köşe taşı olma görevini çok iyi bir şekilde yerine getirdiğinden, Soğuk Savaş'ın genel anlatımında nadiren anılmaya değer görülür. Bu nedenle, örneğin 72 makalenin yer aldığı üç ciltlik Leffler/Westad, *Cambridge History of the Cold War* 2010 adlı kitapta Türkiye'yi doğrudan ele alan bir makale mevcut değildir. Benzer bir tablo için bkz. Westad, *Cold War* 2018.

kiye'deki siyasi şiddetin dışarıdan belirlendiğini ve kontrol edildiğini iddia edecek kadar ileri gitmiştir: mesela, NATO'nun sözde *Stay Behind* birlikleri sadece yedekte tutulan gizli askerî birimler olmakla kalmayıp, -Türkiye de dâhil- birçok devlette komünistlere (ve "komünist" olarak sınıflandırılan herkese) karşı kendi ülkelerinde savaşmakla da yükümlüydü. ABD'nin (ve başta CIA olmak üzere istihbarat kurumlarının) desteği ve ilgili devletlerin rızasıyla, demokratik kültürü derinden zedeleyebilecek askeri, gizli servisler ve suç çevrelerinden oluşan uğursuz ağlar kurulmuştu. Dolayısıyla Türkiye'de 1970'lerde yaşanan terörün kasıtlı bir istikrarsızlaştırma stratejisi olduğunu düşündürecek çok neden vardı.[71] Bu iddia ilk bakışta saçma görünmüyor. Yine de günün birinde bu döneme ilişkin tüm siyasi arşivlere ulaşabilsek dahi, muhtemelen kesin bir cevap bulamayacağız. ABD istihbarat servisleri gibi aktörlerin çıkar ve faaliyetlerinin o yıllarda Türkiye'de cephe oluşumunu tetikleyip tetiklemediği ya da sadece tırmandırıcı bir etkiye mi sahip olduğu bir yorumlama ve vurgulama meselesi olmaya devam etmektedir. Her halükârda, 1960'lar ve 1970'ler Türkiye'si, sol ve sağ arasındaki ideolojik cephe pozisyonlarına ve dolayısıyla Soğuk Savaş'ı tanımlayan çatışma modellerine son derece uymaktadır.

Liberal Anayasa ve Ekonomik Patlama

1950'ler gibi 1960'lar da umut dolu başlamıştı. 1961 Anayasası demokratik ve açık bir Türkiye'ye duyulan güveni ifade etmişti: Millet Meclisi'ne ek olarak, üst meclis sıfatıyla bir senato kurulmuştu; ilk kez, yalnızca yasaların anayasaya uygun olup olmadığını denetlemekle kalmayıp, cumhurbaşkanı başta olmak üzere yetkililerin görevden alınmasında bir organ hizmeti görecek bir Anayasa Mahkemesi oluşturulmuştu. Cumhurbaşkanının görev süresi, yenilenme imkânı olmadan, yedi yıl olarak belirlenmişti. Meclisin alt kanadında (ancak Senato için değil) çoğunluk oylamasının yerini nispî temsil almıştı. Bu anayasanın bir özelliği de ülke vatandaşlarının temel haklarına ilişkin ayrıntılı hükümler içermesidir; üniversiteler ve basın kapsamlı güvencelere kavuşturulmuştu. Türkiye Cumhuriyeti'nde insan hakları hiçbir zaman 1961 Anayasası'nda olduğu kadar geniş tanımlanmamıştır. Bununla birlikte anayasa, Kemalist elitin 1950'lerdeki muhalefet deneyiminden beslenmişti; kapsamlı hükümlerle hükümeti ve meclisi kontrol altına almayı amaçlamıştı.[72]

71 Ganser, *NATO-Geheimarmeen* 2008, 369 vd. Bu anlamda ayrıca bkz. Öktem, *Angry Nation* 2011, 53, 55, 60.

72 Rumpf, *Einführung in das türkische Recht* 2016, 28; Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 11, 122; Çolak , *Karaoğlan* 2016, 104. – 1961 Anayasası'nın Türkçe metni için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ [18.04.2023].

9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan anayasa referandumunda sadece %60,4 anayasa taslağını onaylamıştır. Yasaklı DP'nin geleneksel kaleleri olan Batı Anadolu ve Karadeniz'de ret oranı özellikle yüksek olduğundan, bu sonuç yeni anayasanın içeriğinin reddinden ziyade, 1960 askeri darbesinin ve özellikle de o dönemde hâlâ devam eden DP'li siyasetçilere yönelik toplu yargılamanın eleştirisi olarak anlaşılabilir.

Darbeden sonra 15 Ekim 1961'deki ilk genel seçimlerde, yeni kurulan AP oyların % 34,8'ini alarak % 36,7'lik oy oranına sahip CHP hemen arkasında yer almıştı. Merkez sağ ve hatta (ordunun İslamcı bir gündemi olduğundan şüphelendiği) daha sağ partiler oyların % 60'ından fazlasını alınca, ordu o kadar hayal kırıklığına uğramıştı ki daha fazla müdahale etmeyi düşünmüştü. Bundan vazgeçmesinin tek nedeni, İsmet İnönü ve dönemin AP lideri Ragıp Gümüşpala'nın, İnönü liderliğinde bir koalisyon kurmayı kabul etmeleriydi. CHP-AP koalisyonu 30 Mayıs 1963'te dağılmış, bunu 1963-1965 yıllarında İnönü liderliğinde kurulan ve her ikisinde de AP'nin yer almadığı kısa ömürlü iki koalisyon izlemişti. İnönü yönetiminde yıllar süren koalisyon hükümetleri CHP'ye zarar vermiş ve itibarını zedelemişti. Parti, reformlar ilan eden ancak bunları asla uygulamayan içi boş reformculuğuyla ün kazanmıştı. CHP de bu itibar kaybı baskısıyla "ortanın soluna" kaymıştı. Bu rota değişikliği, en büyük rakibi olan AP tarafından kasıtlı olarak "ortanın solu, Moskova yolu" şeklinde çarpıtılmıştı ve AP buna karşılık "Ortanın sağındayız, Allah'ın yolundayız" sloganını geliştirmişti.[73]

Ecevit, halkın dindarlığını sosyal ve siyasi ilerlemeyle çelişkili görmeyerek CHP'nin Anadolu halkına olan geleneksel yabancılaşmasını azaltmaya çalışmıştı: "Halk beş vakit namaz kılsa da ilericidir; oruç tutsa da ilericidir".[74] Süleyman Demirel liderliğindeki AP, 1965'te % 52,9 ve 1969'da % 46,6 oy oranıyla, izleyen genel seçimlerin de açık ara galibi olmuştu. Parlamenter sistem işlemişti: 1965'te CHP ağırlıklı bir hükümetten AP hükümetine geçiş sorunsuz gerçekleşmişti; AP de kendi meclis çoğunluğuyla iktidar olmuştu.

DP hükümetinin 1950'lerde tüm ekonomi yönetimini ihmal etmesinin ardından, devlet 1960'larda ekonomik planlama araçlarını yeniden ele almıştı.1961 Anayasası'nın 129. maddesi, Eylül 1960'ta kurulmuş olan Devlet Planlama Teşkilatı'na anayasal statü kazandırmıştır. Bu otorite tarafından hazır-

73 Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 250 d., 377. – 1972'den itibaren CHP daha güçlü bir şekilde "Demokratik Sol" terimini kullanmıştır; bkz. Çolak, *Karaoğlan* 2016, 142-144.

74 Çolak, *Karaoğlan* 2016, 139, burada Bülent Ecevit'e atıfta bulunmaktadır: bkz. *Atatürk ve Devrimcilik*. İstanbul: Tekin Yayınevi 1976, 7 d.

lanacak beş yıllık planların hedefleri şunlar olacaktı: (a) millî gelirde artış, (b) ödemeler dengesi sorunlarının ortadan kaldırılması, (c) ek istihdam yaratılması, (d) daha yüksek düzeyde sosyal adalet ve (e) bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının ortadan kaldırılması. Merkezî bir otorite olarak Planlama Teşkilatı resmen diğer bakanlıkların yanında yer alsa da fiilen onlardan üstündü ve kredilerin tahsisini belirlemişti. Ne var ki, muhafazakâr siyasi güçler bu otoriteye sadece devlet yatırımlarının planlanması sorumluluğunu bırakmayı başardığından, belirlenen hedeflerin sadece bir kısmı gerçekleştirilebilmişti.[75] 1963-1967, 1968-1972 ve 1973-1977 dönemlerini kapsayan beş yıllık planların ardından, 1979-1983 dönemini kapsayan beş yıllık plan 1970'lerin sonundaki iç siyasi çalkantılara takılmıştı.

1960'lı ve 1970'li yılların ekonomi politikası, ithal ikameci sanayileşme projesince belirlenmiştir. İthal ikameci politika, iç piyasayı koruyarak ithalatı mümkün olduğunca sınırlandırmayı ve bunların yerine yerli sanayi ürünlerini koymayı amaçlar. Böylelikle, bir tür kendini idame ettiren sarmal içinde, ulusal ekonominin ithalata olan bağımlılığının giderek azaltılması, yerli üretimin artırılması ve nihayetinde uluslararası rekabet gücü kazanılması hedeflenmişti.[76]

Gerçekten de bu ekonomi politikası imalat sektöründeki üretim ve istihdamda hızlı bir büyüme sağlamıştı. 1963-1977 yılları arasında gayrisafi millî hasıla ortalama % 4,3 oranında artmış ve reel ücretler neredeyse iki katına çıkmıştır. Bazı sanayi sektörlerinde, diğer ülkelere kıyasla çok yüksek gelir elde eden bir tür işçi aristokrasisi ortaya çıkmıştı. 1977 yılında bu ayrıcalıklı sektördeki Türkiyeli işçilerinin ücretleri Güney Kore'dekinin iki katıydı.[77]

Bununla birlikte, Türkiye gibi tarım ürünleri veya tekstil gibi basit malları ihraç etmeye devam eden bir ülke için ithal ikameci politikanın zayıf noktaları da açıktır: İç piyasada düşük rekabetle tanımlanan bu ekonomi politikası, enflasyon ve döviz rezervlerinin aynı anda azalmasıyla daha da kötüleşen bir rekabet gücü kaybına yol açabilir. Türkiye'de 1970'lerden itibaren ithal ikameci politikanın olumsuz yanları, yani aşırı yüksek üretim maliyetleri ve durgunlaşan ihracat, devlet ekonomisini yönetmedeki yetersizlik ve kamu harcamalarının enflasyonist finansmanı ile birleşmiştir.

75 Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 132; Hale, *Modern Turkey* 1981, 141–144; Keyder, *State and Class* 1987, 148; Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 275.

76 1940'lardan bugüne kadar her yıl aralık ayının sonunda okullarda kutlanan "Yerli Malı Haftası" (1983'ten sonra adı Tutum, Yatırım ve Türk Malları Haftası olarak değiştirildi) yüksek orandaki ithalattan dolayı artık anlamını yitirse de yerli üretime olan özlemin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.

77 Keyder, *State and Class* 1987, 151 d., 161; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 95, 112, 251.

Türkiye hiçbir zaman bir "rantçı devlet" olma şansına erişmemiş ya da kaderi onu bundan korumuştur. Arap dünyasındaki millî gelirin büyük bir kısmının tek bir kaynaktan, yani petrol ve gaz ihracatından elde edilen gelirden sağlandığı devletler böyle adlandırılıyor.[78] Öte yandan Türkiye, 1940'ların sonlarından 1970'lere kadar, özellikle ABD'den ve daha sonra işçi dövizlerinden gelen çok sayıda yardım sayesinde bir bakıma "ikinci dereceden" rantçı bir devletti.[79] ABD'nin Marshall Planı ve diğer programlar çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı destek ödemeleri 1960'ların başında toplam dört milyar ABD dolarına ulaşmıştı. 1960-1978 yılları arasında Türkiye'ye yapılan toplam proje ve program yardımları yaklaşık beş buçuk milyar ABD dolarıydı.[80]

1970'lerde Avrupa'da çalışan Türkiyeli işçilerden gelen döviz seviyesi tavan yapmıştı. 1970'lerin ilk yarısında işçi dövizleri, resmî ihracat gelirlerinin %70-95'ine eşdeğerdi ve 1973'te ödemeler dengesinde 1946'dan beri ilk kez bir artıya yol açmıştı. Bu esnada ülke ekonomisi 1973'te petrol fiyatlarının dört katına çıkmasının etkisi altında bocalamaya başlamıştı. Önde gelen Batılı ekonomik güçler kısa sürede petrol ihraç eden devletlerin muazzam kârlarının çoğunu kendi ekonomilerine aktarmayı başarırken, Türkiye'de önceden var olan zayıflıklar açıkça görülmüştü: 1970'lerdeki yüksek işçi dövizleri Türk parasının aşırı değerlenmesine yol açmış ve ülke ekonomisinin ihracat kapasitesini zayıflatmıştır. İthal ikamesi politikası nedeniyle, 1977 yılında tüm ithalat ve ihracatın gayrisafi millî hasıladaki payı sadece % 16 iken, bu oran o dönemde Türkiye'nin de dâhil olduğu "az gelişmiş" ülkelerde ortalama % 48 idi. İhracat sektörünün zayıflığı özellikle dikkat çekiciydi: 1980 yılına kadar sanayi ihracatının gayrisafi millî hasıla içindeki payı % 2'nin altında olmuştur.[81]

1961'deki liberal anayasa, Türkiye toplumundaki farklı katmanlara ve çıkar gruplarına endişelerini dile getirmeleri için yeni fırsatlar vermiştir.[82] Böylece, sendikalara nihayet grev hakkı tanınmıştır. Fakat anayasa olmasaydı bile, toplumun çoğullaşması ve Türkiye'nin ağırlıklı olarak tarımsal bir ülkeden sanayi devletine geçişi karşısında yeni aktörler seslerini yükseltecekti. 1952 yılında Türkiye İşçi

78 Rantiye devletin siyasi doğası Beblawi tarafından (her ne kadar biraz özcü tonlarla da olsa) açıklanmıştır, *Rentier State* 1987.

79 Jeostratejik önemlerinden veya misafir işçilerin dövizlerinden yüksek gelir elde eden ikinci dereceden rantiye devletler hakkında bkz. Schlumberger, *Autoritarismus in der arabischen Welt* 2008, 121.

80 Gunn, *1960 Coup* 2015, 104; Hale, *Modern Turkey* 1981, 240.

81 Hale, *Modern Turkey* 1981, 231; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 112 d.

82 Bkz. Alper, *Jakobenlerden Devrimcilere* 2018, 1960'larda kendisini başlangıçta CHP ve ordunun müttefiki olarak gören, ancak 1970'e gelindiğinde en radikal sol fraksiyonları çoktan silahlı mücadele yolunu seçen öğrenci kitlesinin radikalleşmesini canlı bir şekilde anlatıyor.

Sendikaları Konfederasyonu, Türk-İş, kurulması mümkün olmuştu; bu örgüt bugün de varlığını sürdürmekte ve çatısı altında çok sayıda sendikayı bir araya getirmektedir. Türk-İş Şubat 1964'te kendisini siyasi olarak tarafsız ilan etti ve o tarihten itibaren, Mart 1965'te Zonguldak'ta madenlerde çalışan yaklaşık kırk beş bin madencinin kötü çalışma koşullarına karşı başlattığı grev gibi siyasi içerikli grevleri desteklemek istememişti. 1967 yılında, Türk-İş'in mücadele azmi eksikliğine karşı bir protesto olarak, sendika aktivistleri açıkça daha solda yer alan Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, DİSK'i kurdular.[83]

Aydınlar, Yön (1961-1967) veya Ant (1967-1971) gibi dönemin önde gelen sol dergilerinde Batı'nın siyasi ve ekonomik hegemonyacılığının yanı sıra büyük toprak sahiplerine ve şehirlerdeki üst orta sınıfa da karşı çıkan bir "yeni devletçilik" propagandası yapmaya başlamıştı. Bu "Türk sosyalizmi" aslında pek de devrimci değildi ama dönemin İngiliz İşçi Partisi'ne benzeyen sol kanat sosyal demokrasi görüşleriyle birçok benzerlik göstermekteydi. Bunlar arasında kilit endüstrilerin kamulaştırılması, ulusal zenginliğin adil dağılımı, işçilerin parlamenter demokraside yeterli düzeyde temsil edilmesi ve işçilerin işverenlere karşı korunması gibi talepler yer almıştır.[84]

1960'ların sonları, 1970'lerdeki şiddetli çatışmaların habercisidir. 16 Şubat 1969'da ABD Altıncı Filosu'nun İstanbul ziyaretini protesto eden göstericiler "Bağımsız Türkiye" sloganları atmıştı. Karşı göstericiler "Müslüman Türkiye" sloganı atmakla yetinmeyip saldırıya geçmişti. "Kanlı Pazar" olarak bilinen o günde, iki kişi öldürülmüş ve iki yüz kişi yaralanmıştı. 15 ve 16 Haziran 1970 tarihlerinde İstanbul ve Kocaeli'de yapılan genel grev hükümet tarafından devrim hazırlığı olarak görülmüştü. Hükümet sıkıyönetim ilan etti ve tüm iletişimi keserek ordunun yardımıyla grevi kırmayı başarmıştı.

1971'e gelindiğinde ülke kötü bir durumdaydı: üniversiteler artık çalışmıyordu. Latin Amerika'daki şehir gerillalarını taklit eden öğrenci grupları bankaları basıyor, Türkiye'de çalışan ABD temsilcilerini kaçırıyordu. Başbakan Demirel defalarca 1961 Anayasası'nın araçlarıyla ülkenin yönetilemeyeceğine işaret etmişti; bu esnada kendi partisi üzerindeki kontrolü de kaybetmişti. Çok çeşitli akımların bir araya gelmesiyle oluşan AP, iç gerilimler nedeniyle parçalanmıştı: İçerideki gruplardan biri kendisini milliyetçi-mukaddesatçı olarak görmekteydi.[85] Selçuklu tarihi uzmanı ve bu milliyetçi-mukaddesatçı akımın lideri Os-

83 Mello, *Radicalization and/or Reformism in Working Class Politics* 2020, 100–103.

84 Landau, *Radical Politics* 1974, 55 d.; Aydın/Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* 2015, 108-10.

85 *Mukaddesatçı*lar bu terimi İslamcı pozisyonlarla olan çok açık bağlantıyı açıkça belirtmemek için icat etmiş görünmektedir; bkz. Landau, *Radical Politics* 1974, 189, dipnot 115.

man Turan (1914-1978) 1967'de AP'den ihraç edilmişti. 1970 yılında Ferruh Bozbeyli (1927-2019) ve diğer kırk milletvekili AP'den ayrılarak "Demokratik Parti"yi kurmuştur. 1950'lerdeki Demokrat Parti'yle (DP) neredeyse aynı ismi alarak, onun geleneğini takip ettiğini iddia etmişlerdi. Ancak özünde, kendilerini Demirel'in modernleşme politikalarının kaybedenleri olarak gören toprak sahiplerini ve taşra eşrafını bir araya getirmişti. Demokratik Parti'nin ayrılmasıyla Demirel meclisteki çoğunluğu kaybetmiş, hareket edemez hâle gelmiş ve Mart 1971'de ordu yeniden müdahale edene kadar manevralarla yoluna devam etmiştir.

Askerî-teknokratik Ara Dönem

12 Mart 1971'de ordu, dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a (1966-1973) ve her iki meclisin başkanlarına bir muhtıra vermişti ve bu saat 13.00'te radyodan okunmuştu. Muhtıranın ana teması, 1961 Anayasası'nda belirlenen hedeflere ulaşılamamış olmasıydı. Ordu, anarşi ve toplumsal huzursuzluğa son verecek ve 1961 Anayasası'nın öngördüğü reformları hayata geçirecek güçlü ve güvenilir bir hükümetin işbaşına gelmemesi hâlinde geniş çaplı bir müdahale tehdidinde bulunmuştu. Demirel ordunun beklentilerine uyarak istifa etmişti.

Sonraki iki buçuk yıl, her ikisi de CHP'nin sağ kanat üyeleri olan Nihat Erim ve Ferit Melen (1906-1988) ile Merkez Bankası'nın eski üst düzey yetkililerinden Naim Talu (1919-1998) yönetiminde bir dizi teknokrat hükümete sahne olmuştu. Ordu, 1973 baharında ya iktidarı doğrudan ele geçirmesi ya da geri çekilmesi gerektiğinin farkına vardığında, savunmacı seçeneği tercih etmişti. Dahası, 1973'ün ortalarına gelindiğinde hedeflerine kısmen de olsa ulaşmıştı: 1971 ve 1973'teki iki değişiklik anayasaya büyük ölçüde müdahale etmişti: Medeni haklar, mahkemelerin bu konudaki denetim haklarının azaltılmasıyla bağlantılı olarak sınırlandırılmıştı. Üniversitelerin ve sendikaların özgürlükleri kısıtlanmıştı. Buna ek olarak, yürütme güçlendirilmiş: yeni "kanun hükmünde kararname" organı, hükümetin meclisten daha bağımsız ve daha etkili bir şekilde çalışmasını mümkün kılmayı amaçlamıştı.[86]

1971 ültimatomunun nedeni açıkça, orduda Başbakan Demirel'in kontrolü kaybettiği izleniminin hâkim olmasıydı. Dahası, güç kullanarak hükümetin hatalarının sorumluluğunu üstlenmek ve böylelikle kendilerine zarar vermek istememişlerdir. Eski General Cemal Madanoğlu'nun (1907-1993) liderliğin-

86 Jenkins, *Political Islam* 2008, 131; Hale, *Modern Turkey* 1981, 119 d.; Rumpf, *Introduction to Turkish Law* 2016, 29.

deki bir sol fraksiyonun darbe planlarının ortaya çıkması da bir başka itici güç olmuştu. 12 Mart 1971 müdahalesinin hemen ardından sol görüşlü subaylar tasfiye edilmişti. Buna karşılık, dış politika kaygıları doğrudan askerî yönetimin kurulmasının önünde dolaylı bir engel olarak görülmüştü: Türkiye'nin Yunanistan (1967-1974) veya Pakistan (1969-1971) gibi askerî diktatörlüklerle aynı kefeye konulmasından korkulmuştu.[87]

Ordu açısından, 1971'deki bu müdahalede düşman açıkça radikal sol hareketti. Muhtıranın yayımlandığı gün savcılar, 20 Temmuz 1971'de Anayasa Mahkemesi tarafından yasaklanan Türkiye İşçi Partisi (TİP) hakkında dava açmıştı. Basın taciz edilmişti. Yaşar Kemal (1923-2015) ve Fakir Baykurt (1929-1999) gibi yazarlar, Çetin Altan (1927-2015) ve İlhan Selçuk (1925-2010) gibi entelektüel yayıncılar tutuklanmıştı; radikal sağcı yayın organlarına ise dokunulmamıştı. Tutuklananların birçoğuna, açıkça siyasete katılmaktan caydırma amacıyla, işkence yapılmıştı.[88]

Müdahalenin sonucu kasvetli olmuştur: Ordu, iktidarı açıkça ele geçirme ya da yakın zamanda iadesine karar verme konusunda gönülsüz kalmıştı. Türkiye toplumundaki ordunun liberal-demokratik güçlerin yanında olduğu algısı, 1971 müdahalesi sonucunda uçup gitmişti. 1971-1973 yılları arasında ordunun edindiği tecrübe, gelecekte yarı yolda bırakan her türlü müdahaleden kaçınılması gerektiği yönünde olmuştu.[89]

1971 müdahalesi, 1960 ve 1980'deki iki askerî darbe arasında yer alır ve 1960 ve 1980'de olduğu gibi bir dönüm noktasından ziyade, 1970'lerin hayal bile edilemeyecek boyutlara ulaşacak, derin siyasi kutuplaşmasına yol açan bir kilometre taşı olarak anlaşılmalıdır.

Siyasi Sistemin Raydan Çıkması ve Şiddet Dalgası

1970'li yılların siyasi istikrarsızlığı, parti yapılarının parçalanmasıyla ilgilidir.[90] 1971'de başlayan sol kanattaki güçlerin bastırılması, yasal parlamenter ve parlamento dışı solun gerilemesine yol açmıştı. Fakat hepsinden önemlisi, ülkeyi felç eden yaygın şiddetti. Sağcı ve solcu eylemciler arasında 16 Şubat 1969'da İstan-

87 Lord, *Religious Politics* 2019, 228; Keyder, *Social Change and Political Mobilization* 2020, 27; Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 192.

88 Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 151.

89 Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 211. 12 Mart darbesiyle ilgili emekli tuğamiral Vedii Bilget'in anıları dönemin ordu-siyaset ilişkisine ışık tutmaktadır: bkz. Bilget, *Girdap, Türkiye'nin Sorunları Üzerine İnceleme* 2002.

90 Kaynar'ın bu dönemi siyasetten devlete, spordan müziğe farklı başlıklar altında kapsamlı bir şekilde ele aldığı derleme için bkz. Kaynar, *Türkiye'nin 70'li Yılları* 2020.

bul'da yaşanan ve iki kişinin ölümüyle sonuçlanan çatışma, "Kanlı Pazar" olarak tarihe geçecek kadar olağanüstü bir vahşet olarak algılanmaya devam ederken, 1970'lerde ardı arkası kesilmeyen ve öngörülemeyen şiddet eylemlerine karşı mecburi bir "kanıksama" başlamıştı.[91] 1980 yazında, takip edilmesi neredeyse imkânsız hâle gelen saldırılar ve suikastlar, dayak ve silahlı saldırılar her gün en az yirmi can almaktaydı. Buna karşın, radikal sağ ve radikal sol arasında ikiye bölünmüş bir ülke imgesi doğru değildir: toplumun çoğunun çatışmalarla hiçbir ilgisi yoktu ve buna rağmen çatışmalardan tüm toplum zarar görmüştü. Dahası, milliyetçi sağcı MHP liderliğindeki radikal sağ, özellikle 1970'lerin ikinci yarısında, açık bir şekilde şiddetin arkasındaki tetikleyici unsur olmuştu.

Ekim 1973 seçimleri – ordunun çekilmesinden sonraki ilk seçimler – CHP'nin Ecevit'in savunduğu merkezin soluna doğru yeni yöneliminin başarılı olup olmayacağının bir testi olarak görülmekteydi. CHP'nin oylarının büyük bir bölümünü daha önce kalesi olan ülkenin "geri kalmış" bölgelerinden değil de sanayi kentlerinden alması, kentlerdeki işçilerin ve gecekondulardaki göçmenlerin artık CHP'yi desteklediğini göstermişti. CHP 1973 seçimlerini % 33,3 ve 1977 seçimlerini % 41,4 gibi yüksek bir oranla (ancak toplam 450 milletvekilliğinden sadece 213'ünü alarak) kazanmıştı. Dolayısıyla tek başına yönetebilme hedefine ulaşamamıştı. Ecevit de istikrarlı hükümetler kurmayı ya da yönetmeyi başaramamıştı. 1961'de kabul edilen anayasanın getirdiği nispi temsil sistemi hükümet kurmayı zorlaştırmıştı. Ayrıca Ecevit ile Demirel arasında kişisel bir husumet vardı. İki büyük parti olan AP ve CHP'nin % 70'in üzerinde oy almasıyla büyük bir koalisyon her an mümkün olabilirdi.[92] Gelgelelim Ecevit, 26 Ocak 1974'te taktik nedenlerden dolayı İslamcı Millî Selamet Partisi (MSP) ile koalisyona girmişti. Buna kişisel varsayımlar ve yanlış hesaplamalar da eklenmiştir. Türkiye'nin 1974 yazında Kıbrıs'a yaptığı başarılı müdahalenin sorumlusu olan Kıbrıs Fatihi ve ülkenin ulusal çıkarlarının savunucusu olarak sandıkta açık bir zafer kazanmayı uman Ecevit, Eylül 1974'te seçim nedeniyle istifa etmişti.[93] Ne var ki yeni bir seçim yapılmamış ve aylarca süren müzakerelerin ardından Süleyman Demirel hükümetin başına geçmişti. Bu tarihten itibaren Demirel, 31 Mart 1975'ten 22 Haziran 1977'ye kadar İslamcı MSP ve MHP ile birlikte ilk "Milliyetçi Cephe Hükûmeti"ne liderlik etmişti. Bunu 21 Temmuz 1977'den 15 Ocak 1978'e kadar süren ikinci ve kısa ömürlü Milliyetçi Cephe hükümeti izlemişti. Bu iki hükümet ülkenin siyasi kültürüne zarar vermişti: Koalisyonun

91 Aydın/Taşkın, *1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi* 2015, 163-167.

92 Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 159 f., 167.

93 "Kıbrıs fatihi" terimi hakkında bkz. Çolak, *Karaoğlan* 2016, 171.

küçük ortakları MSP ve MHP, oy oranlarının çok üzerinde bakanlık makamlarında temsil edilmişlerdi.[94] Her iki parti de, ama özellikle MHP, bu süreyi, başında bulundukları bakanlıkları hükümet ve meclis dışında kendi siyasi faaliyetlerinin kalesi hâline getirmek için kullanmıştı. Ecevit, 15 Ocak 1978'den 12 Kasım 1979'a kadar AP'den ayrılan bazı milletvekilleriyle bir kez daha ittifak yaparak hükümeti yönetmiş, ancak ne ekonomik ne de siyasi düzeyde kendisine bağlanan umutları yerine getirebilmişti.[95] Demirel, 12 Kasım 1979'da başbakan olarak yeniden hükümetin başına geçmişti. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün (1903-1987, 1973-1980 arası görevde) görev süresi Nisan 1980'de sona erdiğinde, taraflar halef konusunda anlaşamamıştı. Yüzden fazla seçim turu sonuçsuz kalmıştı.

1979 yılına gelindiğinde Türkiye ekonomisi karaya oturmuştu: Hükümet, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren lirada yaşanan hızlı düşüşe, Haziran 1979'da % 78 ve Ocak 1980'de % 48 olmak üzere iki ciddi devalüasyonla müdahale etmek zorunda kalmıştı. Ancak bu iki ciddi indirimle resmî lira kuru, Mart 1979'da liranın iki kat daha düşük işlem gördüğü karaborsadaki reel oranlarla yeniden eşitlenmişti.[96] Kasım 1979'dan beri görevde olan Süleyman Demirel başbakanlığındaki hükümetçe alınan önlemler arasında sadece devalüasyon değil, aynı zamanda fiyat kontrollerinin kaldırılması, kamu sektörü açığının azaltılması ve iç piyasadaki faiz oranlarının serbest bırakılması gibi daha geniş kapsamlı planlar da yer almıştır. Bunlar, 1980'lerden itibaren ülkenin ekonomi politikasını şekillendirecek olan "neoliberalizm" politikasının da ilk habercileriydi.

Ülkenin istikrarı için daha da büyük bir yük hâline gelen, parlamento dışı çatışmaların radikalleşmesidir. 1970lerde, siyasi hedeflerini silahlı mücadele yoluyla gerçekleştirmeyi misyon edinen radikal sol örgütler kurulmuştu. 1965 gibi erken bir tarihte Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu (Dev-Genç) kurulmuştu. 1971'de yasaklanan Dev Genç'in amacı emperyalizme karşı devrimci mücadelede köylülere destek olmaktı.[97] Bunu, Deniz Gezmiş'in (1947-1972) liderliğindeki "Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu" (THKO), Mahir Çayan (1945-1972) önderliğindeki "Türkiye Halk Kurtuluş Partisi – Cephe" (THKP-C) ve Doğu Perinçek (d. 1942) yönetimindeki "Türkiye İhtilalci İşçi-Köylü

94 Milliyetçi Cephe'nin ilk hükümetinde MHP mecliste sadece üç milletvekili ile üç bakanlık kazanabilmiştir; bkz. Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 50.

95 1978-79 yılları arasında Ecevit yönetimindeki CHP hükümeti için bkz. Atay, *Kriz Kıskacındaki Türk Siyaseti* 2007

96 Hale, *Modern Turkey* 1981, 237 d.

97 Landau, *Radical Politics* 1974, 39 d.

Partisi"nden ayrılan, İbrahim Kaypakkaya'nın (1943-1973) "Türkiye Komünist Partisi/ Marksist-Leninist"i (TKP-ML), takip etmişti.[98] Gezmiş, Çayan ve Kaypakkaya'nın erken ve yakın ölüm tarihleri (1972 ve 1973), bu örgütlerin devlet organları tarafından çok hızlı bir şekilde çökertildiğinin bir göstergesidir. Muhtemelen, destekçi çevreleri az olduğundan kısa ömürlü olmuşlardı: sol, gösteriler için on binlerce insanı sokaklara dökebilirdi, fakat aktif radikal sol militanların sayısı hiçbir zaman birkaç bini, belki de sadece birkaç yüzü geçmemişti.[99]

Öte yandan radikal sağ, başlangıçtan itibaren daha büyük bir ideolojik birliğe sahip olmuştu – dünyayı yorumlama konusundaki sınırlı çabaları göz önüne alındığında büyük bir başarı değildir bu – ve çok daha geniş bir aktivist çevresine sahipti; dahası, devlet aygıtında ve muhtemelen orduda çok çeşitli sempatizanların desteğine güvenebilmişlerdi. MHP, 1975-1978 yılları arasındaki iki milliyetçi cephe hükümetinde yer almasını ve İçişleri Bakanlığı üzerindeki kontrolünü, sırdaşlarını devlet aygıtına yerleştirmek ve sağcı radikal şiddet eylemlerini örtbas etmek için kullanmıştı. Zaten 1950'lerden beri aşırı milliyetçi sağ, komünistlerle mücadele sloganı altında örgütlenmişti. 1965'te AP'nin iktidara gelmesiyle yarı resmî statü kazanan "Komünizmle Mücadele Dernekleri" büyük şehirlerden Anadolu'ya yayılmıştı. 1968 yılına gelindiğinde hareketin yüz kırk şubesi vardı. "Bozkurtlar" 1960'ların ortalarından itibaren bu derneklerden çıkmıştır.[100]

"Sağ" ve "sol" arasındaki karşıtlık başka karşıtlıkları temsil etmekte ya da onlardan beslenmekteydi: Türk'e karşı Kürt, Sünni'ye karşı Alevi, muhafazakâra karşı laik, esnaf ve tüccara karşı kent proletaryası.[101] Böylece radikal sağ, siyasi muhalifleri suçlamak için "üç K"dan dem vurmaya başlamıştı: Kürt-Komünist-Kızılbaş (yani Alevi). Fakat bu sadece ideoloji ve kimlik meselesi olmamıştır. Sosyal ve ekonomik koşullar, özellikle de gençlerin büyük şehirlerdeki gecekondulara pek entegre olamamaları, çatışmanın ve şiddet kullanma isteğinin güçlü bir motoruydu. Gecekondu sakinleri için 1970'lerdeki ekonomik kriz, yukarı doğru toplumsal hareket fikirlerinin gerçekleşemeyeceği ya da en azından o kadar kolay gerçekleşemeyeceği anlamına gelmişlti. Dahası, 12 Mart 1971 müdahalesinden sonra devlet gecekondulara karşı daha az tolerans gösteriyordu, hatta bir kısmı yıkılmıştı. Bu mahallelerdeki yaşam koşullarının körüklediği kutuplaş-

98 Deniz Gezmiş'in mektuplarını da içeren belgesel niteliğindeki bir çalışma için bkz. Feyizoğlu, *Deniz: Bir İsyancının İzleri* 1992,

99 Bkz. Kürkçü, *Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi* 2007, 496, silahlı mücadeleye hazır sadece "100 ila 150 militandan" söz etmektedir.

100 Landau, *Radical Politics* 1974, 203f.; Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 46-48; Bora, *Narrating the Enemy* 2020, 149.

101 McDowall, *Modern History of the Kurds* 2004, 414.

ma, radikalleşen şiddet olarak gecekondulara da yansımıştı. Mahalleler kendilerini korumak için, eskisinden çok daha fazla aidiyetlerine göre örgütlenmişti. Bu durum büyük şehirlerde daha büyük Alevi mahallelerinin ortaya çıkmasına yol açmış ve bu mahalleler kendilerini siyasi manzarada açıkça solda konumlandırmıştı. Politikleşmiş toplumda ve damgalanmaları göz önüne alındığında, Alevilerin sola yaslanmaktan başka seçenekleri yoktu.[102]

Şiddet olağan bir hâldi ve her yerde patlak verebilirdi. Sadece bir örnek vermek gerekirse, 13 Ocak 1977 tarihli Cumhuriyet gazetesi, – tabiri caizse – eğitim kurumlarında sağ-sol çatışması başlığı altında şu olayları sıralar: Bingöl'ün Karlıova ilçesinde bir lisede çıkan çatışmanın ardından on üç lise öğrencisi tutuklandı; Erzurum'daki Atatürk Üniversitesi bir öğrencinin ölümünün ardından süresiz olarak kapatıldı; Manisa Lisesi'nin girişinde dinamit patlatıldı; Aydın'daki Öğretmen Yetiştirme Enstitüsünde öğretmenlere sopalarla saldırıldı; Ankara'daki Başkent Gazetecilik Yüksekokulunda kavga çıktı.

Suikastlar yaygınlaşmaya başlamıştı. 1971'deki askerî müdahalenin ardından başbakan olan Nihat Erim, 19 Temmuz 1980'de İstanbul'da bir deniz kulübünden çıkarken uğradığı saldırıda öldürülmüştü. Üç gün sonra, Erim'in cenaze töreninin yapıldığı gün, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) eski başkanı Kemal Türkler (d. 1926), anlaşıldığı kadarıyla misilleme amacıyla düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştü.

Şiddet sadece siyasi duyarlılığın bir göstergesi değildi, provokasyon amaçlıydı ve neredeyse sadece radikal sağdan gelmekteydi.[103] İstanbul'un merkezi Taksim Meydanı'nda 1 Mayıs 1977'de yapılan gösteriler sırasında kimliği belirsiz silahlı kişiler göstericilerin üzerine ateş açmıştı. Polisin acil durum sirenlerini çalması ve meydana çıkan ana yolları kapatmasıyla, kitlesel bir panik yaşanmıştı. İki kişi kurşunlanarak öldürülmüş, ancak otuz dört kişi ezilerek hayatını kaybetmişti.[104] 17 Nisan 1978 tarihinde, koyu bir komünist karşıtı olan AP Milletvekili Hamid Fendoğlu, gelini ve iki torunuyla birlikte bir bombalı paketle öldürülmüştü. Bombanın İstanbul yakınlarındaki Ulusal Nükleer Araştırma Merkezi'nden – o zamanlar MHP'nin kontrolünde olan bir tesisten – gönderildiği ancak yıllar sonra anlaşılmıştı.

---

102 Erman, *Liberated Neighborhoods* 2020, 187, 206.

103 Bkz. Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 51, 71-77'ye göre, 1978'den bu yana MHP ve çok sayıda alt örgütünün amacı toplumu terörize etmek olmuştur.

104 Gourisse, *Violence politique en Turquie* 2014, 265; Birand, *Generals' Coup* 1987, 149; Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 169.

Fendoğlu'na yapılan saldırı, Malatya'da Alevi karşıtı ayaklanmalara yol açmış ve bu ayaklanmalar hızla Erzurum ve Kahramanmaraş gibi diğer illere de yayılmıştı.[105] Kahramanmaraş'ta da 19 Aralık 1978'de sağcı milliyetçi olduğu düşünülen bir sinemaya düzenlenen bombalı saldırıyı, 22-24 Aralık tarihleri arasında Alevilere karşı düzenlenen bir katliam izlemişti. 250 kilometre ötedeki Kayseri'den gelen askerî birlikler olayları ancak durdurabilmişti. Çıkan olaylarda en az yüz on bir kişi ölmüş ve binden fazla kişi yaralanmıştı. Ertesi gün, 25 Aralık 1978'de, Kahramanmaraş'taki olayların yarattığı etkiyle Meclis, doğudaki on üç ilde olağanüstü hâl ilan edilmesine karar vermişti.[106]

Polis ve istihbarat operasyonları sabote edildiğinden ve devletin eylemlerine ilişkin haberler hedeflenen kişilere sızdırıldığından devlet çaresiz kalmıştı. Mehmet Ali Ağca'yı (d. 1958) çevreleyen aşılmaz çalılığa bakmak yeterlidir. Ağca, dünya kamuoyunda 1981 yılında Papa II. John Paul'a suikast girişiminde bulunan kişi olarak tanınıyor. 1 Şubat 1979'da, *Milliyet* gazetesinin editörü Abdi İpekçi'ye suikast düzenlemişti. Ağca yakalanmış, ancak bazı gardiyanların yardımıyla İstanbul yakınlarındaki yüksek güvenlikli bir cezaevinden kaçmayı başarmıştı.[107]

1970'lerde Türkiye'de sol ve sağ şiddeti arasında temel bir fark vardır: solcu militanlar işçileri devrime yöneltmek istiyordu; radikal sağ ise daha fazla güç, devlet organlarından gizli destek ve çok daha iyi bir altyapı ile kargaşa çıkarmaya ve moral bozmaya dayanıyordu. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da radikal sağcı güçlerin kışkırttığı ayaklanmalar, ancak bölge dışından gönderilen askerî birlikler müdahale ederse durdurulabiliyordu. Yerel güvenlik güçlerinin bu olaylardaki pasifliği, hatta gönüllü rızası gayet açıktı. Kriz ülkeyi giderek daha derin bir şiddet ve ayrışma girdabına sürüklerken, geriye dönüp bakıldığında 12 Eylül 1980 darbesiyle ilgili şaşırtıcı olan şey, "gerçekleşmiş olması değil, gerçekleşmesinin bu kadar zaman almış olmasıdır."[108] Dolayısıyla, Türkiye'de 12 Eylül

105 Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 84, 28 d.; Birand, *Generals' Coup* 1987, 37.

106 Gourisse, *Violence politique en Turquie* 2014, 281-297. Aydın/Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* 2015, 299-300. Bkz. Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 74, Kahramanmaraş'taki "dozunu aşan" katliamların açık sorumlusu olarak MHP'nin üzerine yıkıldığına ve ordunun MHP'den uzaklaşmasına yol açtığına işaret etmektedir.

107 Birand, *Generals' Coup* 1987, 49, 51, 56. Ayrıca Mumcu'nun araştırmasına bakınız, *Papa - Mafya - Ağca* 1984.

108 Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 232.

1980'de yapılan darbenin, dünyadaki çığır açıcı 1979 senesi başlığı altında yer almaması, tarihin gariplikleri sayesindedir.[109]

1980 Darbesi

1978'in sonunda ordu, müdahalenin kaçınılmaz hâle geldiğine çoktan ikna olmuştu. Buna karşın, önde gelen subaylar bekleyip görmek istemişlerdi. Politikacılar kendilerini öyle gözden düşürmeliydiler ki, hiç kimse askerî müdahalenin haklılığından şüphe duymamalıydı. Daha önceki 1960 ve 1971 müdahalelerinin aksine, 1980 darbesi dikkatle planlanmıştı ve açık hedefleri vardı.[110] Hiyerarşiye sıkı sıkıya bağlıydı; darbenin liderleri ile silahlı kuvvetlerin komutanları arasında hiçbir boşluk yoktu. Ordunun iktidarı ele geçirmesi tamamlanmıştı ve iktidarın siyasetçilere devri ancak kademeli olarak ve ayrıntısıyla tanımlanmış adımlar hâlinde gerçekleşmişti.

Ordu, 12 Eylül sabahı erken saatlerde başkent Ankara'dakî ve ülke genelindeki tüm merkezî noktaları ve kurumları işgal etmişti. Türkiye'nin diğer tüm büyük şehirleri gibi Ankara da garnizonlar ve askerî tesislerle çevrili olduğu için askerî birliklerin fazla uzağa gitmesine gerek yoktu. Ülkenin önde gelen siyasetçileri sabah saatlerinde tutuklanmıştı. Genelkurmay Başkanı ve darbecilerin lideri Kenan Evren (1917-2015) darbe günü yaptığı bir konuşmada ülkenin içinde bulunduğu durumdan siyasetçileri sorumlu tutmuştu. Sorumsuzca hareket ederek, tüm siyasi sistemin çökmesine neden olmuşlardı.[111]

Takip eden aylarda askerî rejimin aldığı önlemler son derece sert olmuştu: 650 bin kişi gözaltına alınmıştı, 1.683.000 ceza davası açılmıştı, 517 kişi ölüm cezasına çarptırılmıştı ve bunlardan 49'unun cezası infaz edilmişti. 30 bin kişi siyasi görüşleri nedeniyle işten atılmıştı. 1987 yılına gelindiğinde 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarılmış ve 300 bin kişinin pasaportu iptal edilmişti. Karakollarda ve cezaevlerinde işkence serbest bırakılmış; darbeyi izleyen ilk yıllarda en az 171 kişi işkencede ölmüştü.[112]

Ordu 1960, 1971 ve 1980 yıllarında siyasi sistemdeki sapmalara atıfta bulunarak müdahalede bulunmuştu. Ekonomik alanda da bir raydan çıkma ya-

109 Bkz. örneğin Bösch, *Zeitenwende* 2019, diğerlerinin yanı sıra İran, Afganistan ve "ikinci petrol krizi" ile ilgili bölümler; Lesch, *1979* 2001, Şubat ayında İran'daki devrime, Mart ayında Mısır-İsrail barış anlaşmasına ve Aralık 1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline odaklanmaktadır.

110 Birand, *Generals' Coup* 1987, 39, 96; Jenkins, *Context and Circumstance* 2001, 38.

111 Birand, *Generals' Coup* 1987, 190 d.

112 Eligür, *Mobilization of Political Islam* 2010, 90; Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 317; Jenkins, *Political Islam* 2008, 141.

şandığı söylenebilirdi. Ekonomik kalkınma ile ordunun müdahaleleri arasında çarpıcı bir ilişki vardır: 1958'de Türk lirası karaborsada dolar karşısında resmî döviz kuruna göre beş kat daha düşüktür. Ağustos 1958'de hükümet tüm uluslararası mali işlemleri durdurmak zorunda kalmıştı. Uluslararası Para Fonu'nun baskısı altında, ithalatın kolaylaştırılması, ihracat politikasındaki değişiklikler, fiyat kontrollerinin kaldırılması, kamu iktisadi teşebbüsleri tarafından üretilen ürünlere daha yüksek fiyatlar verilmesi ve kamu borcunun yeniden yapılandırılması gibi diğer önlemlerle birlikte, aynı yıl lira yüksek oranda (dolar karşısında 1:2.80'den 1:9'a) devalüe edilmişti. Bu sert yeniden yapılandırma politikalarının bir sonucu olarak 1961 yılına kadar süren bir durgunluk ortaya çıkmıştı. Daha az açık olmakla birlikte, 1971 müdahalesinde bu bağlantı yine de görülebilir. 1960-1971 yılları arasında sendikalı sektörde ücretler yılda % 5 ila 7 oranında artarken, 1971-1973 müdahalesinden sonra onda bir oranında düşmüştür. 1978'den itibaren Türkiye ciddi bir ödeme krizine girmişti. Uluslararası Para Fonu, desteğinin karşılığında ağır koşullar öne sürdü: bir istikrar programının uygulanması, devlet sübvansiyonlarında ciddi kesintiler, ithalat ve ihracat kontrollerinin kaldırılması. Bunun sonucunda, 1977-1987 döneminde reel ücretler % 34 oranında düşmüştü.[113]

Ordunun müdahaleleri ve sert ekonomi politikaları ile özellikle emek gelirlerindeki çöküşler arasındaki bu çarpıcı paralellik bize ne anlatıyor? Bu soruya, siniklik derecesi artan bir bakış açısıyla, üç cevap verilebilir: İlk varsayım ordunun, bariz ekonomik zayıflığın siyasi istikrarsızlığı artırabileceğinden endişe ettiği ve bu nedenle mümkün olduğunca çabuk müdahale edilmesi gerektiği olabilir. Diğer iki seçenek daha makuldür, yani, ordunun kapitalist ekonomik düzen anlamında düzenli koşullara doğrudan ilgisi ya da üçüncü olarak, ordunun uluslararası sermaye çıkarlarının yürütme kolu olması. Sonuç itibarıyla, çok naif olacağı için birinci yoruma ve Türkiye'deki siyasi koşulların ve gelişmelerin nihayetinde yalnızca dışarıdan kontrol edildiğini varsaydığı için üçüncü yoruma karşı pek çok argüman bulunmaktadır. 1980'den sonra yeni bir dönem başlatmak isteyen ordunun gücünün boyutu ve kendi imajı bile buna karşı çıkmaktadır. Gerçekten de yeni bir çağ olacaktır. Ancak bu yeni çağı, ordudan başkaları şekillendirilecektir.

113 Hale, *Modern Turkey* 1981, 106 d.; Keyder, *State and Class* 1987, 160; Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 120.

4
İSLAMİ MUHAFAZAKÂRLIĞIN VAATLERİ (1980-2013)

İslami muhafazakârlığın "vaatlerinden" iki anlamda söz edilebilir: Bir yandan – olabildiğince genel bir şekilde ifade etmek gerekirse – "İslam" 1980'lerden itibaren İslam dünyasında (Müslüman diasporası da dâhil olmak üzere) kamusal görünürlük kazanmış ve kendi siyasi eylemlerini meşrulaştırmak için kullanılmıştı, öte yandan, esasen İslam'a yabancı olan aktörler "ılımlı İslam"ın ne kadar faydalı olabileceğini fark ettiklerini düşünmüştü. Ordu, İslami muhafazakârlığı, radikal sol hareketi kurutmayı vaat eden bir sosyal ve siyasi ılımlılık aracı olarak görmüştü. Ülkeye 1980'den 1983'e kadar hâkim olan askerî cunta, ılımlı İslamcıları (elbette, 1979'dan beri İran'da yönetimde olanları değil) İslam dünyasında komünizme karşı etkili bir panzehir olarak değerlendiren akıl hocası ABD'nin onayını da almıştı.[1] Şubat 1979'da Şah'ın devrilmesi, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması ve Sovyetler'in Afganistan'ı işgali Orta Doğu'daki güç dengelerini değiştirmiş ve Türkiye'yi Batı'nın gözünde daha da önemli hâle getirmiştir: Türkiye, Batı'ya bağlı bir devlet olarak kalmalı ve aynı zamanda İslam dünyasında daha fazla ağırlık kazanmalıydı.[2]

Ilımlı olmayan hareketler dahi, memnuniyetle karşılanan müttefikler olarak görülmüştü. Akla, Aralık 1979'daki Sovyet işgalinden sonra Afganistan'daki mücahitlere verilen Batı desteği ya da *Front Islamique du Salut* adıyla İslamcılığın kontrollü yükselişine dair planı hızla suya düşen Cezayir Cumhurbaşkanı Şadli Bencedid (1979-1992) geliyor.[3] Türkiye için de İslami muhafazakârlığın potansiyelini kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isteyen ordunun, gelişen İslamcı hareketin gücü karşısında ezildiği söylenebilir.

1980'lerin Türkiye'sinde, bir yandan Soğuk Savaş'ın siyasi düzen kalıpları hâlâ etkiliyken, diğer yandan ülke kendini yeniden şekillendirmeye başlamış-

1 Westad, *Cold War* 2018, 472, 531.

2 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 178; Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 150-153.

3 Willis, *Islamist Challenge in Algeria* 1996, 111-116.

tı bile. Avrupa ölçeğinde, Türkiye böylece bir tür öncü hâline gelmekteydi: 1990'larda Doğu Avrupa'nın post-sosyalist devletlerinin yaşadığı dramatik değişimler, Küresel Güney'de (*Global South*) ve Türkiye'de daha önce meydana gelmişti.[4] 1980'lerde Türkiye, Müslüman dindarlığı söylemleri eşliğinde neoliberalizm politikasına yönelir. İngiliz "Thatcherizmi" (Margaret Thatcher 1979-1990 yılları arasında İngiltere başbakanı) ile aynı dönemde Türkiye toplumu da piyasa etkinliği rejimine maruz bırakılmıştı. İslam dünyasının geri kalanıyla ittifak hâlindeki Türkiye, İslam'ı kendi kişiliğinin ve toplumunun birincil özelliği olarak ileri sürmeye başlamıştı. AKP 2002'deki seçim başarısıyla birlikte demokrasi, ekonomik başarı ve İslami muhafazakârlık üçlüsü Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni alametifarikası hâline gelmişti. En geç 2000'li yıllara gelindiğinde ülke, sadece İslam dünyası tarihinde değil,[5] dünya tarihinde de yerini almıştır. Türkiye'ye İslami muhafazakârlığın genel vaadi açısından bakıldığında, AKP'nin 2002'de iktidara gelişi bir perspektife oturur ve 1980'den 2010'ların başına kadar uzanan daha geniş bir zaman dilimine yayılır.

1. İktidardaki Siyaset Mühendisleri (1980-1983)

1980 darbesiyle birlikte ordu tüm iktidar araçlarını elinde toplamıştır. Ordu, 1970'lerin sonundaki sert iç siyasi çatışmalardan kalıcı dersler çıkarmak istemiş, bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgal etmesinin ve 1978-1979'da İran'da gerçekleşen devrimin etkisiyle de hareket etmişti. Ordu, İslami muhafazakârlıkta sol radikalizme karşı etkili bir araç bulduğunu düşünürken, sağ milliyetçi zihniyete sağlam bir ulusal kimliğin harcı olarak her halükârda değer vermişti. Ordu kendisini İslami muhafazakârlığın arzu edilen şekilde teşvik edilmesi ile İslamcılığın güçlenmesi tehlikesi arasındaki ince çizgide yürüyebilecek durumunda zannediyordu. 1970'lerde ülkenin önde gelen politikacıları arasındaki çekişmeler, hatta tüm siyasi sistemin felce uğraması, askerî liderlerin -günlük siyasi çekişmelerin içine sürüklenmelerine izin vermeden- ülkenin siyasi sisteminde köklü değişiklikler yapmaya çağrıldıkları ve bunu yapabilecekleri yönündeki varsayımlarını doğrulamıştı. Ancak siyasete aşırı mekanik bakışları, ordunun 1980-1983 yılları arasında iktidarı doğrudan elinde tutmakla kalmayıp, sonraki yıllarda da iktidar çarklarını döndürerek siyasi mekanizmayı

4 Westad, *Cold War* 2018, 554.

5 Örneğin, Schulze'nin *Geschichte der islamischen Welt* 2016 adlı kitabında Türkiye, Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerine ilişkin derinlemesine bir tartışmanın ardından, sonraki onlarca yıl boyunca tüm önemini yitiriyor ve ancak 2000'li yıllarda açıkça görülebilir bir şekilde yeniden ortaya çıkıyor.

tekrar tekrar kendi fikirlerine uygun hâle getirmesine yol açmıştır. Bu aşırı güven, aslında bu kibir, çok geçmeden onları bir şey yapamaz hâle getirmişti.

Devletin Üstü Bir Devlet Olarak Ordu

On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren, Alman askerî danışmanların da etkisiyle, ordu kendisini modernleşmenin öncüsü olarak görmüş ve bu nedenle devlette önemli bir rol oynamaya hak kazanmıştı. Bu benlik imajı Türkiye Cumhuriyeti'nde de pek değişmemiştir. Mustafa Kemal, Jön Türk hareketi ile ordunun iç içe geçtiği 1910'lu yılların deneyimlerine dayanarak, ordunun aşırı siyasallaşmasının zararlı olduğuna ikna olmuştu. Bu nedenle orduyu, 1871-1914 döneminde Almanya'da ordunun rolüne benzer, bir *imperium in imperio* ("devlet içinde devlet") ile sınırlandırmak istemişti. Gelgelelim, kendisi dahi halifeliğin kaldırılması gibi kararlı adımlar için en üst düzey subayların desteğini almak zorunda kalmıştı. 1940'ların ortalarına kadar, hükümet ile ordu arasındaki ideolojik yakınlık yeterince güçlü olduğundan, ordunun düzeltici önlemler almasına gerek yoktu. Ne var ki 1960'tan bu yana ordu kendisini devletin lideri ve koruyucusu olarak görmekteydi.[6]

Ordunun güçlü iç uyumu, bir ideoloji olarak Kemalizm ile disiplin ve sadakatin öneminin koşulsuz olarak vurgulanmasına dayanıyordu. Bu nedenle ordu siyasete pek de iyi gözle bakmamaktaydı; çıkarların zahmetli ve kafa karıştırıcı müzakeresi de dâhil olmak üzere, siyasetin kendine özgü özellikleri ona yabancı kalmıştı. Ordu parti siyasetinden uzak durmak istiyordu, fakat siyasi müdahaleden değil. 1960 darbesinden sonra, devletin koruyucusu rolünü kurumsallaştırmıştı. 1961 Anayasası'nın 111. maddesi, 1933 yılında kurulmuş olan "Millî Güvenlik Kurulu"nu (MGK) anayasal statüye yükseltmişti. Beş sivil ve beş askerî üyeden oluşan kurula Cumhurbaşkanı başkanlık ediyordu.[7]

Ordu, 1960 sonrasında, özellikle de 1961 yılında kurulan ve tüm subayların maaşlarının yaklaşık onda birini ödedikleri ve daha sonra fondan çeşitli yardımlar aldıkları *Ordu Yardımlaşma Kurumu* (OYAK) ile, kendi ekonomik altyapısını da oluşturmuştu. Gizli bir kurum olan OYAK, büyük bir rekabet avantajı sayesinde yıllar içinde Türkiye'nin en büyük sanayi holdinglerinden biri hâline

6 Hanioğlu, *Atatürk* 2011, 46 d.

7 Askerî tarafta, genelkurmay başkanı ve kara, deniz, hava kuvvetleri ve jandarmanın dört kolunun komutanları ile MGK genel sekreteri (oy hakkı olmaksızın); sivil tarafta ise cumhurbaşkanı, başbakan ve dışişleri, içişleri ve savunma bakanları temsil edilmiştir.

gelmişti: Ordu mensuplarının katkıları ve grubun varlıkları büyük ölçüde vergiden muaf tutulmuştu.[8]

Ordunun siyaset üzerindeki üstünlüğü, Cumhuriyetin kuruluşundan 1980'lerin sonuna kadar – 1950-1960 yılları arasında Celal Bayar hariç – devlet başkanlığı makamında hep eski bir generalin bulunmasıyla daha da belirgin hâle gelmiştir: Mustafa Kemal Atatürk (1923-1938), İsmet İnönü (1938-1950), Cemal Gürsel (1960-1966), Cevdet Sunay (1966-1973), Fahri Korutürk (1973-1980) ve Kenan Evren (1982-1989).

Öte yandan, izolasyona yönelik tüm eğilimlerin ötesinde, ordunun toplumla olan bağları da yabana atılmamalıdır: Askerî okulların ücretsiz eğitim sunması, subaylık kariyerine başlamakta her zaman ana nedenlerden biri olmuştur. Askerî okul ve akademilerdeki eğitim sistemi, daha iyi ekipman ve daha sıkı denetim sayesinde, genellikle sivil öğretim kurumlarından daha üstündü. Öğretim içeriği temelde farklı değildi, ancak yoğun Kemalist propaganda da dâhil olmak üzere daha kapsamlı bir şekilde eğitim verilmekteydi. Ülkedeki subayların çoğunlukla taşra kentlerinin alt orta sınıfından seçilmesi ve böylece kapalı bir askerî kastın yetiştirilmesinden kaçınılması, toplumdaki yüksek konumunun nedenlerinden biriydi. Yıllarca ordu, iç göç ve devlet eğitiminin yanı sıra ulusal asimilasyonun en önemli üçüncü aracıydı. Zorunlu askerlik hizmetinin 1927'de yeniden yürürlüğe girmesinden bu yana, askerlik hizmeti erkek nüfus için belirleyici bir yaşam deneyimi ve sünnetle birlikte, erkekliğe adım atmakta en önemli kabul töreni olmuştur.[9]

Dolayısıyla ordunun öne çıkan konumu, kendini başarıyla telkin etmenin sonucu değil, sosyal bir gerçekti: Eylül 1999'da İstanbul'un doğusunda meydana gelen korkunç depremin ardından, tüm devlet kurumları arasında sadece ordu hızlı bir şekilde yardım sağlayabildiğinde,[10] yapılan bir ankette % 15'lik bir kesim siyasetçilere güvendiğini söylerken, %65,1'lik bir kesim yine de orduya güvendiğini ifade ediyordu.[11] Bu özgüvene dayanarak 1980'den sonra imkânsızı

8 Thumann, *Geldmaschine der Armee* 2016.

9 Birand, *Shirts of Steel* 1991, 7-8, 10-13; Jenkins, *Context and Circumstance* 2001, 13, 23. – Düşük okuryazarlık seviyesi göz önüne alındığında, askeri eğitim 1940'lar ve 1950'lerde erkek nüfusun şekillendirilmesinde okul eğitiminden daha önemli olmuş olabilir; bkz. Jenkins, *Political Islam* 2008, 123. Türkiye'de eril kimliğin inşasında askerliğin oynadığı baskın rol üzerine farklı perspektiflerden yapılmış araştırmalar için bkz. Sünbüloğlu, *Erkek Millet Asker Millet* 2013.

10 Oysa 6 Şubat 2023'te 50,000'den fazla cana mal olan Kahramanmaraş ve güneyindeki illerde aynı gün meydana gelen iki büyük depremde hükümetin ordunun yardım için kışladan çıkmasına izin vermediği iddiaları büyük tartışmalara neden olmuştu. https://www.indyturk.com/node/608066/haber/depremde-430-bin-personele-sahip-tskdan-yeterince-faydalan%C4%B1lm%C4%B1yor-mu [19.04.2023]

11 Jenkins, *Context and Circumstance* 2001, 16.

yapmaya cesaret etmişti: Türkiye Cumhuriyeti'nde ordunun gücü ve nihai veto yetkisi ile ilgili her şeyin her zaman olduğu gibi kalmasını sağlamak için, siyasi sistemin yapısının büyük bir kısmı değişecekti.

Türk-İslam Sentezi

Kemalist proje her zaman teleolojik bir yaklaşıma sahipti: başlangıçtaki kahramanca mücadeleyi, büyük bir gayret dönemi takip etmeli ve sonunda Türk ulusu çabalarının meyvelerini toplayabilmeliydi. Toplumun henüz ulusal bilinçten yoksun ya da yanlış bir bilince sahip olan kesimleri, ulusun gücü ve Kemalizm'in çok ikna edici ve kendi içinde doğru fikri karşısında kaçınılmaz olarak ortak projeye kazanılacaktı.[12] Ekonomik krizler veya ordunun geçici olarak iktidarı ele geçirme zorunluluğu, projenin temel bir başarısızlığı olarak değil, bir gecikme olarak görülmeliydi. Gerçekte ise Kemalist devlet sadece sınırlarına dayanmakla kalmayıp, kendi kutsalını savunmak için kullandığı araçların kendisine karşı dönmesiyle bir çıkmaza da girmişti.

Eylül 1980 gibi erken bir tarihten olağanüstü hâl altında 6 Aralık 1983 tarihine kadar görev yapan ve sadece subaylardan oluşan "Millî Güvenlik Konseyi", eski oramiral Bülent Ulusu'yu (1923-2015) başbakan ve Turgut Özal'ı da ekonomik konularda danışman olarak atamıştı. Ordunun doğrudan denetimi altındaki hükümetin günlük işlerle ilgilenmesi gerekiyordu. Cuntanın kendisi, o anda ve iktidarın geri dönüşünden sonraki dönem için mümkün olan en derin kazıkları çakmak üzere yola çıkmıştı. 1960'ta cunta, darbe günü önde gelen hukukçuları İstanbul'dan Ankara'ya getirmişken, bu kez bir "Kurucu Meclis" darbeden bir yıldan fazla bir süre sonra, Ekim 1981'de oluşturulabilmişti.[13]

1982'de tamamlanan anayasa, 1961 yılından önce olduğu gibi, beş yıllık bir yasama dönemine sahip tek bir meclisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni (TBMM) tanıyordu. Yeni getirilen %10 barajı, sonraki onlarca yıl boyunca partilerin Millet Meclis'inde temsiliyete dâhil edilmeleri açısından belirleyici öneme sahip olmuştu. "Ülkenin ve milletin bölünmezliği" ve "devletin topraklarının ve halkının bölünmez bütünlüğü" gibi sıkça kullanılan ifadelerde dile getirilen

12 Kemalizm'in uluslararası düzeyde de bir model teşkil ettiği iddiasıyla ilgili olarak, dönemin CHP Milletvekili Celal Bayar'ın 29 Mayıs 1944 tarihli meclis tartışmasındaki konuşmasına bakınız. Mayıs 1944: "Her Türk gibi ben de Kemalist hükümet sisteminin doğruluğundan ve geçerliliğinden o kadar eminim ki, er veya geç bütün dünya milletlerinin kendilerini bizimkine benzer bir hükümet sistemi içinde bulacaklarına inanıyorum"; TBMM ZC, Devre 7, İçtimâ 1, Cilt 10, 64, İnikat, 29.5.1944, Koçak'tan alıntı, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* 2010, c. 2, 356.

13 Rumpf, *Das türkische Verfassungssystem* 1996, 91. – Anayasanın Türkçe versiyonu için bkz. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf [19.04.2023]

devletin kutsallaştırılması özellikle dikkat çekiciydi.[14] Cumhurbaşkanına siyasi sistem üzerinde bir tür vasilik verilmişti.[15] Millî Güvenlik Kurulu (MGK) da güçlendirilmiş ve MGK'ya 1961'de hükümete "yardımcılık" görevi verilmişti; 1971'deki anayasa değişikliğinde ise bunun yerini "tavsiye etme" aldı. Bundan böyle Anayasa'nın 118. maddesi Bakanlar Kurulu'nun MGK'nın tavsiyelerini "öncelikle dikkate alması" gerektiğini belirtiyordu.

Anayasa'nın 7 Kasım 1982'de yapılan referandum sonucu % 91,37 oyla kabul edilmesinden iki gün sonra Kenan Evren cumhurbaşkanı olarak atanmıştı. Anayasa'nın geçici 9. maddesi kendisine, altı yıl süreyle cumhurbaşkanının vetosunun ancak parlamentonun dörtte üç çoğunluğu tarafından geçersiz kılınabileceği özel bir ayrıcalık tanımış, geçici 15. madde ise 1980 darbesinin liderlerine tam dokunulmazlık sağlamıştı.[16] Bu nedenle 1982 Anayasası'nın, devleti vatandaşlarından korumak için oluşturulduğu söylenebilir.[17]

Doğrudan askerî denetim döneminde bile anayasaya yeni kanunlar eklenmişti. Örneğin, 9 Kasım 1983 tarihli ve 2945 sayılı kanun[18] Millî Güvenlik Kurulu'nun yetkilerini ulusal güvenliğin hemen her yönünü kapsayacak şekilde genişletmişti: Güvenlik tehditlerini belirlemek ve uygun karşı önlemleri geliştirmek artık MGK'nın görevi olmuştu. Önemli belgelerin hepsi, MGK'nın eski subaylardan oluşan Genel Sekreterliği tarafından hazırlanmıştı. 22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı *Siyasi Partiler Kanunu* özellikle sertti: 81. maddesinde, diğer hususların yanı sıra, siyasi partilerin Türkiye'de etnik, ulusal, dinî veya dilsel azınlıklar bulunduğunu iddia edemeyeceklerini belirtmektedir. Yine 1983 tarihli 2932 sayılı kanun, Anayasa'nın Türkçe dışında herhangi bir dilin kullanılmasını yasaklayan 26. ve 28. maddelerini güçlendirmiştir. Kanun, Türkiye tarafından tanınan ülkelerin birinci resmî dili dışında, Türkiye'de başka dile izin verilmediğini belirtmektedir. Bariz amaç, Kürtçeyi (örneğin Irak'ta Arapça ile birlikte ikinci resmî dil olarak tanınmakta, İran'da ise Farsça tek resmî dil olmakla birlik-

14 Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 45 d., burada başlangıç bölümüne ve 5, 13, 14, 26, 28 (üç kez), 30, 68, 81, 103. 122 ve 133. maddelere atıfta bulunmaktadır.

15 Cumhurbaşkanı başbakanı bu şekilde atar ve istifasını alır. Yasaları yeniden görüşülmek üzere Meclis'e geri gönderebilir; yüksek mahkemeler veya üniversite konseyleri gibi önemli kurumlar için geniş atama haklarına sahiptir; bkz. Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 19 d., 77, 130.

16 Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 130; Rumpf, *Das türkische Verfassungssystem* 1996, 374 d. – Ancak bu ayrıcalık 1960 darbesinden sorumlu olanlar tarafından çoktan elde edilmişti; Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 13.

17 Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2001, 19, 44.

18 Tüm yasalar devlet web siteleri için bkz. https://www.resmigazete.gov.tr/ veya www.mevzuat.gov.tr.

te anayasanın 15. maddesi Kürtçe ve diğer yerel dillerde eğitim ve basım-yayın faaliyetlerini güvence altına almıştır) – adını koymadan – yasaklamaktır.[19]

1971'de ve 1973'te yapılan anayasa değişikliklerinin önceden ilan ettiği şey artık tamamen gerçekleşmişti: 1961 Anayasası'nın "zayıflıkları", kontrol edilemeyen liberalizm için olası tüm boşluklar tıkanarak ortadan kaldırılacaktı. Bunu uzun vadede güvence altına almak için, toplumda Türk-millî ve Müslüman-Sünni kimliği temelinde muhafazakâr bir uzlaşı yaratılması gerekiyordu. Bu amaçla ordu, daha önceki yıllarda İslamcı-milliyetçi aydınlar tarafından geliştirilmiş olan "Türk-İslam Sentezi" fikrini benimsemişti. Ordunun yorumuna göre, Türkiye'nin ortak ulusal kültürü aile, cami ve ordudan oluşan üç sütuna dayanmaktadır. Bu anlayış ve ruhla, Genelkurmay Başkanlığı 1983 yılında Atatürk'ün dindar bir Müslüman olarak tasvir edildiği üç ciltlik "Atatürkçülük" adlı bir eser yayımlamıştır. Buna göre, onun reformları insanları cehalet ve batıl inançlara hapseden din unsurlarını ortadan kaldırmaktan başka bir şeyi amaçlamamıştır. 1986 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tüm ders kitaplarını gözden geçirerek "Devlet ve din" (din ü devlet) arasında bölünmez bir bağ olduğu fikrine uygun hâle getirmiştir.[20]

Böylece ordu, dini harekete geçirme potansiyelinin farkına vardığını ve bunu kullandığını düşünmekteydi. Gerçekten de 1960'lar ve 1970'lerdeki görece güçlü soldan radikal sola akışı kurutma ve sendikaları zayıflatma hedefine ulaşılmıştı – fakat bunun için çifte bedel ödenmesi gerekecekti. İlk olarak, önceki yirmi yılda siyasi sol ile özdeşleşen Kürt ve Alevi aktivistler artık kendi yollarına gitmişti; parlamenter sistemde Kürt partileri, sol partilerin ve hatta sistemi eleştiren partilerin yerini almıştı. İkinci olarak, İslamcı Refah Partisi (RP), giderek acımasızlaşan ekonomik ve sosyal düzen karşısında kendisini sosyal kaygıların ikna edici bir savunucusu olarak sunarak, solun yıkılmasıyla oluşan boşluğa adım atmıştı.

Siyasi partiler alanında, ordunun aldığı önlemler pek de kalıcı olmamıştı. Parlamentonun 12 Eylül'e kadar aktif olan tüm üyeleri beş yıl süreyle siyasi faaliyetlerden men edilmişti. Aralarında Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'in de bulunduğu iki yüz siyasetçi on yıl boyunca yasaklı kalmıştı. Buna karşın 6 Eylül 1987'de yapılan referandumda, 1982 Anayasası'nın on yıllık faaliyet yasağının 1992'ye kadar sona ermeyeceğini belir-

19 Jenkins, *Political Islam* 2008, 144; Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 23. – 2932 sayılı Kanun 1991 yılında yürürlükten kaldırılmış, Anayasa'da yer alan "kanunla yasaklanmış diller" ibaresi 2001 yılında çıkarılmıştır; Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 33, 51.

20 Jenkins, *Political Islam* 2008, 142; Kaplan, *Din-u Devlet* 2002, 120.

ten dördüncü geçici maddesi % 1'in ("evet" ve "hayır" arasında 75.066 oy farkı vardı) altında bir çoğunlukla yürürlükten kaldırılmıştı.[21] 1970'lerin büyükleri siyasete geri dönebilmiş ve 29 Ekim 1987'deki genel seçimlere katılmışlardı.

Darbeden sonra 6 Kasım 1983'te yapılan ilk seçimlerde ordu, yeni kurulan on beşten fazla partiden sadece üçünü seçimlere sokmuştu: her ikisi de ordu tarafından baştan yaratılan Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Halkçı Parti ile Batı'nın ısrarıyla seçimlere sokulan, Turgut Özal tarafından kurulan merkez sağ Anavatan Partisi (ANAP).[22] Ordu, beklentilerinin aksine, derin bir hayal kırıklığına uğramıştı: Desteklediği eski General Turgut Sunalp (1917-1999) yönetimindeki Milliyetçi Demokrasi Partisi % 23,3 ile seçimin en büyük kaybedeni olurken, CHP'nin eski seçmenlerine hitap eden Halkçı Parti % 30,5 oy almıştı. O dönemde Özal'ın danışmanı olan Mehmet Keçeciler (d. 1944) daha seçimden önce "askerin ektiği tohum, bu memleketin siyasi toprağında yeşermez" tahmininde bulunmuştu.[23] Sonuçt seçimin açık ara galibi % 45,1 oy oranıyla ANAP olmuştu.

1960'larda ortaya çıkan parti yelpazesi, ordunun dayattığı zorunlu duraklamanın ardından yeniden boy vermişti: Necmettin Erbakan'ın resmî olarak ancak 1987'den itibaren başına geçebildiği İslamcı yelpazenin partisi, artık RP olarak adlandırılmıştır. Yeni kurulan ve başlangıçta Süleyman Demirel'in arka plandan yönettiği Doğru Yol Partisi (DYP), kendisini açıkça 1970'ler ve 1980'lerdeki AP'nin halefi olarak görmekteydi.

Bununla birlikte, 1983'ten sonra Türkiye'nin parti yapısında dört belirleyici değişiklik gözlemlenebilir: İlk olarak, sosyal-demokrat-Kemalist yelpazenin solundaki partilerin, parlamentoda temsil edilmek bir yana, siyasi kamuoyunda hemen hiç görünürlüğü kalmamıştı. İkinci olarak, Kürt siyasi aktivistler artık kaygılarının mevcut partiler tarafından temsil edildiğini düşünmüyor ve bunları kendi partilerinde dile getirmeye çalışıyorlardı. Üçüncü olarak, merkez-sağ cephe Özal liderliğindeki ANAP ve Demirel liderliğindeki DYP olmak üzere iki partiye bölünmüştü. Ve son olarak, merkez-sol cephe iki ve hatta geçici olarak (1992-1995) üç partiye bölünmüştür: Bülent Ecevit'in 1985'teki kuruluşundan itibaren arka planda, 1987'de siyaset yasağının kaldırılmasından sonra ise açıktan liderliğini yaptığı Demokratik Sol Parti (DSP); Erdal İnönü'nün (1926-2007, İsmet İnönü'nün oğlu ve aslında teorik fizik profesörü) liderliğindeki Sos-

21 Jenkins, *Political Islam* 2008, 142: Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 240.

22 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 48-55.

23 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 41.

yal Demokrat Halkçı Parti (SHP)[24] ve son olarak 1992'de yeniden kurulan ve 1995'te SHP'yle birleşen CHP.

ANAP, 1983-1991 yılları arasında, seçim sonuçları sayesinde tek başına hükümet kurmayı başarmıştı; sonrasında ise oldukça zayıf koalisyon hükümetleri peş peşe gelmişti. 1993-2000 yılları arasında cumhurbaşkanlığı yapan siyaset gediklisi Süleyman Demirel bile merkez-sağ kanadı birleştirmeyi başaramamıştı.

İlk bakışta, Türkiye ve İran'ın 1970'lerden 1980'lere geçişte izledikleri yollar taban tabana zıttır: Türkiye 1980 darbesiyle Batı ittifak sistemine daha da derinlemesine demir atarken, İran eski yakın müttefiği ABD'den kopmakla kalmamış, Batı'nın özellikle militan bir muhalifi hâline gelmişti. Türkiye'de kendini laik olarak gören Kemalizm hâlâ resmî yol gösterici ideoloji iken, İran artık kendini ideal bir İslami devlet olarak – ya da en azından öyle olma yolunda ilerleyen bir devlet olarak – görmüştür. Bununla birlikte, ki bu noktada iki ülke arasında dikkate değer paralellikler ortaya çıkar: 1982 tarihli Türkiye anayasası sadece Fransa'nın 1958 yılında Charles de Gaulle tarafından ilan edilen Beşinci Cumhuriyet'inin değil, – tüm İslamcı retoriğine rağmen – İran Cumhuriyeti'nin yeni anayasasından da beslenmiştir.[25] Ve bir diğer benzerlik daha da kayda değerdir: Milliyetçilikten sadece görünüşte vazgeçmiş olan İran İslam Cumhuriyeti, devrimci İslam'ı tüm İslam dünyasına yaymak istemiş, ancak İran toplumunun ve entelektüel tarihinin belirli özelliklerine, özellikle de Şii din adamlarının rolüne dayandığı için devrimi ihraç etme ve uluslararasılaştırma konusunda başarısız olmuştur.[26] Aynı durum Türkiye için de geçerlidir: kendi tarihsel özellikleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin etkileri nedeniyle, 1990'lardan itibaren giderek daha belirgin hâle gelen, siyasallaşmış İslam'ın kendine özgü bir Türk çeşidi gelişmiştir.

2. Ara Söz: Ulus ve İslam

Buraya kadar "sağcı muhafazakâr" ANAP, "İslamcı" RP ve "radikal milliyetçi" MHP gibi sağ siyasi cepheye dâhil edilebilecek partilerden bahsettik.[27] Bu bölümün amacı, Türkiye'deki siyasi sağın üç temel akımını – muhafazakâr sağ,

24 SHP ise 1985 yılında, varlığını sürdüremeyen Halkçı Parti'nin Erdal İnönü liderliğindeki "Sosyal Demokrasi Partisi"ne katılmasıyla kurulmuştur.

25 Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 186; Abrahamian, *Khomeinism* 1993, 15.

26 Halliday, *Iranian Foreign Policy* 2002, 92; Skocpol, *Rentier State and Shi'a Islam* 1982.

27 1970'lerde küçük Anadolu kasabalarında genellikle bir tür siyasi iş bölümü vardı: büyük kardeş merkez sağ AP'nin, küçük kardeş MHP'nin üyesiydi; bkz. Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 54.

İslamcı sağ ve radikal milliyetçi sağ – tanımlamak ve bu akımların en önemli iki bileşeni olan ulus ve İslam'ı nasıl harmanladıklarını belirlemek.[28]

Temel bilgilerle başlayalım: İslam dini ve Türk milleti pekâlâ birbirinden ayrılabilir. Söz konusu Türk kimliği ve kimlik siyaseti olduğunda ise doğrudan etkileşime geçerler. Türkiye'nin "Batı" ile nasıl bir ilişki kurması gerektiği sorusunun yanı sıra, ulus ile İslam arasındaki ilişki de modern Türkiye'nin kendi imajı açısından çok önemli olmuştur. Çünkü Türk ulusunun nihai olarak neye dayanması gerektiği ve Türk Müslümanların – dinî uygulamaların ötesinde – kamusal ve siyasi alanda yollarını nasıl bulabilecekleri sorusunun cevabı burada yatmaktadır.

Kemalist Türk milliyetçiliği, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başlarının meydan okumalarına -en azından kendi iç mantığında- ikna edici cevaplar vermişti. Yeni devletin nasıl bir şekil alması gerektiği sorusunu cevaplamıştı. Çok etnili bir devlette birlikte yaşamak artık mümkün görünmezken, bir ulus-devlette bir araya gelmek doğal çözüm gibi gelmiştir. Ulusal gururun ana kaynağı bağımsızlık için verilen milli mücadeleydi ve bunun sonucunda Türklerin doğal yurdu Anadolu olacaktı.

Kemalizm için İslam, başlı başına bir din olarak değil de bir aidiyet kriteri olarak, vazgeçilmezdi. 5 Mayıs 1968'de Mısır'da devlet yanlısı *al-Ahram* (Piramitler) gazetesi Kahire'deki Kıpti Zaituna Kilisesi'nde Meryem Ana'nın göründüğü haberini vermişti. "Bakire'nin görünmesi Tanrı'nın galibiyetimizde bizimle birlikte olacağını ve cennetin bizi terk etmediğini ilan ediyor" başlıklı makalede, Meryem Ana'nın Haziran 1967'de İsrail'e karşı kaybedilen "Altı Gün Savaşı"nın ardından ulusu yeniden inşa etmek istediği ve İsrail ordusu tarafından kaybedilen Doğu Kudüs'ün yasını tuttuğu yazıyordu.[29] Bir kilisedeki (az ya da çok inandırıcı) bir dinî tezahürün ulusu yüceltmeye hizmet edebileceği Türkiye Cumhuriyeti bağlamında düşünülemezdi ve hâlen düşünülemez. Hristiyan inancından entelektüeller Arap milliyetçiliğinin formüle edilmesinde önemli rol oynarken Türk milliyetçiliği bağlamında böyle bir müdahale düşünülemez.[30]

Türk milliyetçiliği, dinsel dışlayıcılığı bakımından Balkan milliyetçiliği tarzına yakındır. Balkanlar'da olduğu gibi (örneğin, Ortodoksluk Sırp olmakla

28 Karşılaştırılabilir bir sınıflandırma için bkz. Bora, *Türk Sağının Üç Hâli* 2009, 8, milliyetçiliği "katı", İslamcılığı "akışkan" ve muhafazakârlığı "gaz" hâlinde bir Türk sağı olarak tanımlamaktadır.

29 Wild, *Gott und Mensch im Libanon* 1972, 225.

30 Türk milliyetçiliğinin düşünürleri arasında Alevilere rastlanmaz ama Türk milliyetçiliğinin belki de en önemli beyni olan Ziya Gökalp gibi Kürtler ya da Munis Tekinalp (Moiz Kohen olarak doğdu) gibi Yahudiler vardır; bkz. Dawisha, *Arab Nationalism* 2003, 25-32.

yakından bağlantılıdır), "doğru" dini aidiyet ulusa üyelik için temel bir ön koşuldur. Türkiye Cumhuriyeti'nde seküler bir toplumun sadece Batı modernliği özleminin bir projesi değil, -çok da bilincinde olmadan- Türk ulus kavramının dinsel çekirdeğine karşı bir denge unsuru olarak da tasarlandığı varsayılabilir. Kemalizm'in son derece araçsal bir din anlayışına sahip olması da bunu desteklemektedir: Kemalist devlet tarafından "arındırılan", yani anlam alanı daraltılan İslam'ınc, dini aidiyet kriterinin ötesinde siyasi bir araç olarak "istismar edilmesine" izin verilmemiştir.[31]

Türkiye'de Kemalist-laik ve dindar-muhafazakâr kutuplar arasındaki klasik cepheye bir kez daha bakalım: Kemalist elitlerin kendi algılarına göre, 1920'ler ve 1930'lardaki reformlarla dini, sadece ritüel yükümlülüklerine indirgeyip, yüzyıllar boyunca büyüyen dinî kurumlar ve semboller ağını başarıyla parçalamışlardı. Fransa örneğini takiben artık, laiklik ilkesi savunulmaktaydı. Ne var ki Türk laikliği gerçekte "analitik bir kavramdan çok siyasi bir mücadelenin ifadesidir"[32] çünkü devletin aklında başından beri din ve devletin ayrılması değil, dinin devlet tarafından kontrol edilmesi vardı.

Kemalist devletin din politikasını "laik" olarak tanımlamak sadece yurt dışında değil, Türkiye'de de sıklıkla yapılan bir hata olacaktır. Ayrıca, Kemalist reformları ilerici ve modern bir Türkiye'nin doğal ve herkesin gurur duyduğu temeli olarak gören toplum kesimi için "laik" terimini pek açık olmayan bir anlamda kullanmak gerekir. Laik kanadın kendi anlayışında "laiklik", sekülerleşmeden daha fazlasını, yani kişinin kendi siyasi anlayışını ve yaşam biçimini kapsamlı ve olumlayıcı bir şekilde tanımlamasını ifade etmekteydi. Kemalist hâkimiyetin sürdüğü onlarca yıl boyunca "laik" inançtan ve gündelik dinî pratiklerden tamamen uzak bir yaşam tarzı anlamına gelebildiği gibi, insanların kendilerini ait hissettiği ve "ötekileri" reddettiği bir modernliğe (muğlak bir şekilde tanımlanmış olsa da) bağlılığı da içermekteydi.

Dolayısıyla Kemalizm'in bir tasarım hatasından ya da en azından kabul edilmemiş bir zayıflığından söz edilebilir; yani dini, feshedilmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kalıntısı ve tehlikeli bir rakip olarak bir kenara itmek isterken, aynı zamanda halkını birleştirici unsur olarak Sünni-İslam ile ortak bağa dayanmanın kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Türkiye'deki vatandaşın Türk

31 1920'ler ve 1930'larda dinin bu taktiksel sunumu, sonraki yazarlar için dinin karmaşık rolünü gizlemiştir. Örneğin bkz. Ahmad, *Turkish Experiment* 1977'de dinin "istismar edilmesine" izin verilmediğine dair çok sayıda (242, 371, 372, 373, 375, 377, 382) acemice atıflarda bulunmuştur.

32 Schulze, *Geschichte der islamischen Welt* 2016, 109.

ve Müslüman olarak inşası, muhtemelen diğer bütün unsurlardan daha fazla, Kemalizm'in Türk siyasi kültüründe en derin köklere sahip mirasıdır.

Yukarıda bahsedilen üç akım ayrı ayrı sunulmadan önce, aşağıda kullanılan terminolojiye ilişkin bazı açıklamaların yapılması kaçınılmazdır. Sadece "İslam" hakkında konuşsak ya da bir geleneği veya eylemi "İslami" olarak tanımlasak bile masum terimler kullanmıyoruz. İslam, İslam dini ile ilgili olan her şeyin kapsamlı bir şekilde tanımlanması anlamına gelirken, daha fazlasını da ifade edebilir: Dolayısıyla bir İslam devleti sadece Müslüman çoğunluğa sahip bir devlet değil, aynı zamanda "İran İslam Cumhuriyeti" gibi meşruiyetini ve siyasi ahlakını İslam dinine dayandıran bir devlettir.[33] Bununla birlikte, "İslami modernitede temelde tüm siyasi eylem biçimlerinin seküler olduğu" şeklindeki temel düşünce, siyasi pozisyonlar için "İslami" teriminin kullanılmasına karşı çıkar.[34] Bugün İslam'da siyasi yönelimin diğer dinlere kıyasla daha belirgin olduğu yaklaşımı benimsesense bile, bu önümüzdeki yıllarda tekrar gerileyecek istisnai bir olgu olabilir.[35] Her hâlükârda, İslam'ın on dokuzuncu yüzyılda başlayan ve günümüze kadar devam eden siyasete yönelimi, Batı egemenliğindeki modernitenin aşırı talepleri karşısında bir gerileme olarak değil de,[36] daha ziyade kendi terimleriyle ifade edilen bir başa çıkma girişimi olarak görülmelidir. Bununla birlikte, Hristiyanlık gibi yayılmacı bir din olarak İslam'ın da iktidar kavram ve araçlarına yabancı olmadığını söylemek yanlış olmaz.

Bu kitapta "siyasal İslam" yerine "İslamcılık" terimi tercih edilmiştir. Türkiye'de İslamcılık her zaman sağ-muhafazakâr ve radikal milliyetçi kamplara akışkan geçişler göstermiştir ve bu nedenle eylem tarafından belirlenen siyasal İslam kavramının bu şekilde aktaramadığı bir muğlaklık ve belirsizliğe sahiptir.[37] İslamcılık ile ilgili sıfat olarak da İslamcı kullanılmıştır. Kulağa militan gibi gelen bu sıfat, *milliyetçi* ile *milliyetçilik* arasındaki benzer bir türetme ilişkisi içinde

33 Bkz. Hallaq, *Impossible State* 2013, modern çağda şeriat hukukuna dayalı ideal bir İslam devletini yeniden canlandırma fikri sadece umutsuz değil, düpedüz imkânsızdır. Ancak Hallaq, Batı'da ortaya çıkan modern devletin alternatifi olmadığı yönündeki kendinden emin Batılı tavra da karşı çıkıyor.

34 Schulze, *Geschichte der islamischen Welt* 2016, 80.

35 Bkz. Courbage/Todd, *Unaufhaltsame Revolution* 2008, 36 adlı kitabın kendinden emin yazarlarına göre, İslam dünyasının – şu anda içinde bulunduğumuz şiddetli İslamcılık evresinden sonra – "Hristiyan Batı ve Budist Uzak Doğu ile aynı gelişmeyi geçirmiş, İslamsızlaştırılmış bir Müslüman dünya görmesi çok muhtemeldir".

36 Bu tür olumsuz bir yorumun özellikle açık bir örneği için bkz. Lewis, *What Went Wrong* 2002, Müslümanların moderniteye yeterli bir yanıt bulamadıklarını ve bu nedenle dini ve kültürel gerilemeye sığındıklarını savunmaktadır.

37 Türkiye'deki İslamcılık hareketi ve aktörlerini bir siyaset bilimcinin perspektifiyle okumak için bkz. Çınar, *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık* 2005.

görülmelidir. İslamcılık/İslamcı ve milliyetçilik/milliyetçi terim çiftleri arasındaki paralellikler elbette sınırlıdır: Milliyetçilik önce ulusu yaratırken, hiç kimse İslamcılığın İslam'ı yarattığı iddiasında bulunamaz. İslam, miladi takvime göre yedinci yüzyılda Arap yarımadası'nda ortaya çıkmış bir dindir; Türk milliyetçiliği 1900'lerde, Türk ulusu ise daha sonra ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, her İslamcılığın kendi İslam'ını yaratabildiği de unutulmamalıdır.

Analitik netlik sağlamak amacıyla, İslam/İslami terimi aşağıda sadece dinî yönleri veya doğrudan dinden türetilen diğer kültürel veya sosyal olguları tanımlamak için kullanılmaktadır. "İslami" ve "İslamcı" terimleri arasında kalan ve aynı zamanda doğrudan İslamcılığın siyasi hedeflerine tabi olmaksızın dini bir ambalaja sarılı kültürel imge ve fikir yığınının çağrıştırdığı tüm yaklaşımları kapsayan geniş ve bulanık alanı tanımlayabilmek için bilimsel çalışmalarda "İslamlaştırma" gibi ek bir terime ihtiyaç duyulacaktır.

Sağcı-muhafazakâr Akım: Muhafazakâr, Milliyetçi, İslam'a Yakın

Merkez sağ partilerin sadece bir parçası olduğu sağcı-muhafazakâr akımın deposu ve güç kaynağı,[38] – hem kırsal nüfus olarak hem de daha sonra kente büyük göç hareketinin başlamasıyla – Türkiye Cumhuriyeti'nde her zaman en büyük kesimi oluşturan Anadolu'nun Sünni-Türk nüfusudur. Esasen nüfusun bu muhafazakâr ve dindar çoğunluğuna dayanan ve kâh laik-Kemalist kâh İslamcı duruşlara yakın görünebilen merkez sağ partilerin iki yüzlü doğası, Türk sağının yorumlanmasında tekrar tekrar ortaya çıkan muğlaklık ve kararsızlığı açıklamaktadır: Mesela, 1950'lerin DP'si, 1960'ların ve 1970'lerin AP'si ya da 1980'lerin ve 1990'ların ANAP'ı temelde muhafazakârdı da, İslamcılığın sadece kimi izlerini mi taşıyordu? Yoksa bu partiler bir şekilde İslamcılıkla, daha kökten bağlantılı değil miydi? Buna net bir cevap vermek açıkçası zor.[39] Merkez sağ partilere özgü dolambaçlı ideolojik pozisyonlar, yükten ziyade bir fırsattı: İdeolojisinin çelişkilerine işaret etmekten kendini men etmek zorunda olan Kemalist cepheden çok daha tarafsız bir şekilde, kendine sadakatsizlik etmek zorunda kalmadan muhafazakârlık, pekâlâ İslamcılık ve milliyetçilik referans noktaları arasında gidip gelebilirdi.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Kemalist iktidar kompleksinin karşısında, kurumsal güç açısından onunla rekabet edemeyen, ancak yorumlama gücü bakı-

38 Siyasi partilerin ötesindeki sağcı muhafazakâr örgütlere ilişkin örnekler için bkz. Lord, *Religious Politics* 2019, 218.

39 Bununla birlikte, sağ muhafazakârlık siyaset bilimi araştırmaları için gözlemlenemeyecek kadar geçici değildir; Belge/Çiğdem, *Muhafazakârlık* 2009'daki sayısız makaleye bakmanız yeterlidir.

mından ondan daha üstün sağcı muhafazakâr bir kompleksin yer aldığını söyleyecek kadar ileri gidilebilir. İslami hareket ve onu takip eden sağcı-muhafazakâr hareket, onlarca yıl süren felçten sonra, Türk ulus devletinin inşasında Kemalizm'in hatalı olduğunu kabul etmişti: Sünni İslam'a bağlılığı temel almış, diğer yandan da Sünni İslam'ı yol gösterici bir kültürel sistem olarak reddetmişti.

Böylelikle sağcı-muhafazakâr akımın elinde birkaç koz bulunmaktadır: Osmanlı'nın son dönemlerinde hâlâ ikna edici olan, İslam dininin zayıflığı temsil ettiği argümanına karşı, artık inandırıcı bir şekilde modern Türkiye'nin ulusa ve İslam'a demir attığını gösterebilir; muhafazakârlık, İslamcılık ve milliyetçilik üçlüsünü tarafsız ve özgün bir şekilde temsil edebilirdi; Kemalizm'in bıraktığı duygusal boşlukları kolayca doldurabildi. Tek yapması gereken muhafazakâr ve dindar seçmenlerin çoğunluğunu kazanmayı başarmaktı.

Türkiye'deki sağcı-muhafazakâr ve İslamcı yelpazenin kendine dair imajının merkezinde, muhtemelen Cumhuriyet'in ilk seksen yılında ötekileştirilmiş, hatta kurban edilmiş olma hissi yer almaktadır. Enver Hoca'nın Arnavutluk'unda olduğu gibi din hiçbir zaman yasaklanmadıysa da sadece devlete yakın olan ve Diyanet makamınca yönetilen İslam'da ifade edilebilirdi. Bu anlamda, Anadolu'nun kırsal Müslüman-Türk nüfusu – abartılı bir şekilde – Kemalist devletin yarattığı en büyük azınlık olarak tanımlanabilir: Kemalist reformları alışkın oldukları kültürel ve dini çevreye yabancılaşma olarak deneyimlemişlerdi. Bu nedenle merkez sağ ve İslamcı politikacılar, sessiz çoğunluğun onlarca yıl boyunca ikincil derecede bir çoğunluk statüsüne düşürüldüğünü tekrarlayıp durmuşlardır.

İslamcı Hareket: Mağduriyet Miti ve Başörtüsü Sorunu, Dervişlik Tarikatı ve Fethullah Gülen

Türk İslamcılığı – sağcı-muhafazakâr akımın aksine – Kemalizm'i açıkça reddetmekle birlikte, koyu bir milliyetçilik veya ülkenin toprak bütünlüğü konusunda koşulsuz ısrar gibi bazı temel özelliklerini doğal olarak desteklemişti. Bu anlamda İslamcı hareket daha dürüst ve ciddi olmakla birlikte, sağcı-muhafazakâr akıma göre daha içe dönüktür.

İslamcı hareketin "böyle olmaz" tavrı, bırakın Fransız tarzı laikliği, sözümona Türk devlet laikliğini bile kabullenememekten kaynaklanmıştır. İslamcılık, dine bir toplumun ahlakı açısından öyle merkezî bir önem atfeder ki dinin kamusal yaşam alanlarının dışına itmek mümkün görünmez. Aynı zamanda – belki daha da önemlisi – İslamcılık, "dinin kaynaklarından, toplumun şekillendirilmesine

yönelik kesin kuralların doğrudan ve herkes için bağlayıcı bir şekilde çıkarılabileceğine" inanan bir tutumdur.[40] Küresel olarak etkili İslamcılığın ilkelerini takip eden Türkiye İslamcılığı da ideal bir küresel ümmet yaratma hedefine bağlıdır; fakat bunun ulusal ve etnik farklılıkları eşitlemeyen bir topluluk olması gerektiği kaydıyla.

Türkiye İslamcılığı, İslamcılığın İslam dünyası genelinde kullandığı, Batı materyalizmini kendi maneviyatıyla karşılaştırmak ve Batı medeniyetinin içi boş ve dolayısıyla nihayetinde çöküşe mahkûm olduğu gibi argüman kalıplarını benimser.[41] Öte yandan, Türkiye'deki İslamcı hareket kendi devletinin sınırlarından, dilinden ve kültüründen vazgeçmek istemez.[42]

Sağcı-muhafazakâr hareketin temsilcileriyle karşılaştırıldığında, İslamcı hareket Kemalist devlet tarafından uğradığı zulmü sadece ona mahsus, ilave bir meşruiyet kaynağı olarak gösterebilmişti. Kendi kurban mitini yaratmıştı. Kemalist mite göre Türk ulusu Avrupalılar'ın düşmanlığı karşısında neredeyse yok oluyordu ve kendi devletini ancak kahramanca bir direnişle koruyabilirdi; İslamcı mite göre ise Anadolu'daki Sünni Müslümanların kimliği, Kemalist devletin saldırılarına karşı inatla direnmeseydi neredeyse yok olacaktı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İslamcı milliyetçi entelektüellerin (buna dair daha fazlası bir sonraki alt bölümde) önemli başarılarından biri, saldırıya geçmek ve "Türk-İslam sentezi" argümanıyla, ulusal büyüklüğün vazgeçilmez bir ön koşulu olarak ulus ve İslam'ın kaynaşmasını talep etmekti. Kemalist reformlar kendi miraslarını ve dillerini kaybetmelerine yol açmış ve Türklerin manevi gücünü yok etmişti. Sadece Kemalizm'in kalıplarını kıran yeni bir elit aracılığıyla, gerçek misyonundan mahrum bırakılan Türk ulusu yeniden rayına oturtulabilirdi.[43]

Yaşanan zulüm tarihinden bahsetmenin yanı sıra, ikinci ve belirleyici bir argüman da özgünlük argümanıydı – yani yalnızca İslamcı yelpazedeki siyasetçiler halkın sesini ve iradesini yeterince ifade edebilirdi. Her iki argüman da büyük bir harekete geçirici güce sahipti. Bu seferberlik sadece kampanya konuşmalarıyla sınırlı retorik bir siyasi çağrı biçimi değildi, toplumda gerçek bir yer edinmeye dayanıyordu. Kemalizm'in bir gücü ve aynı zamanda zayıflığı her zaman geniş

40 Bielefeldt, *Muslime im säkularen Rechtsstaat* 2003, 41.

41 Materyalist Batı ile ruhani Doğu arasındaki aşağılayıcı karşılaştırma, Asyalı entelektüellerin Batı ile ilişkilerine dair genel bir olgudur; bkz. Conrad, *Global History* 2016, 30, örneğin bkz. Japonya'daki Okakura Tenshin (1862-1913) ve Bengal'deki Rabindranath Tagore'a (1861-1914) atıfta bulunmaktadır.

42 Bkz. Vömel, *Turkish Islamism* 2019,1970'lerin sonlarında Türk İslamcılığının enternasyonalist bir yönelime girdiğini belirtir.

43 Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy* 2009, 138.

halk kitleleriyle arasına koyduğu belirgin mesafe olmuştur; bu durum elitlere ölçülü bir rasyonellik yeteneği kazandırdıysa da onları kendi halklarına yabancılaştırmıştır.[44]

Buna karşılık, RP – sadece daha da popülerleşme yoluyla değil, bunun yanı sıra kadınların arabulucu olarak potansiyelini de gören çok güçlü taban çalışmalarıyla – 1980'li ve 1990'lı yıllarda büyük şehirlerdeki göçmen nüfusun kültürel tutum ve deneyimlerinden yararlanabilmişti. Mobilizasyon, insanların dinî-geleneksel dünya görüşüne duygusal olarak hitap edilerek sağlanmıştı. Büyük ölçüde göç dönemi ve buna bağlı dayanışma deneyiminden kalma sosyal ağların çok faydası olmuştu. Anadolu kırsalından büyük metropollerin gecekondularına ve varoşlarına taşınan imece ve himaye sistemleri tabandaki parti çalışmalarını güçlendirmişti. İslamcı partiler bu iş birliği ve yardımlaşma fikirlerini "(halka) hizmet" ve "nizam" (düzen) gibi kavramlara dönüştürmede çok başarılı olmuştu.[45]

İslamcı hareket, "kurumların içinden uzun yürüyüş" için gerekli sabrı ve farklı mobilizasyon biçim ve yollarını kullanma becerisini de beraberinde getirmişti. Dolayısıyla, üniversiteler gibi kamu kurumlarında başörtüsü takmak (bu hak kamusal alanda hiçbir zaman kısıtlanmadıysa da), sadece kişinin kendi etik standartlarını vurgulamak ve kamusal alanda açıkça görünür bir rol talep etmek için değil, onu kendi fikirlerine göre yeniden şekillendirmek için de özellikle uygun bir araç olmuştu. Tesettür kurallarına uyan kadınlar her dindar Müslüman'ın korumasını hak eder ve erkeklerden "centilmence muamele görür".[46] Örtünmek – sadece Türkiye'de değil, başka yerlerde de – kişinin dindarlığının bir ifadesi, kendi yaşam dünyasına sahip çıkmasının bir aracı, dinî olarak kendini güçlendirme ve siyasi bir araçtı ve hâlâ da öyledir.

1970'lerde şehirlerde giderek daha fazla kadın "İslam'a uygun" şekilde örtünmeye başlamıştı. Bu nedenle, 8 Aralık 1978 tarihinde CHP liderliğindeki hükümet, kamu sektöründe çalışan kadınların iş yerinde başlarını örtmelerini yasaklayan bir kararname yayımlanmıştı. 1980'lerden 2000'lere kadar başörtüsü, Türk toplumunda sürekli bir ileri bir geri gidip gelen, ardı arkası kesilmeyen kararların, revizyonların ve bunlardan geri dönüşlerin mücadele konusu olmuştu. Başörtüsü sorunu 18 Nisan 1999 milletvekili seçimlerinden sonra dramatik bir hâl almıştı. Kısa süre önce yasaklanan RP'nin halefi olan Fazilet Partisi'nin

44 Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt* 2012, 80.

45 White, *Islamist Mobilization* 2002, 71; Türk, *Muktedir* 2014, 223 d.

46 White, *Islamist Mobilization* 2002, 74.

(FP) adayları arasında sekiz başörtülü kadın vardı ancak Merve Kavakçı (d. 1968) meclise seçilen tek kadın olmuştu. Kavakçı'nın 2 Mayıs 1999'da meclis açılışında başörtülü olarak yemin etmek istemesi, milletvekilleri arasında tepkiye yol açmıştı. Kavakçı yemin etmemiş ve kısa bir süre sonra milletvekilliği mazbatası geri alınmıştı. Bunu, 7 Mayıs 1999'da Cumhuriyet Savcısı'nın laiklik karşıtı faaliyetleri nedeniyle Fazilet Partisi'nin yasaklanması için Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı başvuru izlemişti. 2000'li yılların sonlarına kadar Anayasa Mahkemesi ve 2002'den bu yana AKP tarafından yönetilen hükümet, başörtüsüyle ilgili olarak nihai kararı kimin ve hangi yasal dayanakla verebileceği konusunda sert bir mücadele vermiştir. Bugünden bakıldığında İslamcı hareketin bu savaşı kazandığı söylenebilir.[47]

Türkiye'de İslamcı seferberliğin bir diğer kaynağı da sufizmdi. Sufizm, tüm dinlerde temel bir akım olarak bulunabilen mistisizmin İslami çeşididir. İslam mistisizminin İslam'ın ortodoks çeşitleriyle sürekli, açık bir karşıtlık içinde olduğu söylenemez, daha ziyade Allah'a yaklaşmanın farklı bir yolu ve dinî yaşam tarzının görece farklı bir biçimidir. Bu durum on ikinci yüzyıldan itibaren yavaş yavaş gelişen tarikatlar için özellikle geçerlidir. Sufi öğretisine göre tarika (yol) şeriattan daha yüksek bir bilinç seviyesindedir, ancak Allah'ın gerçek doğasını (hakikat) görme ve idrak etme nihai hedefinin altındadır.[48] Derviş tarikatları olarak da bilinen bu Sufi kardeşliklerin üyeleri münzevi hayat değil, seküler bir yaşam sürmüş ve sadece belirli durumlarda dergâh, tekke veya zaviyelerde toplanmıştır. Bir bütün olarak Sufi tarikatları, şeyh veya pir ile nasihat ve rehberlik arayan müritleri arasındaki hiyerarşik bir ilişkiyle tanımlanır.

Derviş tarikatları dağılmıştır ve farklı akımlara bölünmeye devam etmektedir: Örneğin Osmanlı tarihi için çok önemli olan Bektaşilik, Şii unsurları benimsemiş, Alevilerle benzerlikler göstermiş ve mest olma yöntemlerini kullanmıştı. Bektaşiler, 1826'da çökertilen Yeniçeri örgütüyle yakından bağlantılı olduklarından, aynı yıl zaten yasaklanmıştı. Öte yandan, sadece Osmanlı-Türk İslamı'nda değil, bütün İslam dünyasında önemli bir Sufi tarikatı olan Nakşibendilik ise, dikkat çekici ritüel uygulamalarını reddeder ve kişinin inancını gündelik hayatla kanıtlamasına vurgu yapar.[49] 1925 yılında tüm Sufi tarikatları yasaklanmış olsa da bazıları devletin gözünden kaçan iletişim ağlarını sürdürmeyi başarmıştır.

47 Jenkins, *Political Islam* 2008, 139, 165. – 2008 yılında üniversitelerde, 2014 yılında ise okullarda on yaşından itibaren kız çocukları için başörtüsü yasağı kalkmıştır; bkz. Rogg, *Turkey* 2017, 202.

48 Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam* 1985, 16, 148.

49 Schimmel, *Sufismus* 2005, 68 d. – Küresel İslam bağlamında Nakşbendiler hakkında bkz. Weismann, *Naqshbandiyya* 2007.

Nakşibendiler dinsel dışavurumu tanımadığından, böyle neredeyse görünmez olan bir faaliyet için özellikle iyi donanımlıydı.

Said Nursî (Osmanlı döneminde Said-i Kürdi olarak bilinirdi; 1876-1960) Nakşibendî geleneğinden gelir. Başarısızlıkla sonuçlanan 1909 karşı devriminde yer almış, ardından siyasi profilini düşük tutmuştur ve daha sonra *Risale-i Nûr* adlı kapsamlı eserde bir araya getirilen yazılarına yoğunlaşmıştır. Said Nursî'nin hayatındaki yeni ve son dönem, 1950'de DP'nin iktidara gelmesiyle kendisine yeni siyasi fırsatların açıldığı ve artık önemli bir şahsiyet olarak daha fazla itibar gördüğü zaman başlamıştı. Nursî'nin temel arzusu Türkiye'deki dinî kültürün yeniden canlandırılması olmuştur. Bu yeniden canlandırma siyasi aktivizm veya şiddet yoluyla değil, "müspet hareket", yani İslami değerlerin aktif örnek olma yoluyla toplumda yeniden tesis edilmesiyle gerçekleşecekti. Nurcu hareket, yani Said Nursî'nin müritleri, parçalanmış olarak değerlendirilir; çeşitli alt akımların ideolojik yönelimleri panislamcılardan Said Nursî'yi dindar bir Kürt milliyetçisi olarak gören Kürt gruplara kadar uzanmaktadır.

"Gülen hareketi" Said Nursî geleneğinden gelmektedir. Kurucusu Fethullah Gülen, 1938 yılında Erzurum yakınlarındaki Korucuk köyünde doğmuş, yerel Nakşibendi tekkelerinde eğitim almış ve gençliğinde Said Nursi'nin yazılarıyla ilgilenmişti.[50] Eğitimli bir imam olan Gülen'i, 1965 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı İzmir'e gönderdi. Burada bir camiye bağlı *Kur'an* kursunda hocalık yaparken, kendi adını taşıyan hareketin lideri olarak da ünlenmişti. 1999 yılında, hâlâ yaşamakta olduğu ABD'ye gitti.

Nurcular gibi Gülen hareketi de inisiyasyon (cemaate ve aynı zamanda bilginin ilk yüksek seviyelerine kabul töreni), kesin olarak tanımlanmış bir dinî pratik ve katı bir şeyh-mürit ilişkisi gibi Sufi tarikatlarının önemli unsurlarını, bu örgütlenme biçimlerini artık zamana uygun bulmadıklarından terk etmişti. Muhtemelen amaç, belirsiz bir örgütsel yapı aracılığıyla devlet baskısını daha iyi savuşturmaktı. Gülen hareketi kendisini sadece Fethullah Gülen'den ilham alan esnek bir gönüllüler ağı olarak sunsa bile, lidere yönelim belirleyici olmaya devam etmiştir. Gülen hareketi, "hareket" etiketini reddetmekte ve kendisinden "hizmet" olarak bahsetmeyi tercih etmektedir. Muğlaklığın stratejik kullanımı Gülen'in, hareketin ulus ötesi çabalarını başlattığını, fakat liderliğinde ve kontrolünde hiçbir rolünün olmadığını iddia etmesini mümkün kılmıştı.[51]

50 Gülen hareketi Said Nursî'nin eserlerinin okunmasına o kadar önem vermiştir ki, *Kur'an*'ı ihmal etmekle bile suçlanmıştır.

51 Tee, *Gülen Movement* 2016, 24; Hendrick, *Gülen* 2013, 72.

Devlet ve toplumda İslami düzene doğru köklü bir değişim yaratmayı başaracak bir "altın nesil" yetiştirme arzusu, Türkiye'deki tüm İslamcı hareketin tipik bir özelliği olmuştur. Ancak Gülen hareketinde alışılmadık olan şey, kendi yönettiği okullarda modern bilimlerdeki bilgilerin yoğun bir şekilde öğretilmesine verdiği önemdi.[52] Gülen okulları herhangi bir endoktrinasyon içermediğini iddia ediyordu. Hareketin mesajı yine de incelikli bir şekilde aktarılmıştı: Genel olarak Gülen hareketine bağlı olan öğretmenler, son derece özverili ve örnek alınacak eğitmen kişilikler olduğunu göstermekteydi.[53] Dinî eğitim, okul dersleri dışında ve özellikle kuruma bağlı yatılı okullarda eğitimcilerle temas hâlinde verilmişti.

Gülen hareketinin bağlantılarının ve kamusal görünürlüğünün bir diğer ayağı da kültürler ve dinler arası diyalog olmuştur. Bununla birlikte, daha derin yorumsamacı bir tartışmayı hedeflemeyip, daha ziyade üç tek tanrılı din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın ortak yönlerini vurgulayarak, kişisel karşılaşmalar için bir platform görevi görmüştü.[54] Gülen hareketi 2013'ten beri devlet tarafından Türkiye'de "paralel devlet" kurmakla suçlandığı ve Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişiminin arkasındaki beyin olarak sorgusuzca itham edildiği için tüm bu faaliyetlerden geçmiş zaman kipinde bahsetmek gerekmiştir (bu konuya daha sonra değineceğiz).

Devlet ve ordu, İslamcılığın meydan okumasına kısmen sert, kısmen de onu benimseyerek tepki vermişti: Said Nursî 1960 yılında Güneydoğu Anadolu'da, Şanlıurfa'da öldüğünde, dönemin askerî cunta başkanı Cemal Gürsel, olası bir evliya kültünü önlemek için mezarının açılıp, Batı Anadolu'da Isparta yakınlarında bilinmeyen bir yere gömülmesini emretmişti.[55] Öte yandan, Necmettin Erbakan ve Turgut Özal gibi siyasetçilerle yakın ilişkileri olan İstanbul'daki İskenderpaşa Dergâhı'nın başındaki Mehmet Zahid Kotku (1897-1980) yirmi yıl sonra öldüğünde, 1980'deki darbeden sonra iktidara gelen Millî Güvenlik Konseyi, – Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana ilk kez – Kotku'nun, İstan-

52 Lord, *Religious Politics* 2019, 194, – Said Nursî'nin Osmanlı'nın son dönemlerinde Doğu Anadolu'da Van'da geleneksel İslami bilimlerin modern felsefe ve doğa bilimleriyle birlikte öğretileceği bir Kürt üniversitesi kurulması için uğraştığına işaret etmektedir; bkz. Mardin, *Religion and Social Change* 1989, 80 d. ve 87.

53 Bkz. Balcı'ya göre, *Islam in Central Asia* 2018, 59, Gülen hareketi, Orta Asya'daki nüfusun ve siyasi elitin güçlü seküler karakteri göz önüne alındığında, buradaki okullarda aktif "temsil" yoluyla bir cazibe stratejisi kullanmıştır.

54 Tee, *Gülen Movement* 2016, 124-126.

55 Lord, *Religious Politics* 2019, 225.

bul'daki en önemli Osmanlı camii olan Süleymaniye Camii'nin mezarlığına gömülmesine izin vermişti.[56]

Radikal Milliyetçi Hareket: Pantürkistler ve Ülkü Ocakları

Bu alt bölüm, Türkiye Cumhuriyeti'nde her yerde karşımıza çıkan gündelik milliyetçilikle değil, daha ziyade siyasetin aşırı sağ cephesinde sayılan radikal ve eylemci milliyetçilik biçimlerine odaklanmaktadır. Ülkedeki parti yelpazesinde bu pozisyonun 1960'lardan beri özellikle Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından elde tutulduğunu zaten görmüştük. Bu yelpazede MHP parti olarak yalnız değildir; diğer tüm cephelerde olduğu gibi, 1993 yılında Muhsin Yazıcıoğlu'nun (1954-2009) kurduğu ve daha güçlü bir İslamcı yönelime sahip olan Büyük Birlik Partisi (BBP) gibi, başka partiler de bulunabilir. Buna ek olarak, 1911'de kurulan ve 1920'de yaklaşık 30 bin üyesi olan Türk Ocağı[57] ya da 1970'te kurulan ve sağcı aydın elitlerden oluşan Aydınlar Ocağı gibi radikal Türk milliyetçiliğiyle yakın bağları olan pek çok başka örgüt de vardı, hâlâ da vardır. Aydınlar Ocağı'nın üyeleri arasında İbrahim Kafesoğlu (1914-1984) ve Muharrem Ergin (1923-1995) gibi "Türk-İslam Sentezi"nin geliştirilmesine yardımcı olan kişiler bulunmaktaydı.[58] 1980'lerde ordu tarafından çokça desteklenen bu ideoloji, radikal milliyetçi çevrelerde İslamcı hareketten çok daha fazla destek bulmuştu.

Radikal Türk milliyetçiliğinin çarpıcı bir özelliği, aslında iki milliyetçiliği temsil etmesidir: Biri, kayıtsız şartsız Türk milliyetçiliği, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin savunulması ve güçlendirilmesi ve diğeri ise, Türkçülük veya pantürkizm, yani Avrasya'daki tüm Türk halklarının – bunun Türk liderliğinde gerçekleşmesi gerektiği açıktır – ortak bir imparatorlukta birleşmesi. Pantürkizm, Panturanizm'den ayırt edilmelidir. On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve İran'ın kuzeydoğusundaki ülkeleri tanımlayan eski Farsça "Turan"dan türetilen bu terim, Türk dillerinin ötesine geçerek Moğolca, Fince ve Macarcayı da içerecek şekilde çok daha ılımlı ve genişti.[59] Pantürkizm daha odak noktalıdır fakat onun da muazzam ve taraftarlarının gözünde bile nihayetinde ütopik bir hedefi vardır: sadece bugünün Türk cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı değil, Avrasya'nın dört bir yanına yayıl-

56 Çakır, *Ayet ve Slogan* 1991, 24.

57 Landau, *Pan-Turkism* 1995, 42.

58 Eligür, *Mobilization of Political Islam* 2010, 96-102; Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 128-55 (s. 135-137'de Aydınlar Ocağı ile Opus Dei'nin dikkate değer bir karşılaştırması dahil).

59 Lewis, *Emergence of Modern Turkey* 1968, 347.

mış, Türk dili konuşan bütün topluluklar için de anavatan olacak bir pantürk imparatorluğunun hayalini kurar. MHP'nin militan kolu olan ve yukarıda bahsi geçen Ülkü Ocakları, radikal Türk milliyetçiliğinin bu ikiyüzlülüğünün bir örneğidir: Seçtikleri Bozkurt sembolü, pantürkist mitolojiden beslenir; bunun yanında siyasi bağlılıkları esasen Türkiye Cumhuriyeti'nedir.

Türk milliyetçiliğinin pantürkist göndermesi, Rus İmparatorluğu'nda doğmuş ya da büyümüş olan birçok fikir babasında da görülebilir. Bunlar arasında Azerbaycan'dan Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941) ve Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Volga kıyısındaki Simbirsk'ten Yusuf Akçura (1876-1924) ve Kazan yakınlarından Sadri Maksudi Arsal (1878-1957) ya da iki Başkırt bilim adamı Abdülkadir İnan (1889-1976) ve Zeki Velidi Togan (1890-1970) sayılabilir.[60]

1950'lerden itibaren radikal milliyetçi akım, kendisini İslamcı fikirlere gittikçe daha fazla açarak önemli bir dönüş yapmıştı. İslami kavramlara duyulan bu yakınlığın temelleri, Türk milliyetçiliğinin erken dönemlerinde zaten atılmıştı. Dolayısıyla, Türk milliyetçiliğinin belki de en önemli fikir kaynağı sayılabilecek Ziya Gökalp'in (1875/6-1924) fikirleri, yalnızca Emile Durkheim veya Ferdinand Tönnies gibi Avrupalı düşünürlere dayandırılamaz, zira hem Osmanlı hem de İslam içi düşünce geleneklerine de çok şey borçludur.[61] İslami tınılar taşıyan bu milliyetçilik, komünist tehdide karşı etkili bir karşı silah olarak görüldüğünden Soğuk Savaş yıllarında devlet desteği de almıştı. Bugün, Türk radikal milliyetçileri hâlâ öncelikle milliyetçidir, İslamcı fikirler ise siyasi kimliklerinin ikinci ayağı hâline gelmiştir.

Radikal milliyetçi hareket de kendi içinde farklı akımlara ayrılır. 1930 ve 1940'lardaki Alman nasyonal sosyalizmi, Slav nefreti, anti-Semitizm, ırkçılık ve kafatasçı düşünce yapısıyla kimi Türk radikal milliyetçilerine model teşkil etmiştir; Alparslan Türkeş, Nihal Atsız (1905-1975) ve kardeşi Nejdet Sançar (1910-1975) bunlar arasında sayılabilir. Atsız, Hitler'in bazı tavırlarını benimseyecek kadar ileri gitmiştir. Ne var ki Atsız ve radikal Türk milliyetçiliğinin aşırı sağındaki diğerleri 1960'ların sonunda MHP'yi içeriden fethetmeye çalıştıklarında, İslamcı görüşlere açılmayı MHP'nin daha fazla oy kazanmasına yardımcı olma şansı olarak gören Alparslan Türkeş karşısında başarısız olmuşlardır. 1960'ların sonunda Türkeş, "Biz Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslüman'ız" sloganını benimsemeye başlamıştı. Orta Asya'daki Tien Şan (Tengri) Dağları, Türklerin Orta Asya'daki iddia edilen köken bölgesine, Hira Dağı ise İslami gele-

60 Bu olgu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zürcher, *Children of the Borderlands* 2003, 282.

61 Topal, *Ziya Gökalp in Context and Tradition* 2017.

neğe göre başmelek Cebrail'in Muhammed'e Kur'an'ı ilk kez tebliğ ettiği Mekke yakınlarındaki bir yere atıfta bulunuyordu. MHP'nin 1969 yılında bozkurt yerine üç hilalli bir parti amblemi seçmesi de muhtemelen İslamcı çevreye açıklığın bir işareti olarak anlaşılabilir.[62]

Radikal milliyetçi hareket içindeki tüm olası farklılıklara ve ayrışmalara rağmen çarpıcı olan, devlete yakınlığıdır – ve bu iki taraflıdır, yani çok sayıda devlet destekçisi de bu akıma anlayış ve sempatiyle yaklaşır. Almanya'nın Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından elde ettiği ilk askerî başarının etkisiyle, pantürkistlerin Avrasya'ya hâkim bir Almanya ile ittifak kurarak kendi hayallerini gerçekleştirebileceklerine dair umutları kabarmıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndaki yanaşmacı politikasını daha önce gördüğümüz Türkiye devleti, başlangıçta bu pantürkist hırslara karşı net bir sınır koymamıştır. 1944'ten itibaren devlet, Almanya'ya karşı zaferi artık açıkça görülen Sovyetler Birliği'ni kışkırtmamak için pantürkist faaliyetleri takibe almıştı.

3 Mayıs 1944'te sıkıyönetim koşullarına uymayan anti-komünist gösteriler yapılmasından birkaç gün sonra, otuzdan fazla önde gelen pantürkist ve sempatizan tutuklanmıştır. Bunlar arasında yukarıda bahsedilen Nihal Atsız, Nejdet Sançar, Alparslan Türkeş, Zeki Velidi Togan'ın yanı sıra Peyami Safa (1899-1961), Hikmet Tanyu (1918-1992) ve Reha Oğuz Türkkan (1920-2010) gibi diğer radikal milliyetçiler de vardı. İzleyen duruşmalar Mart 1947'ye kadar sürmüş ve ilgili herkesin beraat etmesiyle sonuçlanmıştı. Devlet eliti bu hükümlerin Moskova ile ilişkileri iyileştirmeye yardımcı olmadığını, daha doğrusu bu tür tavizlere artık gerek kalmadığını fark eder etmez, cezalar iptal edilmişti.[63] Nihal Atsız, radikal dili nedeniyle 1973'te on beş ay hapis cezası almış, ancak Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk (1973-1980) Ocak 1974'te onu affetmişti. CHP lideri İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı Sunay'a (1966-1973) Ülkü Ocakları'nın devlet için oluşturduğu tehlikeyi sorduğunda, Sunay şu yanıtı vermişti: "Canım onlar komünizme karşı mücadele eden çocuklar".[64] Sahiden de 1970'lerde Ülkü Ocakları kendilerini devletin gayriresmî yardımcıları olarak görmüştür. Hayal kırıklıkları, 1980 darbesini izleyen yıllarda askerî cuntanın hareketle arasına mesafe koyması, hatta (elbette radikal sol hareketten çok daha az ölçüde de olsa) kovuşturmaya uğratması ve düzensiz bir güç olarak destek vermekten vazgeçme-

62 Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 45; Landau, *Pan-Turkism* 1995, 96, 157.

63 Landau, *Pan-Turkism* 1995, 115-118; Koçak, *Türk Milliyetçiliğinin İslam'la Buluşması* 2009, 602.

64 Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 48.

siyle daha da artmıştı.[65] Tanıl Bora ve Kemal Can, 1970'lerdeki radikal milliyetçi hareketin "ne organize bir suç örgütü, ne katı disiplinli faşist bir teşkilat, ne radikal ve homojen bir politik hareket, ne taşra ağırlıklı 'gelenek' unsurlarının kozmopolitleşmeye ve modernleşmeye tepkisi, ne reaksiyoner sağ platformun bir fraksiyonu, ne de darmadağınık bir lümpen kalabalığının yarattığı alt-kültür olarak" anlaşılamayacağını, ama aynı zamanda bunların hepsi olduğunu güçlü bir şekilde ifade ederler.[66]

Türkiye'deki radikal milliyetçilik İslamcılığa göre daha az bağımsız bir şekilde gelişmiştir,[67] ancak sert bir ideolojik çekirdeği de barındırır. Radikal milliyetçi hareket, bir yandan Kemalist milliyetçiliğin Türk olmayan Sünniler'in ve Sünni olmayan Türklerin egemen ulusal modele uyması talebini uç noktalara taşırken, diğer yandan da Türk-Sünni olmayanları başından itibaren tamamıyla dışlar. Radikal milliyetçi hareketin faşist eğilimi 1930'lu ve 1940'lı yıllara ait bir epizot olarak kalmamış, siyasi temelinin bir parçası olmuştur. Alparslan Türkeş'in 1967'den itibaren partisi MHP içinde taşıdığı onursal "başbuğ" ünvanı, Orta Asya mitolojisinden çıkmakla birlikte, nasyonal sosyalist "führer" kavramından da beslenmiştir. Örgütsel biçim ve ideoloji açısından Ülkü Ocakları, Hitler Gençliği veya *SS* gibi Nazi örgütlerinden etkilenmiştir.[68]

Sağcı-muhafazakâr hareket, İslamcı hareket ve radikal milliyetçi hareket üzerine bu uzun incelemenin sonunda, bu üçü arasındaki bulanık sınırların her zaman Türk sağının ayırt edici özelliklerinden biri olduğunu bir kez daha hatırlamak önemlidir. Kemalist güç kompleksinin alt akımları ile radikal milliyetçi hareket arasındaki bazı örtüşmeler için de geçerlidir bu. Bazı okurlar, Türkiye'deki sol akım ve hareketlere ilişkin benzer derinlikte bir tartışmayı kaçırmış olabilir. Bununla birlikte, Türkiye'deki sol ve sol radikalizm dünyasının uluslararası düşünce ekollerinden çok daha fazla etkilendiği ve – Kürt aktivizmi gibi özel tezahürlerin ötesinde – siyasi sağınkinden çok daha az "özgün" olduğu doğrudur. Türkiye'deki siyasi sağın bu üç temel akımının tutum ve düşünceleri hakkında daha net bilgilerle donanmış olarak, 1980'lerin tarihsel olaylarına dönebiliriz.

65 MHP'nin, 1980 sonrasında askerî cunta tarafından kendilerine yapılan muamele karşısında yaşadığı şok hakkında bkz. Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 87-126. Radikal sağın Soğuk Savaş çerçevesinde kendilerini "sistem" tarafından kullanmışlığına dair bkz. Sezgin, *Sistemin İntikamı: Bir 12 Eylül İncelemesi* 1990.

66 Bora/Can, *Devlet, Ocak, Dergâh* 1991, 68.

67 Landau, *Pan-Turkism* 1995, 115-118; Akgün/Çalış, *Tanrı Dağı Kadar Türk* 2009, 599.

68 Tapia, *Turkish Extreme Right-Wing Movements* 2011, 305.

3. Sınırsız ve Ölçülü Liberalleşme (1983-1993)

Türk siyasi tarihi ritminin kendi yasaları vardır; ancak ekonomik alanda küresel gelişmeyle paralellikler açıktır. 1980'lerden itibaren Türkiye'de İslami muhafazakârlığın vaatlerine, neoliberal ekonomik düzene doğru köklü bir kayma eşlik etmiştir. Dolayısıyla ülke, 1980'lerden bu yana sendikaların küresel ölçekte sürekli zayıflaması olgusunu paylaşır.[69] Neoliberal ekonomik sistemler hiçbir şekilde, sürekli hızlı bir ekonomik kalkınma anlamına gelmez; 1980 ve 1990'larda % 4,1 ve % 4 olan büyüme oranları, 1960 ve 1970'lerdeki % 6,4 ve % 4,7 olan büyüme oranlarından daha düşüktür.[70]

Bununla birlikte, 1983-1993 yılları arasında Türkiye'nin 21. yüzyılın başından sonraki ekonomik başarılarının temelleri atılmıştı. Türkiye, 1980'lerin başında geliştirilen liberal ekonomi politikası araçlarını erken benimseyen bir ülke olmuştur. Daha sonra bu "Washington Konsensüsü" olarak anılmaya başlanmıştı; yani ABD Hazine Bakanlığı, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi Washington, D.C., merkezli kurumların dünya ekonomilerinin çoğunda yapısal uyum programlarına ihtiyaç duyulduğu konusunda anlaşması anlamına geliyordu.[71]

Neoliberalizmi eleştirenler onu, kapitalist elitlerin İkinci Dünya Savaşı öncesinde var olan olağanüstü büyük gelir ve servet eşitsizliklerini yeniden tesis etme projesi olarak görür;[72] bu nedenle bir tür "karşı devrim"dir.[73] Bu terim, 1980'lerden 2010'lara kadar Türkiye'yi anlamak için randımanlı bir şekilde kullanılabilir,[74] fakat başka bir anlamda: Mesele Cumhuriyetin eski elitlerinin yeniden zenginleşmesi değildi, söz konusu olan ne Osmanlı'nın son döneminde ne de Cumhuriyetin ilk yıllarında bırakın siyasi rolü, ekonomik olarak da önemli bir rol oynamamış yeni bir siyasi-ekonomik elit sınıfın yükselişidir. Ancak 1980'lerden bu yana Anadolu ve Anadolulular ekonomik ve siyasi açıdan önem taşımıştır. "Anadolu Kaplanları" -özellikle Çorum, Denizli, Gaziantep, Kahramanmaraş, Kayseri, Konya ya da Malatya gibi hızla gelişen sanayi merkezleri – az

69 Streeck, *Gekaufte Zeit* 2018, 119; Türkiye'de sendikal temsil düzeyi 1975'te % 35,3 iken 2008'de % 5,8'e düşmüştür, bkz. Herr/Sonat, *Fragile Growth Regime* 2014, 52

70 Herr/Sonat, *Fragile Growth Regime* 2014, 39, dipnot 18. – 1980'lerde ABD ve İngiltere'deki zayıf büyümeye atıfta bulunur; Güney Amerika için kayıp bir on yıldan bile söz edilebilir; bkz. Harvey, *Neoliberalism* 2005, 88

71 Pamuk, *Uneven Centuries* 2018, 248-253.

72 Harvey, *Neoliberalism* 2005, 16, 19, 83, 119; Streeck, *Gekaufte Zeit* 2018, 87, 93, 96.

73 Streeck, *Gekaufte Zeit* 2018, 153.

74 Türkiye'deki neoliberal ekonomi ve globalleşmeyle ilgili bkz. Pamuk, *Uneven Centuries* 2018, 245-274.

gelişmişlik bataklığından kendi ayağıyla çıkan ya da sadece düşük ücretler, uzun çalışma saatleri ve çok esnek istihdam koşulları nedeniyle bu kadar rekabetçi hâle gelen aktörler değildi,[75] bunun bir arka plan hikâyesi vardı. Daha 1960'ların sonunda, Denizli ve Gaziantep'te olduğu gibi "kalkınmada öncelikli yöreler" belirlenmiş ve 1980'lerden itibaren bu anlamda etkileyici bir gelişme kaydedilmişti.[76]

Berlin merkezli Avrupa İstikrar Girişimi'nin (*European Stability Initiative, ESI)* "İslami Kalvinistler" üzerine hazırladığı rapor, "Anadolu Kaplanları" karşısında siyaset, din ve ekonomiyi doğru bir şekilde dengelemenin zorluğunu ortaya koyar: 2005 ESI raporu, Anadolu'nun en muhafazakâr şehirlerinden biri olan Konya'daki büyük şirketlerin ekonomik başarı öyküsünü ayrıntılı olarak belgeler. Bu raporun siyasi amacının, o dönemde Avrupa kamuoyunun, Avrupa ile bağdaşmayan ve İstanbul'un açık dünyasının aksine Avrupa Topluluğu'na katılmaya hazır olmayan İslami bir "derin" Anadolu'ya ilişkin korkularını yatıştırmak olduğu açıktır. Tartışmada dikkat çekici olan, sadece ekonomik başarının katılıma hazır olmakla eş anlamlı görülmesi değildir. Rapor aynı zamanda, Max Weber'in Protestan ekonomi etiğinin kökenlerine ilişkin araştırmalarında karşılaştığı ikilemle,[77] yani dinin tavuk mu yoksa dinamik ekonomik güçler tarafından yumurtlanan ve buna uygun bir dinî-kültürel tutumun içine yerleştirilmiş bir yumurta mı olduğu ikilemiyle de karşı karşıyadır.[78]

Türkiye 1980'lerin ortalarından itibaren Soğuk Savaş'ın ve askerî rejimin gölgesinden çıkar. Turgut Özal'ın bakan ve daha sonra cumhurbaşkanı olduğu yıllar, ilk ekonomik ve dış politika açılımının yapıldığı on yıl olarak hatırlanmakta – tamamlanmamış olsa da, sonraki yıllar için örnek teşkil etmiştir.

Özal'ın On Yılı

1983'ten 1993'e kadar olan yıllara Turgut Özal damgasını vurmuştu: 1983'ten 1989'a kadar Anavatan Partisi (ANAP) genel başkanlığı ve başbakanlık; 1989'dan 1993'teki ölümüne kadar da cumhurbaşkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Celal Bayar'dan (1950-1960) sonra asker kökenli olmayan ikinci cumhurbaşkanıdır. Siyaset sahnesine ancak 1980'lerde çıkan Özal, birçok

75 Pamuk, *Economic Change* 2008, 291; Filiztekin/ Tunalı, *Anatolian Tigers* 1999.

76 Lord, *Religious Politics* 2019, 171, 174.

77 Weber, ilk olarak 1904/1905'te yayımlanan *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu)* adlı eserinde, takdiri ilahi doktriniyle Kalvinizmin insanları nasıl acımasızca durmaksızın profesyonel çalışmaya ittiğini göstermeye çalışsa da, yine de tezinin hiçbir şekilde "ekonomik bir sistem olarak kapitalizmin reformasyonun bir ürünü olduğu" şeklindeki "aptalca doktriner tezi" savunmayı amaçlamadığını belirtmek zorunda hissetmektedir; bkz. Weber, *Protestantische Ethik* 2006, 105 d.

78 European Stability Initiative, *Islamische Calvinisten* 2005, 28

açıdan Süleyman Demirel ile aynı siyasi yelpazeyi temsil etmektedir, bununla birlikte çok daha güçlü bir ekonomik liberalizm dozajı ve İslamcılığa kişisel bir yakınlığı vardır. Özal'a göre, kurduğu ve liderliğini yaptığı ANAP daha önceki partilerin çizgisinde değildi. Daha ziyade 1960'ların ve 1970'lerin bütün önemli parti akımlarının yelpazesini kapsıyordu: AP kadar muhafazakâr, MSP kadar gelenekçi (yani İslamcı) ve MHP kadar milliyetçiydi; hatta sosyal demokratlar kadar sosyal adalet hedefini inandırıcı bir şekilde sahiplenebilirdi.[79]

1927 yılında Malatya'da doğan Turgut Özal dindar bir ailede büyümüştü. Babası, Ziraat Bankasında çalışmaya başlamadan önce imamlık eğitimi almıştı. İlkokul öğretmeni olan annesinin Nakşibendiler'le yakın ilişkileri vardı.[80] Özal, 1950'lerde Devlet Planlama Teşkilatı'nda (DPT) çalışmıştı. 1960'taki askerî müdahalenin ardından iki yıl Washington'da Dünya Bankasında çalıştıktan sonra Türkiye'ye dönerek özel sektörde görev almıştı. Kardeşi Korkut ile birlikte 1970'lerde Millî Selamet Partisi'ne (MSP) katıldı. Korkut Özal 1973 yılında MSP'den milletvekili seçilmiş, Tarım ve İçişleri Bakanlığı görevlerinde bulunmuştu. Turgut Özal'ın kendisi de 1977'de İzmir'den MSP milletvekiliğine adaylığını koyduysa da seçilemedi – bu onun için bir şans olmuştu; aksi takdirde 1980 darbesinden sonra birkaç yıl boyunca siyasi faaliyetlerden men edilecekti.[81] Süleyman Demirel Ekim 1979'da başbakanlık görevini devraldığında Özal'ı Devlet Planlama Teşkilatına müsteşar olarak atamıştı. Ocak 1980'de Turgut Özal, Uluslararası Para Fonu ve uluslararası bir bankacılık konsorsiyumu tarafından desteklenen istikrar paketini uygulamakla görevlendirilmişti. 1980'deki darbeden bu yana ekonomik konularda başbakana danışmanlık yapan Özal, Temmuz 1982'de doğrudan sorumlu olmadığı bir bankacılık skandalı nedeniyle istifa etmek zorunda kalmıştı ve siyasi olarak bitmiş kabul edilmişti. Ancak kaderin bir cilvesi sonucu, Özal'ın kurduğu ANAP, askerî cuntanın yarattığı iki partinin yanı sıra 6 Kasım 1983'teki genel seçimlere katılan tek parti olmuş ve büyük bir zafer kazanmıştı. Özal, 6 Aralık 1983 tarihinde başbakan olarak göreve başlamıştı.

1978/1979'da İran'da gerçekleşen devrim ve İran İslam Cumhuriyeti'nin katı Batı karşıtı tutumuyla birlikte, Türkiye strateji ve güvenlik politikalarında önemli bir ağırlık kazanmıştı. IMF gibi uluslararası kuruluşlar 1980'lerde ülkeyi

79 Jenkins, *Political Islam* 2008, 149; Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 192.

80 Annesi Hafize Mayıs 1988'de öldüğünde, Özal liderliğindeki hükümet annesinin Süleymaniye'deki Mehmet Zahid Kotku'nun mezarının yanına gömülmesine izin veren bir kararname çıkarır; bkz. Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 158.

81 Türk, *Muktedir* 2014, 158 d.

"ortodoks istikrar ve yeniden yapılandırma programlarının doğruluğunun parlak bir örneği" olarak görmüş, özellikle takdir etmişlerdi.[82] Özal, başbakan seçildikten sonra da bu liberalleşme politikasını sürdürmüştü. Sanayi ihracatının gayrisafi millî hasıla içindeki payı 1970'lerde % 2'nin altında kalırken, 1990'da % 8,5'e kadar yükselmişti. Türkiye'nin, uzun bir savaşın (1980-1988) içinde olan Irak ve İran devletleri için önemli bir tedarikçi hâline gelmesinin de etkisiyle, Orta Doğu en büyük ihracat pazarı olarak bir süreliğine AET ülkelerinin yerini almıştır.[83]

Özal, ihracat odaklı ve küresel ölçekte rekabetçi bir piyasa ekonomisinin temellerini atmıştır. Bu tedbirlerin amacı, yabancı sermayeyi Türkiye'ye çekmek ve yerli sermayeyi üretken yatırımlar için harekete geçirmekti. Bu temelde – beklentiye göre – üretim ve ihracat artacak ve nihayetinde istikrarlı ve enflasyonla boğuşmayan bir ekonomi ortaya çıkacaktı.[84] Buna karşın 1980'lerdeki büyüme sınırlıydı ve borçlarda ciddi bir artışa (1980'de on milyar ABD dolarından, on yıl sonra elli milyardan fazlasına) mal olmuştu. Özal'ın yönetim tarzındaki zayıf yönler ortadaydı: Giderek bir otokrat gibi davranmış ve sürdürülebilir kalkınma için güçlü bir hukuk sisteminin önemini anlayamamıştı. 1990'lardaki yaygın yolsuzluk onun politikalarının bir mirasıdır.[85]

Selefleri Menderes ve Demirel gibi Özal da kendisini siyaset ve iş dünyasının yerleşik yönetici sınıfından ayırıyordu: Dolmabahçe Sarayı'nda büyümemişti, halkın çoğu gibi o da "bir Anadolu çocuğuydu".[86] Ekonomi politikasındaki yetkinliğiyle gurur duyan Özal, kendi hükümeti döneminde bir kalkınma hamlesi yaşandığı argümanını seleflerinden bile daha fazla kullanmıştır: "Bakın, ülkemizde beş yılda kırk baraj yapıldı, tek parti iktidarı döneminde yirmi yedi yılda [burada 1923-1950 yılları kastediliyor] sadece üç tane yapılmıştı."[87]

Özal'ın politikaları, Demokrat Parti'nin (DP) 1950'lerde hazırladığı reçeteyle benzerlikler göstermiştir: ekonomik refah, geleneksel kültürel değerlerle

82 Owen/Pamuk, *Middle East Economies* 1998, 119, o dönemde IMF'nin bu görüşünü hiçbir şekilde paylaşmamaktadır.

83 Pamuk, *Uneven Centuries* 2018, 282.

84 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 306.

85 Pamuk, *Economic Change* 2008, 287-289. Bu dönemdeki devlette rüşvetin yaygınlaması ve "iş bitiricilik" anlayışının yol açtığı etik sorunlara işaret etmek için Özal'ın meşhur "benim memurum işini bilir" lafı örnek gösterilmektedir, bkz. Birand/Yalçın, *The Özal: Bir Davanın Öyküsü* 2001, 342.

86 27 Mart 1989, Turgut Özal. Başbakan Turgut Özal'ın Yurtiçi- Yurtdışı Konuşmaları: 13.12.1988-31.10.1989, 115; alıntı Türk, *Muktedir* 2014, 150.

87 16 Eylül 1989, Turgut Özal. Başbakan Turgut Özal'ın Yurtiçi-Yurtdışı Konuşmaları: 13.12.1988–31.10.1989, 92; alıntı Türk, *Muktedir* 2014, 144.

birleşmiş ve bunlar da İslam dinine bağlanmıştı. Özal döneminden bu yana Ramazan aylarında iftar siyasi amaçlar için kullanılmaktadır. Özal aynı zamanda merkez sağ cenahtan olup da kendisini kamuoyu önünde dindar bir Müslüman olarak gösteren ilk siyasetçidir. Temmuz 1988'de Mekke'ye hac ziyaretini gerçekleştiren ilk Türkiyeli başbakan olmuştu.[88] Cumhurbaşkanı olduktan kısa bir süre sonra Kasım 1989'da Ankara'daki Kocatepe Camii'nde Cuma namazına katılması bilinçli bir jestti.

Eylül 1986'daki ara seçimlerde yaşadığı düşüşün ardından Özal siyasi hâkimiyetini kaybetmişti ve Eylül 1987'de Demirel ve Ecevit gibi eski siyasi liderlerin yasaklarının kalkmasıyla iktidarı için endişelenmeye başlamıştı. Bunu takiben, ekonomi politikasını artık istikrara değil, genişlemeye yöneltmişti. Böylelikle Özal kendi özünü tüketmişti, çünkü ekonomi politikasının başarıları büyük ölçüde kendi kendine telkine dayanmaktaydı.[89] Bu durum dış politika için de geçerliydi.

Doğu'da Yeni Dış Politika Koordinatları

Türkiye'nin 14 Nisan 1987'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) yeniden üyelik başvurusunda bulunması, bunun hızla gerçekleşeceği umudundan ziyade, katılım seçeneğinin ekonomiyi canlandıracağı düşüncesine dayanmaktaydı. Üyelik başvurusu Türkiye'deki ekonomik sorunlar ve insan hakları ihlalleri gerekçe gösterilerek Aralık 1989'da reddedilmişti. Bununla birlikte, AET'nin Türkiye'ye Yunanistan (1981'de katıldı), İspanya ve Portekiz (her iki ülke de 1986'da katıldı) gibi diğer ülkelere kıyasla daha katı standartlar uyguladığı ve diğerlerinde bilerek göz ardı edilen koşullarda kusur bulduğu açıktır.[90]

1980'lerde Yunanistan ile süregiden kötü ilişkiler (1984'te Yunanistan, SSCB'yi değil Türkiye'yi ana tehdit olarak tanımlayan bir savunma doktrini yayımlamıştır), esas olarak 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle ilgilidir. Mart 1987'de Türkiye'nin Ege'de petrol araması nedeniyle ciddi bir Türk-Yunan krizi patlak vermişti. 1988 yılında Özal ve Yunanistan Başbakanı Andreas Papandreu (1981-1989 ve 1993-1996) döneminde ilişkiler kısa bir süre için düzelmiştir: Türkiye Yunanlılara vizesiz seyahat hakkı tanımış ve Özal, Atina'ya bir devlet ziyareti gerçekleştirerek otuz altı yıl sonra bunu yapan ilk

88 Böylece Türkiyeli politikacılar Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneğini sürdürmüştür: Mekke dört yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarının bir parçası olmasına rağmen tek bir Osmanlı sultanı bile hacca gitmemiştir; bkz. Rafeq, *Arab States and the Ottoman Heritage* 1989, 349.

89 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 200-203.

90 Patel, *Projekt Europa* 2018, 206 d.

Türkiyeli başbakan olmuştu. Ancak, 1988 yılının sonunda ilişkiler tekrar bozulmuştu: Türkiye, Yunanistan ile arasındaki tek ihtilaflı konunun (Kıbrıs dışında) Ege Denizi'ndeki kıta sahanlığının belirlenmesi olduğu yönündeki Yunan görüşüne katılmıyordu; ulusal hava sahasının çelişkili tanımları, Yunanistan'ın Ege adalarına asker konuşlandırması ve Batı Trakya'daki Türk azınlığın statüsü de çözüme kavuşturulmamış konular olmuştur.[91]

Türkiye için bazı çatışma alanlarından gerçek bir çıkış yolu yokken, başka yerlerde yeni fırsatlar ortaya çıkmıştı. "İslami bankacılık" alanı, ekonominin liberalleşmesi, iç politikada yeni bir yönelim ve İslamcı eğilimli bir iç politika arasındaki kesişimin özellikle açıklayıcı bir örneğidir. ANAP tarafından kurulan hükümet, *Kur'an*'ın yasakladığı faiz yerine başka kâr paylaşım biçimleri bulan İslami bankacılığın kurulmasını sağlamıştı. Özal'ın Aralık 1983'te iktidara gelmesinden hemen sonra bir kanunla "özel finans kurumları" için yasal çerçeve oluşturulmuştu. Kararnamenin açıkça iki amacı vardır: paralarını bankalara yatırmak istemeyen dindar Müslümanların tasarruflarını finansal döngüye sokmak ve İslam dünyasından, özellikle de Körfez ülkelerinden sermaye çekmekti.[92] Bu alandaki ilk kuruluşlar, Ocak 1985'te Suudi Arabistan bankası *al-Baraka* ile iş birliği içinde bir Türk özel bankası olan *Al-Baraka Türk Özel Finans Kurumu* ve Nisan 1985'te (Suudi Kralı Faisal'ın adıyla, 1964-1975), *Faisal Finans Kurumu* olmuştu; her ikisi de Türk-Suudi ortak girişimidir. İslami bankacılık Türkiye'de gerçek anlamda önemli bir finans kolu hâline gelmemiştir. Ocak 2014'te Türkiye'deki payı – % 21'lik Malezya ve hatta % 51'lik Suudi Arabistan'a kıyasla – % 6,6'ydı.[93] İki Almanya arasındaki duvarın 9 Kasım 1989'da yıkılması, Sovyet ittifak sisteminin çökmesi ve nihayet Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkiye'nin dış politika ve jeostratejisi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Sovyetler Birliği gibi eski tehditler ortadan kalkmıştı; yeni çatışma bölgeleri görünür hâle gelmişti – mesela, 1988'de alevlenen Dağlık Karabağ konusunda Ermeniler ve Azeriler arasındaki anlaşmazlıkları veya 1991'de ABD ve müttefiklerinin Irak'a karşı başlattığı askerî harekâtı Çöl Fırtınası'nı düşünün. Aynı zamanda, örneğin ticarette yeni fırsatlar ve Orta Asya'da olduğu gibi yeni alanlar açılmıştı. Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın ve Orta Asya'da Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte Türkiye ufukta bir "Türk yüzyılı"nın belirmekte olduğunu görmüştü.

91 Clogg, *History of Greece* 1992, 191 d.; Fırat, *Yunanistan'la İlişkiler* 2001, 440-480.

92 Jenkins, *Political Islam* 2008. 151.

93 Lord, *Religious Politics* 2019, 204-206.

Mart 1921 tarihli Sovyet-Türk antlaşmasından bu yana Türkiye "dış Türkler" ile ilişkilerini ikinci plana atmış ve sadece Kıbrıs, Batı Trakya ve Bulgaristan'daki Türk nüfusa karşı kendini doğrudan sorumlu hissetmişti. Sovyetler Birliği'nin dağılması başlangıçta ihtiyatla karşılanmıştı, ancak bu ihtiyat 1991'in sonunda – neredeyse aceleci bir şekilde – coşkuya dönüşmüştü: 16 Aralık 1991'de önde gelen Özbek siyasetçilerinden ve daha sonra cumhurbaşkanı da olan İslam Kerimov (1938-2016) bir ziyaret için Ankara'ya gelmişti. Karşılama komitesinde, Sovyetler Birliği Cumhuriyeti'ne yaraşır şekilde Sovyet Büyükelçisi de yer aldı; Sovyet, Türk ve Özbek bayrakları göndere çekildi. Ne var ki öğle saatlerinde, Türkiye'nin Özbekistan'ı tanımasının hemen ardından, tüm Sovyet amblemleri derhâl kaldırılmıştı.

Türkiye'nin Orta Asya'daki Türki devletler için bir himaye gücü olma emellerini, Batılı devletler desteklemişti: Batı, laik ve demokratik bir ülke modeli olarak Türkiye'nin, yeni kurulan Orta Asya devletlerinde ortaya çıkabilecek bir boşluğu önlemeye yardımcı olabileceğini düşünmüştü.[94] 1991-1993 yıllarındaki ilk coşku ve yeni Türki cumhuriyetlerde lider bir konum üstlenme girişimini,[95] Türkiye'nin özellikle ekonomik açıdan sınırlı hareket imkânlarının farkına varılması ve ardından gerçeklere dayalı bir politikaya geri dönülmesi izlemişti.

Cumhurbaşkanı Özal yönetimindeki Türkiye'de, ülkenin dış politika gündemini ilerletmek için tasarlanan kurumlar ve araçlar 1990'ların başında hızla ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında 1992 yılında kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) veya Nisan 1992'den bu yana uydu üzerinden yayın yapan TRT Avrasya kanalı sayılabilir. Türkiye, 1992 yılında kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) gibi yeni uluslararası birliklerin kuruluşunda da yer almıştı.[96]

Özal'ın başlattığı dinamikler, dış politika alanında ölümünden sonra da devam etmişti. İki Dış İşleri Bakanı Hikmet Çetin (1991-1994) ve İsmail Cem (1997-2002) bölgede açılım ve daha fazla entegrasyon politikasını sürdürmüştür. Hepsinden önce Yunanistan'la yakınlaşmayı savunan İsmail Cem'de, 2000'li

94 Aydın, *Relations with the Caucasus and Central Asia* 2010, 755, 757.

95 Orta Asya'daki Türki devletler ile olan iş birliğine somut bir örnek 1992'deki Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'yle başlayan ve 2009'da "Türk Devletleri arasında kapsamlı iş birliğini derinleştirmek, bölgesel ve küresel barış ile istikrara katkıda bulunmak" amacıyla kurulan ama çok da bir fonksiyonu olmayan Türk Devletleri Teşkilatı'dır. Kurumun web sayfası için bkz. https://www.turkicstates.org/tr.

96 Bkz. kuruluşun web sitesi: www.bsec-organization.org/

yıllarda "yeni Osmanlıcılık" ve "komşularla sıfır sorun" terimleriyle ünlenen bir dış politikanın pek çok unsurunu bulmak mümkündür.[97]

1980'lerde İsrail ile askerî ve güvenlik iş birliği yeniden başlatılmıştı: Suriye ve Irak gibi ortak düşmanlara karşı iş birliği, Sefarad Yahudilerinin Osmanlı tarafından kabulünün beş yüzüncü yıldönümü olan 1992 kutlamaları gibi tarihi olayların anılmasıyla desteklenmiştir. 3 Kasım 1994 tarihinde Türkiye Başbakanı Tansu Çiller, İsrail'e giderek bir ilke imza atmıştı.[98] Bunu ekonomik iş birliği, serbest ticaret, ikili yatırımların teşviki ve çifte vergilendirmenin önlenmesine dair, çeşitli İsrail-Türkiye anlaşmaları izlemişti. 23 Şubat 1996 tarihli askerî iş birliği anlaşması büyük ilgi görmüştü: ilişkilerin belkemiği, 1950'lerin sonu ve 1960'ların başında olduğu gibi, askerî ve güvenlik iş birliğiydi, ancak bu kez ilişkiler çok daha yakındı, dış dünyaya açıkça gösterilmiş ve daha uzun vadeli kalıcılık vaat etmişti.[99]

1980'li yıllar özel bir karışım sergiler. Omuzlarında hâlâ askerî diktatörlüğün kurşuni ağırlığı vardı; aynı zamanda ekonomik ve dış politikada iyimserlik ruhu hâkim olmuştu. Buna karşın 1990'larda bu ivme azalmış ve ülkenin çözülmemiş sorunları ön plana çıkmıştı.

4. Siyasi ve Ekonomik Durgunluk (1993-2002)

1990'lar kimi bakımlardan 1970'leri hatırlatır: diğer şeylerin yanı sıra önde gelen politikacıların kişisel husumetlerinin tetiklediği tekrarlanan siyasi çıkmazlar, ani hükümet değişiklikleri ile yaşanan siyasi istikrarsızlık, tırmanan şiddet, ekonomik gerileme. Ocak 1994'te bir ABD doları on beş bin Türk lirası (TL) ederken, aynı yılın nisan ayında bu rakam otuz sekiz bine çıkmıştı. Enflasyonun da dört nala koştuğu o dönemde günlük gazeteler, ironik bir tevekkülle yakında Türkiye'de herkesin milyoner olacağını duyurmaktaydı.[100] 1990'larda ortalama % 50'yi aşan yüksek enflasyon oranları ve 1991, 1994 ve 1998'deki ekonomik çöküşler, 2001 yılında, gayrisafi millî hasılanın neredeyse onda bir oranında kü-

97 İsmail Cem'de neo-Osmanlı gündeminin örnekleri için bkz. Örmeci, *Portrait of a Turkish Social Democrat* 2020, 20, 62, 97 vd.

98 Sadece birkaç gün önce, 26 Ekim 1994'te İsrail ve Ürdün arasında barış anlaşması imzalanmıştı. İsrail artık Arap dünyasında bir parya değildi ve bu nedenle Türkiye ile İsrail arasındaki yakın temaslar daha az sakıncalı görünüyordu.

99 Örneğin bkz. Bolukbaşı, *Turkish-Israeli Alliance* 1999, 29 d., Türkiye'nin Suriye ve Irak ile Fırat ve Dicle nehirlerinin suları konusunda devam eden anlaşmazlığının Türk-İsrail iş birliği için iyi koşullar sağlamaya devam ettiğini savunmuştur.

100 Yeni Türk lirası (₺ sembollü) nihayet 1 Ocak 2005'te eski liraya bire bir milyon oranında uygulandığında, bir milyon eski liranın değeri bir avrodan daha azdı.

çüldüğü ve Başbakan Ecevit'in yardım için yeniden Uluslararası Para Fonu'na başvurmak zorunda kaldığı ağır bir krize yol açmıştı.

Özal'ın 1993'teki ölümünden sonra, gelecek on yılı şekillendirebilecek bir siyasi figür bulunamamıştı. 1990'ların yeni yüzü, ABD'de eğitim görmüş ve İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesinde ders veren bir ekonomi profesörü olan Tansu Çiller (d. 1946) olmuştu. Doğru Yol Partisi'ne (DYP) Kasım 1990'da katılmıştı ve DYP yönetimi çok geçmeden, 1993'te bu çekici ve medyatik kadını partinin vitrini olarak genel başkanlığa getirmişti. Aynı yıl Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı koltuğuna oturmasıyla, başbakanlığa kadar yükselmişti. Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile koalisyon kurarak 1996 yılına kadar görevde kalmayı başarmıştı. Özal tarafından zaten tesis edilmiş olan kendini zenginleştirme kültürünü Çiller, kendi partisini, yani DYP'yi "adeta bir aile şirketi hâline getirecek" kadar ileri götürmüştü.[101]

1990'larda merkez sağ kanadın ikinci önde gelen ismi, 1991'de ANAP'ın genel başkanlığını devralan Mesut Yılmaz (d. 1947) olmuştu ve 1990'larda üç kez başbakanlık yapmıştı: Haziran-Kasım 1991, Mart-Haziran 1996 ve – bu sonuncusunda bir buçuk yıl boyunca – Haziran 1997-Ocak 1999. Çiller ve Yılmaz anlaşamamıştı: Böylece, 24 Aralık 1995 seçimlerinden sonra ANAP ve DYP tarafından kurulan koalisyon, ikisi arasındaki kişisel rekabet nedeniyle bozulmuştu. Aralarında neredeyse hiçbir ideolojik farklılık bulunmayan merkez sağ partiler ANAP ve DYP, hiçbir zaman ortak bir partide bir araya gelmeyi başaramamışlardı.

Merkez sol kanat da Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti (DSP) ve Deniz Baykal (1938-2023) liderliğindeki CHP olarak bölünmüşlüğünün üstesinden gelememişti. Bülent Ecevit, merkez sol parti yelpazesinde baskın figür olmaya devam etmişti. 1999-2002 yılları arasında beşinci ve son kez başbakanlık yapmışsa da artık yaşlanma belirtileri göstermeye başlamıştı.1990'larda sadece bir akım ve parti yükselişe geçmişti: İslamcı RP 1990'larda mecliste güçlü bir konum kazanmış ve toplumun merkezine nüfuz etmişti.

İslamcılığın Önlenemeyen Yükselişi

Ocak 1970'te Millî Nizam Partisi'nin (MNP) kuruluşundan bu yana İslamcı hareket parti yelpazesinde ve mecliste güçlü bir şekilde temsil edilmişti. MNP'nin halefi olarak 1972 yılında kurulan Millî Selamet Partisi (MSP) 1974-

101 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 50: İsmet Sezgin (1928-2016) ile söyleşi, (1991-1993 yılları arasında DYP İçişleri Bakanı).

1979 yılları arasında üç hükümette yer almıştı.[102] 1983'te yeni kurulan Refah Partisi (RP) daha önceki seçim başarılarını hemen tekrarlayamamıştı: 29 Ekim 1987'de ilk kez genel seçimlere katılmış, ancak % 7,2 ile % 10 barajının altında kalmıştı. Bir sonraki 20 Ekim 1991 seçimlerinde % 16.9 oy almış, ancak sadece dördüncü en güçlü parti olarak kalmıştı ve bu sonucu diğer iki partiyle yaptığı seçim ittifakı sayesinde elde edebilmişti. Bununla birlikte 24 Aralık 1995 tarihinde yapılan erken seçimlerde RP, iki merkez sağ parti olan ANAP ve DYP'ye çok yakın % 21.4 oy oranıyla Meclis'teki en güçlü parti hâline gelmişti. Bu başarı, RP'nin % 19.1 ile ulusal düzeyde çok güçlü olmamakla birlikte, İstanbul ve Ankara dâhil olmak üzere birçok büyük şehrin belediye başkanlıklarını kazandığı 1994 yerel seçimlerinde zaten açıktı.

1990'ların ortasında RP'nin yükselişinin nedenleri nelerdi? Tansu Çiller liderliğindeki DYP ile Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP arasındaki restleşme RP'nin eline koz vermişti. Bunun yanında, her zaman merkez sağa oy veren tarikatlar ve cemaatlerin ilk kez İslamcı RP'yi desteklemesi de önemli olmuştu.[103] Dahası, 1980'lerden itibaren ordu ve devlet tarafından "Türk-İslam sentezi"nin teşvik edilmesi, devletin arzuladığı muhafazakâr İslam ile "gerici" (irtica) İslam'ı birbirinden ayırmanın halka keyfî görünmesine yol açmış olmalıdır.

İrtica, laik kanadın sözde gerici İslamcılığı kınamak için kullandığı bir mücadele terimi hâline gelmiştir. Öte yandan devletin dinî kurumları, yıllardır sürekli ve 1980'lerden bu yana hız vererek güçlendirmesi, kaçınılmaz olarak etkisini göstermişti: imamlar ve Cuma vaizlerinin yetiştirildiği okullar bunun canlı bir örneğidir. Cumhuriyet döneminin başında kurulan bu İmam Hatip okulları 1930 yılında kapatılmış, 1951 yılında yeniden açılmıştı. Osmanlı'nın son dönem eğitim sistemindeki medreseler ve laik okullar arasındaki ikiliği hatırlattığından, devlet yetkilileri arasında bu tür okullara karşı bir direnç var olmuştu. Dahası, bu okul türünün büyümesi sıradışıdır. 1973 yılında imam hatip okullarının kapsamı genişletilmişti. Dindar-muhafazakâr ailelerin çocuklarının eğitim almasını istediği bu okullar, genel eğitim veren okulların karşısında paralel bir sistem olarak yaygınlaştırılmıştı. Buna göre, 1974-1975 öğretim yılında 48.895 olan imam hatipli öğrenci sayısı 1980-1981'de 200.300'e, 1996-1997 öğretim yılında ise 511.502'ye yükselmişti.[104]

102 Türk, *Muktedir* 2014, 180-182.

103 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 61.

104 Lord, *Religious Politics* 2019, 181-191.

Aynı zamanda, 1980'lerin sonlarından itibaren İslamcı çevreye bağlı kurumların ittifakı da genişlemişti: 5 Mayıs 1990'da kurulan "Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği" (MÜSİAD) kendisini, 1971 yılında kurulan "Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği" TÜSİAD'dan açıkça ayrı tutmuştu. MÜSİAD, TÜSİAD'dan isim olarak sadece ilk kelimesiyle ayrılır. Fakat "M" aynı zamanda, açıkça söylemek zorunda kalmadan, "Müslüman" anlamına gelmektedir. MÜSİAD'da örgütlü şirketlerin dörtte üçü 1980'den sonra kurulmuşken, bu oran TÜSİAD'da sadece beşte birdir. TÜSİAD her zaman yerleşik büyük sanayi şirketlerini ve girişimcileri temsil ederken, MÜSİAD İstanbul'un ekonomik ve sanayi merkezinin dışında kalan daha küçük şirketleri desteklemişti. 1990'ların ortalarında MÜSİAD'ın iki binden fazla üyesi vardı ve Türkiye'nin gayrisafi millî hasılasının yaklaşık onda birini oluşturmuştu.[105]

TÜSİAD 1980'lerden itibaren, 1960'ların ve 1970'lerin devletçi modeline karşı çıkmış ve kendisini Batılı bir ekonomik düzenin ve Türkiye'nin daha da demokratikleşmesinin destekçisi olarak görmüştü. MÜSİAD ise, uluslararası İslami dayanışmaya ve İslam ahlakının dinamik girişimcilikle uyumluluğuna güveniyordu; bu nedenle Güneydoğu Asya'nın yükselen Müslüman ekonomilerini, özellikle de Malezya'yı model olarak görmüştü. MÜSİAD'ın ilk başkanı Erol Yarar (d. 1960), Batı'nın "homo œconomicus"unun yerine "homo islamicus"un getirilmesinden söz etmekteydi.[106]

1970'lerde Necmettin Erbakan'ın dile getirdiği "adil düzen" kavramı, daha adil bir ekonomik düzen ve İslami ilkelerin rehberliğinde bir toplumu hedeflemişti.[107] Erbakan tarafından kurulan hareketin meclis dışı kolu olan "millî görüş" ise, katmanlı bir kavramdır. Günümüzdeki "ulusal" kelimesinin yerine kullanılan "millî" kavramı, Sünni Müslümanlardan oluşan bir topluluğa dair eski Osmanlı fikrini de içinde barındırır. Adil bir ekonomik ve sosyal düzen ve "millî görüş" arzuları, nesnesini ve amacını Anadolu'nun ekonomik az gelişmişliğinde bulmuştu. Kapitalist düzen sorgulanmıyordu, amaç tersine, Anadolu'nun "azınlıkta kalan çoğunluğunun" ülkenin ekonomik refahından adil bir pay almasına yardımcı olmak olmuştu.

Erbakan'ın kendi siyasi çevresindeki karizması, ifadelerinin mutlak olmasıyla açıklanır. Batı karşıtı polemiği, Batı'nın ruhsuz materyalizmi ile maddi ve manevi gelişimi aynı anda mümkün kılan İslam arasında tam bir karşıtlığı ta-

105 Jenkins, *Political Islam* 2008, 154.

106 Buğra, *Class, Culture, and State* 1998, 531.

107 Jenkins, *Political Islam* 2008, 154 d.

nımlamıştı. Erbakan'ın dünya görüşünde, kimse bu zıtlık çiftinden kaçamazdı. Kendisininkinin dışındaki tüm siyasi partiler Batı'yı taklit ediyor ve onunla ortak bir amaç gütmüştü. Dışarıdan bakanlar, Erbakan'ın "haçlılardan" ve "masonlardan" söz ettiği ve siyonizm karşıtlığı kisvesi altında Yahudi düşmanlığının ortaya çıktığı açıklamalarını rahatsız edici bulmuş olsalar gerek. Erbakan'a göre, o zamanki Avrupa Ekonomik Topluluğu "dünya Yahudiliği"nce kontrol edilen bir mason çetesiydi ve bu nedenle katılım Türkiye için bir felaket olacaktı. Amerikalı Yahudiler AET evinin üst katında, Avrupalı işçiler orta katında oturacak ve Türkiyeliler de alt katta kapıcı olacaklardı.[108]

Necmettin Erbakan söylemlerinde radikal olsa da aynı zamanda muhafazakâr sağ kanatla, mekanik bir toplum anlayışı ve kesintisiz bir ilerleme inancı gibi pek çok şeyi paylaşmıştı. Her halükârda, İslamcılığın önde gelen figürleri ve sağ muhafazakâr akımın en önemli iki temsilcisi olan Süleyman Demirel ve Turgut Özal'ın aynı dönemde İstanbul Teknik Üniversitesinde mühendislik eğitimi almış olmaları dikkat çekicidir (Demirel 1949'da, Özal 1950'de mezun oldu).[109]

1996 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarihinde devrim niteliğinde bir adım atıldı: İslami bir partinin lideri başbakan olmuştu. Tansu Çiller (DYP) ve Mesut Yılmaz'ın (ANAP) hükümet kurma konusunda anlaşamamasının ardından Çiller, RP'ye yönelmişti. 28 Haziran 1996'da DYP ve RP (o zamanki adıyla Refahyol) koalisyonu ilan edilmiş ve Necmettin Erbakan başbakan olmuştu; kalan yasama döneminin ikinci yarısında başbakanlık görevini Tansu Çiller'e devredecekti. Bürokrasi, yargı, medya ve ordunun önde gelen güçleri yeni siyasi yönelimi şüpheyle izlemişti. Erbakan'ı ilk yurt dışı gezisinde İran, Pakistan, Singapur, Malezya ve Endonezya'yı ziyaret etmiştir.

22 Ekim 1996'da Erbakan, o zamanki en önemli sanayileşmiş ülkeler birliği olan G7'ye (*Group of Seven*) karşı bir denge unsuru olarak, gelişmekte olan bir grup Müslüman ülkeden oluşan Mısır, Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Pakistan ve Türkiye'nin üye olduğu D8'i (Developing Eight) kurma planlarını açıklamıştı. Resmî olarak 15 Haziran 1997'de İstanbul'da düzenlenen devlet başkanları toplantısında başlatılan D8, bugün hâlâ varlığını sürdürmekle birlikte hiçbir zaman etkin bir aktör hâline gelememişti.[110]

108 Türk, *Muktedir* 2014, 174; Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 56; Ahmad, *Turkish Experiment* 1977, 383 (burada 28 Nisan 1970 tarihli Cumhuriyet gazetesine atıfta bulunulmaktadır). – Masonluğun Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki rolü hakkında bkz. Dumont, *Freemasonry in Turkey* 2005.

109 Erbakan defalarca partisindeki yüksek eğitim seviyesinden gururla bahsetmiştir. 1973'te seçime giren partiler arasında sekiz partide 160 mühendis vardı; bunların yarısı Millî Selamet Partisi üyesiydi, Türk, *Muktedir* 2014, 198.

110 Bkz. kuruluşun web sitesi: https://developing8.org/

Erbakan muhaliflerini, özellikle ülkenin iç siyasi kültürüne getirdiği yeniliklerle kızdırmıştı: 11 Ocak 1997'de Erbakan'ın verdiği bir iftar davetine, çok sayıda Sufi tarikatı lideri geleneksel kıyafetleriyle katılmıştı. Belki de Erbakan bu davetle, sadece tarikatları devletle barıştırmak istemişti; yine de laik kesim, Türkiye'nin de İran'a benzer bir yol izleyebileceğinden endişe etmişti. Bakanlar Kurulu 13 Ocak 1997 tarihinde, devlet kurumlarındaki çalışma saatlerinin Ramazan ayına göre düzenlenmesine karar verdiğinde, bu kararname, laiklik ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle Danıştay tarafından 28 Ocak 1997 tarihinde iptal edilmişti. Ankara yakınlarındaki Sincan'da 31 Ocak 1997'de düzenlenen ve dönemin İran Büyükelçisi'nin de davet edildiği sözde "Kudüs Günü" kutlaması özellikle provokatif görünmüştü. Ramazan ayının son cuma günü kutlanan Kudüs Günü, 1979 yılında Ayetullah Humeyni tarafından İslam dünyasının Filistinliler'le ve Kudüs'le dayanışmasını göstermesi amacıyla tesis edildiğinden, etkinliğin kendisi zaten siyasiydi. O akşam Sincan'da Lübnan Hizbullah'ı ve Filistin Hamas'ının propaganda afişleri asılmış ve meydana Tapınaklar Tepesi'ndeki Mescid-i Aksa'yı andıran bir çadır kurulmuştu.[111]

Sincan olayından önce bile, 22-24 Ocak 1997'de silahlı kuvvetler komutanlarının yaptığı bir toplantıda RP'nin iktidardan uzaklaştırılması kararı alınmıştı. İlk belirleyici adım, 28 Şubat 1997'de MGK'nın toplanması ve ordunun hükümetten bir önlemler paketi uygulaması talep etmesidir: diğer hususların yanı sıra, tüm *Kur'an* kursları bundan böyle Diyanet İşleri tarafından düzenlenmeli ve tarikatlar faaliyetlerine son vermeliydi. Ordunun temel talebi, imam hatip ortaokullarının önünü kesmek için, ilkokul eğitim süresinin beş yıldan sekiz yıla çıkarılması olmuştu. Ordu, bu tür okulların yılda elli binden fazla mezun verdiğini, ancak Diyanet yetkililerinin iki binden fazla imamı işe alamadığını belirtmişti. Bir defaya mahsus bir önlemler paketi değil de ordunun RP ve destekçilerini uzun vadede dize getirmek istediği birkaç aylık bir dönemi kapsadığından bu süreç "28 Şubat Süreci" olarak anılır: Medyaya, "bilgilendirme etkinliklerinde" bu gündemi desteklemeleri için baskı yapılmıştı. Genelkurmay Başkanlığı, olası bir darbe korkusunu artırmak için, geceleri binalarının ışıklarını açık tutmuştu.

18 Haziran 1997'de Erbakan başbakanlık görevinden istifa etmişti. DYP'den birçok milletvekili ayrılmış ve koalisyon meclisteki çoğunluğunu kaybetmişti. 21 Mayıs 1997 tarihinde, dönemin cumhuriyet savcısı, RP'nin yasaklanması için yargıtaya başvurmuştu. Parti, 16 Ocak 1998 tarihinde, laiklik ilkesine aykı-

111 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 193-195, 198.

rı faaliyetlerin odağı hâline geldiği gerekçesiyle yasaklanmıştı. Erbakan ve diğer bazı RP'li siyasetçiler beş yıl süreyle tüm siyasi faaliyetlerden men edildi.[112]

Böylece ordu, Necmettin Erbakan'ın istifası, RP'nin kapatılması ve imam hatip ortaokullarının kurutulması gibi yıpratma politikasının ana hedeflerine ulaşmış olmuştu: 17 Ağustos 1997'de sekiz yıllık ilköğretime geçilmesi kararlaştırıldıktan sonra, imam hatip öğrencilerinin sayısı yarım milyondan, 2002'de 64.534'e düştü;[113] fakat o tarihten sonra tekrar hızla yükselişe geçmişti.

1960, 1971 ve 1980 askerî müdahalelerinden sonra, araştırmacılar – on yıllık fasılalarla bozulan ritmi göz önünde bulundurarak – 1990'ların başında Türkiye'de siyaset ve ordu arasındaki ilişkinin Batı demokrasilerindekine benzer hâle geldiği yönünde umutlu bir değerlendirmeye kapılmıştı.[114] Ne var ki 1997'deki "postmodern" müdahale, bu aşırı özgüvenli varsayımı çürütmüştü. Ordu, Erbakan iktidardan düşürüldükten ve partisi yasaklandıktan sonra bile sürekli müdahaleleriyle kendine zarar vermişti, çünkü siyasete ince ayar verme çabasının imkânsız bir şey olduğu ortaya çıkmıştı. Tüm müdahalelerinde olduğu gibi, uzun vadeli etkilerine dair bir soru ortaya çıkmıştı: Belki, "postmodern darbe olmasaydı ve onları mağdur etmeseydi, ne Tayyip Erdoğan olurdu ne AKP olurdu."[115] Sahiden de, 1997'deki "28 Şubat Süreci"nin yeni bir partinin – Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) -- olağanüstü başarısına zemin hazırladığını varsaymak mantıklıdır.[116] Ordunun, İslamcı hareketin 1997'de aldığı darbeden sonra toparlanmasının en az on yıl alacağı yönündeki umudu boşa çıkmıştı.[117] Sadece beş yıl sonra, AKP 3 Kasım 2002'deki seçimleri kazanmış ve yine beş yıl sonra AKP kanadı orduya karşı bir darbe indirmişti.

İslamcılık, 1990'larda devlete karşı tek meydan okuyuş olarak kalmamıştı. Buna Alevi ve Kürt sorunları da eklenmiştir. Alevi sorunu, Kürt sorununa kıyasla hem daha basit hem de daha karmaşıktı: karmaşıktı çünkü Aleviler, kendi içlerindeki kültürel-dinsel farklılıklar ve siyasi-örgütsel parçalanmışlık nedeniy-

112 Jenkins, *Political Islam* 2008, 161 d.; Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 211, 222, 225. – Siyasi yasaklılar arasında Erbakan'ın yanı sıra eski Adalet Bakanı Şevket Kazan, dört RP milletvekili ve Kayseri Belediye Başkanı Şükrü Karatepe vardı; bkz. Jenkins, *Political Islam* 2008, 164.

113 Lord, *Religious Politics* 2019, 181-191.

114 Hale, *Turkish Politics and the Military* 1994, 290-295.

115 Bkz. Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 245, burada Hasan Ekinci'nin (DYP Artvin Milletvekili) bir açıklamasına atıfta bulunulmaktadır.

116 Bkz. Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 249, dönemin DYP'li siyasetçisi ve Erbakan'ın kabinesinde İçişleri Bakanı olan Meral Akşener ile yapılan bir söyleşiye atıfta bulunmaktadır.

117 Jenkins, *Political Islam* 2008, 164: bkz. Jenkins'in 1993-1995 yılları arasında Millî Güvenlik Kurulu (MGK) Genel Sekreteri olan Orgeneral Doğan Beyazıt ile Şubat 1998'de yaptığı söyleşi.

le amaçları bu olmasa bile, Türk ulusunun temellerini (devletin "gerçek" halkı olarak Sünni Türklerle birlikte) yalnızca (dinsel) kültürlerinin özgünlüğü üzerinden sorgulamışlardı.[118] Devletin 1990'larda Alevilerle olan ilişkisi Kürtlerle olana kıyasla, daha kolaydır çünkü Aleviler Türkiye Cumhuriyeti'nden ayrılma hakkı ya da en azından özerklik talep etmemişlerdi.[119] Alevi nüfusun yoğun olduğu yerleşim alanları Anadolu'nun ortasında yer aldığından, bu zaten pek mümkün değildir. Ayrıca, son dönemlerdeki göç süreçlerinin bir sonucu olarak, Aleviler daha ziyade Anadolu'nun ve Batı Avrupa'nın büyük şehirlerinde yaşamaktaydı. Buna karşın, Alevilerin büyük şehirlerde çözüleceği ve Sünni çoğunluk toplumu içinde eriyeceği yönündeki beklentiler yine de gerçekleşmemişti.[120] Kürt sorunu ise güvenlik politikası açısından çok daha acil bir konuydu, bununla birlikte önceden denenmiş biçimlerde ele alınabilir: Kürtlerin ulusal hak talepleri büyük ölçüde, Osmanlı'nın son dönemlerinde Hristiyan azınlıklarla yaşadığı deneyimlerle örtüşmekteydi.

Alevilerin İkilemi

Cumhuriyetin başlangıcından itibaren Alevilerin devletle ilişkisi ikircikliydi: Kemalizm'in sunduğu laik devlet anlayışı Aleviler için cazipti ancak Türk vatandaşlığı ile Sünni kimlik arasındaki yakın bağ bir engel olmuştu. 1970'lerdeki siyasi radikalleşmeyle birlikte, Alevilerin kendilerini kolektif biçimde siyasi solda konumlandırmaları ve kendilerini dışlanmış bir dinî azınlık olarak görme algılarını dezavantajlı bir sosyal sınıfla birleştirmeleriyle, dolaylı da olsa, bir Alevi kimliği açıkça yeniden ortaya çıkmıştı.[121] Bu arada, Alevilerin sosyalist parti ve gruplardaki aşırı yüksek oranı tesadüfi bir özellik olmayıp, Orta Doğu'daki Nusayriler, Ermeniler, Berberiler, Dürziler, Yahudiler (1948 öncesi), Kürtler ve Şiiler gibi pek çok dinî ve etnik azınlık arasında gözlemlenebilir.[122]

Alevilere yönelik saldırılar 1970'lerdeki şiddetli çatışmaların bir parçası olarak kalmamış, sonraki dönemlerde de devam etmişti: Sivas'taki Madımak Ote-

---

118 Aleviliğin tek tarafsız ve evrensel olarak kabul gören sembolleri semah ve sazdır; bkz. Massicard, *Alevis in Turkey and Europe* 2013, 65.

119 Ancak Massicard, *Alevis in Turkey and Europe* 2013, 142, 1980'lerde bir Alevistan yaratma fikrinin dolaşımda olduğuna işaret etmektedir.

120 1966'da, dönemin Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı Aleviliğin çözülmekte olduğuna inanıyordu; Massicard, *Alevis in the 1960s* 2020, 55. Hütteroth, *Türkei* 1982, 277, "sayıları ve hatta heterodoks inançları hakkında yeterli bilgi olmadan" Alevilerin Türkiye nüfusu içinde eriyeceği gibi aceleci bir öngörüde bulunmuştur.

121 Bumke, *Kurdish Alevis* 2002, 518; Vorhoff, *Alevi Identity* 1995, 82.

122 Sing, *Tempestuous Affair Between Marxism and Islam* 2018, 69.

li'nde 2 Temmuz 1993 tarihinde bir güruhun çıkardığı yangın, Alevi Kürtlerce saygı duyulan on altıncı yüzyıl şairi ve isyancısı Pir Sultan Abdal onuruna düzenlenen yıllık şenliklerin katılımcılarını hedef almıştı. Katılanlar arasında, Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri* kitabının kısmi bir çevirisini Türkçe olarak daha yeni yapmış olan yazar Aziz Nesin'den (1915-1995) ise özellikle nefret edilmişti.[123] Nesin, kıl payı kurtulabilmişti; ne var ki, güvenlik güçlerinin engel olmadığı ve itfaiyenin müdahalede çok geç kaldığı otel yangınında otuz beş kişi hayatını kaybetmişti.[124]

12 Mart 1995 tarihinde, İstanbul'un Gazi semtinde bir polis, Alevilerin uğrak yeri olan bir kahvehaneye hareket halindeki bir araçtan otomatik silahlarla ateş etmişti. Bir Alevi dedesi ölmüş ve yirmi beş kişi yaralanmıştır. Öfkeli Alevilerin İstanbul'daki protesto gösterileri sırasında güvenlik güçleri yirmi iki kişiyi öldürmüş ve beş yüzden fazla insanı yaralamıştı. Bunu takip eden siyasi ve adli süreç oldukça manidardı: Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş dış güçlerin etkisine işaret ederken soruşturma sürüncemede bırakılmıştı. Öldürülenlerin 22 yakını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurmuş ve mahkeme Türkiye'yi tazminat ödemeye mahkûm etmişti. Resmî olarak, failler ve sorumlular hâlâ bulunamamıştı.[125]

Alevilere yönelik kıyımlar, yetkililerin rolünün göz yummaktan açık destek vermeyee kadar değiştiği, dikkat çekici şekilde tekrarlanan bir yapı sergiler. Bu nedenle, tüm etnik grupların eşit ağırlığa sahip olduğu sınıfsız bir toplum hayalinin 1980 darbesiyle hepten yok olmasının ardından, Alevilerin yeni cevaplar ve yollar aramaya başlaması şaşırtıcı değildir. Hayal kırıklığına uğrayıp, seküler yorumlardan ve soldan uzaklaşarak dinî ve kültürel açıklamalara yöneldiler.

Aleviler, Kürt nüfusun aksine, militanlıkla hak talep etme belirtisi göstermediklerinden, dinî-kültürel direnişlerinin neden olduğu yabancılaşmaya rağmen, devletin onları kendine bağlamak istediği açıktır. Alevi Kürtler[126] için referans figür olan Pir Sultan Abdal'ı (y. 1480-1550) Sünni Türklere kabul ettirmesi pek mümkün değildir. Buna karşılık, on üçüncü yüzyıl Anadolu'sunda İslami bir mistik olan ve Türkçe konuşan Aleviler için yol gösterici bir sembol olan Hacı

123 "Şeytan Ayetleri" çevrilmesine rağmen Türkçe olarak hiçbir zaman basılmadı. Fakat İngilizce versiyonu ihtimal İslam ülkeleri arasında sadece Türkiye'de satılmaktadır. Aziz Nesin ve Salman Rüşdi'nin 1993'te Almanya'daki buluşması ile ilgili video haberi için bkz. https://youtu.be/JAsNjIGZl4M [20.04.2023]

124 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 29-39. Otelin 2010'ların başında bir anma mekânına dönüştürülmesi hakkında bkz. Çaylı, *Conspiracy Theory as Spatial Practice* 2018.

125 121 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 97-103, üst düzey yetkilileri şüpheli kışkırtıcılar olarak adlandırmaktadır.

126 Alevi Kürtlerin modern tarihi ve Kürt siyasal tarihi içindeki yeri üzerine bir çalışma için bkz. Gezik, *Alevi Kürtler* 2012.

Bektaş Veli, Sünni İslam'a pek çok göndermede bulunur – bu da örneğin, Bektaşiler'in Sünni Sufi tarikatında açıkça görülebilir.[127]

1960'larda Alevileri Sünni İslam'a daha sıkı bağlama yönündeki ilk girişimler, Diyanet bünyesinde ayrı bir *Mezhepler Müdürlüğü* kurma planı da dâhil olmak üzere,[128] muhafazakâr kanadın direnişi karşısında başarısız olmuş ve ancak 1990'larda yeniden başlatılmıştı.[129] Alevi derneklerinin talepleri de aynı yönde, yani Sünniler'le eşitlik yönünde olmuştu. Buna karşın, 1990'lardan itibaren Alevi liderler, Diyanet İşleri Başkanlığının cemevlerinin inşasını ve Alevi dinî eğitimini desteklemesinin yanı sıra Alevi temsilciliği kurması yönündeki beklentilerinin, devletin ele geçirme tuzağına düşmeye yol açabileceğini anlamıştı. Bu nedenle bazı Aleviler, Diyanet'in lağvedilmesini ve dinî kurumların bakımının doğrudan inananların eline verilmesini hatta Almanya'da olduğu gibi kilise vergisi (*Kirchensteuer*) sisteminin getirilmesini talep etmeye başlamıştı. Alevi derneklerinin temel kaygıları bugüne kadar değişmemiştir: İbadet yerlerinin tanınması ve okullardaki sadece Sünni eğitim içerikli zorunlu din dersinin kaldırılması.[130]

Kürt Sorunu ve PKK'nın Meydan Okuması

Tüm ideolojik değişimlerine rağmen, yirminci yüzyıldaki Kürt ulusal hareketi iki temel hedef üzerinden belirlenmiştir: Kendi kaderini tayin hakkı elde etmek ve kendi toplumunu modernleştirmek. "İlk hedefe ulaşılamamış, ikincisi ise sadece ilkel bir düzeyde gerçekleştirilmiştir."[131] Kürtlerin şimdiye kadar sadece Irak'ta istikrarlı bir özerk bölge elde edebilmiş olmasının bir nedeni, ya kendilerini başarısız bir şekilde savunabilmeleri ya da genellikle küçük bir kazanımla uzlaştıkları Orta Doğu'daki merkeziyetçi devletin katıksız üstünlüğüdür.

Kürt aşiret liderleri ile devlet arasında 1950'lerde ortaya çıkmaya başlayan ittifak, bazı açılardan Osmanlı döneminin bir devamı niteliğindedir: Kürt top-

127 Bu arada, bugün dünya merkezi Arnavutluk'un başkenti Tiran'da olan bu tarikat için bakınız Elsie, *Dervish Sects of Albania* 2004, 3-7.

128 Hatta teklif, tanınmış bir Alevi olan Hacı Bektaş Kurultayı'nın kalıtsal temsilcisi Feyzullah Ulusoy'un bu yeni dairenin müdürü olarak atanmasına kadar ileri gitmiştir.

129 9 Kasım 2022'de 32008 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 112 numaralı cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Alevi-Bektaşi Kültür ve Cemevi Başkanlığı kurulmuştur. İlk kez Alevilik ismi altında kurulan resmi bir kurum olan Başkanlık daha ziyade danışma ve eğer talep gelirse cemevlerinin ihtiyaç ve eksiklerini gidermeye yönelik bir "destek kurumu" olması bekleniyor. https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakan-ersoy-cemevleri-kultur-ve-turizm-bakanligina-baglanmadi/2741596 [21.04.2023].

130 Lord, *Religious Politics* 2019, 142-150; Vorhoff, *Alevitische Identität*, 1995, 180, 188; Bardakçı vd., *Religious Minorities* 2017, 102 d.

131 Strohmeier/Yalçın-Heckmann, *Die Kurden* 2000, 146.

raklarının Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilmesinden sonra, on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar İstanbul ile Kürt aşiret elitleri arasında istikrarlı bir ilişki kurulmuştu. Fakat Cumhuriyet dönemindeki bu göreceli sükûnet dönemi, Osmanlı döneminde olduğu gibi yüzyıllarca değil, sadece birkaç on yıl sürecekti. 1960'larda Kürt sorunu yeniden su yüzüne çıktı. 1980 darbesi bu açıdan bir katalizör olmuştu: Kürt sorununun kendi içinde çözüleceği – her halükârda ütopik – sosyalist bir devlet projesini yok etmişti, radikal sol hareketi kurutmuştu ve Kürt sorununun kendisini doğrudan ortaya koymasına vesile olmuştu.[132]

Güneydoğu Anadolu bölgesinde Kürtler çoğunluktadır ya da nüfus içindeki oranları ortalamanın üstündedir. Kabaca, Güneydoğu'da (ve Doğu'da) ilerledikçe, Kürt nüfusun daha da arttığı söylenebilir. Güneydoğu Anadolu, İran-Türkiye sınırındaki Iğdır'dan, batıda yaklaşık 500 kilometre uzaklıkta bulunan Erzincan'a kadar uzanan bir dikdörtgen olarak tanımlanabilir. Buradan, Fırat'ı güney yönünde takip ederek, Urfa'nın güneyindeki Türkiye-Suriye sınırına kadar yaklaşık 500 kilometre uzunluğunda bir hat daha çizilebilir.[133] Ortaya çıkan dikdörtgen (diğer iki kenarı Türkiye'nin doğuda İran, güneyde Irak ve Suriye ile olan sınırı oluşturur), iç göç başlamadan önce Kürtlerin nüfusun üçte ikisini oluşturduğu geniş bir Güneydoğu Anadolu'yu gösterir. Burası aynı zamanda, 1 Ocak 1928'de kurulan Birinci Umumi Müfettişlik bölgesidir ve dolayısıyla devletin çok erken bir tarihte – açıkça söylemese de – Kürdistan olarak tanımladığı bölgedir.[134] Aynısı, 1987-2002 yılları arasında geçerli olan ve Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van olmak üzere on iki ili kapsayan Olağanüstü Hâl Bölgesi (OHAL) için de söylenebilir. Bu bölge, Kürt isyanı ile yaşanan askerî çatışma bölgesinden çok daha genişti. Güneydoğu Anadolu'daki bu bölgelerde, son yirmi-otuz yıldaki tüm değişikliklere rağmen, Kürtler hâlâ çoğunluğa sahiptir.

Kürtler, 1950'lerde başlayan göç ve kentleşme dalgasının bir parçasıdır. Üç büyük il olan Ankara, İstanbul ve İzmir'in yanı sıra Adana ve Mersin gibi şehirlere de göç etmişlerdir. Öte yandan, Kürtlerinki sadece genel göç dinamiğine kapılmak değildir; göç nedenleri 1980'lerden itibaren savaş ve yerinden edilme olmuştu. Bunun sonucu olarak, Kürt göçü ve kentleşmesi özel nitelikler sergi-

132 Cumhuriyet erken döneminden günümüze, Kürt ulusal hareketinin bir tarihi için bkz. Güneş, *Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi* 2019.

133 Bkz. Nestmann, *Ethnische Differenzierung* 2002, 546, bu sınırı, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı bir bölge (batı ve kuzeyde) ile "Kafkasya, İran ve Suriye-Arabistan'a kültürel bir sınır ve geçiş bölgesi olarak anlaşılabilecek" güneydoğu Anadolu azınlık bölgesi arasındaki "ana kültürel bölünme" olarak tanımlamaktadır.

134 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, c. 1, 309, 311, 343, dipnot 1.

ler: sadece 1980'lerin sonu ve 1990'ların başındaki askerî operasyonlar sırasında, Güneydoğu Anadolu'da yaklaşık bir milyon kişi yerini yurdunu terk etmişti. Olağanüstü Hâl Bölgesi'nde tüm kırsal yerleşim birimlerinin yaklaşık üçte biri boşaltılmıştı; Güneydoğu Anadolu'da üç binden fazla köy yok edilmişti. Çok sayıda Kürt, 1990'larda nüfusu üç kat artan, Diyarbakır gibi Güneydoğu Anadolu'nun büyük şehirlerine sığınmıştı.[135] Ordunun ve güvenlik kuvvetlerinin her yerde hazır ve nazır olduğu ve binbir güçlükle sanayi merkezlerine dönüşmüş bu tür şehirler, muazzam nüfus artışıyla başa çıkamamıştı. Bu nedenle Güneydoğu'daki şehirler, daha sonra Batı'ya göç ya da Kürt militarizmine giden yolda bir atlama taşı görevi görmüştü.[136]

Kürt sorunu[137] Güneydoğu Anadolu'nun az gelişmişlik sorunuyla yakından bağlantılıdır. Diğer tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de bölgeler arası dengesizlikler devam etmektedir. Bununla birlikte üç metropolün üstünlüğü ezicidir: 1976'da ülkede 23.400 doktor vardı ve bunların 16.600'ü ya da % 71'i İstanbul, Ankara ve İzmir'de çalışmaktaydı. Ülkenin batısı ve doğusu arasında bu denli şekillendirici uçurum, Güneydoğu Anadolu'da daha da belirgin olmuştu: 1975 yılında ülkede okuryazarlık oranı % 62 idi (erkeklerde % 75, kadınlarda % 48). Aynı yıl, Güneydoğu Anadolu'daki on üç ilde okuryazarlık oranı sadece % 32,8'dir, yani ulusal ortalamanın yaklaşık yarısı kadar.[138]

Devletin gücüne rağmen, siyasi elit Kürt sorunu olgusu karşısında bir ölçüde çaresiz görünmekteydi; onlara göre bu sadece "asla atlatılamayacak ve iyileştirilemeyecek" bir tür "hastalık" olarak yorumlanabilirdi.[139] Aşiret yapıları ve eğitim eksikliği gibi bölgenin iç sorunları dışında, bu "hastalığın" daha derin nedenlerinin ne olduğunu bilmenin imkân ve ihtimali yoktu. Buna karşın, Güneydoğu Anadolu az gelişmişliğin özellikle aşikâr olduğu bir bölge değildir sadece; burada "iç sömürgecilik" gibi terimler durduk yere kullanılmıyor.[140] Osmanlı'nın son yüzyılındaki reformcu sultanların ve Jön Türk rejiminin Kürdistan'ı merkeze bağlama ısrarı, bölgede yüzyıllar boyunca büyüyen Kürt feodal beylerinin güç

135 International Crisis Group, *Turkey's Kurdish Impasse* 2012, 2.

136 Kürtlerin Türkiye'deki son yüzyılda yaşadıkları yerinden edilme ve göçlerle ilgili bkz. Ayata, *The Politics of Displacement* 2011.

137 Türkiye'deki Kürt sorunu ile ilgili kapsamlı akademik iki çalışma için bkz. Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu* 2006; Somer, *Milada Dönüş*, 2015

138 Hale, *Modern Turkey* 1981, 222-225.

139 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, c. 1, 308.

140 Kürdistan'da Türk sömürgeciliği fikri İsmail Beşikçi (d. 1939) ile ilişkilendirilir, buna karşın Beşikçi Kürdistan'ın ve Kürt halkının siyasi statüsünü bilinen anlamda "bir sömürgenin çok altında" görür; Beşikçi, *Kürdistan* 1991, 16. Beşikçi'nin entelektüel ve siyasi kişiliği hakkında bkz. Ünlü, *İsmail Beşikçi* 2012.

yapısını, yerine etkin bir devlet yönetimi koymadan ve mevcut feodal yapıları gerçekten çözmeden yok etmişti. İsmet İnönü'nün 1920'ler ve 1930'lardaki politikasında temsil edildiği gibi, devletin cevabı, Kürt sorununu "bütün milleti ilgilendiren bir mesele ve bir kalkınma sorunu olarak görmeyip, bu bölgeye sadece idari ve askerî müdahalede bulunmakla yetinmek" olmuştur.[141]

Irak'ta 1958 askerî darbesinin yarattığı kargaşa sırasında orada yaşayan bazı Türkmen azınlık liderlerinin öldürülmesi üzerine, CHP'den bir milletvekili, intikam almak için Türkiye'deki Kürtlere karşı misilleme yapılması çağrısında bulunmuştu. Bu tuhaf talebe karşı yapılan Kürt gösterileri, elli Kürt öğrenci ve aydının tutuklanmasına yol açmıştı. İçlerinden biri hapishanede ölünce "Kırk Dokuzlar" adıyla kurulan grup hakkında, "Kürtçülük ve Komünizm" suçlaması ile dava açılmıştı. Bu grup, 1920'ler ve 1930'lardaki ayaklanmaları ve baskıları yaşamamış genç nesilden olmaları ve önde gelen Kürt eşraf ailelerinden değil de toplumun mütevazi kesiminden gelmeleri bakımından, yenidir.[142]

Daha 1970'lerde Kürt aktivistler, Türkiye'nin Kürdistan üzerindeki hâkimiyetinin bir sömürgecilik biçimi olarak görülüp görülmeyeceği tartışması nedeniyle Türk solundan uzaklaşmıştı.[143] 1978'de Diyarbakır yakınlarındaki Fis köyünde kurulan ve kesinlikle Kürdistan'da bir işçi partisi (Partiya Karkerên Kurdistanê) olmayan PKK, Ankara'daki radikal solcu öğrenci gruplarının içinden çıkmıştır. Abdullah Öcalan ve ilk silah arkadaşları 1975'te, 1970'lerde radikal sol grupların yaptığı gibi devlete karşı mücadeleyi büyük şehirlerde yürütmek yerine, savaşı Güneydoğu Anadolu'daki Kürt yerleşim bölgelerine taşımak gibi stratejik bir karar almışlardı.[144] Başlangıçta mücadelelerinin ana hedefi devlet değil, onunla ittifak kurmuş Kürt toprak ağaları ve aşiret liderleri olmuştu.[145]

PKK 1980'deki askerî darbeden ağır biçimde etkilenmişti, fakat lideri Abdullah Öcalan (1949 yılında Şanlıurfa'nın Ömerli köyünde doğmuştur) Temmuz 1979'da Suriye'ye kaçmış, Suriye devletinin koruması altına sığınmıştı. Öcalan, Şam'daki yeni ikametgâhından tüm PKK aktivistlerini Suriye'ye çağırmıştı. Suriye'nin de onayıyla PKK savaşçıları Lübnan'ın doğusundaki Bekaa Ovası'nda Filistinli örgütlerin askerî eğitim kamplarına katılmıştı. PKK ilk savaş deneyimi-

141 Aydemir, *İkinci Adam* 2010, c. 1, 317.

142 Çelik/Garapon, *Nouvelle generation d'elites kurdes* 2017.

143 Bu konuda bkz. Yeğen, *Turkish Left and the Kurdish Question* 2016, 166 d.

144 Kentli ve genellikle eğitimli insanlar böylece ülkelerine geri döndüler, ama toprağı işlemek için değil. PKK'nın Kürt milliyetçiliği bu nedenle diğer milliyetçiliklerden farklı değildir: köylülerden ve topraktan söz etti, ama şehirliler yarattı; bu etkiye dair bkz. Gellner, *Nations and Nationalism* 1991, 107.

145 McDowall, *Modern History of the Kurds* 2004, 399-402, 421, 423.

ni, 1982 yazında Lübnan'ı işgal eden ve Beyrut'a kadar ilerleyen İsrail ordusuna karşı mücadelede Filistinliler'in müttefiki olarak kazanmıştı.

Dönemin Suriye lideri Hafız Esad, PKK'nın Türkiye'deki Kürtler için talep ettiği hakları Suriye'deki Kürtlere vermeye kesinlikle hazır değildi. Yine de – İskenderun Sancağı'nın geri verilmesini talep etmişlerdi ve Fırat'ın yukarı kesimlerindeki Türkiye'nin kontrolü Suriye açısından bir rezaletti – PKK, Türkiye'ye karşı provokasyonlar çok açık olmadığı sürece, Türkiye'nin etine batmış bir diken olma işlevini memnuniyetle görebilirdi. Dolayısıyla PKK'nın askerî faaliyetleri, özellikle de Türkiye ile Suriye arasındaki düz sınır bölgesi gerilla savaşına uygun olmadığından, Suriye topraklarından başlamamalıydı.

Öte yandan, denetlenmesi zor dağlık Türkiye-Irak sınır bölgesi ideal bir başlangıç noktası olmuştu. Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak devleti, Irak'ın kaybettiği Kuveyt savaşı nedeniyle güneyde Şiilerin ve kuzeyde Kürtlerin ayaklanmalarını acımasızca bastırınca, Iraklı Kürtleri korumak amacıyla Şubat 1991'de Provide Comfort (Huzur Harekâtı) operasyonuyla Kuzey Irak üzerinde bir uçuşa yasak bölge oluşturulmuştu. Bununla, Kuzey Irak'ta bugün var olan özerk Kürt oluşumunun temelleri atılmıştı. 1990'ların başında savaşçı sayısı (yaklaşık üçte biri kadındı!) muhtemelen on bin civarına ulaşan PKK, bu fırsatı değerlendirmişti ve 1991'den itibaren faaliyetlerini büyük ölçüde genişletmişti.

PKK, silahlı mücadeleye kayıtsız şartsız bağlılığı ve hiçbir itiraza müsamaha göstermemekle kalmayıp, ufukta belirebilecek her türlü muhalefeti insafsızca ortadan kaldıran lideri Öcalan'a olan sarsılmaz sadakatiyle diğer tüm Kürt örgütlerinden ayrılmaktaydı. Öcalan'ın paranoyası o kadar ileri gitti ki 1980'lerin sonunda Türkiye'nin batısındaki büyük şehirlerden PKK'ya katılan düzinelerce genç Kürt'ü, aralarında Türkiye ajanları olabileceği şüphesiyle öldürtmüştü.[146]

PKK'nın meydan okumasını, Türkiye'nin siyasi eliti başlangıçta kibirle karşılamıştı. 1986 yılında dönemin Başbakanı Turgut Özal PKK'dan "üç beş çapulcu" diye bahsetmişti.[147] Askerî başarıları göz önüne alındığında, grup giderek "siyasi eşkıyalık" mertebesine yükseltilmişti ve Osmanlı'nın son dönemlerinde yabancı güçler tarafından da desteklenen Ermeniler veya Makedonlar'la karşılaştırılmıştı. 1985 yılında devlete sadık gruplar oluşturulmaya başlandı. Yıl sonunda sayıları on üç bini bulan köy korucuları Abdülhamid'in 1890'larda kurduğu Hamidiye Alayları'nı hatırlatır; bu alaylar vilayet yönetimlerinin emrinden çıka-

146 Marcus, *Blood and Belief* 2007, 94, 96, 108-110, 134-140, 145-151, 172 d., 217, 245, 260-266.

147 Turgut Özal: Kimseden Korkumuz Yok. Milliyet, 27 Ağustos 1986; Aydın/Emrence, *Zones of Rebellion* 2015, 90'dan alıntı.

rılmış ve esas olarak halka, özellikle de Ermenilere yönelik saldırılarıyla ün salmış Kürtler arasından devşirilmiş düzensiz birlikler olmuştu.[148]

Devletin üstünlüğü ezici olmuştur. 2000'lerde sayıları yüz bini bulan özel kuvvet, polis ve köy korucusuna ek olarak, Güneydoğu Anadolu'da yaklaşık iki yüz yirmi bin asker konuşlandırılmıştı.[149] Bununla birlikte ordunun başarısında belirleyici faktör, daha ziyade 1990'lardan itibaren yerleşim yerlerinin yaygın bir şekilde boşaltılmasıyla PKK'nın altyapısını ve köylülerin desteğini kaybetmiş olmasıdır. Başlangıçta sadece devletlerarası savaş için eğitilmiş olan ordu da taktiklerini gayrinizami savaşa çevirmişti. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, PKK'nın askerî çatışmayı kazanamayacağı her iki taraf için de açık olmuştu; ordu ise her halükârda PKK'ya karşı nihai bir zafer elde edebileceğine inanmıştı.

Türkiye'nin 1990'ların sonunda Suriye'ye, PKK'yı desteklemeye devam etmesi hâlinde ciddi bir savaş tehditinde bulunmasının ardından, Suriye rejimi Öcalan'ı Ekim 1998'de ülkeyi terk etmeye zorlamıştı. Öcalan'ın çeşitli ülkelerde süren çetin yolculuğu, Millî İstihbarat Teşkilatı'nca 15 Şubat 1999'da Kenya'da yakalanmasıyla sona ermişti. Haziran 1999'da idam cezasına çarptırılmış; Ekim 2002'de idam cezasının kaldırılmasıyla, cezası ömür boyu hapse çevrilmişti. Abdullah Öcalan 1999 yılından bu yana Marmara Denizi'ndeki İmralı Cezaevinde tecrit altında tutuluyor. Tutuklanmasının ardından PKK, Ağustos 1999'da Irak'taki birliklerini geri çekmişti ve Haziran 2004'e kadar sürecek kalıcı bir ateşkes ilan etmişti.

Güneydoğu Anadolu'daki Kürt nüfusa yönelik baskının yanı sıra, devletin ciddi niyeti bölgeyi ekonomik olarak kalkındırmak olmuştu. Geçmişi 1970'lere kadar uzanan, kapsamı ve iddiasıyla olağanüstü Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), bugünkü Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini, yani Türkiye'nin yüzölçümünün neredeyse onda birini kapsar. GAP'ın amacı ülkenin güneydoğusunu iktisadi olarak kalkındırmak ve Kürt sorununu ekonomik pasifikasyon yoluyla çözmektir[150]; hatta bölge devletin istekleri doğrultusunda Orta Doğu'nun ekonomik güç merkezi hâline gelmesi planlanmıştı. Gerçekten de 1990'ların sonlarından itibaren Güneydoğu Anadolu'nun ekonomik yükselişi göz ardı edilemez, ne var ki bu, Suriye ve Irak ile Fırat ve Dicle Nehirleri üzerindeki çatışmanın şiddetlenmesine mal olmuştu.

148 Marcus, *Blood and Belief* 2007, 97 d. – Hamidiye'nin ardıl örgütünün Birinci Dünya Savaşı'ndaki rolüne dair bkz. Klein, *Margins of Empire* 2011, 170-183.

149 Marcus, *Blood and Belief* 2007, 248 d.; Aydin/Emrence, *Zones of Rebellion* 2015, 104.

150 Devletin GAP projesini siyasi, askerî ve stratejik olarak nasıl araçsallaştırdığına dair bkz. Jongerden/Akıncı/Ayboğa, *Water, Politics and Dams* 2021.

GAP projesi, kırsal nüfusun büyük bir bölümünü mülksüz bırakan tek taraflı toprak mülkiyeti yapıları veya zaten oldukça iyi bir ekonomik altyapıya sahip olan birkaç yere yatırım yapılması gibi, Güneydoğu Anadolu'nun kimi zayıf noktalarını temelden gideremeyiştir.[151]

Devlet bölgeyi ekonomik olarak güçlendirme ihtiyacını giderek daha fazla kabul ederken, PKK daha gerçekçi fikirlere doğru uzun ve çetrefilli bir yol izlemişti. Sergiledikleri katı ideolojik duruşa rağmen tutumları, her durumda askerî çatışmanın gidişatını yansıtıyordu. 1980'lerde PKK, Kürtleri bölgenin parçalanmasına neden olan ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ayrı bir Kürt devletine izin vermeyen Türk devletinin ve Batı emperyalizminin kurbanı olarak görmüştü. 1993'ten itibaren askerî başarısızlıklarını göz önünde bulundurarak, Kürt sorununu tüm devletler topluluğunu ilgilendiren bir insan hakları meselesi olarak sunmaya çalışmıştı. Türkiye'deki siyasi sınıfın Marksist "doğu despotizmi" ve "Asya tipi üretim tarzı" kavramlarıyla yorumunun yerini, Türkiye'deki egemen sınıfın kendi içinde bölünmüş olduğu söylemi almıştı. Sonuç itibarıyla PKK, bağımsız bir Kürdistan'ın ekonomik olarak sürdürülebilir olmayacağı savıyla bağımsızlık talebinden vazgeçmişti. Bugünkü talepler ifade özgürlüğü, Kürtçe eğitim ve özyönetim haklarıyla sınırlıdır. 1990'ların sonuna gelindiğinde PKK, ılımlı Kürtler ve meclisteki muhalefet tarafından uzun süredir dillendirilen pozisyonlara yaklaşmıştı: Bölgesel olarak egemen bir Türkiye çerçevesinde şiddet içermeyen bir çözüm bulunmalıydı; bunun karşılığında devlet Kürtlere adil siyasi temsil ve ademimerkeziyetçilik hakkı vermeli ve her türlü ayrımcılığın yanı sıra şiddet içermeyen siyasi aktivistlere yönelik sistematik tutuklama ve uzun hapis cezaları politikasına son vermeliydi.[152]

1990'ların başından bu yana Kürt siyasetçiler kendi partilerinin yardımıyla meramlarını dile getirmektedir. Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) içindeki Kürt milletvekilleri, Ekim 1989'da Institut Kurde de Paris'in (Paris Kürt Enstitüsü) bir konferansına katıldıktan sonra partiden ihraç edilince, Haziran 1990'da Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurmuştur. HEP'i 1990'larda ve 2000'lerde daha fazla sayıda Kürt partisi izlemiş ve bu partiler defalarca yasaklara ve yaptırımlara maruz kalmıştır. Birbirlerinin yerine kolayca geçmeseler ve her zaman aynı pozisyonları benimsemeseler de şaşırtıcı bir şekilde art arda gelen Kürt partilerinin hepsi açıkça parti yelpazesinin solunda yer almıştır. Başlangıçta sadece Kürtlerin çoğunlukta olduğu şehirlerde ve küçük kasabalarda

151 Bilgen, *Southeastern Anatolia Project* 2018, 134; Strohmeier/Yalçın-Heckmann, *Die Kurden* 2000, 190.

152 Aydın/Emrence, *Zones of Rebellion* 2015, 36 d., 45-48; Strohmeier/Yalçın-Heckmann, *Die Kurden* 2000, 111; International Crisis Group, *Turkey's Kurdish Impasse* 2012.

doğrudan siyasi katılım sağlayabilseler de büyük başarı elde etmişlerdi: 1999'da Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) Kürt şehirlerindeki belediye meclislerinin çoğunluğunu kazanmıştı. 2012 yılında ise, bugün hâlâ aktif olan Halkların Demokratik Partisi (HDP) kurulmuştu. Siyasi programı salt Kürt meselelerinin ötesine geçtiğinden ve siyasi solun genel meselelerini temsil eden bir parti olarak görüldüğünden, Haziran/ Kasım 2015 ve Haziran 2018 genel seçimlerinde % 10 engelini aşmayı başarmıştır.[153]

Kaygan Bir Zemin Üzerinde Türkiye

1990'ların başında devlet militan Kürt ayrılıkçılığını bastırmayı becermişti. Bunun için varını yoğunu ortaya koymuştu. Devletin savaş için yaptığı harcamalar muazzam olmuştu. 1984-2005 yılları arasında devlet PKK'ya karşı savaş için muhtemelen 150 ila 170 milyar dolar, yani yılda yaklaşık 7-8 milyar dolar harcamıştı.[154] PKK ile savaşta yasal olsun olmasın tüm mücadele araçları meşru görülmüştü. Failleri karanlıkta kalan infazlar, işkenceler, bombalamalar ve zulümler de dâhil olmak üzere bu savaş türü, şiddeti sınır tanımaz hâle getirmişti. Kürt tehlikesi sahiden de hukukun üstünlüğünün Güneydoğu Anadolu'daki çatışma bölgelerinin de ötesinde yok edilmesini göze alacak kadar büyük mü olmuştu? 1993-1996 yıllarında görevde olan Başbakan Tansu Çiller, önce uzlaşma sinyalleri vererek bir "Bask modeli" önermişti, fakat ardından daha sert bir tavırdan yana olanlar karşısında geri adım atmıştı. Çiller daha sonra, devletin aşina olduğu *topyekûn savaş* kavramını şu sözlerle ifade etti: "ya bitecek ya bitecek".[155]

Türkiye'nin savaşı, Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak hükümetinin Kuzey Irak'taki Kürt nüfusa karşı gösterdiği vahşetin yanına bile yaklaşamamıştır. 1988'de "Enfal Harekâtı" (bu ad, Kur'an'daki Enfal yani "savaş ganimeti" suresine referansla, Saddam Hüseyin rejimi tarafından verilmiştir) diye adlandırılan dönemde, yüz binden fazla Kürt öldürülmüş ve yaklaşık bir buçuk milyon Kürt yerinden sürülmüştü.[156] Irak sınırından sadece birkaç kilometre uzaklıktaki Ha-

153 % 10'luk baraj "bağımsız" adaylar için geçerli olmadığından, Kürt siyasetçiler 2007 ve 2011 seçimlerinde sırasıyla 24 ve 36 sandalye kazanabilmişlerdir; bkz. Sayarı, *Political Parties* 2012, s. 187.

154 Mutlu, *Economic Cost* 2001, 73.

155 Tansu Çiller: Ya bitecek, ya bitecek. *Sabah*, 11 Ağustos 2009, https://www.sabah.com.tr/siyaset/2009/08/11/tansu_ciller_ya_bitecek_ya_bitecek [21.11.2020].

156 Enfal, ilk kez ABD merkezli bağımsız İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch) tarafından soykırım olarak sınıflandırıldı: Black, *Genocide in Iraq* 1993. Daha sonraki dönemlerde araştırmacılar da aynı şekilde bu katliamı soykırım olarak adlandırmayı tercih etmiştir. Bkz. Hardi, *Gendered Experiences of Genocide* 2011; Kelly, *Ghosts of Halabja* 2008.

lepçe'ye Irak'ın 16 Mart 1988'de düzenlediği zehirli gaz saldırısı, beş bin sivilin ölümüne neden olmuştur.

Buna karşın, Türkiye'de siyasetin verdiği açık çek, güvenlik güçlerinin eşi benzeri görülmemiş bir hâlde gaddarlaşmasına yol açmıştı ve devletin hukuk devleti temellerinin altını oymuştu. 1990'lı yıllar, sadece Güneydoğu Anadolu'da değil, -esas savaşın uzağında- Batı Anadolu'nun büyük şehirlerinde de çok sayıda faili meçhul suikastın yaşandığı yıllar olmuştu. Metropollerdeki suikastların önde gelen kurbanları, farklı siyasi yönelimlere sahip, ancak hepsi liberal olan entelektüellerdi. Orduda bile şüpheli bir ölüm yaşanmıştı: kötü şöhretli Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele (JİTEM) biriminin faaliyetlerine karşı çıkan jandarma komutanı Eşref Bitlis,17 Şubat 1993'de şüpheli bir kazada hayatını kaybetmişti.[157] Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'teki erken ölümü de pek çoklarında kuşku uyandırmıştı: Özal, ölümünden kısa bir süre önce Kürt sorununda federal bir çözüme açık olduğunu göstermiş ve o dönemde Kürtlerin kurduğu Demokrasi Partisi'nden (DEP) bir heyeti, Öcalan ile görüşmek üzere gizlice Şam'a göndermişti. Cumhurbaşkanı olarak halefi Süleyman Demirel ise sahayı kendi isteğiyle orduya bırakmıştı.[158]

Eşref Bitlis ve Turgut Özal doğal nedenlerle ölmüş olabilir; suikast kurbanlarının öyle ölmediği kesindir. Talimatları kim vermişti? Suikastları kim gerçekleştirmişti? Kim, kimin çıkarları için kiminle iş birliği yapmıştı? 1996'daki Susurluk skandalı, devlet organları, suç çevreleri ve aşırı sağcılar arasındaki yaygın bağlantıları ortaya çıkarmıştı: 3 Kasım 1996 tarihinde Susurluk yakınlarında (Batı Anadolu'da Balıkesir'in kuzeyinde bir ilçe) meydana gelen bir trafik kazasında üç kişi hayatını kaybetmişti: İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı Hüseyin Kocadağ, Interpol tarafından aranan aşırı sağcı militan ve Ülkü Ocakları'nın önde gelen üyelerinden Abdullah Çatlı ve eski güzellik kraliçesi Gonca Us. DYP milletvekili, toprak ağası, aşiret lideri ve Kürt köy korucularının lideri Sedat Edip Bucak ağır yaralı olarak kurtuldu.

Bu ilişkiler ağında, 1912-1922 Osmanlı-Türk felaketi zamanına kadar uzanan bir *derin devlet*in, yani devlet içinde gizli bir yeraltı devletinin derin izleri okunabilir.[159] Birinci Balkan Savaşı sırasında zaten aktif olan *Teşkilat-ı Mahsusa*, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni Soykırımı'nda rol almış ve daha son-

157 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 16 d.; Herzog, *Small and Large Scale Conspiracy Theories* 2014, 198.

158 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 18 d.; McDowall, *Modern History of the Kurds* 2004, 433, 437 d.

159 Devletin güvenliğine yapılan aşırı vurgu, Osmanlı'nın son dönemlerinden günümüze kadar bir "derin devlet"in ortaya çıkmasına ve varlığını sürdürmesine yol açmıştır; bkz. Gingeras, *Last Rites* 2010, 173; ayrıca şurada Gingeras daha ihtiyatlıdır, bkz. *Heroin* 2014, 259.

raki Ulusal Hareket'in çok sayıda liderini yetiştirmişti. Geçmişle olan bütün bu bağlantılar ve PKK ile mücadeledeki aşırılıklar toplumda ve siyasette "tali hasarlara" yol açmıştı: Susurluk skandalına tepki olarak Şubat 1997'den itibaren bir sivil protesto eylemi başlatılmıştı. Buna göre, siyasette şeffaflık taleplerini vurgulamak için herkesin akşam saat yirmi birde, ışıkları bir dakikalığına kapatması gerekiyordu. Bunun üzerine, dönemin RP Adalet Bakanı Şevket Kazan (d. 1933) hor görücü bir tavırla, "mum söndü oyunu oynuyorlar", demişti – böylece sivil protesto eylemini, Sünnilerin Alevilere yüzyıllardır yönelttiği, dinî törenlerinin seks âlemiyle sonuçlandığı yolundaki ithamla ilişkilendirmişti.

PKK'yı zayıflatmak amacıyla devlet, Kürt sorununun çözümünü İslam'da gören *Hizbullah* ("Allah'ın Partisi", Lübnan Hizbullah'ı ile herhangi bir bağlantısı yoktur) gibi Kürt militan örgütleri desteklemişti.[160] Sadece 1992 ve 1993 yıllarında işlenen yüksek sayıdaki, yaklaşık altı yüz siyasi cinayetten bu örgüt sorumlu tutulabilir. Kürt Hizbullah'ı safına asker devşirmekte ustaydı, komplocu teknikler geliştirmişti ve 1990'ların ilk yarısında PKK'yı Güneydoğu Anadolu'daki birçok şehirden çıkararak, ciddi bir rakip olmuştu.

Devlet organları Hizbullah gibi örgütlerin ortaya çıkmasından sorumlu olmayabilir, fakat en hafif tabirle, var olmalarına izin verdiği gibi, hatta onları desteklemişti.[161] PKK'ya karşı Kürtlerin içinden bir rakip olarak, pek kıymetli görünmüşlerdi. 1990'larda gelişen militan örgütlerden bazıları, 1979'dan beri devrimci Şii ideolojisini tüm İslam dünyasına ihraç etmek isteyen İran tarafından desteklenmişti: Türkiye'deki Kudüs Savaşçıları örgütü doğrudan İran istihbaratının kontrolü altında olmuştu. 2000'de açığa çıkarılan ve dağıtılan örgüt, muhtemelen en azından şu dört kişinin öldürülmesinden sorumludur: Hukuk profesörü ve Atatürkçü Düşünce Derneği kurucusu Muammer Aksoy 31 Ocak 1990'da; köşe yazarı ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi eski öğretim üyesi Bahriye Üçok 6 Eylül 1990'da; *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Uğur Mumcu 24 Ocak 1993'te; *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Ahmet Taner Kışlalı 21 Ekim 1999'te öldürülmüştü. 1987'de Batman'da kurulan ve 1996'da çökertilen İslami Hareket Örgütü (İHÖ), suikastlar yoluyla tahrik etmiş, siyasi bir gerilime yol açmayı hedef edinmişti. Bu örgütün İran istihbarat servisleriyle iş birliği, Türkiye'de

160 Güneydoğu'daki Hizbullah üzerine yapılmış kapsamlı ve analitik bir çalışma için bkz. Kurt, *Türkiye'de Hizbullah* 2015. Ayrıca bkz. Bulut/ Faraç, *Kod Adı Hizbullah* 1999.

161 2023 genel seçimlerinde AKP listelerinden seçimlere girecek olan ve daha ziyade İslamcı Kürt seçmene hitap eden Hür Dava Partisi (HÜDA PAR), kuruluşunda yer alan bazı Hizbullah üyelerinden dolayı bu örgütle ilişkilendirilmiştir. Cumhur İttifak'ında yer alan MHP lideri Bahçeli tarafından HÜDA PAR'ın "hiçbir terör örgütüyle bağı olmadığı" savunması radikal sağ partiler için Kürtlerin Müslüman ve İslamcı olanlarının mezhepsel kabulüne dair analizimizi teyit etmektedir. https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/bahceliden-son-dakika-huda-par-aciklamasi-2065014 [21.04.2023].

yaşayan İranlı muhaliflerin kaçırılıp İranlı ajanlara teslim edilmesine kadar varmıştır.[162]

İç siyasi koşullardaki erozyon, acınacak derecede kötü ekonomik durumla daha da derinleşmişti. Makro-ekonomik istikrarsızlık kısmen, 1989'da sermaye piyasasının iyi düşünülmeden serbestleştirilmesinden kaynaklanmış, bu da bankaların yurt dışından borç alıp yurt içinde çok daha yüksek faiz oranlarıyla borç vermelerine yol açarak, Türkiye'nin bankacılık sistemini kırılgan hâle getirmişti. Enflasyon oranları 1990'larda % 60,3'ten 1994'te % 106,3'e kadar yükselmişti.[163] İstikrarsız ve bunalımlı 1990'lar 2001'deki ağır ekonomik krizle doruğa ulaşmıştı.

Siyaset ve ekonominin ötesinde, kader de Türkiye'ye karşı ağlarını örüyordu. 17 Ağustos 1999 sabahı saat 3.02'de, Anadolu ve Avrasya levhaları arasındaki gerilim, merkez üssü Gölcük olan korkunç bir depreme neden olmuştu ve yaklaşık on sekiz bin kişi hayatını kaybetmişti. İzleyen haftalarda Türkiye toplumu, ülkesinde canlı bir sivil toplum olduğunu ve etrafının hiç de sadece düşmanlarla çevrili olmadığını tecrübe etmişti. Türkiyeli ve yabancı sivil toplum örgütleri yardım getirirken, ordu dışındaki devlet kurumları felce uğramış gibiydi. 21. yüzyılın başında, Türkiye toplumu siyasetçilerin kayıtsızlığından, devlet organlarının kontrolsüz şiddet uygulamasından ve ekonomik sefaletten usanmıştı.

5. Yeni Başlangıç (2002-2013)

2000'li yıllara AKP'nin olağanüstü yükseliş öyküsü damgasını vurmuştu.[164] 2001 yılında bir grup muhalif, 1998 yılında kapatılan Refah Partisi'nin (RP) devamı olan Fazilet Partisi'nden (FP) ayrılarak 13 Ağustos 2001 tarihinde Recep Tayyip Erdoğan'ın (d. 1954) genel başkan ve Abdullah Gül'ün (d. 1950) yardımcısı olduğu AKP'yi kurmuştu. Necmettin Erbakan liderliğindeki hareketin aksine AKP, ülkedeki diğer kesimlere açılma yoluyla, çoğunluğu kazanabilecek hâle gelmek istemişti. Kendisini önceki tüm partilerden de ayırmıştı; örneğin A-K-P harflerinin dizilişine ek anlamlar yüklemiş, partinin "lekesiz" tarihi ve tutumu anlamında kendisine "Ak Parti" demiş ve hâlâ böyle demektedir. RP'nin 1997'de iktidardan düşürülmesi deneyimi karşısında izlenebilecek iki yol vardı: Cezayir'de 1991'de "İslami Selamet Cephesi"nin (*Front islamique du salut,* FIS)

162 Aydın/Emrence, *Zones of Rebellion* 2015, 65d.; Jenkins, *Political Islam* 2008, 185-200.

163 Herr/Sonat, *Fragile Growth Regime* 2014, 38-40

164 AKP'nin otoriterleşmesinden önce Türkiye'deki sağ partiler içindeki yeri ve Arap baharından sonra diğer ülkelerdeki İslamcı siyasal hareketlerle karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Taşkın, *AKP Devri* 2013.

seçim zaferinin elinden alınması örneğinde olduğu gibi radikalleşme ya da ılımlılık.[165] 2000'li yılların AKP'si ikinci yolu seçmişti.

Şans genç partiden yana olmuştu: 2001'de yaşanan ağır ekonomik kriz nedeniyle hükümet, o dönemde Dünya Bankasında çalışan ekonomist Kemal Derviş'i (d. 1949) Ekonomi Bakanlığı görevini devralması için davet etmişti. Derviş, IMF'nin yardımıyla mali disiplin sağlamış, finans sistemine istikrar kazandırmış, yenilemiş ve dalgalı kur uygulaması getirerek sonraki bütçe fazlalarının temelini atmıştı. Bunun sonucunda, gayrisafi yurt içi hasıla 2001'de onda bir oranında keskin bir düşüşün ardından, takip eden dört yıl içinde yaklaşık % 35 oranında artmıştı.[166] 2002 yılına gelindiğinde, Uluslararası Para Fonu'nun acı reçetesi uygulanmış ve en kötüsü atlatılmıştı.

2002'deki siyasi durum da AKP'nin lehine olmuştu: seçmenler 1990'ların ihmalleri ve hatalarından bölünmüş sağ ve merkez sol partileri sorumlu tutmuştu. Ordu, RP'ye karşı yürüttüğü küçük çaplı savaşla kendisine zarar verdiği gibi, İslamcı hareketin mağdur konumunu da güçlendirmişti. Buna ek olarak, seçim sisteminin çarpıklıkları, 2002'de tarihte görülmemiş bir şekilde AKP'nin işine yaramıştı. AKP, 3 Kasım 2002 seçimlerinde oyların % 34,3'ünü almakla birlikte, 550 milletvekilliğinden 363'ünü kazanarak, meclisteki sandalyelerin üçte ikisine sahip olmuştu. Hayret verici olan sadece yeni partinin başlangıçtan itibaren kazandığı zafer değil, parti sisteminin de hepten alaşağı edilmesi olmuştu. O zamana değin, % 10 barajını rahatça aşan nispeten eşit durumda birkaç parti vardı. Bu engeli aşamayan diğer küçük partilerin oyları ise heba oluyordu. Fakat 2002 seçimlerinde kayıp oy oranı % 46'nın üzerine çıkmıştı. 1999'da meclise seçilen partilerden hiçbiri yeniden girmeyi başaramamıştı: ne iki merkez sağ parti ANAP ve DYP ne Bülent Ecevit liderliğindeki DSP ne de MHP... DYP gibi kimi partiler % 10 barajını kıl payı kaçırmıştı. Diğerleri un ufak olmuştu: Nisan 1999 seçimlerinde % 22,2 ile en güçlü parti olan ve yakın zamana kadar Bülent Ecevit'i başbakanlığa taşıyan DSP, 2002'de % 1,2 gibi yıkıcı bir orana düşmüştü. Sadece, 1999'da % 10 barajının altında kalan, CHP % 19,4 ile yeniden meclise girebilmişti.

1980'deki darbenin ardından getirilen % 10'luk barajın kaldırılmasına yönelik girişimler, 1990'larda sürdürülmemişti. O dönemde çoğunluk partileri bunu, Kürtlerin bölünmüşlüğü göz önüne alındığında, genellikle oyların onda birinden daha azını toplayabilen bir Kürt partisinin meclise girmesini engellemenin bir yolu olarak görmüştü. 1983 tarihli *Seçim Kanunu* da 1983 ve 1987

165 Çağaptay, *New Sultan* 2017, 82.

166 Pamuk, *Economic Change* 2008, 290 d.

yılları arasında, her seferinde haksız yere en güçlü partiyi kayıracak şekilde, dört kez değiştirilmişti.[167] Yerleşik partilerin kendilerini etkileyeceğini hiç düşünmedikleri % 10 barajı, şimdi onların felaketi olmuştu. 1950'lerden bu yana ülke siyasetinin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan merkez sağ partiler, 2002'den bu yana mecliste temsil edilmiyor. Bugün hâlâ varlığını sürdüren ve 2011'de ölen Necmettin Erbakan'ın mirasını devam ettiren İslamcı SP 2002 yılından bu yana yapılan tüm seçimlerde % 10 barajını büyük farkla aşamamıştı. Böylece AKP çifte miras devralmıştı: İslamcı yelpazeden seçmenleri kendine çektiği gibi, iflas eden merkez sağ parti yelpazesinin kitlesini de tamamen ele geçirmişti.

Haziran 2015'teki genel seçimlere değin, AKP mecliste daima mutlak sandalye çoğunluğuna sahip olmuştu. Bu başarı örüntüsü AKP'ye, en son Haziran 2011'de kazandığı üçüncü genel seçimle birlikte, meclisteki ezici çoğunluğunun halkın iradesinin bir ifadesi olduğu ve hükümetin icraatlarının artık başka bir gerekçeye ihtiyaç duymadığı fikrini aşılamıştı. AKP, çoğunluğun tiranlığına olan bu inancında, 1950, 1954 ve 1957'de seçimleri kazandıktan sonra benzer bir görüşü savunan Demokrat Parti'nin (DP) adımlarını takip etmekteydi.

Dolayısıyla 2002'den bu yana parlamenter sistem AKP'nin hâkimiyeti altındaydı ve Meclisteki diğer partilerin oy oranlarını hesaplamak, işten bile değildi: AKP'nin 2007, 2011, Haziran 2015, Kasım 2015 ve son olarak Haziran 2018'de yapılan beş seçimde % 40 ila 50 arasında, CHP'nin % 20 ila 26 arasında, MHP'nin ise % 11 ila 16 arasında oy alması beklenmişti. Siyasi yönelimi açısından CHP ile MHP arasında yer alan İyi Parti, 2018 seçimlerinde % 10 ile kıl payıyla meclise girebilmişti. Daha da önemlisi, Kürtler tarafından destek gören HDP son üç seçimde (Haziran ve Kasım 2015 ve Haziran 2018'de) % 10 barajını aşınca, kartlar yeniden karılmıştı. Bu meydan okumaya karşılık olarak ve meclisteki mutlak çoğunluğuna yönelik tehdit karşısında AKP, 2015'ten bu yana milliyetçi sağcı MHP ile ittifaka bel bağlamış durumdadır.

2002 yılına dönersek, seçmenlerin AKP'ye verdiği muazzam desteğin önemli bir nedeni, bir yıl önceki ekonomik krizde köklü partilerin sorumluluğunun halkın zihninde hâlâ çok net olmasıydı. AKP'nin bir sonraki seçimlerde aldığı güçlü desteğin nedeni ise, büyük ölçüde ülke ekonomisinin 2000'li yıllardaki başarısı olmuştur. Bu canlanma tek başına AKP'den kaynaklanmamıştı; 1980'lerde Turgut Özal döneminde ekonominin liberalleştirilmesi ve yüzyılın başında Uluslararası Para Fonu ile iş birliği içinde alınan, yeniden yapılandırma önlemleri üzerine inşa edilmişti. Yine de AKP hükümeti döneminde ekonomik dinamizm artmış ve bu da birkaç yıl süren bir yükselişe yol açmıştı.

167 Çağaptay, *New Sultan* 2017, 88; Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 196.

Erdoğan'ın AKP'si: Coşku ve Reform Hamlesi

AKP çok uzun bir süre iktidarda kalmayı başarmakla kalmayıp, bu esnada Türkiye toplumunu ve siyasi düzenini de temelden değiştirmişti. Ülkede onlarca yıldır hâkim olan Kemalist bürokratik-entelektüel-hukuki-askerî kompleksin kalesini tekrar tekrar yıkmaya uğraşmıştı. Hem Batılı devletler hem de Türkiye'deki liberal kamuoyunca, demokrasi ve ılımlı İslamcılığın uyumluluğuna dair bir model olarak görülmüş ve desteklenmişti. Ülke ekonomisinin yeni aktörleri ortaya çıkmıştı. Konya, Kayseri ve Gaziantep gibi Anadolu şehirlerinin ekonomik ve endüstriyel merkez olarak yükselişi artık tamamlanmıştı. 2000'li yıllarda, eski elitlerin karşısına yükselen elitlerin çıkmasıyla yeni bir çoğulluk ortaya çıkmıştı.

AKP'nin en görünür başarısı ülkenin ekonomik yükselişi olmuştur: 2002-2015 yılları arasında Türkiye ekonomisinin ortalama büyüme oranı % 4,8'e idi.[168] Serbest piyasa yanlısı merkez sağ partilerin hepsinde, Türkiye'yi önde gelen bir ekonomik güç hâline getirme hırsı vardı. 1957 seçim kampanyasında dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar umudunu şu sözlerle dile getirmişti, "otuz sene sonra bu mübarek memleket elli milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır".[169] Adalet Partisi'nin 1977'deki seçim programı "Büyük Türkiye" sloganına dayanıyordu ve 21. yüzyılın başında Federal Almanya Cumhuriyeti'ne eşdeğer bir ekonomik güce ulaşmayı hedefliyordu.[170] AKP de benzer şekilde görkemli hedefler dile getirmişti – ancak bu kez gerçek söylenenlere daha yakın olmuştu.

2002'den beri iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin sembolü olan ampul, AKP'nin dünyaya ışık getirme iddiasını ve kendisini "ak, lekesiz bir parti" (Ak Parti) olarak görmesini temsil eder. Ampul seçimi, AKP'li siyasetçilerin saflarında ilerlemeye olan sarsılmaz inancı da simgeler.

168 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 137.

169 Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 194, burada 21 Ekim 1957 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki bir habere atıfta bulunmaktadır.

170 Hale, *Modern Turkey* 1981, 124.

Türkiye, 2001'deki ağır çöküşün ardından çok hızlı bir şekilde toparlanıp, 2002-2006 döneminde ortalama % 7,5 oranında büyüme kaydetmişti. 1990'larda çok yüksek olan enflasyon oranı 2002'den sonra hızla düşerek, 2004 yılında ilk kez % 9,4 ile tek haneli rakamlara inmişti.[171] Artık neredeyse herkesin eline daha fazla para geçmişti,[172] gelgelelim AKP hükümetleri dönemindeki "ekonomik mucize"nin üzerine gölgeler erken inmişti: 2001'den 2011'e kadar tüketici kredilerinin gayrisafi millî hasıla içindeki payı yedi kat artarak % 21'e ulaşmıştı.[173] Eşitsiz gelir dağılımı, oldukça yüksek ve kısmen gizli işsizlik, kötü çalışma koşulları ve güvencesiz istihdam Türkiye'yi 2000'li yıllarda da eşitsiz yaşam koşullarına sahip bir ülke hâline getirmiştir. Ülke, daha adil bir gelir dağılımı yoluyla sürdürülebilir büyüme için çabalayan Doğu Asya ülkeleri modelini takip etmemişti. Dahası, 2001 yılından bu yana eğitim ve sağlık sektörlerinin özelleştirilmesi, kamu hizmetlerinin yeterince sağlanmamasına yol açarak, toplumun bir bütün olarak ekonomik büyümeyi paylaşması ilkesiyle çelişmişti. Bu noktada özellikle, 1960'ların ortalarında hâlâ Türkiye'ye benzer bir üretim yapısına sahip olan, Güney Kore ile bir karşılaştırma yapılabilir. Türkiye 2000'li yıllarda bile tutarlı bir sanayi politikası izlememiş ve gayrisafi yurt içi hasılasına oranla Güney Kore'den daha az yatırım yapmıştır; sonuç olarak, askerî insansız hava araçları gibi münferit savunma ürünleri dışında, üretim yelpazesinde teknolojik açıdan yüksek değerli ürünlerin payı günümüzde daha düşüktür.[174]

Türkiye'nin yükselişi şehir manzarasında kendisini göstermişti: Onlarca yıl boyunca büyük şehirlere damgasını vuran gecekondular geriye çekilmiş ve yerlerini, 1984 yılında kurulan Toplu Konut İdaresi Başkanlığı'nın (TOKİ), büyük yerleşim projeleri ya da özel inşaat projeleri almıtı. Göç sonucu ortaya çıkan mahalleler sadece fiziksel olarak değil, zihinsel anlamda da değiştirilmişti: 1980'lerde *varoş* terimi ortaya çıktı. Varoş, coğrafi veya mimari açıdan belli bir yerleşim biçimini ifade etmez; daha ziyade, kırsal kesimden gelen eski iç göçlerin kent ortamında uzun zamandır sürdürülen Müslüman yaşam tarzı, giyim ve ataerkil aile yapıları gibi geleneksel değer ve davranışlar için kullanılan genel bir terimdir.[175]

171 Herr/Sonat, *Fragile Growth Regime* 2014, 40.

172 Acemoğlu/Ücer, *Ups and Downs of Turkish Growth* 2015, 6.

173 Berlinski, *How Democracies Die* 2017.

174 Herr/Sonat, *Fragile Growth Regime* 2014, 40, 57 f.; Taymaz/Voyvoda, *Beat of a Late Drummer* 2012, 105-110; Pamuk, *Economic Change* 2008, 271.

175 White, *Islamist Mobilization* 2002, 59

AKP, Türkiye'nin 11 Aralık 1999'da Avrupa Topluluğu'na katılım için aday gösterilmesinin ardından gelişen reform ivmesini üstlenmiştir; bu ivme, 21. yüzyılın başında ülkedeki siyasi elitler ve toplum arasında Avrupa Topluluğu'na katılımın hem arzu edilir hem de mümkün olduğu konusunda varılan uzlaşmadan doğmuştu. Bülent Ecevit başkanlığındaki hükümet, 6 Şubat ve 26 Mart 2002 tarihlerinde, Türk mevzuatını AB'nin yasal düzenlemelerinden oluşann *acquis communautaire* (topluluk müktesebatı) ile uyumlu hâle getirmek amacıyla iki uyum paketini kabul etmişti. O zamanki koalisyon ortağı MHP üçüncü bir uyum paketine direnince, 3 Kasım 2002'de yeni seçimler yapılmıştı. 2002-2004 yılları arasında AKP hükümetince gerçekleştirilen dokuz yasal değişiklik paketi ve iki anayasa reformu, AB'ye katılım perspektifiyle şekillenmişti.[176] AKP, orduyu asıl görevi olan ulusal savunmaya indirgemek için iktidara gelmeden önce başlattığı reform sürecine de güvenmişti.

AKP her konuda başarılı olamamıştı: 2004 yılında meclis, imam hatip mezunlarının önündeki ayrımcı engellerin kaldırılmasını da içeren eğitimle ilgili bir yasa paketini kabul etmişti. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in (2000-2007) tasarıyı veto etmesi üzerine, hükümet 3 Temmuz 2004 tarihinde yasayı geri çekmişti. Yeni açılım AKP'nin kimi icraatlarına damgasını vurmamıştı: Eylül 2004'te, *Ceza Kanunu*'nda yapılan reformun bir parçası olarak, zinayı suç sayan bir hüküm eklenmişti. AB buna karşı çıkınca Erdoğan, AB'nin Türkiye'nin iç işlerine karışmaya hakkı olmadığını söyleyerek öfkesini dile getirdiyse de ardından bu yeni hükmü iptal etmişti. Başörtüsü konusunda da benzer bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), tıp öğrencisi Leyla Şahin'in davasını 29 Haziran 2004'te ve – hükümetin de desteğiyle – temyiz başvurusunun ardından tekrar 10 Kasım 2005'te reddetmişti. 1998 yılında İstanbul Üniversitesi Şahin'e, üniversite kampüsünde başörtüsü taktığı için disiplin cezası vermiş ve üniversiteye girişini engellemişti. AİHM, bu tedbirin İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal etmediğini, başörtüsünün "güçlü bir dış sembol" olduğunu savunmuştu. Başbakan Erdoğan liderliğindeki hükümet bu kararı, dar görüşlü Kemalist laiklik geleneğine karşı verdiği mücadeleye destek verilmediği şeklinde yorumlamıştı. Erdoğan, başörtüsü konusunda hiçbir mahkemenin karar verme hakkı olmadığını, sadece dinî otoritelerin karar verebileceğini de sözlerine eklemişti.[177]

176 Jenkins, *Political Islam* 2008, 168; Özbudun, *Constitutional System* 2011, 140.

177 Jenkins, *Political Islam* 2008, 173 d., 178.

AKP hükümetinin yaptığı her icraat siyasetin ve toplumun liberalleşmesine katkıda bulunmamıştı. Artık AB'ye katılım perspektifinden değil iç siyasetten kaynaklanan 21 Ekim 2007 ve 12 Eylül 2010 anayasa referandumları, iyi niyetli bir yaklaşımla, 1982'nin liberal olmayan anayasasının düzeltilmesi olarak kabul edilebilirdi. 2007'de, % 67,51'lik bir çoğunluk, başka hususların yanı sıra, cumhurbaşkanının doğrudan seçilmesi ve yasama döneminin beş yıldan dört yıla indirilmesi lehinde oy kullandı. Türkiye yarı-başkanlık sistemine doğru ilk adımları çoktan atmıştı. Siyasi açıdan tartışmalı 2010 referandumunda, 1982 Anayasası'nda yer alan ve 1980 askerî darbesinden sorumlu olanların yargılanamayacağı yolundaki madde % 58 oyla kaldırılmıştı.[178] Anayasa Mahkemesi ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'ndaki hâkim sayısı önemli ölçüde artırılmıştı.

AKP hükümeti Aleviler ve Kürtlerle ilişkilerinde de yeni bir çığır açmak istediyse de köklü bir güvensizlikle karşılaşmıştı. 2007-2010 yılları arasında Alevilere yönelik açılım politikasında, Alevi derneklerinin görebildiği sadece Sünni bir sahiplenme girişimi olmuştu.[179] Mayıs 2009'da Kürt Açılımı kapsamında hükümet, başka şeylerin yanında, Kürtçeyi kullanma hakkını tanımış, Kürt televizyon kanallarına, Kürt siyasetçilerin seçim kampanyalarını Kürtçe yürütmelerine izin vermişti, PKK üyelerine af çıkarmış ve eski Kürtçe yer adlarını iade etmeye uğraşmıştı. Dönemin Kürt kökenli Demokratik Toplum Partisi (DTP) Genel Başkanı Ahmet Türk'ün (d. 1942) bunlara ilişkin yorumu "dağ fare bile doğurmadı" olmuştu.[180]

2009-2011 yılları arasında Türk istihbarat teşkilatı MİT, Brüksel'de sürgünde bulunan PKK temsilcileriyle Oslo'da görüşmeler yapmış, ardından doğrudan Öcalan ile görüşmüştü. Ne var ki AKP hükümeti de Kürt hareketi ile devlet arasındaki çatışmanın amansız mantığına yenik düşmüştü: 2014'te görüşmelerin tıkanmasının ardından, ilişki 2015 yazında açık bir düşmanlığa dönüştü. O zamandan beri Kürt-Türk cepheleri yeniden sertleşmişti.

Devletin Kürtler ve Alevilerle ilişkilerinde çözümsüz görünen sorunlar konusunda AKP hükümetleri söylenebilecek ve tasavvur edilebileceklerin sınırlarını zorladıysa da kendi gölgesinin üstünden atlama isteği giderek kaybolmuştu. Peki ya Kemalist Cumhuriyetin yapısal hatasına ne demelidir – mezhepsel aidiyete güvenirken, aynı zamanda dindarlığı dışlamak? AKP, sağ muhafazakâr

178 Özbudun, *Constitutional System* 2011, 75, 140; Öktem, *Angry Nation* 2011, 184.

179 Bardakçı vd., *Religious Minorities* 2017, 109–121.

180 Atmaca, *Kürt Sorununda Çözüm Süreci* 2014, 42.

partiler yelpazesinin tamamını başarıyla temsil ettiğini ve hem kökenleri hem de işaret diliyle dindar bir seçmen kitlesine inandırıcı bir şekilde hitap edebildiğini iddia etmişti ve hâlâ da etmektedir. Aynı şekilde, kendisine dair "İslamî" ve hatta "ılımlı İslamî" gibi terimleri her zaman reddetmiştir: partiler temelde "dindar olmayabilir".[181] İslam, radikalizm nedir bilmez ve bu dinin doğasında her zaman var olan ılımlılığın etikete özellikle eklenmesine gerek yoktur.[182]

AKP'nin kendini bu şekilde sunumuna bakacak olursak, başarılarının nedenleri ve benlik imgesinin temel unsurlarını anlamak güç olacaktır. Her halükârda, destekçilerinin büyük bir kısmı ibadetlerini yerine getiren Müslümanlardır: 2002 sonbaharında yapılan bir anket, AKP seçmenlerinin % 90'ının günde en az bir kez namaz kıldığını ve % 99'unun Ramazan ayında oruç tuttuğunu göstermiş; % 81'i kendisini önce Müslüman, sonra Türk olarak gördüğünü ifade etmiştir. AKP'ye oy verenlerin sadece % 44'ü kadınların başlarını örtmesini talep ederken, % 93'ü AKP'nin (o dönemde hâlâ yürürlükte olan) başörtüsü yasağının kaldırılmasında etkili olmasını beklemişti.[183] 2000'li yılların başında ülkedeki kadınların yaklaşık üçte ikisi başını örterken, AKP seçmenleri arasında bu oran % 94,6'dır.[184] AKP'yi, Necmettin Erbakan liderliğindeki partiler için haklı olarak söylenebileceği gibi, öncelikle İslamcı bir parti olarak tanımlamak isabetli olmaz. Öte yandan AKP başından beri bir toparlanma hareketi olduysa, bu, onun İslamcı fikirlerle bağlarının hiçbir zaman kopmadığı anlamına da gelir. AKP'nin 2000'li yıllardaki önde gelen liderleri Türk merkez sağ geleneğinden değil, İslamcılık geleneğinden gelmiştir.

Geriye dönüp bakıldığında, 2000'li yılların, geçici bir denge içinde, yargı, ordu, idare, ekonomi ve bilim alanlarındaki eski Kemalist elitlerin henüz hepten bertaraf edilmediği ve AKP hükümetinin daha tam güce ulaşmadığı, altın bir dönem olduğu söylenebilir. Daha önce kendilerini dışlanmış gören geniş halk kesimlerinin siyasi, sosyal ve ekonomik katılımı artık mümkün olmuştu. AKP'nin yükselişi Türkiye içindeki ve dışındaki liberal entelektüeller tarafından bir özgürleşme, hatta kurtuluş eylemi olarak karşılanmıştı. Coşku herkesi

181 AKP ideologu Yalçın Akdoğan, 16 Ağustos 2003'te *Sabah* gazetesine verdiği bir mülakatta AKP'nin siyasal İslam ile herhangi bir bağlantısını reddetmiş ve hatta "Müslüman demokratlar" terimini de reddetmiştir; Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy* 2009, 2. Ayrıca Erdoğan'ın 7 Aralık 2009 tarihli benzer bir açıklaması için bkz. Türk, *Muktedir* 2014, 33.

182 Türk, *Muktedir* 2014, 330.

183 Bkz. Jenkins, *Political Islam* 2008, 169, burada Boğaziçi Üniversitesi tarafından 15-18 Kasım 2002 tarihli *Milliyet* gazetesinde dizi halinde yayımlanan bir araştırmaya atıfta bulunmaktadır.

184 Tarham Erdem: Türban Dosyası, 1. baskı: *Milliyet*, 27 Mayıs 2003; alıntı Jenkins, *Political İslam* 2008, 178.

sarmıştı.[185] AKP hükümetinin eski iktidar yapılarına karşı mücadele etmek istemesi, daha da anlaşılır görünüyordu artık.

Yüksek Devlete ve Derin Devlete Karşı Mücadele

1990'lı yılların tipik özelliği hâline gelen faili meçhul saldırılar, 2000'li yıllarda neredeyse hiç yaşanmamıştı. Ülkede şiddet önemli ölçüde azalmıştı. Buna karşın, ülke münferit saldırılarla sarsılmaya devam etmişti. 19 Ocak 2007'de Ermeni entelektüel, aktivist ve Ermenice ve Türkçe yayımlanan *Agos* gazetesinin yayın yönetmeni Hrant Dink, güya Türk halkına hakaret ettiği gerekçesiyle, misilleme olarak İstanbul'da sadece on altı yaşında bir suikastçı tarafından vurularak öldürülmüştü. Uzlaştırıcı bir tarzı olan Dink, yaşamı boyuncaki mücadelesi kadar ölümü de Türkiye'ye bastırılmış şiddet tarihini açıkça hatırlatmıştı. Öldürülmesinden iki yıl önce, yani 2005 yılında, "Türklüğe" yönelik her tür aşağılamayı suç sayan *Türk Ceza Kanunu*'nun 301. maddesi uyarınca şartlı tahliye ile altı ay hapis cezasına mahkûm edilmişti. Öldürüldüğünde, cezaya karşı yaptığı itiraz Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ndeydi. Hrant Dink'in öldürülmesi bir sivil toplum ayaklanmasına yol açmıştı: Cinayeti izleyen günlerde, büyük çoğunluğu Müslüman olan binlerce kişi, "Hepimiz Hrant'ız, hepimiz Ermeni'yiz" sloganıyla protesto yürüyüşleri düzenlemişti.

Radikal milliyetçi çevrelerin, kiraladıkları bir suikastçıya işlettikleri bu cinayet münferit bir vaka olarak kalmamıştı. 5 Şubat 2006'da İtalyan rahip Andrea Santoro Trabzon'da, yine reşit olmayan bir kâtil tarafından öldürülmüştü; 2 Temmuz 2006'da Katolik rahip Pierre Bruinessen Samsun'da bıçaklanarak öldürülmüştü. Katiller 18 Nisan 2007'de Malatya'da, ikisi Türk ve biri Alman vatandaşı olan üç Hristiyan misyoneri boğazlarını keserek öldürmüştü. Türkiye Piskoposlar Konferansı Başkanı Luigi Padovese, 3 Haziran 2010 tarihinde, muhtemelen şoförü tarafından bıçaklanarak ve başı kesilerek öldürülmüştü – iddialara göre şoförün herhangi bir siyasi motifi yoktu. Bu cinayetler arasında bir bağlantı var mıdır? Türkiye Cumhuriyeti'nin Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerine her zaman şüpheyle yaklaşmış olması mıdır bunun nedeni? Mesela 2005 Şubat'ında Diyanet İşleri Başkanlığı tüm imamlara, 11 Mart 2005'te camilerde Hristiyan misyonerlerin Orta Çağ'daki Haçlılar'la bir tutulacağını vaaz etmelerini bildirmişti.[186] Bununla birlikte, 2006 yılından bu yana Hristiyanlığı kabul eden Türkiye vatandaşlarına ve misyonerlere yönelik ani şiddet dalgası şa-

185 Bu kitabın yazarı, 2000'li yılların ortalarında verdiği bir konferansta, olası tüm senaryoların en iyisinde AKP'nin bir tür "Müslüman CDU"ya dönüşebileceğini iddia etmiştir.

186 Jenkins, *Political Islam* 2008, 179.

şırtıcıdır. Bu nedenle suikastların, o dönemde hâlâ biraz umut vaat eden Avrupa Birliği ile katılım müzakerelerini baltalamak amacıyla, her defasında "derin devletin" işi olduğundan kuşkulanılmıştı.[187]

Toplumun ve siyasetin liberalleşmesi, İslam'ın kamusal alanda daha fazla görünür olmasıyla birleşince, bu eski Kemalist elitleri ve en sert çekirdekleri olan orduyu derinden rahatsız etmişti. Ordu, önceki yıllardan alışkın olduğu saygıyı görmediği için de yeni AKP hükümetine karşı güvensizlik besliyordu. Bununla birlikte çarpıcı olan, ordunun AKP'ye karşı direnişinin ne kadar zayıf ve aciz olduğudur.

Daha 9 Aralık 2002'de, AKP'nin hükümeti devralmasından sadece birkaç gün sonra, ordu Başbakan Gül'e İslamcı faaliyetlerle ilgili bir dosya sunmuştu. Hükümet tepki göstermemiş ve tüm dikkatini AT'ye katılımın temeli olarak ekonominin istikrara kavuşturulmasına ve reform sürecine vermek istediğini belirtmişti. Cumhurbaşkanı Sezer 20 Kasım 2002'de Prag'daki NATO zirvesine uçarken, Meclis Başkanı Bülent Arınç (d. 1948) başörtülü eşiyle birlikte onu uğurlamıştı. Bu erken aşamada, AKP'nin ilk seçim başarısından sadece birkaç hafta sonra, anayasal organların bir temsilcisinin tesettürlü eşinin kamuoyu önüne çıkması bir hakaret sayılmıştı. Bundan birkaç gün sonra, 28 Kasım 2002'de, Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök (2002-2006) önderliğindeki silahlı kuvvetler komutanları, bir uyarı mahiyetinde Arınç'ı makamında ziyaret etmişti, birkaç dakika sessizce oturup, ayrılmışlardı. 3 Mart 2004 tarihinde, Özkök adına Kara Kuvvetleri Komutanı Aytaç Yalman (d. 1940), diğer üst düzey subaylarla birlikte, yine hükümete yönelik bir ikaz olarak Atatürkçü Düşünce Derneğinin (ADD) bir toplantısına katılmıştı.[188]

Ordunun AKP'ye karşı direnişi neden bu kadar zayıf olmuştu? 1990'ların sonunda çok ağır manipülasyonlar nedeniyle, ordunun itibarı ve nüfuzu zarar görmüştü. Buna ek olarak, üst düzey liderleri Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımını prensipte desteklemişti: 2000'li yıllarda ordunun güçlü konumunu zayıflatan düzenlemelerin çoğu AB uyum paketlerinin de bir parçasıydı ve bu nedenle ordunun AKP hükümetinin politikasını toptan reddetmesi zor olmuştu. Daha fazla demokratikleşme ve daha açık bir görev dağılımı anlamında, orduyu asıl görevi olan ulusal savunmaya geri döndürmek mantıklı görünmüştür. 2002-2006 yılları arasında genelkurmay başkanlığı yapan Hilmi Özkök, mülayim kişiliği ve inançlı bir Müslüman olmasının yanı sıra, ordunun reform paketlerine

187 Vahşetin aşırı milliyetçi arka planı ve devlet organlarının bu eylemleri zımnen onaylaması hakkında kapsamlı ve gerçeklere dayalı bir rapor için bkz. European Stability Initiative, *Mord in Anatolien* 2011.

188 Jenkins, *Political Islam* 2008, 170, 173.

karşı çıkmasının AB katılım sürecini sabote etmek olarak yorumlanabileceği ikilemini de görmüştü. Birkaç istisna dışında, sivil toplum da AKP'nin reform politikasını desteklemişti.

Ağustos 2006'nın sonunda Özkök'ün yerine genelkurmay başkanı olarak, yine 1940 doğumlu ve daha sivri bir mizacı olan Yaşar Büyükanıt (ö. 2019) geçmiştir. Büyükanıt 28 Ağustos 2006'da görevi devraldığında ilk uyarılarını yapmıştı,[189] fakat onun döneminde de ordu AKP'ye diş bilemeyi sürdürmüştü. Daha sonra, partiyi iktidardan uzaklaştırmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da doğrudan yeni bir askerî darbe yapma yolundan kaçınmışlardı. 2007 yılında AKP, Abdullah Gül'ü görevden ayrılan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yerine aday göstermişti. Askerler için Gül, başörtülü olmasının yanı sıra daha önce üniversiteye alınmaması nedeniyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) şikâyette bulunan eşi Hayrünnisa nedeniyle de çileden çıkarıcı bir unsur olmuştu. Gül, iki muhalefet partisi olan CHP ve MHP'nin boykotu altında, 27 Nisan 2007'de Meclis tarafından üçüncü turda salt çoğunlukla cumhurbaşkanı seçilmişti. Ordu aynı gün, saat yirmi üçte internet sitesinde "E-Muhtıra" diye bilinen bir uyarı yayınlamıştı: Ordu, laikliği bir ilke olarak koruma görevini yerine getirmekte tereddüt etmeyecektir. Bu uyarının dışında başka bir şey yapılmamıştır. 1 Mayıs 2007 tarihinde Anayasa Mahkemesi, belirsiz bir yasal dayanakla, cumhurbaşkanı seçimi için meclis üyelerinin üçte ikisinin hazır bulunması gerektiği kararını almıştı.

Dolayısıyla Gül'ün seçilmesi, iki muhalefet partisi CHP ve MHP'nin boykot etmesi hâlinde, temelde imkânsızdı. Bunun üzerine AKP 22 Temmuz 2007'de yeni bir seçim çağrısı yapmış ve seçimleri % 46,6 oy oranıyla (ve 550 sandalyenin 341'ini alarak) kazanmıştı. Bu büyük bir zaferdi, ancak yine de mecliste üçte iki çoğunluk için yeterli olmamıştı. Buna karşın 25 Temmuz 2007'de, o zaman ve hâlen MHP Genel Başkanı olan Devlet Bahçeli (d.1948), partisinin cumhurbaşkanı seçimi için meclise gireceğini açıklamıştı. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekillerinin üçte ikisinin mevcudiyeti sağlanmış oldu; Gül 28 Ağustos 2007'de, artık seçim sürecine başka bir itiraz olmadan, cumhurbaşkanı seçilebilmişti.

Ertesi yıl, AKP'yi iktidardan düşürmek için, son bir girişimde bulunulmuştu: 14 Mart 2008 tarihinde cumhuriyet başsavcısı, partiyi yasaklamaya ikna etmek amacıyla, Anayasa Mahkemesi'ne AKP'ye karşı çok sayıda suçlamanın yer aldığı bir iddianame sunmuştu. En son 1982 Anayasası ile Anayasa Mahke-

189 Jenkins, *Political Islam* 2008, 170, 172, 180 f.

mesi, devletin bölünmezliği ve toprak bütünlüğünün yanı sıra laik karakterini de öne sürerek, Kemalist mirasın sadık bir savunucusu hâline gelmişti. Abdullah Gül'ün 2007'de görevi devralmasıyla, cumhurbaşkanlığı Kemalist devletin koruyucusu bir kurum olmaktan çıkmıştı ve böylece Anayasa Mahkemesinin Kemalist-laik kampın bir siperi olarak önemi bir kez daha artmıştı.[190] 30 Temmuz 2008 tarihinde mahkeme, AKP'nin laiklik ilkesini zedelediği suçlamasının kabulü yönünde karar vermiş ve ceza olarak partiye, bir sonraki yıl için yapılacak hazine yardımının yarısını kesmişti. Bununla birlikte, 2001'deki anayasa değişikliklerinde, bir partinin kapatılması için öngörülen beşte üç çoğunluk sağlanamamıştı.[191] Ordunun 1997'deki müdahalesi bir "postmodern darbe" idiyse, 2007 ve 2008'de AKP'yi iktidardan indirme girişimleri de "post-postmodern" darbeler olmaktan öteye gidememişt. O andan itibaren ordu savunmada olmanın ötesindeydi- köşeye sıkışmıştı.

2000'li yılların AKP hükümetleri, Genelkurmay, Anayasa Mahkemesi ve devlet bürokrasisinin tepelerinden AKP'ye kuşkuyla bakan bir "üstenci devlet" ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Dahası, AKP haklı olarak rakibinin sadece bu üstenci devlet olmadığını, aynı zamanda bir "derin devlet"le, yani sözde, devletin ve milletin iyiliği için her tür gayriresmî yola başvuran ve suç örgütleriyle dahi iş birliği yapan bu yapıyla da boğuşmak zorunda olduğunu söyleyebilirdi. 1990'larda, devletin ve ordunun PKK'ya karşı mücadelede mümkün olan her aracı kullanma ve suç şebekeleri de dâhil olmak üzere akla gelebilecek tüm ittifaklardan yararlanma hakkını kendilerinde nasıl da gördüklerine tanık olmuştuk. Jön Türkler'in bir mirası olarak, otoriter devlet geleneğinin talihsiz silsilesine mensup derin devlet, böylece yeni bir ivme kazanmıştı.

Ordu içindeki gayriresmî birimler, demokratik olarak seçilmiş hükümetlerin kontrolünden onlarca yıl hep sıyrılmıştı. 1952 yılında ordu, konvansiyonel olmayan savaş için "Seferberlik Tetkik Kurulu" adında bir birim kurmuştu, bu birim 1965 yılında Özel Harp Dairesi'ne (1990'larda adı Özel Kuvvetler Komutanlığı olarak değiştirildi) devredilmişti.[192] Birbirinden izole edilmiş gruplara ve ağlara bölünen Özel Harp Dairesi'nin amacı, ülkenin yabancı bir güç tarafından işgal edilmesi hâlinde, halkı direnişe yönlendirmekti. 2013 yılında dağıtıldığı id-

190 Bkz. Özbudun, *Constitutional System* 2011, 133-143, dönemin Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasa'da yer almayan bir düzenleme alanının gasp edildiğine dair açık bir eleştiri. – Özbudun aynı zamanda 2007 yılında yeni bir anayasa taslağı hazırlamakla görevlendirilen akademik bir heyetin de başkanıydı. Proje hayata geçirilemedi.

191 Özbudun, *Constitutional System* 2011, 32.

192 Bkz. Öktem, *Angry Nation* 2011, 45, "Eylül olayları", yani 1955'te İstanbul'daki Rum Ortodoks cemaatine yönelik pogrom, muhtemelen Seferberlik Tetkik Kurulu tarafından planlanmış ve yönetilmiştir.

dia edilen bu birimlerin, NATO'nun gizli örgütü Gladio'nun bir parçası olduğu da söylenmektedir.[193] Dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir (d. 1939), 28 Şubat 1997'de ordunun taleplerini hayata geçirmek için Batı Çalışma Grubu'nu kurmuştu. Milyonlarca dosya oluşturulmuş; bu çalışma grubunun gözetleme gücü "Stalinist boyutlara ulaşmıştı".[194]

AKP hükümetleri açısından, onlarca yıl boyunca ordu tarafından oluşturulan ya da en azından göz yumulan ve cezasız kalacaklarından emin bir şekilde faaliyet gösteren bu gizli yapıları kontrol altına alma çabası aşikârdır. 2007'den 2013'e kadar süren sözde *Ergenekon* davalarında yargı, yüksek rütbeli subayların yanı sıra geniş bir kesime karşı da çok sayıda dava açmıştı.[195] Ergenekon, Orta Asya'nın Altay Dağları'nda, ilk Türklerin bir yenilgiden sonra sığındığı varsayılan efsanevi bir vadidir. Asena adında dişi bir kurt onları gizli vadiden çıkarır. Ergenekon'un aynı zamanda mevcut AKP hükümetini devirmek isteyen, ancak varlığı yargılamalarla hiçbir zaman kanıtlanamayan gizli bir şebekenin adı olduğu iddia edilmişti. Hüküm giyenlerin çoğu müebbet hapis cezasına çarptırılmıştı; aralarında 2008-2010 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı yapan İlker Başbuğ (d. 1943) da vardı.

Bu davalarda bir bit yeniği olduğu çok erken anlaşılmıştı. Süreç hep aynı işliyordu: isimsiz bir muhbir, silahların saklandığı yerlere dair kesin açıklamalarla birlikte son derece ayrıntılı bilgiler veriyordu. Savcılar, çoğu zaman alakasız ve yanıltıcı içeriğe sahip devasa iddianame dosyaları hazırlamıştı. Mahkeme kararları, iddianamelerdeki argümanların ötesine geçmemişti. Kurumlar arasındaki yükselişinde yargıyı büyük ölçüde kontrol altına almış olan Gülen hareketi belirleyici aktör olmuştu. Ergenekon davaları sırasında orduda boşalan pozisyonlara, sistematik olarak Gülen hareketinin destekçileri geçmişti. AKP cenahının, iddia ettiği gibi Derin Devlet'in yasadışı yapılarını kurutma niyeti yerini, giderek kendi yeni Derin Devlet'ini yaratma fikrine bırakmıştı.[196]

29 Temmuz 2011 tarihinde Genelkurmay Başkanı Işık Koşaner (d. 1945, Ağustos 2010'dan beri görevdeydi) ve ordu, deniz ve hava kuvvetleri komutanları, Ergenekon davaları kapsamında görevdeki generallerin yaklaşık onda birinin tutuklanmasını protesto etmek amacıyla istifa etmişti. Bundan birkaç yıl önce

193 Jenkins, *Between Fact and Fantasy* 2009, 14 d.; Lord, *Religious Politics* 2019, 217, dipnot 8.

194 Öktem, *Angry Nation* 2011, 108.

195 Ergenekon süreçleri de 2010'dan bu yana Balyoz davaları gibi alt süreçlere ayrılmıştır.

196 Rodrik, *Ergenekon and Sledgehammer* 2011, 106 d.; Cagaptay, *New Sultan* 2017, 110. – ayrıca bkz. Jenkins, *Between Fact and Fantasy* 2009, 56, 62 vd., iddianamelerin savunulamazlığına ve komplo teorik düzenine işaret etmektedir.

böyle bir şey tasavvur edilemezdi,[197] bu protestonun etkisiz kalması ise imkânsızdı. Her halükârda, Ergenekon davaları 2010'larda açıkça ortaya çıkacak olan birçok şeyi önceden haber vermişti: şüphe ilkesinin tersine çevrilmesi (şüpheli, şüpheli addedilecek kişiydi) ve kamuoyunun manipüle edilmesi – kısacası, "daha yüksek hedefler" için hukukun üstünlüğünün ve demokrasinin altının oyulması.

Yeni Bir Özgüvenle Dış Ticaret Politikası

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk dönemlerde Türkiye'nin dış politikası, hatta bir bütün olarak dış dünya ile ilişkileri, esasen NATO üyeliği ve ABD ile stratejik ittifakla sınırlı olmuştu. Dolayısıyla, Türkiye'nin tüm komşu devletleriyle ilişkileri ya açıkça gergindi ya da en azından dostane değildi. Buna karşın AKP hükümetlerinin dış politikası, ekonomi politikası alanında olduğu gibi, 1980'ler ve 1990'lardaki dışa açılma çabalarını devam ettirmişti. Fakat yeni olan, ülkenin dış politikasının 2000'li yıllardan itibaren çok daha güçlü bir ekonomik desteğe sahip olmasıydı: Devletin kalkınma yardımı kuruluşu olan TİKA'nın bütçesi 2002 yılında 85 milyon dolar iken, 2015 yılında yaklaşık 3,5 milyar dolara yükselmişti.[198] Gölcük depreminin etkisiyle 1999 yılında kurulan Türkiye Teknik Yardım Kurumu Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının (AFAD) bütçesi 2015 yılına gelindiğinde yaklaşık 300 milyon avroya ulaşmıştı. Bu arada AFAD yurt dışında çok sayıda görev üstlenmişti.[199]

Türkiye'nin dış politikasının yeni ihtirasları, Sahraaltı Afrika gibi kendi topraklarından çok uzakta olan bölgelerde ve dolayısıyla Türkiye'nin onlarca yıldır ilişkilerini geliştirdiği Mağrip ülkelerinin ötesinde kendini göstermişti. Türkiye ilk olarak 1998 yılında sürdürülebilir ve koordineli bir Afrika politikası izleme niyetini ortaya koymuş, ancak bu politikayı ciddi bir şekilde uygulayacak araçlardan yoksun kalmıştı. 2005 yılında dönemin AKP hükümeti "Afrika Yılı" ilan edip, kapsamlı bir Afrika politikasının temellerini atmıştı. Afrika'da 2000'lerin ortasında on iki olan büyükelçilik sayısı 2012 sonunda otuz dörde yükselmiş;

197 Ancak Körfez Savaşı'nda ABD politikasını destekleme konusunda Özal'ın sert politikasına katılmayan ve Türkiye'nin Körfez'e asker göndermesine karşı çıkan (bu arada ABD'nin de yaptığı gibi) Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın (1926-2011, Temmuz 1987'den beri görevde) 3 Aralık 1990'daki istifasına bakınız; Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 201.

198 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 60.

199 Bkz. 2015 yılı için öngörülen bütçe, Hürriyet, 13 Ekim 2014, https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/butcede-aslan-payini-maliye-bakanligi-aldi-27371830 [6.1.2021]. AFAD'ın 6 Şubat 2023'teki depremdeki koordinasyonsuzluk ve düşük performansı, hatta Afetlere Müdahale genel müdürünün bir ilahiyatçı olması büyük tepkilere neden olmuştu: https://www.gazeteduvar.com.tr/afet-muduru-ismail-palakoglunun-ozgecmisi-diyanet-diyanet-diyanet-haber-1602397 [22.04.2023]

Afrika ile ticaret hacmi 2003'te 3,7 milyar ABD dolarından 2011'de 17 milyar ABD dolarına çıkmıştı. Türkiye'nin Afrika politikası sadece eşit düzeyde olduklarını vurgulamakla kalmamış, bunu sömürgecilik karşıtı bir mesajla da birleştirmişti. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül 2011'de yaptığı bir konuşmada, Avrupalıların aksine Türkiye'nin Afrika'dan sadece hammadde ihraç etmek istemediğinin altını çizmişti.[200]

Küresel diplomasi girişimlerinin yanı sıra, eski Osmanlı topraklarında bir tür kültürel koruyuculuk kurma gibi daha somut bir plan da vardı.[201] İlk belirgin hedef, Balkanlar'daki eski Osmanlı toprakları olmuştu. Örneğin Türkiye toplumu, 1990'lardaki Yugoslavya'nın dağılma savaşlarına, 1970'ler ve 1980'lerdeki Lübnan savaşından çok daha büyük bir duygusal katılım göstermişti.[202] Türkiye'nin Balkanlar'daki yeni dış politikası temkinli bir karakter de sergilemişti. Türkiye, 1990'ların sonunda Sırbistan'a karşı mücadelesinde "Kosova Kurtuluş Ordusu"nun (*Ushtria Çlirimtare e Kosoves*, UÇK) yanında açıkça yer almakta zorlanmıştı, zira Kosova'daki UÇK ile Türkiye'deki PKK'nın istekleri arasındaki paralellikler çok açıktı.[203] Yine de 2000'li yıllarda Türkiye, Balkanlar'da önemli bir aktör olmaya devam etmişti. İran veya Suudi Arabistan gibi devletlerin güdümünde kökten dinci İslam'ın çok büyük bir etkiye sahip olacağı korkusu, 2000'li yıllarda Batılı devletleri, Müslüman çoğunluğa sahip Balkanlar'daki devletlere Türkiye'ye hareket serbestisi tanımaya sevk etmişti.[204]

2002'de iktidara gelen AKP hükümeti, Batı'nın bir müttefiki olarak güvenilirliğini yeniden teyit etmek istemiş ve ABD'nin Mart 2003'te Irak'a saldırmak için Türkiye'yi kuzey konuşlanma alanı olarak kullanmasını kabul etmişti. Bunun karşılığında 30 milyar ABD doları tutarında kapsamlı bir yardım almıştı. 1 Mart 2003 tarihinde Millet Meclisinde yapılan oylamada, yaklaşık yüz AKP milletvekili aleyhte oy kullanmıştı.[205] Meclis'in onay vermemesi, bir yandan he-

200 Hazar, *Türkiye Afrika'da* 2012, 33, 36; Vahap Munyar: Biz Avrupalılar gibi hammaddeyi götürmeyiz, Hürriyet 26 Mart 2011; aktaran Afacan, *Afrika Açılımı* 2012, 17. – Sömürgecilik karşıtlığı argümanı, Afrika politikasının aşırı hevesli Türk gözlemcileri tarafından tarihsel olarak sürdürülemez bir noktaya itilmiştir: buna göre, mesela, Osmanlı İmparatorluğu Afrika'daki mülkleri sayesinde İspanyol ve Portekiz sömürgeciliğinin Afrika'da daha fazla yayılmasını engellemiştir; bkz. Hazar, *Türkiye Afrika'da* 2012, 30 d.

201 Türk dış politikasının faaliyetleri ve beklentilerine ilişkin iyi bir genel bakış, 1999'dan beri var olan ve hükümete bağlı düşünce kuruluşu SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) tarafından yayımlanan *Insight Turkey* adlı resmi dergide formüle edilmiştir. Bkz: https:// www.insightturkey.com ve https:// www.setav.org/en/ [16.3.2020].

202 Kentel, *Identite nationale turque* 2001, 367. Buna karşın Kentel'in 21. yüzyılın başında yaptığı bu değerlendirme (yani Türkiye toplumunun Doğu Arap dünyasındaki şiddetli çatışmalara ilgisizliği) 2010'lardaki Suriye savaşı için artık geçerli değildir.

203 Gangloff, *Politique balkanique* 2001, 344.

204 Öktem, *New Islamic Actors* 2010, 22–25.

205 Jenkins, *Political Islam* 2008, 171 d.

nüz genç olan ilk AKP hükümetinin bir talihsizliği olarak görülebilse de diğer yandan Türkiye ile ABD arasında sonraki on yılda görünür hâle gelen yabancılaşmanın habercisi olmuştu.

2008 ve 2009 yıllarında Ermenistan ve Türkiye arasında, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan (2008-2018) ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül (2007-2014) tarafından yürütülen umut verici bir yakınlaşma yaşanmıştı. Gül, Eylül 2008'de Ermenistan ve Türkiye millî takımları arasında oynanan futbol maçını izlemek üzere Erivan'a kısa bir ziyaret gerçekleştiren ilk Türkiye Cumhurbaşkanı olmuştu. Ekim 2009'da Ermenistan ve Türkiye, Zürih'te bir araya gelmiş, diplomatik ilişkiler kurmak ve sınırları açmak için iki protokol imzalamıştı. Dağlık Karabağ konusundaki anlaşmazlık ve soykırım meselesi dışarıda bırakılmıştı, ancak Ermenistan 1921'deki Ermeni-Türk sınırının tanımını peşinen kabul etmek zorunda kalmıştı. Ne var ki muhtemelen Azerbaycan'ın şiddetli direnişi nedeniyle süreç tıkandı. Zürih Protokolleri'nin imzalanmasından bir gün sonra Erdoğan, Ermenistan'a 1994'teki ateşkese kadar Dağlık Karabağ savaşı sırasında işgal ettiği Dağlık Karabağ'ın ötesindeki Azerbaycan topraklarından çekilmesi çağrısında bulunmuştu.[206] Türkiye'nin resmî pozisyonu, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'dan çekilmesini talep etmediği, sadece bir ön adım olarak Azerbaycan'dan çekilmesini talep ettiği yönünde olmuştu.[207] Buna karşın, Eylül-Kasım 2020'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan savaş sırasında, Azerbaycan birlikleri Dağlık Karabağ'a girdiğinde, Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği desteği hiçbir surette kesmediği anlaşılmıştı.

İsrail ile kopuş, 29 Ocak 2009'da Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'nda, Recep Tayyip Erdoğan'ın dönemin İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres (2007-2014) ile yaptığı görüşmede İsrail'i zalim, hatta "bebek kâtili" bir devlet olarak suçlamasıyla gerçekleşmişti. İzleyen yıllarda İstanbul'da birçok evin duvarında "İsrail bebek kâtili" sloganı okunabiliyordu. İsrail-Türkiye ilişkileri, İsrail donanmasının talimatlarına aykırı olarak Gazze Şeridi'ne yardım götürmeye çalışan ve muhtemelen uluslararası bir skandalı hedefleyen Türkiye gemisi Mavi Marmara'nın, Mayıs 2010'da İsrail tarafından ele geçirilmesiyle de darbe almıştı. O tarihten bu yana, Mavi Marmara olayı nedeniyle İsrail'in özür dilemesine rağmen ilişkiler 2021 yılına kadar soğukluğunu korumuştur.[208]

---

206 Waal, *Caucasus* 2019, 242 d.

207 Aydın, *Relations with the Caucasus and Central Asia* 2010, 774, 777.

208 Mart 2022'de İsrail devlet başkanı Isaac Herzog'un Türkiye'yi ziyaretini bakanlıklar düzeyinde karşılıklı ziyaretler ve büyükelçilerin yeniden atanması takip etmiştir. Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin yeniden tesisi ile ilgili bkz. https://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa [21.04.2023] Tabii bütün bu

Bugünün perspektifinden bakıldığında, Davos skandalı sadece İsrail'den uzaklaşmanın ilanı olarak değil, daha ideolojik motivasyonlu ve yerel kaygılarla yönlendirilen, 2000'li yıllarda Avrupa Topluluğu'na katılma ihtimalinin getirdiği yükümlülüklerden arınmış bir dış politikaya yöneliş olarak da anlaşılmalıdır.[209]

Türkiye'nin AB'ye Katılımı: Bir Başarısızlığın Tarihi

1990'lı yıllarda Avrupa ile Türkiye arasında yakınlaşma yönünde sadece temkinli adımlar atılmıştı. AB ile Türkiye arasında 1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren gümrük birliği ülkede pek ilgi görmemişti. 1997'de AB'ye üyelik başvurusunun yeniden reddedilmesi ise öfkeyle karşılanmıştı. Aralık 1999'da Helsinki'de yapılan AB zirvesinde, AB Konseyi'nin Türkiye'yi temelde katılıma hazır olarak sınıflandırmasıyla bir dönüm noktası yaşanmıştı. Aralık 2002'de Kopenhag'da yapılan bir zirvede Konsey, Türkiye'nin işleyen bir demokrasi kriterlerini yerine getirip getirmediğine ilişkin nihai kararın iki yıl içinde alınmasını ve ardından katılım müzakerelerinin başlamasını kararlaştırmıştı. Avrupa Konseyi, Aralık 2004'teki toplantısında Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini yerine getirdiğine karar vermiş ve Ekim 2005'te katılım müzakereleri başlatılmıştı.

Katılım müzakerelerinin ürkütücü karmaşıklığı, şayet ciddiye alınıyorsa, sürecin mümkün olan en kısa sürede sonuçlandırılmasını gerektirmekteydi.[210] Hâlbuki 2021 yılı başında, AB ile Türkiye arasında hâlen resmî olarak devam eden katılım müzakerelerinde, otuz beş fasıldan sadece on altısı açılmıştı ve sadece bilim ve akademik araştırma faslı tamamlanmıştı.

Müzakereleri başarılı bir sonuca ulaştırma konusunda neden istek ve kabiliyet eksikliği vardı ve hâlâ var? Avrupa tarafında, Türkiye'nin katılım projesini gerçeğe dönüştürme konusunda ilgili tüm aktörler arasında hiçbir zaman ortak bir kararlılık olmamıştır. Katılım müzakereleri çok uzun süredir görünürde prova ediliyordu; önünde çözülmemiş pek çok temel iç siyaset sorunu bulunan böylesine güçlü bir devlete, Avrupa Birliği içinde uygun bir yer bulabilmek çok büyük bir meydan okumaydı ve bunu istemek için kimlik politikasına ilişkin çekinceler çok güçlüydü.

Türkiye'nin, Avrupa'nın onlarca yıl boyunca kendisine yönelik tutumuna dair haklı eleştirilerinden biri de belirsizliktir: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra

gelişmelere rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerin hâlen AKP öncesi döneme göre o kadar da güçlü olduğu söylenemez. 7 Ekim 2023 sonra Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin yeniden soğumasına dair bkz. Zaks, Turkey Recalls Envoy to Israel, 2023.

209 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 157–158.

210 Çağaptay, *New Sultan* 2017, 97: Tüm üye devletlerin 35 ayrı faslın her birini kabul etmesi gerekmektedir.

Avrupa, Türkiye'yi klasik güç politikalarının izlenebileceği bir bölge olan Orta Doğu'nun bir parçası olarak görmüştü. Öte yandan, potansiyel bir Avrupa ülkesi olarak (henüz tam olarak karar verilmemiş olsa da) Avrupa değerlerine – bu arada, Avrupa ve Avrupa Birliği'nin kendisinin hiç de her zaman gözetmediği değerlere – uyması gerektiği argümanıyla Türkiye'ye koşullar dayatmak istemişti. Türkiye açısından bakıldığında, Avrupa ile yakınlaşmanın tarihi on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar uzanır. Peki, iki yüz yıldır Avrupa'nın kapısını çalan bir ülke nasıl reddedilebilirdi?

Türk tarafında, Türkiye'nin onlarca yıl boyunca oyalanan tek aday ülke olması deneyimi belirleyicidir. Yunanistan'ın 1981'de Türkiye'yi hesaba katmadan kabul edilmesi, Eylül 1980 darbesi göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir olsa dahi, Kıbrıs Rum Cumhuriyeti'nin 1 Mayıs 2004'te, birkaç gün önce Annan Planı'na ilişkin başarısız referanduma rağmen kabul edilmesi, münasebetsizlik, hatta bir provokasyondu. Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinin birkaç yıl içinde peş peşe birliğe alınarak Türkiye'nin es geçilmesi, ülke için derin bir üzüntü kaynağı olmuştu.[211]

Dolayısıyla Türk tarafı AB'yi "Türkiye'yi ve Türkleri kendi parçası olarak görme"yi beceremememekle suçlamakta haklıdır.[212] Ancak, AB'nin eski Genişlemeden Sorumlu Komiseri Günter Verheugen (1999-2004) gibi kimi Avrupalı siyasetçilerin öne sürdüğü, Türkiye'nin 2000'li yılların sonundan bu yana yaşadığı endişe verici siyasi gidişatın nedeninin AB'ye katılmayı reddetmesi olduğu iddiası, alçakgönüllüymüş gibi davranan bir kibre işaret eder. Bu tür argümanlar, bir devletin Avrupa Birliği'ne kabul edilmesinin kaçınılmaz olarak demokratikleştirici bir etkiye yol açacağı şeklindeki, daha önceki yıllarda da tekrarlanan fikre dayanır. Ne var ki bazı Orta ve Doğu Avrupa üye devletlerinde artan otoriterlik, Avrupa Birliği'nin, en azından Batı Avrupa liberalliği anlamında, böyle "medenileştirici" bir etkisinin hiç de aşikâr olmadığını gösterir. Öbür taraftan, üye ülke olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği içinde, gerçekte de olduğu gibi, benzer bir olumsuz gelişme göstermesi, topluluğun kesinlikle taşıyamayacağı bir yük olurdu.

Türkiye'nin sıklıkla dile getirdiği, AB'nin bir "Hristiyan kulübü" olarak Müslüman Türkiye'yi kabul etmek istemediği suçlaması durup dururken ortaya atılmamıştır. Dahası da var: şimdiye kadar AB dışında kalan Balkan ülkele-

211 Kıbrıs'ın yanı sıra Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya 1 Mayıs 2004'te, Bulgaristan ve Romanya 1 Mayıs 2007'de ve Hırvatistan 1 Temmuz 2013'te katılmıştır.

212 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 77.

riyle (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya, Sırbistan) yapılacak büyük bir genişleme turu çerçevesinde – ki şu anda mümkün görünmüyor – Avrupa Birliği'nin Arnavutluk veya Kosova'yı, sadece çoğunluğu Müslüman olduğu için reddetmesi söz konusu olmayacaktır. Dolayısıyla mesele sadece Türkiye'nin İslami karakteri değil, Türkiye ile birlikte, büyüklüğü ve kendisine atfettiği önem nedeniyle AB'de belirleyici bir rol talep eden bir devletin Avrupa Birliği'ne üye olacak olması gerçeğidir. Türkiye'nin kendisini sadece bir Avrupa devleti olarak görmemesi, üyeliğini çok değerli kılardı: Türkiye'nin kimliksel referansları çok farklı yönlere işaret eder. Bununla beraber, Avrupa Birliği'ne üye bir ülke olarak Türkiye, Ocak 2020'ye kadar üyesi olan İngiltere ile yaşadığı zorlukları açık arayla gölgede bırakırdı. Görüldüğü gibi tartışmalar hızla büyük resme, yani Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkiler meselesine doğru gidiyor.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne olası üyeliği üzerine son yıllarda çoğalan siyaset bilimi tezleri, daha şimdiden akademik dünyada tarih oldular. Zira Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımı meselesi hâlâ açıkmış gibi davranılmamalıdır. 2000'lerin başında bir fırsat kapısının açıldığından söz edilebilir, çünkü Türkiye'de elitler ve nüfusun büyük bir çoğunluğu, Avrupa tarafındaysa siyasi sınıfın önemli bir kısmı Türkiye'nin üyeliğini desteklemişti. Bu kapı, yakın gelecek için çok da açık görünmüyor. Avrupa Birliği, Türkiye'nin üyeliği için birkaç yıllık özel bir hazırlık süresi ayırmalıydı. Gelgelelim böyle bir irade hep kısmen gösterilmiştir ve Avrupa Birliği'nin önemli aktörleri arasında asla aynı anda mevcut olmamıştı.

Türkiye kamuoyu, AB Konseyi'nin 2002 yılında katılım müzakerelerinin başlatılmasına ilişkin kararını, yanlış bir şekilde, üyeliğin yakın gelecekte gerçekleşeceği şeklinde yorumlamıştı. Katılım müzakerelerine 2004 yılında resmen karar verilmesinden kısa bir süre sonra, AB'ye katılım yönünde verilen destek önemli ölçüde azalmıştı.[213] Bu esnada Türkiye, katılma projesinden vazgeçmişti. Bu konu Türkiye siyasetinde öncelikler listesinin en alt sıralarına düşmüştü – bu da artık AB'ye bağımlı olmak istemeyen yeni bir siyasi yönelimin göstergesi olmuştu. AKP'nin Ekim 2012'deki dördüncü olağan parti kongresinde – Türkiye'nin 2023 vizyonu için altmış üç öncelikten oluşan bir listede – AB'ye üyelik hedefi altmışıncı sırada yer almıştı.[214]

213 Bkz. Jenkins, *Political Islam* 2008, 178, 2004'te % 67,5, 2005'te % 57,4 ve Ekim 2006'da % 32,2 oranında onay aldığını belirtmektedir; Jenkins burada 24 Ekim 2006'da *Milliyet'te* "Halk AB'ye güvenmiyor" başlığıyla yayımlanan bir anketin sonuçlarına dayanmaktadır. Farklı ancak benzer rakamlar için bkz. Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 18.

214 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 139.

Türkiye'nin 2000'li yılların başındaki üyelik seçeneği, Avrupa devletlerinde çok hararetli kimlik politikaları tartışmalarını tetiklemişti. Tartışmaların şiddeti, düşman imgelerini akla getirmektedir ki bunlardan en güçlüsü kesinlikle "(Hristiyan) Avrupa" ile "İslam" arasındaki karşıtlıktır.[215] Avrupa seküler düzeni ve toplumunun yanı sıra, üç tek tanrılı dinden ikisiyle zahmetsizce çoğunluğu sağlamış gibi görünen sözde bir "Hristiyan-Yahudi" kimliğine de başvurulmuştu.[216] Liberal entelektüeller ise, tam da Türkler Hristiyan olmadıkları için, "müstakbel Avrupalı Türklerin, Avrupa kimliğinin seküler, hoşgörülü ve liberal boyutlarını vurgulamaya muhtemelen diğer Avrupalılardan daha meyilli olduklarını" öne sürmüştü.[217]

Alman tarihçiler Hans-Ulrich Wehler ve Heinrich August Winkler ya da Alman hukukçu Ernst-Wolfgang Böckenförde gibi katılım karşıtları, Türkiye'nin tarihi ve kültürel kökleri nedeniyle asla Avrupa Birliği üyesi olamayacağı ve olmaması gerektiği yönündeki kimlikçi argümanlar üzerinden ilerlemişlerdi.[218] Katılımı destekleyenler ise, dikkat çekici bir şekilde, kimlik siyasetine dayalı redde Türkiye'nin Avrupa'ya ait olduğuna dair açık bir itirafla karşılık vermek yerine, Avrupa ekonomisi için yeni ve büyük bir pazarın açılması veya jeostratejik avantajlar gibi somut argümanlara dayanmayı yeğlemişlerdi.[219] Esas itibarıyla, 2000'li yılların başında Türkiye'nin üyeliğine ilişkin tartışma, Müslüman çoğunluğa sahip Akdeniz devletleri ve Batı Avrupa devletlerinde giderek artan Müslüman nüfus göz önüne alındığında, Avrupa toplumu ve siyasetinin "İslam" ile nasıl ilişki kurması gerektiğine dair sadece daha geniş bir tartışmanın bir parçası olmuştu.

215 Bkz. Sing, *Against All Odds* 2017, 139, haklı olarak bu ikili algının, Avrupa'nın kendinden menkul bir varlık, "İslam"ın ise açıkça sorunlu bir varlık olarak görünmesi şeklinde önyargılı olduğuna işaret etmektedir.

216 Yakın tarihli bir örnek için bkz. Sebastian Kurz, AB'nin "Hristiyan-Yahudi kimliğini korumasını" istiyor. *Der Kurier*, 21 Kasım 2019, https://kurier.at/politik/inland/kurz-will-dass-die-eu-die-christlich-juedische-identitaet-schuetzt/400681271 [14.12.2020].

217 Bkz. Judt, *History of Europe* 2010, 767. – Burada Türkiye'nin Avrupalılığı konusunda bu kadar net bir şekilde olumlayıcı olan Tony Judt'un, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'yı (tüm Doğu Avrupa'yı kapsayan bir gözlemsel çerçeveyle) ele aldığı kapsamlı çalışmasında Türkiye'den sadece geçerken bahsetmesi dikkat çekicidir.

218 Wehler, *Türkische Frage* 2004; Winkler, *Ehehindernisse* 2004; Böckenförde, *Nein zum Beitritt der Türkei* 2004, 35.

219 Katılım yanlısı makaleler için bkz. 204 Leggewie, *Die Türkei und Europa* 2004..

5
BİR BAŞKA CUMHURİYETE GİDEN YOL (2013 SONRASI)

Türkiye'de 2010'lu yıllarda yaşanan gelişmelerle ilgili görüşler – ki çoğunluğun buna dair bir fikri var – büyük farklılıklar gösterir. Bir yanda "yeni Türkiye"nin, başkanlık rejimi anayasasını, modern muhafazakârlık ve dinamik otoriterlik yolunu savunanlar vardır. Bu noktada yeni rotanın ne kadar büyük bir direncin üstesinden gelmek zorunda kaldığını ve modern Türkiye'nin neleri başarabildiğini ve gelecekte neleri başarabileceğini bir kez daha hatırlamak önemli olmuştu. Onlarca yıldır Batı ve özellikle de Avrupa tarafından defalarca geri itilmesinin ardından Türkiye, kendine dönüş yolunu bulmuştu.

Diğerleri ise Türkiye'de demokratik kültürün açık bir şekilde gerilediğini, bunun da 2000'li yıllardaki liberal dönemin kazanımlarını tersine çevirebileceğini ve hatta modern Türkiye'nin başarı hikâyesini tamamen tehlikeye atabileceğini düşünmektedir.

2000'li yıllarda ülke adına, Türkiye içinde ve dışında yaşanan coşkuyu hatırlıyoruz. O zamanki değerlendirmeye göre, eski Kemalist elitin kırsal kesime veya kırsal kökenli halka karşı uyguladığı *Apartheid* (Güney Afrika'da azınlıktaki beyazların yönetimindeki devletin çoğunluktaki siyahlara karşı uygulandığı ayrımcılık) politikası artık sona ermişti. 2002'de iktidara gelen AKP tarafından desteklenen yeni elitlerle birlikte, yeni bir çoğulculuk ortaya çıkmıştı. Kısacası, Türkiye toplumu ve siyaseti kendini devlet Kemalizm'i cenderesinden kurtarmayı başarmıştı. Madem 2000'ler özgürleşme yıllarıydı ve madem AKP ve çevresi bu kadar olumlu özellik gösteriyordu, neden bu yolda devam etmek istememiş ve edememiştir acaba? Son yıllarda otoriterliğe dönüş nasıl gerçekleşmişti?

Ülkenin dindar muhafazakâr halkının, bu kadar yıllık ataerkillik hafızasının henüz silinmediğine hiç kuşku yok ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılında yaşanan ötekileştirilme deneyimiyle de hâlâ uzlaşılmamıştır. 2000'li yıllarda

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerinin çıkmaza girmesinin ve yıllarca üyelik için uğraşmanın ardından tekrar reddedilmenin yarattığı hayal kırıklığının, ülkedeki siyasi pozisyonların sertleşmesine yol açtığına da kuşku yoktur. Elbette, Temmuz 2016'daki darbe girişimi deneyimi, ordunun daha önceki başarılı darbelerinin travmatik hafızasıyla birleşmiştir.

Fakat otoriter bir dönüşe böylesi gerekçelendirmeler bizi nereye kadar götürür? Yaşananların ve koşulların AKP'yi ve onun içinden devşirilen siyasi elitleri kaçınılmaz olarak "güç sarhoşluğu"na düşürecek kadar açık bir iktidar bağımlılığı yarattığı gerçekten söylenebilir mi? Böyle bir argümandan, az ya da çok taşınması zor bir yükle, Türkiye'nin son yıllarda girdiği yolun kaçınılmaz olduğu sonucu çıkacaktır. Bu da ülkedeki siyasi elitlerin ve halkın irade özgürlüğünü inkâr etmek anlamına gelecektir.

Her halükârda, 2010'lu yılların başlangıcı bir kez daha coşkuyla karşılanmıştır. "Arap Baharı" ya da Almanca sözlüklere girdiği şekliyle "Arabellion"[1] olarak adlandırılan Arap dünyasındaki otoriter yöneticilere karşı barışçıl isyan dalgası, büyük heyecan yaratmıştı; iktidar koltuğunda Libya'da 1969'dan beri oturan Muammer Kaddafi, Yemen'de 1978'den beri Ali Abdullah Salih, Mısır'da 1981'den beri Hüsnü Mübarek ya da Tunus'ta 1987'den beri Zeynel Abidin Bin Ali gitmeliydi. Arap Baharı başarısızlığa uğradığında, bölgede yeni bir siyasi düzen umutlarının kendi lehine aşırı yükseldiği Türkiye'de de çok büyük hayal kırıklığı yaşanmıştı.

Bu esnada, AKP hükümeti kendisiyle aynı fikirde olmayanlara karşı giderek daha da sabırsız davranmaya başlamıştı. En son Mayıs 2013'te patlak veren ve hükümetin yanıt olarak sadece şiddet kullanmayı bildiği Gezi Parkı protestoları, o zamana kadar AKP'yi beğenmemekle birlikte, ülkeyi dönüştürmek için belirleyici bir güç olarak görmek isteyen liberal kesimin hayal kırıklığına uğramasına neden olmuştu. 15-16 Temmuz 2016 gecesi yaşanan başarısız darbe girişimi ve ardından hükümetin gösterdiği olağanüstü sert tepki, otoriter bir yönetim kültürüne doğru gidişatın doruk noktası olmuştu.

Türkiye Cumhuriyeti geleceğe bakıyor ve önünde çeşitli dönüm noktaları görüyor: 29 Ekim 2023'te Cumhuriyetin kuruluşunun 100. yıldönümü için hazırlıklar şimdiden başlamıştı; 29 Mayıs 2053'te İstanbul'un fethinin altı yüzüncü yıldönümü ise şimdiden dört gözle bekleniyor. Bu anma günleri, ulusal anma

1 Leibniz Alman Dili Enstitüsü (*Leibniz-Institut für Deutsche Sprache*), "Arab" ve "rebellion" kelimelerinin birleşiminden türetilmiş "Arabellion"u "çeşitli Arap ülkelerindeki ilgili otoriter rejimi devirmek amacıyla güçlü gösterilerle başlatılan siyasi hareket" olarak tanımlamaktadır: https://www.owid.de/artikel/402304 [22.04.2023]

kültüründe her zaman olduğu gibi, izlenen yolun doğru olduğuna dair güven tazelemeye hizmet edecektir. Her halükârda, Türkiye siyasetinin 2010'ların başından bu yana izlediği yol farklı bir Cumhuriyete yol açmıştı.

1. Eski ve Yeni Kılavuz İlkeler

Birinci Türkiye Cumhuriyeti'nin sona erdiğine dair ilk varsayımlar, 1960 askerî darbesinden sonra ortaya çıkmıştı.[2] Daha sonraki yıllarda da ikinci ve hatta üçüncü Türkiye Cumhuriyeti'nden tekrar tekrar bahsedilmişti. Ancak 1958'den bu yana beşinci Cumhuriyette olduğu kuşku götürmeyen Fransa'nın aksine, Türkiye'nin artık birinci Cumhuriyet olmadığı takdirde hangi cumhuriyette olması gerektiği konusunda uzlaşmaya varılamıyor. 1960 ve 1980 askerî darbeleri ile bunları takip eden 1961 ve 1982 anayasaları gibi derin kesintilere rağmen, çeşitli cumhuriyetlere göre bir dönemlendirme, ne Türkiye'nin iç görüşünde ne de uluslararası tarih yazımında hâkim olmuştur. Bunun nedeni, Kemalist güç kompleksinin yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar büyük ölçüde devam etmesi olabilir. Bununla birlikte 2010'larda Kemalist paradigmanın nihai çöküşü ve devlet yönetiminde, orduda, yargıda ve hatta üniversitelerde elitlerin (Gülen hareketinin eski müttefiklerinin uzaklaştırılması da dâhil olmak üzere) değişiminin tamamlanmasıyla birlikte, Türkiye başka bir cumhuriyete giden yola girmiştir. Kopuşun tam olarak ne zaman başladığı sorusunun cevabı yok, belki gereksiz de bir sorudur: 2007'de Ergenekon davalarının başlamasıyla mı, Temmuz 2011'de Genelkurmay'ın toplu istifasıyla mı,[3] 2013 yazında Gezi Parkı protestoları nedeniyle ılımlı İslamcılık ile entelektüel liberalizm arasındaki kabullenmenin çatırdamasıyla mı, 2013-2016 döneminde Gülen hareketi ile AKP'nin arasına giren yabancılaşma ve nihayetindeki açık düşmanlıkla mı yahut da 15 Temmuz'u 16'sına bağlayan 2016 gecesi yaşanan başarısız darbe girişiminde mi?

Her halükârda, cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine ilişkin 16 Nisan 2017 tarihli anayasa referandumu ve 24 Haziran 2018 tarihli meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimleri bir gelişmenin başlangıcı değil, sonudur. 2013'ü belirleyici bir

2 Bkz. Robinson, *First Turkish Republic* 1963. 1950-1960 yıllarında devlet başkanı olan Celal Bayar, daha sonraki yayınlarında askerî darbeyle kurulan ve dolayısıyla meşru olmayan bir "İkinci Cumhuriyet"ten bahsetmiştir; Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates* 2003, 266. Türk'e göre, *Muktedir* 2014, 183, Erbakan 1975 gibi erken bir tarihte, 1940'ların sonunda tek parti yönetiminin sona ermesiyle yeni bir Cumhuriyetin başladığını savunmuştur.

3 Örneğin gazeteci Aslı Aydıntaşbaş, Temmuz 2011'de Türk genelkurmayının toplu istifasıyla yeni bir Cumhuriyetin geldiğini savunmuştu; bkz. Tuysuz/Tavernise, *Top Generals Quit* 2011.

dönüm noktası olarak görmek için pek çok neden var: Gezi Parkı protestoları ve bunların bastırılması toplumsal iklimi zehirlemişti; Gülen hareketi ile AKP arasındaki sürtüşme açık bir yumruklaşmaya dönüşmüş ve Arap Baharı umutları 2010-2011'de başladıktan iki yıl sonra yıkılmıştı.

Arap Baharı, Yeni Osmanlıcılık ve Suriye'deki Savaş

2010'lu yıllar Orta Doğu'da büyük bir iyimserlikle başlamıştı. Aralık 2010'da Tunus'ta 1987'den beri iktidarda olan Devlet Başkanı Zeynel Abidin Bin Ali'yi iktidardan indiren ve siyasete katılım, toplumsal itibar ve ekonomik iyileşme de talep eden bir halk ayaklanması patlak vermişti. Ocak 2011'de Arap Baharı'nın Tunus'la sınırlı kalmayıp diğer Arap ülkelerine de yayıldığı anlaşıldığında hem Arap ülkelerinde hem de Avrupa kamuoyunda büyük bir coşku yaşanmıştı. Arap isyanına ilişkin ilk değerlendirmeler isyanı Fransız Devrimi ya da en azından 1980'lerin sonunda Doğu Avrupa'daki ayaklanmalarla karşılaştırılmıştı.[4]

İsyancıların talepleri pragmatik bir nitelik taşımıştır ve ideolojik güdümlü değildir. Eylemleri belirleyenin karizmatik liderler değil de ayaklanan halk olması, Arap milliyetçiliğinin "kahramanları" ile yaşanan hayal kırıklığı deneyimleri göz önüne alındığında ileri bir adım olarak görülebilir; öte yandan Arap isyanı bir devrime dönüşecek entelektüel ve örgütsel potansiyelden yoksundu.[5] Huzursuzluğun daha derin nedenleri, seçkinler ile halk arasındaki ilişkinin uzun süredir kopmasında yatıyordu.[6] Otoriter "Arap toplumsal sözleşmesi" çerçevesinde, devlet halka ekonomik olarak geçinmeyi vaat edip, karşılığında siyasi katılımdan vazgeçmesini istemişti.[7] Bu toplumsal sözleşme, 1980'lerden itibaren ekonomik liberalleşme sürecinde zaten paramparça olmuştu. Dolayısıyla Arap

4 Gerges, *Introduction* 2014, 2. Çok erken bir tarihte, Uluslararası Kriz Grubu tarafından hazırlanan bir rapor (s. 10) Arap Baharı'nın yorumlarının bir tür "Rorschach testi"nden söz edilebilecek kadar farklılaştığına işaret eder: herkes protestolarda keşfetmek istediği şeyi okuyabilir; bkz. International Crisis Group, *Popular Protest* 2011, 10.

5 İsyancılar sadece rejimin üst düzey liderliğinin değiştirilmesini talep etmekten öteye gitmediler ve – bir devrim için vazgeçilmez olduğu üzere – temelde yeni bir yönetim ilkesi aramadılar; bkz. Paul, *Arabellion* 2017, 36-38

6 İslam tarihçisi R. Stephen Humphreys, 90'ların sonunda yazdığı *Between Memory and Desire* (1999) adlı kitabında seküler iktidar ve Müslüman halk arasındaki uçurumun nasıl büyüdüğünü ve tehlikeli bir noktaya doğru gittiğini uzmanlık alanı Orta Çağ İslam tarihinden günümüz Orta Doğu'suna kadar izini sürmektedir.

7 Zorob, *Zusammenbruch des autoritären Gesellschaftsvertrags* 2013, 229. Arap dünyası bu konuda yalnız değildir. Ther, *Neue Ordnung auf dem alten Kontinent* 2014, 42 ve Sovyetler Birliği için Sakwa, *Putin Paradox* 2020, 10'da anlatılan Doğu Avrupa'daki sosyalist toplumsal sözleşmenin çöküşü bir karşılaştırma olarak verilebilir. Kapitalist Batı'da toplumsal sözleşmenin feshedilmesi üzerine bkz. Streeck, *Gekaufte Zeit* 2018, 127-139, 206.

rejimlerinin meşruiyeti belirsizdi; sadece iktidarlarını sürdürme konusunda becerikli olmuşlardı.

Avrupa medyasındaki coşkuya çok geçmeden, Arap İsyanı'nın 1978 ve 1979'da İran'da yaşanan devrime benzer bir gelişme gösterebileceği endişesi karışmıştı. O dönemde Şah rejimine karşı çeşitli halk kesimlerinin desteklediği ayaklanma, Ayetullah Humeyni liderliğindeki İran İslam Cumhuriyeti teokrasisiyle sonuçlanmıştı. Böyle kaygıları olanlar yanılıyordu – Arap Baharı'nın izlediği gerçek felaket yolunu ilk aylarda kimse tahayyül edemezdi: Libya, Suriye ve Yemen'den oluşan üç devletin savaşa ve parçalanmaya sürüklenmesi. Mısır'da ordunun 2013 yazında otoriter yönetim yapılarını acımasızca yeniden tesis etmesi, bunun yanında sönük kalmaktadır.

Arap Baharı'nın kasvetli bir arka planı vardır, yani ABD'nin 2003'te Irak'ı işgaliyle tetiklenen doğu Arap dünyasının istikrarsızlaşması.[8] Bugün, sözde "şer eksenine" karşı mücadelenin bir parçası olan Irak işgalinin felaketle sonuçlanan bir hamle olduğu konusunda hiçbir şüphe yoktur. Bütün hatalarına rağmen, örneğin 1978-1979'da İran'daki devrime giden süreçte, ABD'nin Orta Doğu politikası önceki yıllarda oldukça temkinli olmuştu.

Odak noktası rejim değişikliği değil, verili siyasi yapıların ve mevcut rejimlerin (bu politikanın iç görüşüne göre, zorunlu olarak) sinik bir şekilde korunması olmuştu. ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgali, bu çekingen ve soğukkanlı hegemonya politikasıyla çelişmişti. Bu yanlış kararın – Irak devletinin çöküşü, İran'ın bölgesel bir güç olarak güçlenmesi ve "İslam Devleti" gibi aşırı şiddet yanlısı örgütlerin yükselişinde açıkça görülebilen – sonuçları, Başkan Barack Obama yönetimindeki (2009-2017 arası görevde) ABD yönetiminin bölgedeki çatışmaların daha da derinine çekilmesini engellemişti. 2010'larda Yemen, Libya ve Suriye'deki savaşların tırmanması, ABD'nin Orta Doğu'dan çekilmesi olmadan anlaşılamaz. Çekingen davranışlarıyla süper güç ABD'nin bıraktığı boşluk, Rusya'nın 2010'ların ortalarından bu yana Suriye savaşında bir tür yedek- hegemonya olarak yükselmesini sağlamıştı; İran, Suudi Arabistan ve Türkiye de bölgede hegemon güçmüş gibi davranan ülkeler hâline gelmişti.

Türkiye siyasi elitinin Arap isyanının yarattığı sapmalardan çıkardığı yeni ve beklenmedik ders, saldırgan bir dış politikanın iç koşullar üzerinde yansımaları olabileceği gerçeği olmuştu.[9] Türkiye'nin yaklaşık dört milyon Suriyeli mül-

8 Westad, *Cold War* 2018, 621, Soğuk Savaş'ın kazanılmasının ardından ABD'nin Irak'a müdahalesini "düşüşte olan bir süper gücün" "faydasız savaşı" olarak nitelendirmektedir.

9 Suudi Arabistan ve Türkiye'nin Suriye savaşındaki benzer yanlış hesaplamaları hakkında bkz. Phillips, *Eyes Bigger than Stomachs* 2017.

teciyi cömertçe kabul ettiğini düşünmek bile yeterlidir. Övgüye değer eylemin kendisi bir yana, Türkiye başlangıçta insani bir süper güç olarak dışarıdaki imajını da hesaplamış ve Beşar Esad'ın yakında beklenen düşüşünden sonra mültecilerin Türkiye şemsiyesi altında yeni bir Suriye'ye geri gönderilebileceği yanılgısına kapılmıştı.[10]

Arap Baharı, Türkiye'nin demokrasi, ılımlı İslamcılık ve piyasa ekonomisinden oluşan (kendi içinde zaten çok kırılgan) "başarı modelini" Arap dünyasına aktarma olasılığının önünü açmış gibi görünmüştü.[11] Hüsnü Mübarek'in Şubat 2011'de devrilmesinden sonra, onlarca yıl parlamento dışı muhalefet yapan Mısırlı Müslüman Kardeşler "Özgürlük ve Adalet Partisi"ni (*Hizb'ul Hürriye ve'l-Adale*) kurmuştu. AKP hükümeti, halen Arap dünyasının en önemli ülkesi olan (en azından demografik açıdan) Mısır'daki koşullar konusunda Mısırlı Müslüman Kardeşler (*İhvan-ı Müslimin*) ile aynı görüşe sahip olmuştu. Söz konusu olan orduda, güvenlik organlarında, yargıda ve ekonomide Hüsnü Mübarek'in cumhurbaşkanlığı döneminden (1981-2011) bile öncesine dayanan derin yapılanmalardır. Bunlar Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmesine asla izin vermemiş, 2011'de iktidarı ele geçirdiklerinden beri de önlerine olabildiğince çok engel çıkarmaya çalışmışlardı.[12]

Gerçekten de Orta Doğu'daki otoriter rejimlerin dayanıklılığı, Arap Baharı'nın kendilerine meydan okumasından birkaç ay sonra çok dik bir öğrenme eğrisiyle ortaya çıkmıştı.[13] Başta Suudi Arabistan olmak üzere, uzun zamandır uçurumun eşiğindeki kemikleşmiş siyasi sistemler olarak tanımlanan Körfez monarşileri, rantiye devletler olarak kendi halklarına mali yardım bereketi yağdırmıştı. Mısır'da Müslüman Kardeşler'in, 2013 yazında kendilerini – darbeye eş bir şekilde – süpüren ordunun propagandasına ve baskı aygıtına karşı koyacak hiçbir şeyi yoktu. Ordunun aşırı güçlü konumunun yanı sıra, Müslüman Kardeşler'in ideolojik zayıflıkları (ideal bir İslam devleti ütopyası da dâhil olmak

10 Türk yetkililer 2028 yılına kadar Türkiye'de yaklaşık beş milyon Suriyeli olacağını tahmin etmektedir; International Crisis Group, *Syrian Refugee Youth* 2019, 1. – Balbay, *Suriye Politikasında* 2019, bugün Türkiye'de beş milyona yakın Suriyelinin yaşadığını öne sürmektedir.

11 Öktem, *Türkisches Zwischenspiel im Nahen Osten* 2017 – Bu şekilde düşünen sadece Türk hükümeti değildi. Barack Obama dönemindeki ABD yönetiminin Arap Baharı'nda bir rol model ve lider ülke olarak Türkiye'ye bağladığı büyük umutlar hakkında bkz. Cook, *False Dawn* 2017, 38 d. – Ayrıca bkz: Tuğal, *Fall of the Turkish Model* 2016, 3 19, 23 d. vd., 2000'lerde çok övülen bu Türk modelinde daha sonraki otoriterleşmenin tohumlarını görmektedir.

12 International Crisis Group, *Marching in Circles* 2013, 9.

13 Heydemann / Leenders, *Authoritarian Learning* 2014.

üzere) ve hükümet ve yönetim konusundaki deneyimsizlikleri başarısız olmalarına neden olmuştur.[14]

Arap Baharı ile ilgili ilk coşkusunda, Türkiye'nin siyasi liderliği hiç de yalnız olmamıştı. Öte yandan, kendi dış politikasını düzenlemede bu denli geniş kapsamlı sonuçlar çıkaran tek devletti belki de ve uzun bir süre baştaki değerlendirmesine sarılmıştı. Böylece hükümet, 2000 yılında Suriye'de babası Hafız Esad'ın yerine geçen Beşar Esad'ın (d.1965) kendisinden önceki Mısır, Yemen, Libya ve Tunus liderleri gibi kısa sürede düşeceği ve Türkiye'nin Mısır ve Suriye'de iktidara gelen yeni hükümetler için belirleyici patronaj gücü olacağı umuduna kapılmıştı. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu yönetimindeki dış politika da Arap Baharı'nı daha geniş bir tarihsel çerçeveye oturtulmuştu: Bölgenin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupalı büyük güçlerce affedilemez bir şekilde çiğnenen doğal jeopolitik durumuna geri döndüğüne inanılmıştı. Türkiye'nin bu süreçte oynayacağı çok önemli bir rol vardı: Arap Baharı olan ülkelerle İslam medeniyeti çerçevesinde dayanışma göstermek ve onların sözcüsü pozisyonunu üstlenmek.[15] Hükümetin bu yorumda bu kadar ısrarcı olmasının nedeni, Arap Baharı'nın kendi tarih görüşünü kesinlikle doğruluyor gibi görünmesiydi: 2000'li yılların ve 2010'ların başındaki hükümetin dış politika gündemi, Osmanlı yönetim kültürünün olumlu bir şekilde değerlendirilmesine ve eski Osmanlı topraklarında barış içinde bir arada yaşamanın, Osmanlı siyasi deneyiminin asırlık kalıplarına geri dönülerek sağlanabileceğine duyulan güvene dayanıyordu.[16]

Uluslararası literatürde bu çabalar için (çoğunlukla aşağılayıcı) yeni Osmanlıcılık terimi kullanılmıştır.[17] Yeni Osmanlıcılık, gerçek güç temellerinin bazen yanlış anlaşılmasıyla birleşen, geçmişteki büyüklüğe aşırı duygusal bir bağlılığın ifadesi olabilir. Fakat aynı zamanda bu, bölgede değişen güç dengelerine verilen sezgisel bir cevap değil midir? Yeni Osmanlıcılık kavramıyla en yakından ilişkilendirilen kişi, siyaset bilimi profesörü Ahmet Davutoğlu'dur (d. 1959). 2009'da dışişleri bakanı ve 2014-2016 yılları arasında başbakan olmadan önce AKP hükümetinin dış politika danışmanıydı. Yeni Osmanlıcılık kavramını reddeden Davutoğlu, bunu yaparken içeriğini teyit eder: "Ben yeni Osmanlıcı değilim.

14 Sherif, *Egyptian Muslim Brotherhood's Failures* 2014.

15 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 160–62.

16 Bkz. Bora, *Turkish National Identity* 1995, 120, AKP'nin iktidara gelmesinden çok önce Yeni Osmanlıcı düşünceyi etkileyici bir şekilde tanımlamaktadır.

17 Bkz. Torbakov'a göre, *Neo-Ottomanism versus Neo-Eurasianism* 2017, 135. Yeni Osmanlıcılık terimi 1990'ların başında Turgut Özal'ın danışmanlığını yapan gazeteci Cengiz Çandar tarafından ortaya atılmıştı.

Aslında böyle bir politika yoktur. Ancak bizi Balkan ülkelerine bağlayan, kimsenin inkâr edemeyeceği ortak bir tarihimiz ve kültürel bir derinliğimiz var. Osmanlılar bölgede hiç var olmamış gibi davranamayız."[18]

Siyasi faaliyetleri olmasaydı, Davutoğlu'nun 2001'de yayımlanan, okunması zor kitabı "Stratejik Derinlik" bu kadar iyi tanınmış olmazdı.[19] Davutoğlu, Türkiye'yi bir nesne konumuna indirgeyen ve ülkenin olanaklarını ve yeteneklerini görmezden gelen, Batı tasvirlerinde sıkça kullanılan Batı ile Doğu arasında bir "köprü" olma imajının ötesine geçmek ister. Ülkesini, dünyanın birçok önemli bölgesinin kesişme noktasında yer alan bir "kilit devlet" (mihver ülke) olarak görür.[20] Bu politikanın – komşularla "sıfır sorun" fikri ve deneyimli bir moderatör ve arabulucu imajı gibi – gayet yapıcı olan yönleri, başından itibaren kendi yeteneklerini abartma, hâkimiyet iddiasında bulunma ve tarihten kaynaklandığı varsayılan derin yapıları abartılı yorumlama tehlikeleriyle karşı karşıya kalır. Benzer yaklaşımlar 1970'lerin sonunda Bülent Ecevit döneminde (yeni bir ulusal güvenlik konsepti şeklinde) ve Turgut Özal döneminde zaten mevcuttu; yeni olan ise, bu kez konseptin daha kapsamlı oluşuydu ve bu yaklaşımlar doğrudan güvenlik politikasının ele alınmasına dayanmıştı.[21]

2010'ların başında, o dönemde başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan Yeni Osmanlıcı söylemin dikkat çekici bir örneğini sunmuştu. AKP'nin 30 Eylül 2012 tarihli dördüncü olağan parti kongresinde yaptığı konuşmada, 1071 Malazgirt Savaşı'nın galibi Sultan Alparslan'ın ektiği "sevgi medeniyeti" tohumundan bahsetmişti. Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi'nin elinde bu tohum bir filize, genç bir bitki ve gökyüzüne dal budak salan, denizleri kaplayan, Kafkaslar'dan Alpler'e, Dicle'den Tuna'ya uzanan ulu bir çınara dönüşmüştü: "Bu büyük çınarın, Selçuklu çınarının, Osmanlı çınarının, Cumhuriyet çınarının gölgesinde kan yoktur. Bu çınarın gölgesinde ayrım yoktur, ayrımcılık yoktur. Bu çınarın gölgesinde zulüm yoktur, baskı yoktur, ötekileştirme yoktur. Bu görkemli çınarın gölgesinde Süleymaniye vardır, Selimiye vardır. Bu büyük çınarın gölgesinde Mostar Köprüsü vardır, Drina Köprüsü vardır. Bu çınarın gölgesinde, kervansaraylar, sebiller, medreseler, vakıflar vardır."[22] Gerçekten de

18 Davutoğlu, *I'm Not a Neo-Ottoman* 2011.

19 Davutoğlu, *Stratejik Derinlik* 2001 – Davutoğlu, *Principles of Turkish Foreign Policy* 2012, bir tez olarak formüle edildiğinden bilgilendiricidir.

20 Ramm, *Politik der strategischen Tiefe* 2011, 52.

21 Hale / Özbudun, *The Case of the AKP* 2010, 120.

22 Erdoğan, [isimsiz] 2012. 21 Ağustos 2013 tarihinde Erdoğan tarafından yapılan benzer içerikli bir konuşma için bkz: Türk, *Muktedir* 2014, 312. – Türk, *Muktedir* 2014, 170 ve Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 55, Erbakan'ın çınar ağacını zaten organik olarak yayılan bir Osmanlı-Türk medeniyetinin sembolü olarak kul-

Osmanlı İmparatorluğu'nun camiler ve hayır kurumlarıyla kendini gösteren altyapı icraatları, Balkanlar'daki birçok şehrin tarihî şehir manzarasını hâlâ karakterize eder. Ne var ki Erdoğan'ın konuşmasında ele aldığı imge ve fikirler bunun ötesine geçmekte, Osmanlı İmparatorluğu'nu neredeyse ideal bir toplumsal düzen olarak görme iddiası sergilemektedir.

Suriye savaşının etkisiyle Türkiye, Orta Doğu'daki düzen sistemini temelden sorgulamaya başlamıştı. Bununla birlikte bariz olanı kabul etmekten kaçınmıştı: Hükümet, Arap Baharı ile Gezi Parkı protestoları arasında herhangi bir bağlantı görmek istemediği gibi, Lozan Antlaşması'nı da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'nun yeniden düzenlenmesinin bir parçası olarak kabul etmemişti ve "Sykes-Picot Antlaşmasını" bu tür değişikliklerin Türkiye'yi etkilemeyeceği gibi yanlış bir varsayımla revize etmeyi amaçlamıştı.[23]

Son yıllarda Türkiye'nin dış politikası tutumunu öylesine sertleştirmişti ki, Lozan Antlaşması'nın toprakla ilgili hükümlerinin değiştirilmesi bile, tabii ki sadece genişleme anlamında, kendisi açısından düşünülebilir hâle gelmişti: Recep Tayyip Erdoğan Şubat 2018'deki bir konuşmasında "yalanlar ve diplomatik entrikalar sonucunda" "anavatanımız beş milyon kilometrekareden" Türkiye'nin bugünkü boyutlarına indirgendiğini iddia etmiştir.[24]

Tüm bu söylemlerin ötesinde, Suriye'nin kontrolü için yürütülen karmakarışık savaşta giderek oyunculardan biri hâline gelmişti. Türkiye'nin Suriye'deki savaşta ruhunu kaybettiğini söylemek fazla ileri gitmek olur; yine de bölgedeki itibarı kalıcı biçimde zarar gördü. Türkiye 2010 yılında Orta Doğu'da yapılan kamuoyu yoklamalarında % 85 ile diğer ülkelerden daha yüksek bir onay oranına ulaşmıştı; 2013 yılına gelindiğinde ise onaylanma oranı % 59'a düşerek Birleşik Arap Emirlikleri (% 67), Çin (% 64) veya Suudi Arabistan'dan (% 60) daha düşük bir seviyeye gerilemiştir.[25]

Suriye'deki düğüm hâline gelmiş çatışmanın çözümünde ön koşul, tüm tarafların acı eşiği sınırına ulaşmış olmasıdır ve buna ek olarak, ilgili taraflardan

---

landığına işaret etmektedir. Erbakan ve Erdoğan tarafından çağrıştırılan imgeler muhtemelen 1300 civarında Osmanlı hanedanının kurucusu Sultan I. Osman'ın göbeğinden çıkan ve yaprakları dünyayı gölgeleyen bir ağaç gördüğü iddia edilen rüyasına atıfta bulunmaktadır; bkz. Finkel, *Osman's Dream* 2005, 2.

23 Örneğin, Dışişleri Bakanı Davutoğlu 2013 yılında Diyarbakır'da yaptığı bir konuşmada Türkiye'nin "Sykes-Picot'un bize çizdiği o kalıbı kıracağız" diye açıklamıştır, Davutoğlu, *Büyük Restorasyon* 2013.

24 Recep Tayyip Erdoğan'ın 6 Şubat 2018 tarihinde AKP meclis grubunda yaptığı konuşma, *Hürriyet*, 6 Şubat 2018, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-cumhurbaşkani-erdogan-flas-karari-acikladi-40732853 [8.8.2020]. Ayrıca bkz. Danforth, *Turkey's New Maps* 2016.

25 Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) tarafından yaptırılan bu araştırmalar 2015 yılında durdurulmuştur; bkz. Akgün vd., *Perception of Turkey* 2011, 10; Akgün vd., *Perception of Turkey* 2014, 8..

herhangi birinin çıkmazı kendi menfaatine doğru kırma ihtimali olmamalıdır.[26] Suriye savaşındaki çok sayıda aktör göz önüne alındığında, tarihsel karşılaştırma arayışında, Avrupa'da yaşanan Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sonucuna oldukça erken varılmıştı.[27] Çıkar karmaşasıyla örtüşen mezhepsel cephe hatları, bir bölgeyi (Almanya veya Suriye) çatışmalarının mekânı olarak kullanan çok sayıda dış aktör ve savaşın kendi kendini beslemesi, karşılaştırılabilir faktörler olarak sayılabilir.[28] Suriye'deki savaşın yakında, 1648'de olduğu gibi, çeşitli çatışma hatlarının tek bir genel çözümle giderilebileceği yeni bir Vestfalya barışına yol açması umulmakta, ancak şu anda bu pek olası görünmüyor.[29] Suriye savaşı Türkiye için açık bir yara ve tehdit olmaya devam ediyor. Bununla birlikte, Türkiye'nin otoriter bir devlete dönüşmesinde belirleyici olan, 2010'ların başındaki iç siyasi gelişmelerdir.

Protestolar, Saldırılar ve Gülen Hareketinden Kopuş

2013 yılının 27 Mayıs'ı 28'ine bağlayan gecesi yaklaşık yirmi çevre aktivisti, Taksim Meydanı'nın hemen kuzeyinde yer alan 38 bin metrekarelik Gezi Parkı'nı işgal ederek buradaki inşaat çalışmalarını engellemeye çalışmıştı. Parkın güney kısmında, 1920'lerde şehrin arzu ettiği bir parka yer açmak için yıkılan bir askerî kışla bulunuyordu. İstanbul Belediyesi şimdi Gezi Parkı'nın bu güney kısmını, yeniden yapılandırma için kullanmak istiyordu. Binaların dış cephesi o dönemin kışlalarına benzeyecek, fakat iç kısımda bir cami ve bir alışveriş merkezi yer alacaktı. Eylemcilerin pasif direnişine polisin aşırı şiddetle karşılık vermesi üzerine, kendiliğinden gelişen protesto hareketi İstanbul'dan tüm ülkeye yayılmıştı. Parkın haziran ortasında nihai olarak boşaltılması protesto hareketini kıramamıştı: Türkiye'nin seksen bir ilinin yetmiş dokuzunda gerçekleşen eylemlere yaklaşık üç buçuk milyon kişi katılmıştı. Sonraki ilk yıl içinde beş bin beş yüzden fazla kişi eylemlerde yer almakla suçlanırken, güvenlik güçlerinin ihlalleri neredeyse hiç cezalandırılmamış ve hatta hükümet tarafından övülmüştü.[30] Kâr odaklı özel ve kamu inşaat sektörlerine duyulan öfkenin körüklediği protestolar, önceki yıllarda zaten yükselmiş olan korku duvarlarını yıkmıştı. Eylül 2013'te, bir kısmı kendiliğinden sona eren, bir kısmı da güvenlik güçlerinin giderek artan şiddetine daha fazla dayanamayan protestoların sonunda, on dört eylemci kör

26 Bkz: Zartman, *Conflict and Resolution* 1991, 16a-b.

27 Bu tezin iki erken örneği için bkz. Haass, *New Thirty Years' War* 2014 ve Lawson, *A Thirty Years' War* 2014.

28 Böyle bir karşılaştırma için bkz. Münkler, *Der Dreißigjährige Krieg* 2017, 817-843.

29 Steinmeier, *Der Westfälische Frieden* 2016; Milton vd., *Westphalia for the Middle East* 2018.

30 Amnesty International, *Adding Injustice to Injury* 2014, 5–7 ba.

olmuş, yedi kişi eylemler sırasında öldürülmüş ve binlercesi yaralanmıştı.[31] Bugün bile güvenlik güçleri Taksim Meydanı'ndan Gezi Parkı'na geçişte gece gündüz nöbet tutuyor ve yeni bir eylem girişimini anında bastırmaya hazır bekliyor.[32]

2013 yazında Gezi Parkı eylemleri neredeyse dünya çapında coşkulu bir ruh hâliyle ilişkilendirilmiştir. Brezilya'dan Türkiye'ye, Tunus'tan Yunanistan'a ve Grönland'dan New York'a uzanan neoliberal ekonomik düzene karşı küresel bir ayaklanmaya katılıyor gibiydiler.[33] Türkiye'de bundan geriye ne kalmıştır? 2013 yazından sonra ülke iki kampa bölünmüştü: Hükümetin protestolara karşı sert tutumuyla daha da fazla kazanmayı başardığı kesim ve hükümetin artık daha fazla düşman olarak gördüğü kesim.

AKP, 7 Haziran 2015 milletvekili seçimlerinde % 40,1 oy aldığı için, Meclis'te mutlak çoğunluğu elde edememişti. Artık AKP'yi CHP veya HDP ile koalisyon yaparak ehlileştirmek mümkün görünüyordu. Bununla birlikte, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın gayriresmî liderliği altında iktidardaki AKP – 2018'de yürürlüğe giren anayasa değişikliğine kadar siyasetçiler cumhurbaşkanlığı makamına otururken parti üyeliğinden vazgeçmek zorunda olmuştur – seçim sonucunu kabul etmek istememişti. 2015 yazına; Kürt hareketine karşı tekrar sertleşme, faili meçhul terör saldırıları ve siyasi iklimde ani bir soğuma damgasını vurmuştu. Ankara'da 10 Ekim 2015 tarihinde meydana gelen Türkiye tarihindeki en ağır terör saldırısında yüzden fazla kişi hayatını kaybetmişti, 500 civarında insan yaralanmıştır. 1 Kasım 2015'de yenilenen seçimlerde AKP % 49,5 gibi çok yüksek bir sonuç elde etmişti – bu "korkunun mükafatı" olmuştu.[34]

Diğer yandan, Gülen hareketiyle yaşanan kopuş, iktidar cephesindeki güç dengeleri açısından büyük önem taşımıştı. AKP hükümeti ile Gülen hareketi arasında bir süredir siyasi görüş ayrılıkları yaşanmışsa da bu, aralarının nihai olarak açılmasına kadar gitmemişti: Gülen hareketi, Mayıs 2010'da Mavi Marmara gemisinin İsrail ordusunca kaçırılmasının ardından Türkiye'nin başlattığı gibi İsrail ile bir kopuştan kaçınmak istemişti, ancak Kürt sorunu konusunda tavizsizdi. Şubat 2012'de Gülen hareketine yakın kimi savcılar, MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ı (d. 1968), PKK'nın içinden çıkan "Kürdistan Topluluklar Birliği"

31 Özel, *Moment of Elation* 2014, 9, 21.

32 Gezi Parkı hikâyesi henüz hiçbir şekilde bitmiş değil. Mart 2021'de alan üzerindeki tasarruf hakkı İstanbul Büyükşehir Belediyesinden alınarak Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiştir, bkz. içinde: *Gazete Duvar*, 19, Mart 2021, https://www.indyturk.com/node/332711 [1.12.2023].

33 Bu yorumlayıcı yaklaşımın bir örneği olarak bkz. Tuğal, *Resistance Everywhere* 2013.

34 Seufert, *Erdogans Lohn der Angst* 2015.

(*Koma Civakên Kurdistanê*, KCK) adlı çatı örgütle hükümet adına gizli görüşmeler yürüttüğü gerekçesiyle cezalandırmakla tehdit etmişti. Bununla birlikte mevzu farklı siyasi ve hatta ideolojik pozisyonlar değildi; iki eski müttefik arasında açık bir güç mücadelesinin başlamış olmasıydı. 2010'ların başında diğer tüm muhalifler bertaraf edildikten sonra, İslamcı seferberliğin iki ana akımından hangisinin üstün geleceği sorusu ortaya çıkmıştı: AKP'nin yaptığı gibi iktidar için parti politikasıyla tepeden ve dışarıdan mücadele mi, yoksa Gülen hareketinde olduğu gibi alttan ve içeriden devlet kurumlarına kendi personeliyle sızma mı? 2013 yılının sonunda, Gülen hareketi tarafından yönetilen dershanelerin – hareket başka şeylerin yanı sıra kendi yeni neslini de bu üniversiteye hazırlık kurslarında yetiştiriyordu – kapatılacağı planları kamuoyuna duyurulmuştu. Belli ki bu, Gülen hareketini meydan muharebesine çekmek için kasıtlı bir manevraydı. Aralık 2013'te savcılar, aralarında bakan çocuklarının da bulunduğu doksan kişiyi yolsuzluktan tutukladığında, Gülen hareketi devreye girmiş oldu. Ne var ki AKP hükümeti, soruşturmayı yürüten savcıları görevden alarak ve yolsuzluk iddialarını dış kaynaklı bir komplo diye niteleyerek kısa sürede üstünlüğü ele geçirmişti. Aralık 2014'te Fethullah Gülen hakkında "paralel devlet yapısı" kurma suçlamasıyla yakalama kararı çıkarılmıştı. Aralık 2015'ten itibaren Gülen hareketi, soruşturmalarda Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olarak tanımlanmıştı.[35] 2010'ların ortalarına gelindiğinde, AKP hükümetinin karşısında artık ciddi bir rakip kalmamıştı – yine de karşısına son bir büyük badire, Temmuz 2016'daki darbe girişimi çıkmıştı.

Temmuz 2016'daki Başarısız Darbe Girişimi

Ordu, 15 Temmuz 2016 akşamı geç saatlerde şehirlerdeki önemli noktaları işgal etmeye başlamıştı. Başta insanların çoğu, bir terör saldırısı nedeniyle ihtiyati tedbirler alındığını sanmıştı. Çok geçmeden, savaş uçaklarının karanlıkta çıkardığı çığlık sesleri ve Ankara'daki hükümet binalarının etrafındaki silahlı çatışmalar, bunun bir darbe girişimi olduğunu göstermişti. Saat 23'te Başbakan Binali Yıldırım medyaya, yaşananları doğrulayan bilgiler aktarmış; gece yarısından kısa bir süre sonra Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan CNN Türk'e konuşmuştu. Bu sırada darbe girişimi çoktan başarısız olmuştu. İyi düşünülmüş bir darbe, trafiğin hâlâ büyük şehirlerin caddelerini tıkadığı bir cuma günü akşam saatlerinde gerçekleştirilmemeli ve ordunun ve güvenlik birimlerinin içindeki çeşitli

35 Çağaptay, *New Sultan* 2017, 137; Türk, *Muktedir* 2014, 262-290; Lord, *Religious Politics* 2019, 272-275.

direnişlerle asla karşı karşıya gelmemeliydi.[36] Darbenin başarılı olmasının ön koşullarından biri, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve iktidar partisinin diğer önde gelen siyasetçilerinin tutuklanması olurdu. Gelgelelim bir yandan, Atatürk'ün ünlü "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sözüne atıfta bulunarak kendilerini "Yurtta Sulh Konseyi" olarak adlandıran darbecilerin, bir spiker tarafından okunan ve sadece devlet radyo ve televizyonu TRT'de yayınlanan bildirisi; öte yandan ise Cumhurbaşkanı'nından ve yaklaşık doksan bin caminin minarelerinden yapılan sokaklara dökülme ve darbecilere karşı çıkma çağrısı vardı. Gecenin sonunda darbecilerin teslim olmasıyla birlikte girişime katılan 36 kişi ve 240 darbe karşıtı öldürülmüş, 2195 karşıt ve 49 darbeci yaralanmıştı.[37]

Hükümet darbe girişimini takip eden aylarda durumu ikna edici bir şekilde açıklığa kavuşturmak için çok az şey yaptığından, gerçekte ne olduğu muhtemelen iki – aynı derecede ihtimal dışı – uç yorum arasında bir yerdedir: hükümetin yorumu, Gülen hareketi tarafından kışkırtılan darbe girişiminin tam bir sürpriz olduğu ve ancak yönetimin ve halkın kahramanlığı sayesinde direnilebildiği yönündedir.[38] Buna karşılık, darbenin hükümet tarafından muhaliflerini nihai olarak ezmek için meşruiyet sağlamak amacıyla sahnelendiği varsayımı var.[39] Gülen hareketinin darbe girişimine karıştığını ya da bundan sorumlu olduğunu düşündüren çok şey bulunmaktadır. Bazı göstergeler, hükümetin darbe planlarından oldukça erken haberdar olduğu ve hazırlanmak için yeterli zamanı olduğu yönündedir.

Başarısız darbe girişimi, eskiden çok güçlü olan ordunun, hükümetin ve halkın direnci yüzünden başarısız olması bakımından, tarihsel olarak sıradışıdır. Ne var ki ordu, önceki yıllarda bağımsız bir siyasi aktör olarak zayıflaması nedeniyle zaten başarısız olmuştu. Ordunun uzuvları çoktan kesilmişti ama eski refleksleri onu tekrar saldırabileceğine inandırmıştı. Ordu, Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişiminin ardından, eski ulusun siyasi koruyucusu rolünü kesinlikle kaybetmişti.

AKP hükümetinin, önlenen darbe girişiminin kendisine sağladığı muazzam meşruiyet gücünü ulusal uzlaşma için bir fırsat olarak "kullanmama" ka-

36 Bkz. Gürsoy, *15 July 2016 Failed Coup* 2019, 287 d., ordunun üst kademelerinin, MİT istihbarat servisini polisin büyük bölümünün sadakati darbenin başarıya ulaşmasını engellemiştir.

37 Altınordu, *Midsummer Night's Coup* 2019.

38 Yavuz, *How Credible Are Alternative Coup Scenarios* 2018 başlıklı makalesinde, AKP hükümetinin darbe girişiminde Gülen hareketinin tek başına başrol oynadığı ve diğer tüm açıklamaların hatalı olduğu yönündeki yorumunu yineliyor.

39 Kontrollü darbe girişimi tezi, CHP lideri Kılıçdaroğlu tarafından ortaya atıldı, *Hükümet darbeyi biliyordu* 2017.

rarı (planlayıcıların yakın çevresini cezalandırmayla) bir yol ayrımına işaret eder. Bunun yerine, AKP, siyasi hedeflerine temel olarak katılmayan herkesi avlama yolunu seçmişti ve böylece darbe girişiminin kendi siyasi hesaplarına uyduğu şüphesini doğrulamıştı. Bazı yaptırımlar, hükümetin ordu üzerindeki kontrolünün nihai olarak sağlanmasına yönelik meşru hedefle uyumludur: Mevcut askerî okullar kapatılmış ve bir Millî Savunma Üniversitesi kurulmuştu. Daha Ekim 2016'da tüm askerî personelin yaklaşık üçte biri ihraç edilmişti. Mevcut asker sayısı 518.166'dan 355.212'ye düşürüldü. Ordudaki tüm önemli terfi ve emekliliklere karar veren Yüksek Askerî Şura'daki sivil sayısı 10'a çıkarılırken, asker üye sayısı 4'e düşürülmüştü.[40]

Darbe girişiminin arkasında Gülen hareketinin olduğu tezi kabul edilecek olursa, Türkiye'deki tüm ağının dağıtılması anlaşılabilir bir durumdur.[41] Yine de başarısız darbeden sonraki haftalarda ve aylarda devlet tarafından alınan aşırı sert misilleme önlemleri, bunun devletin bir "karşı darbesi" olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla, liberal entelektüellerin darbe girişimiyle hiçbir ilgisi ve rolü olmadığı ortadadır. Onları Gülen hareketi lehine darbeye sempati duymakla ve hatta suç ortaklığı yapmakla suçlamak, başarısız darbe girişiminin hükümete sağladığı geniş manevra alanının acımasızca sömürülmesinden başka bir şey değildi. Ülkede 20 Temmuz 2016 tarihinde ilan edilen ve 18 Temmuz 2018 tarihine kadar defalarca uzatılan olağanüstü hâl (OHAL) kapsamında, doğru düzgün soruşturma yapılmadan binlerce kişi kamu görevinden ihraç edilmiş, adli süreç olmadan mülklerine el konulmuş, binlerce kişi hâkim önüne çıkarılmadan ve görüş izni verilmeden otuz güne kadar gözaltında tutulmuştu. Olağanüstü hâlin sürdüğü iki yıl içinde hükümet otuz iki kanun hükmünde kararname (KHK) çıkararak, asıl yasama organı olan meclisi devre dışı bırakmıştı. Bir kesim insanın ülkeyi terk etmesine ve istihdamına yasak getirilmişti. Darbe girişiminden önce sayıları dört milyonu bulan kamu çalışanının yaklaşık % 4'ü, darbe girişimine karıştıkları iddiasıyla 2018 yazında işlerinden çıkarılmıştı.[42] Bu önlemler 1980 darbesi sonrasına kıyasla çok daha sert ya da kapsamlı gibi gelmeyebilir; her halükârda daha uzun sürdü ve o kadar öngörülebilir olmamıştı.

AKP hükümeti büyük bir gayretle 2016 darbe girişimini yeni bir ulusal mit olarak yerleştirmeye çalışmıştı. İstanbul'da Boğaz'daki üç köprüden en güneyde ve en eski olanının adı 15 Temmuz Şehitler Köprüsü olarak değiştirilirken,

40 Lord, *Religious Politics* 2019, 269, 277.

41 Gülen hareketi artık eski hâlinin sadece bir gölgesi olsa da, bir diaspora örgütü olarak varlığını sürdürmektedir.

42 Lord, *Religious Politics* 2019, 276; Tartanoğlu, *Türkiye Ağır Yaralı* 2018.

Ankara'daki Kızılay Meydanı'nın adı 15 Temmuz Kızılay Millî İrade Meydanı olmuştu. Temmuz 2017'deki başarısız darbenin birinci yıldönümü vesilesiyle, Türkiye sokaklarında Kurtuluş Savaşı'nın ikonografik tasvirleriyle tamamen aynı sepya tonlarında kahramanlık resimleri sergilenmişti. Devasa reklam panolarında "unutmadık – unutmayacağız – unutturmayacağız" ifadeleri yer almıştır.

2018'den Beri Başkanlık Cumhuriyeti

% 51,41'lik bir çoğunlukla onaylanan 16 Nisan 2017 tarihli anayasa referandumu, 24 Haziran 2018'de milletvekilliği ve cumhurbaşkanlığı seçimleriyle hayata geçirilen yeni bir siyasi sistemin temellerini atmıştı. Başkanlık sistemine geçişin gerekçesi, 1982 Anayasası'nın reforma ihtiyaç duyması ve esaslı biçimde elden geçirilmesi gerekmesiydi.[43] Buna karşın halkoyuna sunulan değişiklikler büyük ölçüde Cumhurbaşkanı'na mümkün olduğunca fazla, meclise ise olabildiğince az yetki vermişti

2018'den bu yana Bakanlar Kurulu, Meclis'in onayı olmaksızın doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta; bu tarihe değin çok merkezî olan başbakanlık makamı artık mevcut değildir; tasarruf hakları Cumhurbaşkanı'na devredilmiş durumda; Cumhurbaşkanı, Meclis'i istediği zaman feshedebilmekte; ancak yeni seçimlerin yapılması durumunda, Cumhurbaşkanı'nın da seçilmesi gerekmektedir. Meclis'in fesih kararı alabilmesi için milletvekillerinin beşte üçünün oy çoğunluğuna ihtiyacı vardır. Meclis'in, Bakanlar'ın çalışmaları üzerindeki denetim hakkı sınırlanmıştır: Sadece salt çoğunluk bir soruşturma talep edebilir ve sadece üçte iki çoğunluk bir soruşturma emri verebilir.[44]

Tıpkı Kemalizm'in felaket getiren yönlerine sıklıkla atıfta bulunulduğu gibi, gelecekte de Recep Tayyip Erdoğan'ın kurduğu otoriter nitelikteki başkanlık cumhuriyeti *Tayyipçilik*'in (Atatürk'ün göbek adından türeyen "Kemalizm"e ironik bir benzetme) doğurduğu sonuçlardan söz edilecektir. 2010'ların Tayyipçiliği ile 1980'lerin İran'ındaki Humeynicilik arasındaki paralellikler, ayrıntılardaki tüm farklılıklara rağmen, çarpıcıdır: Ulus devlete ve sınırlarına yapılan vurgu; tipik İslamcı modernizm; sosyo-politik meselelere odaklanmakla birlikte özel mülkiyet ilkesini (özellikle kendi insanları için) asla sorgulamama; birbiriyle

43 Bkz. örneğin, 1982-2010 yılları arasında yapılan 16 anayasa değişikliğinin 1982 Anayasası'nın liberal olmayan karakterini ortadan kaldırmaya yetmediğine işaret eden Özbudun, *Constitutional System of Turkey* 2011, 21.

44 Lord, *Religious Politics* 2019, 278-282.

çelişen söylemler; emperyalist ve siyonist tehdide yönelik uyarılar; Latin Amerika ülkelerindeki popülizm geleneğiyle benzerlikler.[45]

Otoriterleşme, toplumu birbirine daha da düşman iki kampa bölmüş ve 2015'ten bu yana çok sayıda finansal ve entelektüel sermayenin ülkeyi terk etmesine ve ekonominin eski gücünü kaybetmesine yol açmıştı. Recep Tayyip Erdoğan'ın bütün ipleri elinde tutan rolüyle birkaç yıldır darboğazda olan Türkiye'nin siyasal sistemi, şimdi 2018'de yapılan anayasa değişiklikleri ile resmen şu hâle gelmiştir: Her şey başkanlık sarayından geçmeli, sonuç doğuracak her karar başkana sunulmalı ve başkan tarafından onaylanmalıdır.

Siyasi rekabet – Türkiye'de artık olmayan – hukuk devleti araçlarıyla ortadan kaldırılmıştır. HDP'nin yükselişi ve 2015 seçimlerindeki başarısı, 2002'den bu yana AKP'nin iktidar partisi, CHP ve MHP'nin muhalefet partileri olarak yer aldığı katı parti sistemini alt üst etmişti. HDP açılım yaparak ve kendisini sol-liberal bir parti olarak konumlandırarak, ulusal görüşlü Kürtlerin ötesinde yeni seçmen gruplarını kazanmayı başarmıştı. 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde % 13,1 ile ilk kez % 10 barajını aşmış; 1 Kasım 2015'te ve 24 Haziran 2018'deki son seçimlerde de (sırasıyla % 10,8 ve % 11,7 ile) başarılı olmuştu. Buna karşın, HDP'nin önde gelen siyasetçileri Figen Yüksekdağ (d. 1971) ve Selahattin Demirtaş (d. 1973), 2016 yılında "terör propagandası" suçlamasıyla dokunulmazlıklarının kaldırılmasının ardından milletvekilliklerini kaybetmişlerdi ve o zamandan beri hapistedirler. Devletin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki HDP'li belediye başkanları da dâhil olmak üzere HDP ve temsilcileri üzerindeki baskısı hız kesmeden devam etmektedir.[46]

Giderek daha belirgin hâle gelen otoriterliğin yanı sıra eğitim ve gündelik yaşamın İslamileştirilmesi de söz konusudur. Örneğin, okullarda İslami bayramlar giderek daha fazla kutlanırken, Atatürk'ün başarılarına atfedilen bayramlar bir kenara itilmektedir. 2016 sonbaharında Türkiye, kendi saat dilimini Körfez ülkeleri ile uyumlu hâle getirmişti; böylece kış aylarında Orta Avrupa'yla saat farkı iki saate çıkmıştı. Cumhuriyet'in kuruluş yıldönümü olan 29 Ekim'de gerçekleşen bu değişim kesinlikle tesadüfi değildi.[47]

45 İran örneği için bkz. Abrahamian, *Khomeinism* 1993.

46 2019 yerel seçimlerinde seçilen 65 HDP'li belediye başkanından sadece ikisi Şubat 2021'de hâlâ görevdeydi ve 2018 seçimlerinde seçilen 56 HDP'li Millet Meclisi temsilcisi arasında, hakkında ceza davası açılmamış tek bir HDP milletvekili yoktu; bkz. Pabst, *In Kars verschwimmen die Grenzen* 2021.

47 Çağaptay, *New Sultan* 2017, 197 d.

2. Eski Türkiye ve Yeni Türkiye

AKP hükümeti sık sık son yıllarda yaratılan Yeni Türkiye'den bahsetmektedir. Gerçekten de Kemalist yapının son kalıntılarının da tasfiye edilmesi, eski müttefikleri Gülen hareketine karşı kazanılan zafer ve başkanlık sistemine geçişle birlikte farklı bir Cumhuriyet ortaya çıkmıştı. Ancak bu sadece eskiye veda etme meselesi değil; Cumhuriyet tarihinden aşina olduğumuz pek çok şey sözde "yeni"yle karışmış durumdadır.

Kemalizm'in Çöküşü

Bir buçuk asır boyunca, en yetenekli düşünürlerin çoğu tüm enerjilerini komünist ideolojinin geliştirilmesi ve oluşturulmasına harcamıştı. Bununla birlikte, Doğu Avrupa'daki komünist rejimler 1989'dan sonra şaşırtıcı bir hızla dağılmıştı. Arzu edilen toplumsal düzen biçimi olarak komünizm ölmüş olabilir, fakat kapitalist ekonomik düzenin Marksist analiz araçları hayattadır. Özgün ideolojik ağırlığı çok daha düşük olan Kemalizm'in yeniden canlanması ise söz konusu değildir ve son dönemde Erdoğan karşıtı bir muhalefet olarak Kemalizm'e olan ilgi, onun eski bileşenleriyle tekrardan canlanacağı anlamına gelmez. Kemalizm, bütün muhalif tarafların -bir nevi mecburiyetten- sığınabildiği son kale olduğu için şu an mevcuttur. Ondan geriye, Türkiye toplumunun derin yapılarında bıraktığı etkiler kalmıştır. Yirmi birinci yüzyıla kadar, okullarda, orduda ve kamusal alanda sürekli ve çoğunlukla rahatsız edici müdahalelerinden Türkiye'de hiç kimse kaçamamıştı. Aksi takdirde çok dağınık olan Kemalizm'in özünü güçlü bir devlet fikri, bozulmaz bir devlet birliği ve saldırgan bir şekilde sunulan bir modernliğin yanı sıra çoğunluk kültürüne asimilasyonun vurgulanması (ki bu, sivil gönüllülüğün açıkça daha küçük bir bileşeniyle desteklenir) olarak anlaşılırsa, o zaman Türkiye'deki hemen herkes, ister sağcı Kemalist, ister solcu Kemalist, ister "İslamcı Kemalist"[48] olsun, aslında bir Kemalist'tir – ya da bu arada azalan ama sarsılmaz inançlı Kemalist türüne bir isim bulmak istenirse "Kemalci Kemalist"dir.

Onlarca yıldır Kemalizm'in mirasını savunan parti, bizzat Atatürk tarafından kurulan CHP'dir. Son yıllardaki en büyük başarısı, 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde, 1994 yılında Recep Tayyip Erdoğan'ın aday olduğu eski Refah Par-

48 Türkiye'deki medyada "İslamokemalistler" teriminin kullanımıyla ilgili olarak Lord, *Religious Politics* 2019, 14'teki diğer referanslara bakınız. – Bkz. Cizre, *Fear and Loathing* 2017, Erdoğan yönetimindeki AKP'nin taşıdığı Kemalist DNA imgesini kullanıyor.

tisi'ne (RP) kaptırdığı İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığını geri kazanmak olmuştur.

Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı hükümeti Ankara'nın kaybını kabul edip onlarca yıldır CHP dostu olan İzmir'i umutsuz vaka olarak görmezden gelirken, İstanbul'un kaybını kabul etmek istememiş ve CHP'yi İstanbul'u geri vermeye zorlamıştı.

"Yüksek Seçim Kurulu" hesapları tutmamıştı. CHP adayı Ekrem İmamoğlu (d. 1970) 31 Mart'ta on beş binden az bir oy farkıyla kazanmışken, 23 Haziran 2019'da % 54,21 oy oranıyla farkı sekiz yüz bine çıkarmıştı. CHP'nin muhafazakâr kanadına mensup olan Ekrem İmamoğlu, "Her şey çok güzel olacak" sloganıyla seçim kampanyasına başarılı bir giriş yapmıştı. CHP, seçimlerde başarılı olmak istiyorsa, kendisini hâlâ bağlı hissettiği Kemalist mirasa ancak çok dolaylı bir şekilde değinebilir. Artık tek başına kazanması mümkün değildi. İstanbul'da başarılı olmasının tek nedeni İmamoğlu'nun AKP- MHP ittifakı dışındaki tüm partilerin desteğini almış olmasıydı: Kürtlerle bağlantılı HDP'den, Meral Akşener (d.1956) liderliğindeki milliyetçi ve sağcı İyi Parti'ye kadar.

Kemalizm'in güçlü yönleri aynı zamanda zayıf yönleriydi: dolayısıyla Kemalizm'in tanımlayıcı unsuru başından beri milliyetçilik olmuştur. Ancak milliyetçilik, neredeyse her ideolojik zeminde gelişebilen, son derece iddiasız ve uyarlanabilir bir bitkidir. Türkiye'de Sünni -Türk çoğunluğa hitap eden tüm partiler milliyetçi olduğundan, ulus ve devlet üzerindeki tek yönetim hakkı elinden alındığında Kemalizm'in yapabileceği pek bir şey kalmamıştı. Ulusal özgüven için bu kadar önemli olan Türk kuruluş miti hiç de özgün değildir; sadece sosyalist Yugoslavya'nın kuruluş mitiyle olan benzerliklere bakmak yeterlidir: "ulusal kökenin açıklanması (burada İkinci Dünya Savaşı'ndan), kurucu baba figürü (Tito) ve şehitlik motifi (kurtuluş mücadelesi) ve en yüksek hayranlık olarak, en büyük sıkıntıdan mucizevi kurtuluş (örneğin Neretva'daki savaş)."[49] Türkiye örneğinde bunlar – şaşırtıcı bir paralellik içinde – Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922), Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve 1920 ve 1921'de Yunan ilerleyişine karşı kıl payı kazanılan savunma savaşlarıdır.

Kemalizm'in çöküşüyle birlikte, Kemalizm'in klasik sol-liberal eleştirisi olan "post-Kemalizm" de artık geçerli değildir. 1980'lerin başından bu yana, "Türkiye'de uluslararası standartlara göre çalışan ve yayın yapan sosyal ve beşerî bilimcilerin neredeyse tamamı post-Kemalizm paradigmasına tâbidir"[50] ve asıl göre-

49 Calic, *Geschichte Jugoslawiens* 2012, 204; ayrıca bkz. Calic, *Tito* 2020, 280.

50 Aytürk, *Post-Post-Kemalizm* 2018; Aytürk, *Post-Kemalizm Nedir* 2019, 5.

vini, kendisini küresel postmodernizm ve postkolonyalizmle ilişki kurabildiğini gösterme arzusuyla bağlantılı olarak, Kemalist modernite projesinin temel bir eleştirisinde görür. Bu şekilde, Gezi Parkı protestoları yolların ayrılmasına neden olana kadar, İslamcı ve sol-liberal kamplar arasında bir tür amaç ve yorum koalisyonu gelişmişti. Muhafazakâr İslamcı çevre ile sol-liberal Kemalizm eleştirmenlerinin bir araya geldiği argümanlardan biri "Beyaz Türkler" ve "Kara Türkler" ayrımıdır: Dolayısıyla "Beyaz Türkler", kısmen geç Osmanlı Dönemi'nin elitlerine kadar uzanan kentli üst sınıftır; "Kara Türkler" ise daha sonra göçmen olarak kentlere gelen, Anadolu'nun mütevazı kırsal nüfusudur. Cumhuriyet tarihi boyunca Kara Türkler ötekileştirilmiş ve Beyazlar tarafından hor görülmüştür. Post-Kemalistler kendi içlerinde çok farklı olsalar da Kürtlerin ve muhafazakâr Anadolu halkını ötekileştirmesinin telafi edilmesi gerektiği görüşünde birleşmişlerdi. İlk durumda çok ilerleme kaydedemediler; ikinci durumda ise muhtemelen hedefi aşmıştılar.

İslami muhafazakârlığın sahte vaatleri karşısında hayal kırıklığına uğrayan Türkiye'nin entelektüelleri, önceki yıllara ait değerlendirmeleri mecburen tekrarlama eğiliminde olabilir. Yeni siyasi huzursuzlukta (birçokları için ülke hem entelektüel hem de fiziksel olarak zor bir yer hâline geldi), insanlar en azından hâlâ istenmeyen gelişmelerin sorumluluğunu refleks olarak Kemalist kompleksin temel direğine, yani orduya yükleyerek bir aidiyet duygusu yaratmaya çalışıyor. Bu anlamda 1980 askerî darbesi, 1925'te otoriterliğe dönüşle ve özellikle de 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü'nün otokrasisi sırasında genç Cumhuriyet'in başlangıçtaki yüksek hedeflerinin çarpıtılmasının yanında, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir tür ikinci yaratılıştan olan günahı hâline gelmektedir. Türkiye'ye yönelik bir ataerkil bakış açısı reddedilmesi gerekmekle birlikte, yabancı ve yerli gözlemciler arasında sıklıkla rastlanan tersten ataerkillik yaklaşımlarımdan gelecekte de kaçınılmalıdır. Tersten ataerkillik Türkiye'ye kibirli bir şekilde bakmaz ancak Türkiye halkını yabancıların hatalarının ve hatta entrikalarının kurbanı olarak görme yönündeki abartılı iddia, yorumsal çıkmazlara yol açabilir. Sadece bir örnek vermek gerekirse: Türkiye'deki sol-liberaller sık sık – aslında özgürleştirici niyetlerle – yabancı güçlerin orantısız bir etkiye sahip olduğunu varsayma cazibesine kapılırlar. Ülke siyasetine olan bu yaklaşıma göre, sanki bu ülkedeki insanlar, görüş ve tutumlarının hiçbir önemi yokmuş gibi, üstün çıkar ve güçlerin iradesiz bir nesnesi hâline getirilir. Öte yandan, bütün bağımlılıklara ve etkilere rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüz yılda politikasının gidişatını – iyi ya da kötü anlamda – büyük ölçüde kendisinin belirlediği

doğrudur. Otoriter sistemlerde dahi, Türkiye'de 2010'lardan bu yana olduğu gibi, halk yönetime sadece tahammül etmekle kalmaz, onu yaratır da.[51]

Kemalizm'in çöküşüne katkıda bulunan şey, silahlarının zaman içinde giderek körelmesi olmuştu: Kemalist elit, onlarca yıl boyunca insanları dini istismar etmekle suçlayarak manipüle etmişti. İlk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bile 1925 yılında dini istismar ettiği iddiasıyla yasaklanmıştı. Bu suçlama, sağcı muhafazakâr ve İslamcı kamplara karşı mücadelede güvenilir bir araç gibi görünüyordu, ta ki kimse artık bu sözde tehlikeyi duymak istemeyene kadar. Öbür taraftan, CHP, dinin siyasete alet edildiği argümanını- ihtimal önceki Kemalist politikaları çağrıştıracağı korkusuyla – neredeyse tamamen terk etmişken, AKP, *Kur'an*, başörtüsü, iftar yemekleri ve cami gibi sembolleri sürekli kullanmakta ve CHP'yi dine hakaret ettiği, din cahili olduğu, inançsız olduğu ve hatta ona oy verenlerin günaha gireceği gibi propaganda yöntemleriyle köşeye sıkıştırmaya çalışmaktadır. DP sloganlarını çağrıştıran bu argümanlar kısa vadede küçük oranda oy getirse de uzun vadede toplumdaki fay hattını daha da derinleştireceğe benziyor.

Örneğin, bugün yaklaşık yüz yirmi bin çalışanı olan Diyanet İşleri Başkanlığını ele alalım: 2010 tarihli 6002 sayılı yeni bir teşkilat kanunu, kurumun görev alanını genişletmiş ve kurumsal hiyerarşide devlete bağlı bir müsteşarlık konumuna yükseltmiştir. 2012 yılında Diyanet, devlet protokolünde elli birinci sıradan onuncu sıraya yükseltilmişti. 2014 yılından bu yana Diyanet artık başbakan yardımcısına değil, doğrudan başbakana (veya 2018'den bu yana doğrudan devlet başkanına) bağlıdır. 2002-2016 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığının personeli % 52, aynı dönemde cami sayısı % 15 oranında artarak 87.381'e ulaşmış, ülkenin nüfusu ise % 21 oranında artmıştı. 2017 yılından bu yana, Diyanet'e bağlı müftüler dinî ve resmî nikâh törenlerini bir arada gerçekleştirebilmektedir. Dolayısıyla, AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılına kadar Diyanet'in devlet tarafından geri planda bırakıldığı, fakat bu tarihten sonra serpildiği söylenebilir. Aslında, Diyanet'in devlet bütçesindeki payı 1940'ların ortalarında % 0,2'nin altında kalmış ve tarihteki en düşük bütçesi de bu olmuştur; 2010'ların ortalarında ise bu pay % 1,2'ye yükselmiştir. Bunun yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı 1930'larda Türkçe ezan uygulamasına karşı çıkmış ve 1980'lerden itibaren başörtüsünün üniversiteler gibi devlet kurumlarında da takılabileceğini savunarak bazen devlet elitlerinin iradesine karşı çıkmıştır.

51 Putin yönetimindeki sistemin istikrara kavuşturulmasında Rus halkının katkısı için "birlikte inşa" terimini kullanmaktadır; bkz. Greene/Robertson, *Putin v. the People* 2019, 205,

Ne var ki bu ilk izlenim doğru değildir: 1950'lerden bu yana Diyanet İşleri Başkanlığı kurumsal bir genişleme geçirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının yasal yetkilerini ayrıntılı olarak düzenleyen 11 Haziran 1965 tarihli ve 633 sayılı kanun, İslam din adamlarının istihdamındaki tekel konumunu vurgular; o tarihten itibaren diplomalar sadece Diyanet'in kontrolü altındaki imam hatip okulları ve ilahiyat fakülteleri gibi eğitim kurumlarında alınabilmiştir. Buna ilaveten, DP'nin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra, sadece 1951'de % 172'lik değil, 1946 gibi erken bir tarihte de % 107'lik bir artışla bütçede tekrarlanan keskin sıçramaları olmuştu.[52]

AKP ve Erdoğan kendilerini anti-Kemalist olarak görür; fakat sadece bunun, Türkiye'ye 2000'li yıllara kadar hâkim olan yerleşik düzen olarak anlaşılması babında. AKP, altı okla, yani Kemalizm'in muğlak ilkeleriyle gayet iyi geçinip gidebilir. Kemalistler laikliği her zaman dinin devletin kontrolü altında olması gerektiği şeklinde anlamışlardır. Böylece devasa devlet otoritesi Diyanet imamları atamakta, din eğitimi için ders kitaplarının içeriğini belirlemekte ve tüm camilerde okunacak cuma hutbelerinin metinlerini yazmaktadır. AKP, Kemalist laikliğin bu mirasını benimsemekten mutludur. Altı ilkeden bir diğeri olan devrimcilik, devlet liderliğinin doğru gördüğü biçimde – bazen halkın bir kısmının iradesine karşı – toplumun geniş kapsamlı dönüşümü olarak anlaşılmalıdır. Bu ilke daha ne kadar faydalı hâle getirilebilirdi ki? AKP'nin gözünde, Kemalizm ortadan kaldırılamayacağına göre sadece baş aşağı çevrilmesi yeterli olmuştu.

Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki AKP, muhafazakârlığın ve İslamcılığın tüm akımlarının meşru temsilcisi olduğunu inandırıcı bir şekilde vadedebilir. Ayrıca, en azından kendi destekçilerini inandıracak şekilde, Kemalizm'in tüm olumlu özelliklerini, dezavantajlarının yükünü taşımadan temsil ettiğini ciddi bir şekilde öne sürebilir. AKP'nin diğerlerine yönelik saldırıları etkili olurken, ona karşı saldırıların işlememesi, AKP'nin 21. yüzyılın başından bu yana Türkiye siyasetindeki olağanüstü avantajlı stratejik konumunu gösterir. Bunun yanı sıra AKP eliti, tekrar tekrar kazandığı seçimlerden ve kısmen yanlış yönlendirilmiş Kemalist reformları düzeltmek için kendine biçtiği görevden, ülkeyi daha kutsal bir amaca göre yönetme gerekçesini çıkarır. Buna göre, otoriter bir yönetim biçimi, tarihsel perspektiften bakıldığında yerinde, hatta vazgeçilmez görünür. Sonuç itibarıyla 2002'den bu yana iktidarda olan ve Recep Tayyip Erdoğan tarafından yönetilen AKP, popülizm ve otoriterliğin ideal bileşimini yaratmayı başarmış mıdır?

52 Lord, *Religious Politics* 2019, 93-95, 97, 100, 113, 115-117, 127; Jenkins, *Political Islam* 2008, 127.

Yeni Atatürk: Recep Tayyip Erdoğan

Bugün Türkiye'de her şey bizzatihi Recep Tayyip Erdoğan'ın etrafında dönüyor. Türkiye'deki cumhurbaşkanlığı, köklü değişikliklerden önce, mesela Almanya'daki federal cumhurbaşkanlığından daha güçlüyken, Fransız tarzı bir başkanlık sisteminden çok uzaktır. 16 Nisan 2017 tarihinde az bir çoğunlukla onaylanan anayasa referandumu ile cumhurbaşkanlığı makamı aşırı güçlü bir hâle gelmişti. Böylece Türkiye'nin tüm siyasi sistemi Erdoğan'ın şahsında yoğunlaşmıştır.

Recep Tayyip Erdoğan'ın başarısının temelleri yenilgilerinde bulunabilir. 1994'ten beri İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı olan Erdoğan, 12 Aralık 1997'de Güneydoğu Anadolu'da, Siirt'te bir şiir okumuştu: "Minareler süngü, kubbeler miğfer, camiler kışlamız, müminler asker, Allahû Ekber, Allahû Ekber."[53] Şiir, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilköğretim okulları için tavsiye edilen okuma listesinde yer almasına rağmen, Erdoğan 21 Nisan 1998 tarihinde Devlet Güvenlik Mahkemesi'nce (DGM) *Ceza Kanunu*'nun 312. maddesine dayanılarak "kin ve düşmanlığa alenen tahrik" suçundan on ay hapis cezasına çarptırılmıştı. Temyiz başvurusu başarısızlıkla sonuçlanmış ve 26 Mart 1999'da hapis cezasına çarptırıldıysa da 24 Temmuz 1999'da serbest bırakılmıştı. Cezaevinde geçirdiği bu dört ay boyunca Erdoğan'a yedi bin beş yüz mektup gelmiş ve denildiğine göre Erdoğan bunların tamamını yanıtlamıştı.[54] 1998 yılındaki mahkûmiyetiyle birlikte, beş yıl süreyle aktif siyasetten men cezası almıştı. Bu sürenin dolmasından kısa bir süre sonra Erdoğan, 9 Mart 2003 tarihinde yapılan ara seçimlerde şiiri okuduğu Siirt'ten milletvekili seçilmiş ve sadece beş gün sonra, 14 Mart 2003'te TBMM tarafından Türkiye'nin elli dokuzuncu başbakanı olarak atandı. 2014 yılına kadar bu görevde kalmıştı. Recep Tayyip Erdoğan, 28 Ağustos 2014 tarihinden bu yana Cumhuriyet'in on ikinci cumhurbaşkanıdır. Başkanlık sisteminin 2018'de yürürlüğe girmesiyle birlikte onun için zaman sıfırlanmıştı. Mevcut anayasanın bir kimsenin en fazla iki defa cumhurbaşkanı seçilebileceğini belirten 101. maddesine binaen muhalefet partilerinin Yüksek Seçim Kurulu'na (YSK) yaptığı itiraza rağmen Erdoğan'ın 14 Mayıs 2023 seçimlerinde üçüncü kez aday olmasının kanuna uygun olduğu görüşü belirtilmişti. Seçilmesi durumunda Erdoğan en fazla 2028 yılına kadar görevde kalabilir,[55] tabii Rusya Devlet Başkanı Putin'in yaptığı gibi - Rusya'da 1 Temmuz 2020 tari-

53 Bazen kaynak olarak gösterilen Ziya Gökalp'in Asker Duâsı'nda bu dizeler yer almaz, bkz. Tansel, *Gökalp Külliyatı* 1977, 58. Şiirin yazarı olduğu iddia edilen Cevat Örnek için bkz. *Hürriyet*, 23 Eylül 2002, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/o-siiri-kimin-yazdigi-yillardir-biliniyordu-99423 [22.6.2020].

54 Birand/Yıldız, *Son Darbe* 2012, 265 d.

55 28 Mayıs 2023'teki ikinci turda Erdoğan bir kez daha seçilmiş oldu. Mevcut Anayasa'ya göre bu onun son seçilme hakkı.

hinde yapılan referandum sonucuna göre 2036 yılına kadar görevde kalmayı garantiledi - yeni bir anayasa değişikliğiyle daha fazla iktidarda kalmaya çalışmazsa.

Erdoğan'ın yanı sıra, 2000'li ve 2010'lu yılların siyasi ekibi bir arada kalmıştır. Fakat daha sonra bu ekip önemini yitirmiştir. Abdullah Gül, Mart 2003'te başbakanlık görevini Erdoğan'a bıraktığında önce dışişleri bakanı olmuştu. Cumhurbaşkanı Ahmed Necdet Sezer'in görev süresi sona erince, Abdullah Gül cumhurbaşkanı seçilmiştir (2007-2014), ancak Erdoğan'ın gözünden düştükten sonra unutulup gitmiştir. Erdoğan'ın başbakan olarak halefleri 2014-2016 yılları arasında Ahmet Davutoğlu ve ardından 2018'deki istifasına kadar Binali Yıldırım (d.1955) olmuştu.

Erdoğan'ın aurasının bir parçası, çocukluk ve gençlik yıllarındaki göç hikâyesini, zor ekonomik koşulları ve ötekileştirilmeyi içerir. Karadenizli bir göçmenin oğlu olarak 1954 yılında İstanbul'un Kasımpaşa semtinde doğmuştu. Kasımpaşa, Osmanlı'nın son dönemlerinde tersaneler ve sanayileşme ile öne çıkan Haliç'in batı kıyısındadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un hızla büyümesiyle birlikte mahalle, sanayi bölgesi olma işlevini yitirmiş ve Anadolu'dan gelen yoksul göçmenlerin uğrak yeri hâline gelmişti. Erdoğan biyografik geçmişini saldırganca sergiler: Kasımpaşa'daki kökenlerini her zaman bugünkü kararlılığının ve koşul tanımazlığının temeli olarak vurgulamıştır. Dışlanma deneyiminden yola çıkarak inatçılığını şöyle açıklıyor: "Biz sadece namazda eğiliriz."[56] Toplum içinde gülümsememesi ya da kahkaha atmamasını, takipçileri delikanlılığı ve azimkârlığının bir kanıtı olarak takdir eder. Zaman zaman toplum içinde ağlamasını ise "otantik" olarak değerlendirirler.[57]

Erdoğan ilkokuldan sonra imam hatip okuluna devam etmişti. Ardından eğitim gördüğü İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nden 1981 yılında mezun olmuştu. 1978 yılında, kaderin bir cilvesi olarak, ailesi Siirt'ten gelen ve Arap kökenli olan Emine Gülbaran ile evlenmişti. Daha gençlik yıllarında İslamcı parti ve örgütlerde aktif olarak yer almıştı. 1984 yılında RP'nin genel başkan yardımcısı olmuştu. Erdoğan, bu arada iş kariyerine de devam etmişti. 1994'te kırk yaşında İstanbul Belediye Başkanı olduğunda, büyük *Ülker* imparatorluğunun Anadolu yakası yetkili dağıtıcısıydı. Para kazanmak "hayatındaki ana hedeflerden biriydi".[58]

56 Türk, *Muktedir* 2014, 367, burada Erdoğan tarafından 5 Şubat 2014 tarihinde yapılan bir açıklamaya atıfta bulunmaktadır.

57 Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy* 2009, 118-143, Erdoğan'ı yakın çevresini savunan karakter tipine yerleştirmekte ve Abdullah Gül'ü mağdur prototipi olarak sunmaktadır. Aslında Erdoğan'ın kendini temsilinde ezilenlerin rolü de önemlidir; Temelkuran, *Euphorie und Wehmut* 2015, 125, 196.

58 Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy* 2009, 126.

Erdoğan'ın devletin zirvesine yükselişi tahmin edilebilir bir şey değildi, fakat anlaşılabilir: Başarısı büyük ölçüde 1990'lardan bu yana Türkiye'de İslamcılığın yükselişine ama aynı zamanda siyasi becerisine ve – kendi partisi içinde dahi – acımasızlığına borçludur. Mesela, eski dava arkadaşı Abdullah Gül uluslararası alanda çok daha deneyimlidir. 1950 yılında Orta Anadolu'da, Kayseri'de doğan Gül, İstanbul Üniversitesinde iktisat okumuş ve Erdoğan gibi millî görüş hareketinin öğrenci örgütü Millî Türk Talebe Birliği'nde aktif olarak yer almıştı. Bunu önce, İngiltere'de iki yıllık lisansüstü eğitimi ve sonra, 1983-1991 yılları arasında Suudi liman kenti Cidde'deki İslam Kalkınma Bankası'nda çalışması takip etmişti. Gül, 1996-1997 yıllarında RP ve Doğru Yol Partisi'nin (DYP) Refahyol koalisyonu döneminde devlet bakanlığı ve hükümet sözcülüğü yapmıştı.[59] Buna rağmen Gül, 2003'ten itibaren Erdoğan'ın geri planında kalmış ve 2010'larda tamamıyla dışlanmıştı.

Erdoğan uzun zamandır eski dava arkadaşlarını bir kenara itmiş durumdadır. Atatürk'ten sonra modern Türkiye'nin en önemli siyasetçisi olmayı başarmıştır. Süleyman Demirel ya da Bülent Ecevit gibi onlarca yıl boyunca ülkenin siyasetini şekillendirenler olsa da bunlar hiçbir zaman her şeye hâkim bir pozisyon elde edememişti. Mustafa Kemal sadece elli yedi yıl yaşadı, Erdoğan ise 2011'de bu yaşa ulaşmıştı bile. Atatürk, 1922'de Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinden 1938'de ölümüne kadar on beş yıldan fazla bir süre Türkiye'ye hükmetmişti. Recep Tayyip Erdoğan neredeyse yirmi yıldır ülkeyi yönetiyor ve Atatürk'ü sadece yaşıyla değil, devletin başındaki görev süresiyle de geride bırakmıştır.

Bu iki adamı birleştiren ve ayıran nedir? Erdoğan için, ulusal egemenliğin kayıtsız şartsız savunulması ve güçlü bir devlet önemli ve bu manada bir Kemalist'tir. Ülkedeki insanlar için neyin iyi olduğunu bizzat kendisinin bildiği iddiasındadır. Erdoğan ve takipçilerinin gözünde, Kemalist modernleşme politikasının dar görüşlü tek taraflılığının iyileştirilmesi gerekiyor. Kemalistler'in geniş halk kesimlerini marjinalleştiren otoriter modernleşme politikasının yerini, modern Türkiye'nin kültürel ve dinî kökleriyle yeniden temas kurması anlamında gerçek bir modernleşme almalıdır. Dinî yaşam tarzı bir kez daha ulusun kabul gören bir parçası hâline gelmelidir. "Atatürk karşıtı bir Atatürk" olan Erdoğan, bu hedeflere ulaşmak için Kemalistler'in kullandığı araçların aynısını kullanmıştır: Devlet kurumları ve yukarıdan toplum mühendisliği tekniği.[60]

59 Jenkins, *Political Islam* 2008, 166 d.

60 Cagaptay, *New Sultan* 2017, 8.

Atatürk ve Erdoğan, itibarsızlaştırılmaya çalışılma şekillerinde dahi buluşurlar: Erdoğan'ın da, Atatürk gibi, gerçekte Türk kökenli olmadığı iddia edilmişti. Erdoğan'ın Laz (ki Lazlar kültürel olarak asimile sayıldıkları için çok da sorun olmayabilirdi bu) ya da hatta Ermeni kökenli olduğu söylenmiştir.[61] Bu, Atatürk'ün dönme (sabetay/sabatay) olduğuna dair daha önceki spekülasyonlarla karşılaştırılabilir.[62]

Bununla birlikte, ikisi arasındaki bir fark gayet açıktır: Atatürk'ün açıkça tanımlanmış bir hedefi vardı ve 1930 civarında bu hedefe ulaştığını düşünmüştü. Belki de hayatında kalan süreyi çok akıllıca kullanmamıştı ya da alkolizmiyle bu zamanı kasıtlı olarak kısaltmıştı, fakat elde ettikleriyle yetinmeye hazırdı. Erdoğan ise doymak bilmez güç ve ihtişam arayışıyla, siyasi eylemlerinde kendisini ve hükümetini muhaliflerini daha da kötüleştirme ve ezme sarmalına sürükleyen dürtüsüyle karakterize edilmektedir.[63] Erdoğan'ın başbakan olmasından sadece birkaç ay sonra ABD'nin Ankara Büyükelçiliğinin hazırladığı bir rapora göre, başından beri "otoriter, bir başına buyruk" ve "Tanrı'nın kendisine Türkiye'yi yönetme görevi verdiği inancıyla beslenen dizginlenemez bir hırs" özelliklerine sahip olmuştu.[64]

Erdoğan kendi partisi içinde de "reis" olarak saygı görür. 2010 yılında Of'un AKP'li belediye başkanı, insanların Erdoğan'a minnettarlıklarını her gün iki rekât namaz kılarak göstermeleri gerektiğini söylemişti.[65]

Popülizm ve Otoriterlik Geleneği

Erdoğan'ın iksiri nedir? Bu büyük başarısını neye borçludur? Erdoğan defalarca yeni ortaklarla ittifak kurduysa da bir süre sonra onları ya bırakmıştı ya da bir köşeye atmıştı. 2000'li yılların başında Kemalist kompleksin üstünlüğüne karşı mücadele ettiğinde liberal medyanın ve kamuoyunun desteğini almıştı.

61 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 92.

62 Mango, *Atatürk* 1999, 452; Baer, *An Enemy Old and New* 2013. – Atatürk'ün Bektaşi olduğuna dair spekülasyonlara dair bkz. Bozarslan, *Alevism and the Myths of Research* 2003, 7. – Tito'nun bir Güney Slavı olmadığına dair benzer spekülasyonların arka planı hakkında bkz. Pirjevec, *Tito* 2016, 39 ve Calic, *Tito* 2020, 19, 127.

63 Bugün Türkiye'nin dış politikasının zaman zaman sertleşen doğası, tek bir kişinin, yani Recep Tayyip Erdoğan'ın karakterine atfedilemez, daha ziyade yeni devşirme yollarıyla bağlantılıdır. 2002 yılına kadar Türkiye'nin diplomatik kadrosu büyük ölçüde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (eski Mülkiye) mezunlarından, bugün ise doğrudan AKP kadrolarından seçiliyor; Hansen, *The Era of People Like You Is Over* 2019.

64 Wikileaks'in yayımladığı ABD'nin Ankara Büyükelçiliği ile Washington, D.C.'deki merkezi arasındaki 2004 tarihli iç yazışmalara atıflar için bkz. Öktem, *Angry Nation* 2011, 131.

65 Buna karşın aynı yıl, yani 2010'da, Batı Anadolu'daki Aydın ilinden bir AKP milletvekili Erdoğan'dan "ikinci peygamber" olarak bahsettiğinde, Erdoğan bunu kabul edilemez bir ifade olarak reddetmiş ve milletvekili istifa etmek zorunda kalmıştı; bkz. Türk, *Muktedir* 2014, 425.

Bürokrasiyi, orduyu ve yargı organlarını içeriden fethetmek için Gülen hareketiyle ittifak kurmuştu. 2015'ten bu yana da MHP ile bir anlaşma içindedir.[66]

Erdoğan popülist mi? Kesinlikle öyle. Erdoğan'ın söylemi öncelikle İslamcı değil, popülisttir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde muhafazakâr popülizmin başlıca temsilcileri olan Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan, farklılıklarına rağmen bazı temel özellikleri paylaşırlar: Hepsi de köhnemiş eski bir elit ile "gerçek" halk arasında mutlak bir ayrımdan söz eder;[67] "millî irade"yi bir fetiş hâline getirerek seçim otokrasisini meşrulaştırır; milliyetçi-muhafazakâr-İslamcı bir popülizm kullanarak, keskin bir iktidar pragmatizmi sergiler.[68]

Demirel muhafazakâr popülizmin tüm kurallarına hâkim ilk kişiydi: Adalet Partisi (AP) halkın bağrından çıkmıştı; halkın bir parçası ve temsilcisi olarak, hükümet faaliyeti bir "büyük eserler dönemi" idi; medeniyetin faydaları ancak "kalkınma" yoluyla korunabilirdi. Demirel kendisini CHP'den keskin bir dille ayırır: Ona göre CHP sadece eski, ayrıcalıklı bir azınlığın temsilcisi değil, düpedüz bir halk düşmanıydı. Yalnızca AP ülkeye "istikrar" getirmeyi başarmıştı.[69] Tüm sınıfsal farklılıkların inkârı ve silinmesi karakteristikti: "Bizim için millet her şeydir. Millet dediğimizde, sınıf ve grup, yaşlı ve genç arasında bir ayrım yapmıyoruz; bunu bir birlik, birleşik bir bütün olarak düşünüyoruz."[70]

Demirel, bu tür argümantasyon kalıplarının sunuluş biçimini mükemmelleştiren ilk kişiyse de bunları ilk kullanan değildir. 1950-1960 yılları arasında başbakanlık yapan Adnan Menderes, kıtlık ve refah arasındaki karşıtlığı da ifade eden geçmiş ve bugün karşılaştırmasını dilinden düşürmemişti. Menderes, 1950'lerde önceki yılların başarılarını çok aşan (ve bu arada İstanbul'un tarihî semtlerinin yıkımından sorumlu olan) muazzam inşaat faaliyetlerinden ve yol yapımlarından gururla bahsetmişti.[71]

---

66 Çağaptay, *New Sultan* 2017, 139.

67 Popülizmin nasıl iki karşıt kamp ortaya koyduğunu açıklamaktadır: halkın iradesini temsil eden "saf" kesimin karşısında (eski) "yozlaşmış elit" kesim yer almaktadır; bkz. Mudde/Kaltwasser, *Populism* 2017, 5 d.

68 Bu özelliklerin özet bir tartışması için bkz. Türk, *Muktedir* 2014, 433-438.

69 Türk, *Muktedir* 2014, 80 d., 89-97, 102.

70 Süleyman Demirel, 27 Kasım 1966. İçinde: Demirel, Süleyman: *Kongre Konuşmaları ve Bazı Konular Hakkındaki Konuşmalardan Özetler*, Türk'ten alıntı, *Muktedir* 2014, 78.

71 Menderes, 1953 yılında Balıkesir'de yaptığı bir konuşmada, sürekli rakamlardan bahsetmekten yorulduğunu söylemiş ve hemen ardından ülkedeki radyo sayısının üç yıl içinde 200 binden 600 binin üzerine çıktığını açıklamıştı. Yakında Türkiye büyük bir sıçramayla Avrupa ve ABD seviyesine ulaşacaktı, bkz. Türk, *Muktedir* 2014, 43; 1960'larda güçlü bir Türkiye'nin soldan radikal sola (entelektüel Doğan Avcıoğlu figüründe kişileştirilmiştir, 1926-1983) ve radikal sağ kamplara (Alparslan Türkeş liderliğinde) eşit olarak yayılması ve vizyonları hakkında karşılaştırmalı olarak bkz. Landau, *Radical Politics* 1974, 83, 230, 234, 241.

Siyasi rakiple çatışma kalıpları Menderes'te de zaten mevcuttur: CHP millî iradeye saygı göstermiyordu; hükümetini eleştirenler ayrıcalıklı bir azınlığa aitti. Menderes ve DP on yıl boyunca iktidarda olmasına rağmen, zorba, "ceberrut devlet" ile "mazlum millet" arasındaki zıtlığa vurgu yaptı. Batı Anadolu'da büyük toprak sahibi bir aileden gelmesine ve 1931'den 1945'e kadar CHP milletvekili olmasına rağmen, kendisinden "mazlum" ve "mağdur" olarak söz etmişti.

Erdoğan ve selefleri, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana varlığını sürdüren – 1980 darbesinden sonra sadece bir kez kesintiye uğrayan – CHP'yi sürekli eleştirmiş ve hatta aşağılamıştır. Eleştiriler otoriter geçmişine odaklanırken, CHP'yi Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki şiddet eylemlerinden de sorumlu tutmuştu. Erdoğan'ın 23 Kasım 2011 tarihinde yaptığı ve 1937-1938 yıllarında Dersim'de yaşanan şiddet olaylarından dolayı devlet adına özür dilediği konuşma bunun önemli bir örneğidir. CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nu da (d. 1948) o dönemde iktidarda olan parti adına özür dilemeye çağırdı (gerçi Kılıçdaroğlu Dersim Alevilerinin soyundan geliyordu).[72] Erdoğan'ın özrü, Kılıçdaroğlu'na karşı kurnazca ve kınanması gereken bir saldırıydı: bununla temsil ettiği siyasi cepheyi Cumhuriyet'in erken tarihinin ortak sorumluluğundan tamamen soyutladı, mevcut siyasi rakibini ifşa edip, Alevileri Kemalizm'in müttefiki olarak göstermişti.

Cumhuriyet tarihindeki tüm partiler arasında AKP'ye en yakın parti, 1980'lerdeki Anavatan Partisi (ANAP) olmuştur. Her ikisinde de liberal görüşlü üyeler zamanla yönetici pozisyonlarından ayrılmaya zorlanmış ya da kendi istekleriyle partiden ayrılmıştı. ANAP'ın kurucusu ve lideri Turgut Özal şanslıydı: 1980 öncesi aktif siyasetçilerin darbe sonrası yasaklanması siyasette büyük bir boşluk doğurmuştu ve Özal bu boşluğu kırsal kökenli, başka türlü yüksek mevkilere ulaşma şansı olmayan kişilerle doldurmuştu. Özal, "orta direk" adına konuştuğunu iddia etmişti.[73] Ne var ki 1980'lerin sonunda giderek artan bir baskı altına girdiğinde, tıpkı Erdoğan'ın mutlak çoğunluğu kaybettiği Haziran 2015 seçimlerinden sonra yaptığı gibi, tereddüt etmeden milliyetçi-radikal sağcı aktörlere yönelmişti.

Özal ve Erdoğan arasındaki benzerlikler gerçekten de şaşırtıcıdır: Erdoğan gibi Özal'ın demokrasi anlayışı da araçsal olmuş, başkanlık rejimini arzulamış ve daha 1980'lerde tüm sağ yelpazeye hükmeden bir partiye liderlik etme vizyonuna ve hırsına sahip olmuş, karşısında da ebedî muhalefet olarak sol-merkezci

72 Ayata / Hakyemez, *Turkey's Past Crimes* 2013.

73 Ahmad, *Modern Turkey* 1993, 192-194.

bir parti yer almıştı Özal, meşruiyetini ekonomik başarıya dayandırmış, İslamcı tınılı popülizmi ekonomik liberalizmle birleştirmiş, Yeni Osmanlıcı hırsları beslemiş ve Avrupa ve özellikle Avrupa Birliği ile zikzaklı bir ilişki kurmuştu.[74] Hem Özal hem de Erdoğan, İslam tarafından belirlenmiş bir toplum arzusunu, toplumun liberalleşmesi olarak satma retoriğini paylaşır. 1980'lerde başbakanlık koltuğunda oturan Özal'ın 1989 yılında başörtüsü tartışmalarına ilişkin yaptığı bir açıklama bu tutumu çok iyi ortaya koyar: Hiç kimsenin "dinî inançlarından dolayı kınanmadığı bir topluma erişmek istiyoruz; diğer taraftan inançlarından dolayı, şunu veya bunu giymek isteyenlere mâni olunmaması için çalışıyoruz."[75]

Erdoğan ancak, Türk sağ popülizminin bu oturmuş temelleri üzerinde yükselebilirdi: Ona göre de CHP'nin ekonomik başarısızlığı ve durgunluğu, eski elitlerin kibrini temsil ediyordu. İlerlemenin sayılara dökülmesi ideolojisi kesintiye uğramamıştı: Erdoğan konuşmalarında defalarca AKP hükümeti döneminde yapılan – bu arada gerçekten dikkat çekici – yol yapımına değinir: "Başkaları" yetmiş dokuz yılda 6100 kilometre otoyol yapmışken, "biz", yani AKP hükümetleri, sadece on yılda 17.100 kilometre otoyol yaparak[76] millete büyük bir hizmette bulunduk, "çünkü yol demek medeniyet demektir, kalkınma demektir, ilerleme demektir".[77]

Türk popülizminin şaşırtıcı özelliklerinden biri, sürekli tekrarlanan, gerçekte çoktan modası geçmiş olsa da iddia edilen mağduriyet statüsünün hâlâ tam olarak yıpranmamasıdır.[78] Erdoğan kendisini "haklarından mahrum edilenlerin intikamcısı" ve sistem karşıtı bir siyasetçi olarak başarılı bir şekilde sunmaya devam ediyor. Konuşma tarzı, halk diliyle Osmanlıca kelimeler arasında gidip gelse de çağdışı olarak görülmüyor; daha ziyade geçmiş dünyaları ve geleneksel referansları çağrıştırıyor.[79]

74 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 74, 79, 155, 179-183, 187, 195, 198 d., 223, 243, 253-255, 307 d., 313, 319, 350.

75 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 161.

76 Türk, *Muktedir* 2014, 374.

77 Türk, *Muktedir* 2014, 218. Türk, *Muktedir* 2014, 314, AKP'nin inşaat çılgınlığının köklerini medeniyet tanımında görmektedir; bkz.

78 Bu tür suçlamaların ve kızgınlıkların uzun süreli etkisinin bir başka örneği de İsrail'dir: Menachem Begin'in başbakan olarak göreve geldiği 1977 gibi erken bir tarihte İsrail'de İşçi Partisi'nin hâkimiyeti kırılmıştı. Öte yandan bugün, Benjamin Netanyahu gibi sağcı popülist politikacılar, Doğulu Yahudilerin (yani İsrail'e Orta Doğu ülkelerinden gelen Yahudiler) ve aynı zamanda 1990'larda İsrail'e göç eden Rus Yahudilerinin, dönemin laik-Siyonist görüşlü Aşkenaz elitinin idaresi altında marjinalleştirme ve kötü muamele deneyimlerine etkili retorikle işaret edebilmektedir.

79 Erdoğan'ın konuşmalarında agresiflik, İslamcılık, milliyetçilik ve göstermelik kozmopolitlik duruma göre yer değiştirmektedir. İslam Konferansı vesilesiyle yapılan bir konuşmada Osmanlı'nın İstanbul'u fethinin 562. yıldönümüne dair saldırgan, İslamcı retoriğine ile Gelibolu savaşlarının 100. yıldönümündeki görünüşte uz-

Erdoğan'ın 1993 yılında, demokrasinin ihtiyaç duyulduğu sürece kullanılacak ve sonra terk edilecek bir araç olduğu yönündeki meşhur açıklaması,[80] sinik bir oportünizm olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte Erdoğan'ın siyasi düzen evreninde demokrasinin, her zaman daha yüksek hakikatlere hizmet eden bir rolü vardır. Nitekim aynı yıl Erdoğan, Demirel'in demokrasinin amaç olması gerektiği yönündeki açıklamasına karşı çıkmıştır – demokrasi bir amaç değil, sadece bir araç olabilir.[81]

Günümüz Türkiye'si, hükümetleri otoriter özellikler sergileyen ve birbirlerini rol model olarak göstermeyi seven diğer birçok ülkeyle paralellik gösterir.[82] Peki küresel bir otoriterleşme dalgasının ötesinde, Türkiye'de otoriterleşmenin özel bir sürekliliği ya da siyasi kültürün demokrasi ve diktatörlük arasında bugüne kadar gözlemlenebilen bir salınımı yok mu acaba?[83] 1910'lar ve 1920'lerdeki çalkantıların, 1950'ler ve 1960'larda kente göçün yarattığı stresin, tanıdık köy toplumundan kopuşun, ataerkil aile yapılarının ve açık toplum yapılarının kafa karıştırıcı şekilde yan yana var oluşunun ve son olarak okul ve ordudaki katı eğitimin Türkiye toplumunu otoriter yorum ve davranış kalıplarına yatkın hâle getirdiğine kuşku yoktur. Öte yandan, Türkiye'nin bugün "demokratların olmadığı bir demokrasi" olduğu argümanına,[84] nüfusun önemli bir bölümünün "demokrasinin olmadığı demokratlar" olduğu gerçeğiyle karşı çıkılabileceği de doğrudur. *Freedom House*'a göre, Türkiye artık Irak, Myanmar, Nikaragua, Tayland ya da Uganda ile karşılaştırılabilir seviyelere inerek, "özgür olmayan" bir ülke konumuna gelmiştir. Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü'nün basın özgürlüğü sıralamasında (toplam 180 ülke arasında) Türkiye 2002'de 100. sıradayken 2020'de 154. sıraya gerilemiştir. Dünya Adalet Raporu'na göre Türkiye 2020'de adalet açısından 128 ülke arasında 107. sırada yer almaktadır.[85]

---

laşmacı söylemi tezat oluşturmaktadır (yine de sözümona Avrupa İslamofobisine ve asılsız Ermeni iddialarına karşı saldırılarla bağlantılıdır); Erdoğan, *İstanbul'un Fethi* 2015, Erdoğan, *Çanakkale 100. Yıl Barış* 2015.

80 Jenkins, *Political Islam* 2008, 166, burada (sayfa referansı olmadan) Metin Sever / Cem Dizdar (Haz.): *2. Cumhuriyet Tartışmaları*'na (Ankara: Başak Yayınları 1993) atıfta bulunmaktadır.

81 Türk, *Muktedir* 2014, 176.

82 Örneğin Macaristan Başbakanı Viktor Orban Çin, Rusya ve Türkiye'yi model olarak gösterdi; Kirchick, *Order from Chaos* 2019.

83 O dönemdeki Türkiye, bakış açısına bağlı olarak bir demokrasi ya da diktatörlük olarak yorumlanabilir; bkz. Bischoff, *Ankara* 1935, 212-216..

84 Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 183; Arap dünyasında "demokratsız demokrasi" üzerine bkz. Salame, *Small is Pluralistic* 1994, 86, 97.R

85 https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores ; https://www. reporter-ohne-grenzen.de/tuerkei ; https://rsf.org/en/reporters-without-borders-publishes-first-worldwide-press-freedom-index-october-2002 ; https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2020/Turkiye/ [tümü 2.12.2023]. -Marshall vd., *Global Report* 2009, 12; Türkiye'nin 2010'larda "demokrasiden" ("tam anlamıyla oluşmuş de-

Hükümetin çıkarları doğrultusunda davranmama cesaretini gösteren aydın, gazeteci ve siyasetçilere yönelik baskı yıllardır hız kesmeden devam ediyor. 2020'de özellikle tanınan davalardan sadece birkaç örnek vermek gerekirse: Şubat ayında bir mahkeme, başka şeylerin yanı sıra Anadolu Kültür Vakfı'nı ve İletişim Yayınları'nı kuran insan hakları savunucusu Osman Kavala'yı (d. 1957), 2013'teki Gezi Parkı protestolarının arkasındaki beyin olduğu yönündeki garip suçlamadan beraat ettirmişti. Serbest bırakıldıktan birkaç gün sonra, bu kez George Soros ve diğerleriyle birlikte Temmuz 2016'daki darbe girişimini desteklemek gibi daha da anlamsız bir suçlamayla yeniden tutuklanan Kavala, Ekim 2017'den bu yana cezaevindedir. Haziran 2020'de Meclis, AKP ve müttefiki MHP'nin oylarıyla üç milletvekilinin dokunulmazlığını kaldırarak tutuklanmalarını sağlamıştı: CHP'den Enis Berberoğlu ve Halkların Demokratik Partisi'nden (HDP) Leyla Güven ve Musa Farisoğulları. Temmuz ayında bir mahkeme, Almanya'dan bir gazetenin Türkiye muhabiri Deniz Yücel'i (d. 1973) "terör propagandası yapmak" suçundan gıyabında iki yıldan fazla hapis cezasına çarptırmıştı. Şubat 2018'de cezaevinden tahliye edilip, Türkiye'den ayrılana kadar yaklaşık bir yıl hapis yatması Türk-Alman ilişkilerine ağır bir darbe vurmuştu.

Erik Jan Zürcher'in, Türkiye'nin 1908-1913 ve 1919-1925 yılları arasında liberal ve çoğulcu bir evre yaşadığı, bunu sırasıyla 1913-1918 ve 1925-1950 yılları arasında otoriter bir evrenin izlediği yolundaki tespiti çok yerindedir.[86] Yirminci yüzyılın ikinci yarısı da bazı gri alanlarla birlikte, liberal açılım ve otoriterleşme arasında gelip giden dalgalı bir model olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, bu model 2002'den beri iktidarda olan AKP döneminde özellikle açıkça tekrarlanmıştı: AKP'nin 2000'li yıllardaki liberal ve çoğulcu evresini otoriterliğe doğru bir dönüş izlemişti. Yani Türkiye döngüsel olarak, bir gün yerini liberal ve çoğulcu bir aşamaya bırakacak olan yeni bir otoriter aşamaya mı girmişti? Hiç kimsenin böyle umutlu bir değerlendirmeye karşı itirazı olmaz. Gelgelelim, ekonominin iyi olduğu yıllarda yerleşen otoriter rejimlerin, ardından gelecek popülarite kaybı ve ekonomik gerileme dönemlerinde iktidarı ellerinde tutabilmek adına devlet kurumlarında derinlemesine kök saldıkları unutulmamalıdır.[87] Tarihsel deneyim de Türkiye'de otoriter dönemlerin liberal uyanış dönemlerinden çok daha uzun sürdüğünü göstermektedir.

---

mokrasinin" altındaki ikinci seviyede) "kapalı anokrasiye" (en düşük otokrasi seviyesinden önceki dördüncü seviyede) inişine dair değerlendirme için bkz. Marshall vd., *Global Report* 2017, 32.

86 Zürcher, *Turkey* 2010, 4.

87 Kisilowski, *Poland* 2017.

Bu arada, bir seçim otokrasisi ortaya çıkmıştır: Türkiye'de seçimler yapılmaya devam edecek, çünkü hem harekete geçirme hem de meşrulaştırma işlevi görüyorlar, fakat seçimler – gerçi adil olmaktan ciddi biçimde uzak olsalar da – sona erdiğinde, iktidardakilerin gücünün sınırsız olması gerekir. Bundan dolayı seçimler de tıpkı ülkedeki hukuk sistemi gibi, demokratik bir sistemdeki gerçek işlevinden yoksun bırakılmakta ve demokrasi olarak adlandırılabilecek bir sistemden çok uzak bir gerçekliği maskelemektedir. Millî irade seçim sandığında ifade edilebilir. Fakat seçim sonuçları artık hükümetlerin beklentilerini karşılamıyorsa, bu millî irade sadece iktidarın içindekilerin erişebileceği daha yüksek bir anlam düzeyine çekilebilir. Daha yüksek hakikatlere yapılan çağrı iç politikada hâlâ etkili olabilse de kimi gerçekler böyle bir çözümü engeller. Kürt sorunu bunlardan biri olmaya devam ediyor.

Kürtlerin Aşil Topuğu

Birçok Türk'ün hissettiği, kimseye gerçekten güvenemeyecekleri duygusu Kürtler için daha da kuvvetle geçerlidir: 1920 Sevr Antlaşması'nda – İngiliz çıkarlarıyla beslenen – bugünkü Türkiye'nin güney doğusu ve Kuzey Irak bölgelerinde bir Kürt varlığı hâlâ öngörülüyordu; 1923 Lozan Antlaşması'nda ise artık bir Kürdistan'dan söz edilmiyordu. Birlikte yürütülen Kurtuluş Savaşı'nın ardından, eski Türk müttefiklerince bir kenara itilmişlerdi. Cezayir'de 6 Mart 1975'te imzalanan bir anlaşmayla Irak, Şattü'l-Arap'taki (Fırat ve Dicle Nehirlerinin Basra Körfezi'ne dökülmeden önce birleştiği yer) ortak sınır konusunda İran'a taviz vermişti. Buna karşılık İran, Kuzey Irak'ta yıllardır desteklediği Mustafa Barzani (1903-1979) liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi'ni (Partiya Demokrata Kurdistanê, PDK) düşürmüştü. 2019 sonbaharında ABD yönetimi, 2014'ten bu yana İslam Devleti'ne karşı mücadelede güvenilir hizmet veren Suriye ve Irak'taki Kürt askerî birliklerinden desteğini çekerken, ABD Başkanı Donald Trump'ın (2017-2021) Kürtlerin de "melek olmadığı" yönündeki sözleri buna eşlik etmişti.[88] Bölgedeki devletler için Kürtler eskiden olduğu gibi hâlâ yıkıcı bir faktör ve hatta bir tehdittir; İngiltere ya da daha sonra SSCB ve ABD gibi yabancı aktörler için Kürt sorunu yalnızca bir "bağımlı değişken" olmuştu.[89] Böyle dostları olanın, düşmana ihtiyacı olmaz.

Yirminci yüzyılda Kürt siyasetinin temel sorunlarından biri, çeşitli Kürt hareketlerinin mutabakata varamamaları ve (siyasi, dinî, dilsel veya ekonomik

88 *The Guardian*, 16 Ekim 2019, https://www.theguardian.com/us-news/2019/oct/16/trump-claims-kurds-are-much-safer-as-us-troops-leave-syria [24 Haziran 2020].

89 Shareef, *The United States, Iraq and the Kurds* 2014, 173.

nedenlerle olsun) iç parçalanmışlıkları sonucunda, bu ulus-devletlerin çok daha donanımlı güçleri karşısında hiçbir şanslarının olmamasıdır.[90] 2000'li yıllarda devlet ile Türkiye'deki Kürtler arasındaki ilişki, Irak merkezli PKK'nın Türkiye'deki Kürtlerin kaygıları için tek başına mücadele etmesi ve Iraklı Kürtlerin de Irak'ta sadece kendi çıkarlarını temsil etmesi anlamında, hâlâ tamamen ulusal bir meseleydi. 2010'lardan itibaren ortaya çıkan durum, Irak, Suriye ve Türkiye Kürtlerinin (İran Kürtlerinin katılımı daha azdır) hareketlerinin artık iç içe geçmesi ve ortak bir uluslarüstü Kürt bölgesinin ortaya çıkması nedeniyle, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen dönemlerden farklıdır. Kürt sorununu ilgili devletlerin iç sorunu olarak görmeye devam etmek artık pek mümkün görünmüyor. Salt askerî bir çözümün mümkün olmadığı uzun zamandır aşikâr; buna bir de Kürt sorununu ilgili devletlerde münferit bir ulusal mesele olarak görmenin ümitsizliği ekleniyor.

Öcalan'ın 1999 yılında tutuklanmasından bu yana, PKK'nın siyasi tutumu ve söylemi değişmişti. Özgürlükçü-anarşist ABD'li filozof Murray Bookchin'den (1921-2006) etkilenen PKK, "doğrudan demokrasi, konseyler tarafından yönetim, cinsiyet eşitliği, kültürel çoğulculuğun tanınması ve doğal kaynakların kolektif mülkiyeti" gibi unsurlarla tanımlanan "demokratik konfederalizm" kavramına kendini adamıştır. "Kürdistan halkları" arasında Kürt ve Müslüman olmayan azınlıklar da yaşayabilmeliydi.[91] Demokratik konfederalizm projesi ilk kez 30 Ocak 2014 tarihinde ilan edilen ve Cizre, Kobane ve Efrin kantonlarından oluşan "Batı Kürdistan"da (*Rojava*)[92] hayata geçirilecekti. PKK'nın içinden çıkan Suriyeli Kürt Demokratik Birlik Partisi (*Partiya Yekîtiya Demokrat*, PYD) ve askerî kolu Halk Savunma Birlikleri (*Yekîneyên Parastina Gel*, YPG), Suriye savaşı sırasında Suriye'deki Kürtler arasında baskın güç hâline gelmişti.[93]

Buna karşın, PYD tarafından uygulanan demokratik federalizm, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyalist Doğu Avrupa tarihinden bilinenlere benzer şekilde, daha ziyade güdümlü bir demokrasiye dönüşmüştü. Gerçek güç, PKK'nın Irak'taki Kandil Dağları'nda bulunan askerî liderliğindeydi ve hâlen de öyledir.[94] Savaş koşulları ve mecburen taviz verilmesi – 2010'lar boyunca Qamişlo/Al-Qa-

90 McDowall, *Modern History of the Kurds* 2004, 184, 192, 197, 207.

91 Seufert, *Von der Lösung der Kurdenfrage* 2015, 56 d. – Seufert, *Kurden als zentraler Faktor* 2015, 70.

92 Rojava terimi Aralık 2016'da bırakıldı ve Kürt hükümeti, Rojava teriminden de anlaşılacağı üzere, Kürtlerin bölgedeki tek temsiliyet iddiasını geri çekmek amacıyla "Kuzey Suriye Demokratik Federal Sistemi" kurmaya karar verdi; bkz. Lack, *In den kurdischen Gebieten Syriens* 2018, 66..

93 PKK ve PYD arasındaki çok yakın bağlar hakkında bkz. Kaya/Lowe, *PYD-PKK Relationship* 2017.

94 Savelsberg, *Kurdish PYD and the Syrian Civil War* 2019, 359.

mishli ve Haseke/Al-Hasakah gibi kuzey Suriye kasabalarında idari ve askerî varlığını sürdüren Şam'daki Esad rejimi ile el altından iş birliği yapılması gibi[95] – göz önüne alındığında, Kürt demokratik konfederalizmi projesinin ciddiyeti ve sürdürülebilirliği konusunda nihai bir yargıya varmak mümkün değildir.

Türkiye, 2000'li yıllardan bu yana Kuzey Irak'taki Kürt varlığıyla birlikte yaşayabiliyor, zira iş birliği yapmak mümkün olmuştu: Ekonomik avantajlar (Irak Kürdistanı'nın yatırım açısından önemli bir yer ve Türkiye'nin ürünleri için bir pazar olması), yakın enerji iş birliği (2014'te Irak Kürdistanı ile Türkiye'nin Akdeniz'deki Ceyhan Limanı arasında bir boru hattı açıldı) ve PKK'ya karşı ortak muhalefetin yanı sıra, denize çıkış için Türkiye'ye bağımlı olan Iraklı Kürtleri himaye etmesi de cazip görünmüştü. Dahası Türkiye, Irak'ta bir Kürt varlığının, Şii egemenliğindeki Irak'a karşı Sünni muhafazakâr bir bariyer olarak avantajlarını görmüştü.[96] Öte yandan, Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt varlığının ortaya çıkmasına verdiği tepki tamamen farklı olmuştu. Ona göre başından itibaren, sadece PKK'nın bir uzantısı ve doğrudan bir tehdit olmuştu.

Türkiye'nin bugünkü hedefi, Suriye savaşında ülkenin geleceğinde (ya da geleceksizliğinde) söz sahibi olmak, Kürt askerî birliklerini mümkün olduğunca zayıflatmak ve sınır boyunca Suriyeli Kürtlerin hâkimiyetinde bir toprak koridorunun oluşmasını engellemektir.[97] Bu durum ülke politikasında garip bir ikilem yaratıyor: Hükümet Kürt sorununu hâlâ bir iç mesele olarak ele alırken, Kürtlerle olan çatışmayı kendi sınırlarının ötesine taşıma hakkını da kendinde görmektedir. Türkiye, 1990'lardan bu yana PKK'nın geri çekilme alanlarını yok etmek için defalarca Irak topraklarına girmişti. 2016'dan bu yana Suriye'ye yaptığı müdahaleler ise daha geniş bir gündeme hizmet ediyor ve Türkiye askerinin Suriye'nin kuzeyindeki kalıcı varlığıyla yakından bağlantılıdır.[98] Devlet yıllardır PKK sorununu ülke içinde çözemediği gibi, PKK ve uzantılarını uluslararası alanda susturmayı da başaramayacaktır. PKK askerî gücü olan yapılanmalara sahip, Avrupa'daki Kürt diasporasında derin kökleri ve ayrıca Suriye, Irak ve İran'da – ve tabii ki Türkiye'de de – örgütsel yapıları vardır.[99] Kürtlerle olan

95 Lack, *In den kurdischen Gebieten Syriens* 2018, 72-74.

96 Harris, *Quicksilver War* 2018, 108.

97 International Crisis Group, *Russia and Turkey* 2018, 3. – Tampon bölge fikri 2011/2012 yıllarında Türkiye tarafından dile getirilmişti; bkz. Harris, *Quicksilver War* 2018, 32.

98 Ağustos 2016-Mart 2017 arasında "Fırat Kalkanı", Ocak-Mart 2018 arasında "Zeytin Dalı Harekâtı", Ekim 2019'da "Barış Pınarı Harekâtı" ve Şubat-Mart 2020'de "Bahar Kalkanı Harekâtı" en önemli operasyonlardır. Fakat bu süre zarfında Türkiye'nin de Irak'ta birkaç yüz askerin konuşlandırıldığı ondan fazla üssü bulunuyordu; Rogg, *Die Türkei verlegt den Kampf* 2020.

99 Seufert, *Ernüchternde Bilanz kurdischer Politik* 2018, 83.

ihtilafı çözmek için Türkiye'nin daha fazla taviz vermeye hazır olması gerekecek: anadilinde eğitim hakkı, ademimerkezileşme, seçimlerde % 10 barajının düşürülmesi ve etnik açıdan tarafsız bir anayasa.[100] Şu anda bu tür tavizlerin verilmesi ihtimali çok düşüktür. Her halükârda, Türkiye'nin Suriye'deki çatışmaya derinlemesine müdahil olmasıyla birlikte, Kürt sorunu artık sadece Türkiye'nin kendi içinde varacağı bir anlaşmaya bağlı değildir. Bu ancak Suriye'deki çatışmaya yönelik kapsamlı bir çözümün parçası olabilir ki, ufukta böyle bir ihtimal henüz görünmüyor.

Doğu ve Batı Arasında

Türkiye'nin Avrupa devletleriyle yaşadığı anlaşmazlıkların örnekleri sayısızdır, sadece 2020'den birkaç olayı ele alalım: Şubat 2020'nin sonunda, Cumhurbaşkanı Erdoğan Yunanistan'la olan kara sınırını "açtığını", duyurmuştu, bunun üzerine çeşitli ülkelerden mülteci ve göçmenlerin Yunanistan sınırına – sonuçta başarısız olan – akını başlamıştı. 10 Haziran 2020'de Akdeniz'de neredeyse bir Fransız-Türk çatışması yaşanıyordu: İstanbul'dan Libya'nın Misrata Limanı'na giden bir yük gemisine eşlik eden iki Türk savaş gemisi, AB'nin Libya'ya yönelik silah ambargosunu izlemekle görevli "Irini" operasyonun bir parçası olarak yük gemisini denetlemeye çalışan bir Fransız fırkateynini kenara itmişti. Temmuz ayında, Türk araştırma gemisi Oruç Reis'in güçlü bir donanma eşliğinde Yunanistan'ın Meis (Kastellorizo) adasının güneyinde (Rodos'un 100 kilometre doğusunda) gerçekleştirdiği inceleme gezisi, Yunanistan ve Türkiye'yi en son 1996 yılında olduğu gibi savaşın eşiğine getirmişti. Türkiye, Yunanistan'ın Akdeniz'deki adalarının her biri için talep ettiği 200 deniz millik (yaklaşık 370 kilometre) münhasır ekonomik bölgeyi kabul etmiyor; zira bu, Çanakkale Boğazı'nın güneyinden Antalya'nın doğusuna kadar kesintisiz bir Yunan ekonomik bölgesiyle karşı karşıya kalmasına yol açmaktadır. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun (d. 1968) Temmuz 2020'de belirttiği üzere Meis, Türkiye'nin güney kıyısından sadece 3 kilometre, Yunanistan anakarasından ise 500 kilometre uzaklıktadır.[101]

Genel olarak Batı'dan uzaklaşmanın işaretleri 2020'de de açıktır: 24 Temmuz'daki cuma namazı vesilesiyle Ayasofya, devlet başkanının katılımıyla cami olarak yeniden açıldı. Şekil itibarıyla her şey usulüne uygundu. Danıştay, mü-

100 International Crisis Group, *Human Cost of the PKK Conflict in Turkey* 2016, 2. – 1980'lerden bu yana devam eden ancak hâlâ sonuçlanmamış Türkiye'nin olası federal yapısına ilişkin Türkiye içi tartışmalar için bkz. Köker, *Eyalet sistemi* 2017.

101 Hermann, *Säbelrasseln im Mittelmeer* 2020.

zeye dönüştürülmesini dair 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararını 10 Temmuz 2020 tarihinde iptal etmişti. Osmanlılar'ın İstanbul'u fethettiği 1453 yılından 1931 yılına kadar cami olarak hizmet veren Ayasofya'nın yeniden ibadete açılması, dikkatleri, ülkenin ekonomik sorunlarından uzaklaştırmayı amaçlıyordu kuşkusuz, bununla birlikte Türkiye içindeki ve dışındaki İslamcılar'ın onlarca yıldır besledikleri bir hayali de gerçekleşmiştir.

Son zamanlarda, 2020-2021 yılının başından bu yana, Türkiye yeniden Avrupa devletlerine tekliflerde bulunuyor ve hatta yine Avrupa Birliği'ne katılmaktan bahsediyor. Yine de ekonomik güçlükler ve dış politikada giderek yalnızlaşan, dahası ülke içindeki sert baskılardan hiçbir şekilde geri adım atmayan Türkiye'nin bir manevrasından başka bir şey değildir bu. Cumhurbaşkanı 2 Mart 2021 tarihinde, "nihai hedefi yeni bir sivil toplum anayasası" olacak, kapsamlı bir "İnsan Hakları Eylem Planı" açıklamıştı. Ne var ki 17 Mart 2021 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, Kürt seçmen tarafından desteklenen HDP'nin yasaklanması ve yaklaşık altı yüz HDP'li siyasetçinin faaliyetlerinin birkaç yıl süreyle yasaklanması için başvuruda bulundu. Sadece birkaç gün sonra, 19 Mart'ta hükümet, kadına şiddet ve aile içi şiddetin önlenmesi ve bunlarla mücadeleye ilişkin olan İstanbul Sözleşmesi'ni feshetmişti. Anlaşmanın aile birliğini yok etmek ve cinsel azınlıkların propagandasını yapmak amacıyla kötüye kullanıldığını söylemişti. 2012 yılında anlaşmayı ilk onaylayan Türkiye, anlaşmadan ilk çekilen olmuştu.[102] Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerin 2011 yılında İstanbul'da Türkiye'nin öncülük ettiği bu anlaşmayı imzalamış olması, Türkiye'den dünyaya kozmopolitlik sinyali göndermeyi amaçlamıştı.

Batılı ittifak sistemine artık net bir şekilde bağlı olmayan Türkiye'nin önünde, "Avrasya" da bir gelecek gibi, yeni ve görünüşte cazip perspektifler açılmaktadır. Rusya ve Türkiye'deki Avrasya kavramının destekçileri, kendi başına geleceği olmayan Avrupa'nın (ve Avrupa Birliği'nin), Asya'nın önemsiz bir uzantısı gibi görünmesinden duygusal bir tatmin payı çıkarıyor.[103] Türkiye'nin Avrasya'da gelecekte önemli bir rol oynayacağı fikri, çok az entelektüel veya tarihsel derinliğe sahip olsa da, panturanizm, pantürkizm ve Yeni Osmanlıcılık gibi eski

102 "İnsan Hakları" Eylem Planı için bkz. Cumhurbaşkanı Erdoğan İnsan Hakları Eylem Planı'nı açıkladı. içinde: *Haber Türk*, 2 Mart 2021, https://www.haberturk.com/son-dakika-cumhurbaskani-erdogan-insan-haklari-eylem-plani-ni-acikladi-haber-2990856 [23.3.2021]; HDP'nin kapatılması önergesi hakkında bkz: Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 600'den fazla HDP'li hakkında siyasi yasak istedi. İçinde: *Haberler.com*, 17 Mart 2021, https://www.haberler.com/yargitay-cumhuriyet-bassavciligi- 600-den-fazla-hdp-14001400-haberi/ [20.3.2021]; Pabst, *Erdogan kündigt Istanbul Convention* 2021.

103 Rus Avrasyacıların Avrupa'ya bakışı hakkında bkz. Lewis, *Geopolitical Imaginaries* 2018, 1616 f. ve 1626 d.; Ayrıca Avrupa'nın benzer bir küçümsemesi için bkz. Kaplan, *Return of Marco Polo's World* 2018, 5-8.

kavramları içerebilir, petrol ve gaz için transit ülke oluşu gibi ekonomik yönleri ifade edebilir, 2000'lerden bu yana Rusya-Türkiye yakınlaşmasını hesaba katarak, Rusya ve Çin ile yarı yarıya eşit bir konumda olma iddiasını dile getirebilir.[104]

Bazı bakımlardan Türkiye gerçekten de bir tür "Küçük Çin" olarak görülebilir. Hiçbir zaman resmî olarak sömürge olmasalar da her iki ülke de Avrupa emperyalizminin deneyimleriyle şekillenmişti. Her ikisi de kendilerini nihayetinde Avrupa emperyalizmine karşı koymuş güçler olarak görmekte ve – haklı olarak – tarihsel açıdan olağanüstü gördükleri kendi başarılı emperyalizm tarihlerine işaret edebilmekteler.[105] Çin gibi Türkiye de elbette daha küçük ölçekte, ekonomik performansı ve güçlü siyasi konumu nedeniyle, aynı zamanda küresel siyasi farklılığına olan inancı sayesinde, belirleyici bir rol oynama iddiasındadır.[106]

Bununla birlikte, sadece coğrafi yakınlık nedeniyle bile olsa, Rusya ile ilişkiler Çin'e kıyasla çok daha yakın. Çarlık İmparatorluğu ve onu takip eden Sovyetler Birliği yüzyıllar boyunca Türkiye için doğrudan bir tehdit oluşturdu. Türkiye kendisini Sünni bir lider olarak gördüğünden ve dolayısıyla Rusya'daki Müslüman nüfus ya da Rusya'nın Güney Kafkasya ve Orta Asya'daki ilgi alanları üzerinde potansiyel olarak etkili olabileceğinden, esasen Rusya'nın bugün bile güçlü bir Türkiye'den herhangi bir menfaati olamaz. Türkiye ise, Rusya'nın özellikle 2014'te Kırım'ı işgalinden bu yana Karadeniz'i giderek daha fazla kendi "mare nostrum"u hâline getirmesinden endişe duyuyor.[107] 24 Kasım 2015 tarihinde bir Türk savaş uçağı, Suriye'den gelerek Türkiye'nin hava sahasını hafifçe ihlal eden bir Rus Su-24 bombardıman uçağını düşürmüştü. Rusya'nın yaptırımları Türkiye'nin ekonomisine ağır darbe vurduğu ve Suriye politikasında Rusya'nın desteğine bağımlı olduğundan, Erdoğan Haziran 2016'da Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'den özür dilemiş ve muhtemelen Suriye'yi artık rejim değişikliğine zorlamayacağı sözünü vermişti.

Temmuz 2016'daki darbe girişiminin ardından Putin'in Türkiye'ye gösterdiği destek ve anlayışla, ikili ilişki tekrar rayına oturmuştu: Aralık 2017'de Türkiye – NATO üyesi olarak! – Rusya ile iki batarya S-400 SAM füzesi teslimatı

104 Türkiye'nin Avrasya kavramına ilişkin Türkçe anlatılar çoğunlukla çok yüzeyseldir; bir istisna için bkz. İmanbeyli, *Failed Exodus* 2015.

105 Çin İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu ile birlikte dünya tarihindeki emperyal imparatorlukların iki baskın temel modelini geliştirirken, Osmanlı İmparatorluğu farklı (Arap, Bizans, Moğol, Pers ve Türk) emperyal gelenekleri bir araya getirme konusunda önemli bir sentez başarısına sahiptir; bkz. Burbank/Cooper, *Empires in World History* 2010, 18. .

106 Çin hakkında bkz. Brown, *The World According to Xi* 2019, 84, 89, 91.

107 Haziran/Temmuz 2016'da Rusya ile uzlaşmadan önce Erdoğan NATO Genel Sekreteri'ne Karadeniz'in bir "Rus gölü" hâline geldiğini söylemiştir; International Crisis Group, *Russia and Turkey* 2018, 14.

için bir sözleşme imzalamıştı. Temmuz 2019'da sistemin ilk parçaları gerçekten de teslim edildi. Rusya'dan, Karadeniz'in altından Türkiye'nin Avrupa yakasına uzanan bir doğalgaz boru hattı olan TürkAkım, 8 Ocak 2020 tarihinde Putin ve Erdoğan tarafından ortaklaşa açıldı. Türkiye'nin ilk nükleer reaktörünü ise Akkuyu'da (Güney Akdeniz kıyısında, Silifke yakınlarında) Rus Rosatom şirketi inşa ediyor.

Askerî açıdan da, iki ülke arasında işbirliği gelişmekte. Eylül-Kasım 2020'de Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı kaybettiği Dağlık Karabağ savaşında, Türkiye ve Rusya başarılı bir rol paylaşımı yapmıştı: Türkiye, özellikle ileri insansız hava aracı teknolojisi ile kapsamlı askeri destek sağlayarak Azerbaycan'ın önemli toprak kazanımları elde etmesine yardımcı olurken, Rusya ateşkes müzakerelerinde oynadığı arabulucu rolüyle, Dağlık Karabağ'daki yeni Ermenistan-Azerbaycan sınır hatları boyunca daha fazla denetim hakkı elde etti.

Türkiye Rusya ile, periferide olma ve Avrupa ile kopuk ilişki deneyimini de paylaşır.[108] Türkiye'nin Avrupa ile kurduğu yeni ilişkinin canlı bir örneği, 2015 yılında yaşanan ve hükümeti oldukça memnun etmiş olması gereken göç krizidir. Türkiye'nin mevcut Cumhurbaşkanı'nın, Avrupa toplumlarında daha yüksek oranda Müslüman bulunmasını uzun vadede kârlı bir yatırım olarak gördüğünü varsayabiliriz. Türkiye anakarasından Midilli gibi sadece birkaç kilometre uzaklıktaki Ege'nin doğusundaki adalara olan göç hareketi, 2015'ten sonra önemli ölçüde azalmış olsa da günümüzde de devam etmekte ve Yunanistan'a bu adaların Türkiye karşısında ne kadar savunmasız olduğunu göstermektedir. 2015 yılında imzalanan AB-Türkiye göç anlaşmasında hükümet, ülkede yaşayan Suriyeli mültecilere doğrudan destek sağlanmasının pazarlığını yaptı. Türkiye, daha önceki yıllarda Batı'ya ait olmanın temel bir kazanç olduğunu düşünürken, şimdi Avrupa'ya ve Batı ittifak sistemine verdiği hizmetlerin karşılığını hemen almakta ısrar ediyor. 2018 meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Avrupa kamuoyuna ya da 2020 seçimleri öncesi Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'a edilen hakaretler, rol model ve taklit edilmeye değer olma iddiası bıktırıcı hâle gelen bir Batı'ya karşı misilleme eylemleri olarak okunabilir.[109]

---

108 Bu konuda *Osteuropa* 68.10-12. (2018) dergisinin "Toksikolojiyi Karşılaştırmak: Rusya ve Türkiye'de Kural" başlıklı özel sayısında yer alan çok sayıdaki makaleye bakınız. Erdoğan ve Putin rejimleri arasında kısa ama esaslı bir karşılaştırma için bkz. Heinemann-Grüder, *Ende der Illusionen* 2018.

109 Putin'in 2010'ların başından bu yana izlediği, Batı'nın ahlaki kibrini ve insan hakları evrenselciliği kisvesine bürünmüş jeostratejik çıkarlarını ifşa etmek için uyguladığı "misillemede taklit" politikası hakkında bkz. Krastev / Holmes, *The Light That Failed* 2019, 77-137.

Türkiye'nin temelden değişen imajı, ABD ve NATO askerî ittifakıyla ilişkisinde de görülebilir. Türkiye, NATO ülkelerinin *İslam Devleti*'ne (DAİŞ/IŞİD) karşı askerî girişimlerine biçimsel olarak katıldı. Aynı zamanda, Suriye'de Esad rejimi ve daha sonra Kürtlere muhalif olarak gördüğü İslamcı milislerin faaliyetlerini de destekledi.[110] NATO üyeliği bile artık sabit görünmüyor. Türkiye, 1952'de NATO'ya erken katılımıyla, dönemin SSCB'sinin Doğu Anadolu ve Boğazlar üzerindeki toprak iddialarına karşı kendini korumak istemişti. Rusya'nın mevcut ve açıkça formüle edilmiş büyük güç iddiaları göz önüne alındığında, Türkiye'nin NATO üyeliğinden çekilmesi kendine zarar verecektir, ancak artık hiçbir şey imkânsız görünmüyor.[111] Türkiye açısından NATO üyeliği, Avrupa ve özellikle Avrupa Birliği ile ilişkilerde defalarca ortaya çıkan kimlik-politik karmaşa ve bulanıklığın ötesinde, daima ABD ile yakın ilişki anlamına geldi. Ne var ki artık Washington için bile, gelecekte Türkiye ile ilişkiler "Pakistan'la olana benzer karmaşıklık ve zaman zaman saçmalık derecelerine bürünme tehdidi" taşıyor.[112]

Hükümet çevrelerinin gözünde, Çin ve Rusya gibi ülkelerle ilişkiler artık Avrupa'yla olandan daha önemlidir. Fakat bu doğru değil. Türkiye ve Avrupa, sadece ekonomik açıdan değil, Batı Avrupa ülkelerindeki Türkiyeli büyük göçmen nüfusu aracılığıyla da birbiriyle yakından bağlantılı. Bununla birlikte, yeni hiyerarşilere ya da en azından yirminci yüzyılı biçimlendiren eskilerinin artık geçerli olmayacağı gerçeğine alışmak gerekecek: Türkiye'nin egzotik çeşitliliğine duyulan hayranlıkla birleşen az gelişmişlik düzeyine ilişkin Avrupalı özgüveni, hatta küçümsemesi bugünün gerçekleriyle pek örtüşmüyor artık. Avrupa ile Türkiye arasındaki ilişkilerde, Avrupa'daki Türkiyeli göçmen nüfusun gelecekte şimdiye kadar olduğundan daha da önemli hâle gelmesi muhtemeldir. Avrupa'daki diasporanın siyasi yönelimini 16 Nisan 2017 anayasa referandumu bir kez daha etkileyici bir şekilde ortaya koydu: Türkiye'de referandum lehine oy kullananların oranı % 51,41'dir; ancak çoğu Avrupa ülkesinde oy kullanma hakkına sahip Türkiye vatandaşlarının onay oranları çok daha yüksekti. Örneğin bu oran Almanya ve Fransa'da % 60'ın üzerinde, Hollanda, Avusturya ve Belçika'da

110 Türk istihbarat servisi MİT'in 2014 yılı başında yasadışı silah sevkiyatını ortaya çıkarması ve bunun sonuçları hakkında bkz. Dündar, *I Revealed the Truth* 2015.

111 Hähnlein/Seufert'in karşı olgusal makalesine bakınız, *Türkei verlässt die Nato* 2018.

112 Ammann, *Zweckbeziehung* 2016, 5; ayrıca bkz. Kirişci, *Turkey and the West* 2017, 164: Suriye savaşının Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerinin tehlikesi, eski bir milletvekili tarafından "Türkiye'nin Pakistanlaşması" tehlikesi olarak tanımlanmaktadır.

% 70'in üzerinde. Farklı bir göç geçmişini yansıtan İsviçre'deki yaklaşık % 40 ve İngiltere'deki yaklaşık % 20 onay bunun istisnalarıdır.[113]

Türkiye'den gelen göçmen nüfus, Batı Avrupa'nın birçok ülkesindeki en eski ve en yoğun Müslüman grubunu temsil eder. Almanya'da faaliyet gösteren Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) gibi Türkiyeli kuruluşlar da uzun yıllardır Avrupa diasporasında yerleşik durumdadır.[114] Türkiye kökenli diaspora, Avrupa'daki Müslüman nüfus arasında öne çıkar, zira Türkiye son yıllarda burada etkili bir nüfuz mekanizması oluşturmuştur ve Sünni Türklerden oluşan göçmen çevresi çok geniştir. Türkiye'nin mevcut hükümeti, Suudi Arabistan gibi küresel bir İslamcı gündemi değil, daha dar bir İslamcı-milliyetçi programı savunur; bu da muhtemelen önümüzdeki yıllarda ve dönemlerde Avrupa'daki Müslümanlar üzerinde bir "din himayesi" hedefini engellemeyecektir.[115]

Avrupa'daki Müslüman diasporaların "İslamlaşması" Avrupa göç politikasındaki hatalarla bağlantılıysa da sadece onlara atfedilemez.[116] 1980'lerin Avrupa'sında, Müslüman ülkelerden gelen göçmenler, hâlâ öncelikle kendi ülkelerinin penceresinden görülüyordu. O dönemdeki Türkiyeli göçmen toplumlarının tanımlarında İslam, daha geniş bir sosyal (genellikle kırsal) sistemin yalnızca bir alt sistemi olmuştu. Bir düzen unsuru ve referans noktası olarak İslam, oruç tutmak veya namaz kılmak gibi doğrudan ritüel yükümlülüklerle sınırlı kalıştı.[117] Bu anlamda, 2006 yılında dönemin İçişleri Bakanı Wolfgang Schäuble tarafından kurulan ve Almanya'daki Müslüman nüfusun daha iyi bir dinî ve sosyo-politik entegrasyonunu sağlamayı hedefleyen "Alman İslam Konferansı" çelişkili bir başarıdır: Müslümanların kendilerini kabul eden toplumda eşit haklara sahip olmaları ya da en azından tanınmaları gerektiği yönündeki olumlu ve özgürleştirici talep, İslam Konferansı'nın Müslüman ülkelerden gelen herkesi öncelikle "İslam" sınıflandırmasına dâhil etmesiyle çatışır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne olası üyeliği konusunda olduğu gibi, Türk kökenli toplumu

113 Almanya hakkında bkz: Adar, *Neubetrachtung der politischen Einstellungen türkischer Migranten* 2020. – Alevilerin, Kürtlerin veya siyasi aktivistlerin İsviçre'ye siyasal nedenlerden göçü dikkat çekici olsa da belirleyici olmamıştır (%15 oranında). Yine de Aleviler, İsviçre'deki Türkiye kökenli göçmenler arasında yaklaşık % 30-40 gibi yüksek bir oranda temsil edilmektedir; Suter Reich, *Differenz, Solidaritat und Ausgrenzung* 2013, 79, 82.

114 Avusturya'da Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı kuruluşun adı "Avusturya Türk İslam Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Birliği", İsviçre'de ise "İsviçre Türk-İslam Vakfı"dır.

115 Bu tür bir kült hamilik tarihi örneği için bkz. Deusch, *K.(u.)k. Kultusprotektorat* 2009.

116 Kabis, *Interview mit Emmanuel Todd* 2002; Todd, Alman toplumunun "Türkleri İslamlaştırması"ndan bahseder.

117 Schiffauer, *Gewalt der Ehre* 1983, tamamen bu ruhla okunmalıdır.

da içine alan Avrupa'daki Müslüman diasporasına ilişkin tartışmalarda[118] seçilen perspektifler tamamen farklı değerlendirmelere yol açmaktadır. Buradan, Muhafazakar-İslamcı örgüt İslam Toplumu Millî Görüş'ün (IGMG) post-İslamcı bir evreye girdiği ve dolayısıyla liberal bir demokrasiye yerleşmeye hazır olduğu sonucuna varılabilir. Buna karşı, İslam'a bir düzen sistemi olarak bağlılığın, ne amaçla olursa olsun, demokrasi ve insan haklarıyla bağdaşmadığı argümanı öne sürülmektedir.[119] Başörtüsü, inanç ve modernliği uzlaştıran, kendinden emin bir dinî işaret midir? Yoksa kadınları yalnızca cinsiyetleriyle tanımlayarak nihayetinde baskıya mı hizmet eder?[120] Bu tartışmaların hızlı ve dostane bir şekilde sona ermesi elbette mümkün görünmüyor.

Janus'un Yüzü, Geçmişe ve Geleceğe Bakmak

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan, büyük Avrupalı güçlerin eylem ve niyetlerine az ya da çok çaresizce mahkûm olma deneyimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin hatırlama siyasetini bugün de belirlemeyi sürdürüyor. Bunu üç örnekle açıklayabiliriz: (1) İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Sovyetler Birliği iki Boğaz'daki haklarının genişletilmesini ve böylece 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin gözden geçirilmesini talep ettiğinde, dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu (1887-1953; 1942-1946) bu talebi – Türkiye'nin ikinci bir Hünkâr İskelesi Antlaşması'na müsamaha göstermeyeceğine atıfta bulunarak – şiddetle reddetti.[121] Hünkâr İskelesi Antlaşması, 1833 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında, Mısır birliklerinin İstanbul'a doğru ilerlemesinin Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit oluşturduğu düşüncesiyle imzalanmış ve on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen bir devlet olma statüsünü örnek teşkil edecek şekilde zayıflatan antlaşmalardan biri olmuştu. Diğer hususların yanı sıra, Rusya bu antlaşmayla Boğazlardan geçiş hakları konusunda ayrıcalıklar elde edebilmişti. (2) Türkiye'nin 1950'lerdeki hükümeti, ABD askerî birliklerinin konuşlanma haklarına ilişkin çoğu gizli yüz kadar antlaşma imzaladı – bu süreç Türkiyeli gözlemcilere "bir tür modern kapitülasyonu",[122]

118 Müslümanların Almanya'ya göçünü sadece 1960'lar ve 1970'lerin başındaki işgücü göçü ve bunun sonuçları perspektifinden gören anlatılar artık zamana ayak uyduramamaktadır, bkz. Herbert'in *Geschichte Deutschlands* 2014.,

119 Schiffauer, *Nach dem Islamismus* 2010, 22, 25 ve karşıt görüşler için bkz., Koopmans, *Das verfallene Haus des Islam* 2020, 250. 119

120 Nökel, *Töchter der Gastarbeiter*' 2002, 13 ve Kelek, *Die fremde Braut* 2005, 242 aksi yöndeki görüşlerine bakınız.

121 Deringil, *Turkish Foreign Policy* 1989, 86, burada Feridun Cemal Erkin'e atıfta bulunmaktadır: *Les Relations Turco-Sovietiques et la question des detroits*. Ankara: Başnur Matbaası 1968, 164.

122 Gonlubol, *NATO, USA and Turkey* 1975, 37.

yani on dokuzuncu yüzyılda Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sınır ötesi özel haklarının iyice yaygınlaşmasını hatırlattı. (3) PKK tehdidinin en yüksek olduğu 1993 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Kürtler için olası özerkliği 1920 Sevr Antlaşması ile eş tutmuştu.[123]

Siyasi mobilizasyon aracı olarak mağdur ve düşman kurgusu Osmanlı'nın son dönemlerinde zaten geliştirilmişti. Örneğin son dönem Osmanlı ileri gelenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun on sekizinci yüzyıldan bu yana gerilemesinin nedeninin "yalnızca önceki sultanların aşırı insancıllığında"[124] yattığını ileri sürerek, on altıncı yüzyılda gücünün zirvesindeyken İmparatorluğun farklı bir perdede de olsa, on dokuzuncu yüzyıldaki Avrupalı büyük devletlerle aynı güç klavyesinde çaldığını kabul etmek istememişti.

Kemalist devletin kendi imajına göre Osmanlılar *ancien régime* olarak ilkesel temelde reddedilmeliydi. Türkiye'de 1950'lerden bu yana yaşanan siyasi çoğulculuk ve bunun sonucunda Türkiye'deki tarih yazımı ve yorumunda ortaya çıkan geniş görüş yelpazesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu giderek genel Türkiye tarihinin meşru ve vazgeçilmez bir bileşeni olmaya başladı. Sağ muhafazakâr akım, özellikle de İslamcı hareketin de Kemalist projeye dair kendi görüşleri vardı: Sapkın olan Osmanlı İmparatorluğu değil, Kemalizm'di, çünkü Türk ve İslam kimliği arasındaki yakın bağ, otantik bir Türk siyasi kültürünün standartıydı.[125] Son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu üzerine uluslararası akademik tarih yazımındaki revizyonist eğilimler – muhtemelen bilinçsizce – bu görüşleri güçlendirdi. Bağımsız olarak gelişen bir kapitalist ekonominin Avrupa emperyalizmince engellendiği ya da on sekizinci yüzyıldaki İslami aydınlanma belirtilerinin on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmelerin gölgesinde kaldığı ileri sürüldü mesela.[126] Osmanlı İmparatorluğu için de özellikle, on beş ve on altıncı yüzyıllarda İmparatorluğun eski elit askerleri olan Yeniçeriler'in, on sekizinci yüzyılda giderek bir tür burjuvaziye dönüştüğü ileri sürülmüştür. Bu anlamda, 1826'da

123 Süleyman Demirel: Federasyon, Sevr'dir. *Milliyet* 15 Ağustos 1993; alıntı, Aydın/Emrence *Zones of Rebellion* 2015, 96.

124 Pomiankowski, *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* 1928, 162. Bu argümanın yakın Cumhuriyet Dönemi'nin apolojik yönelimli tarih yazımındaki yansımasına bir örneği için bkz. Eryılmaz, *Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi* 1990, 217.

125 Bkz. örneğin Çetinsaya, *Rethinking Nationalism and Islam* 1999, 362.

126 Mısır'da Akdeniz bölgesinde uzun süredir devam eden ticari ilişkiler temelinde bağımsız bir kapitalist ekonomi gelişmişti, ancak bu durum 19. yüzyılın başlarında yerini Avrupa'ya tek taraflı bir bağımlılık ilişkisine bırakı, bkz. Gran, *Islamic Roots of Capitalism* 1979.. – "İslami Aydınlanma" kavramı üzerine bkz. Schulze, *Das islamische achtzehnte Jahrhundert* 1990; *Islamische Aufklärung* 1996. Bu çalışmalar Avrupa'daki felsefi-tarihsel tartışmalarla etkileyici bir bağlantı kurarken, İslami bağlamlarda gerçek bir aydınlanmanın varlığını kanıtlama konusunda bölük pörçüktür.

Yeniçeriler'in ezilmesiyle, yeni bir teknokratik-idari-askerî elit bir tür darbeyle iktidarı ele geçirmişti;[127] bu gücün ancak 2000'li yıllarda yeniden kırılabildiğini de eklemek lazım.

Bugün, seçimleri kaybettikten sonra iktidarın kolayca el değiştirmesi, iktidardaki AKP etrafındaki seçkinlerin tarihsel imajı göz önüne alındığında pek olası görünmüyor: Batı yönelimli teknokrat bir elit tarafından onlarca yıl yönetildikten sonra, şimdi ulusun gerçek çoğunluğunun hükümeti yönetmesi eşitleyici tarihsel adaletin bir işaretidir. İktidar partisinin mevcut pozisyonu, sertliğini ve otoriterliğini reddedilme ve aşağılanma geçmişine dayandırır. Tarih, geçmişteki dezavantajları yeniden değerlendirmek ve tartmak için tükenmez görünen bir gerekçe kaynağı hâline gelir.

Türkiye mutlu bir ülke midir? Hem evet hem hayır, karşılaştırmaya göre değişir bu. Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana büyük savaşlardan uzak kaldığı için şanslıdır. Biraz kötü niyetle de olsa, ordunun misyonunun, 1950-1953 Kore Savaşı ve 1974 Kıbrıs müdahalesi dışında, Kürt halkının yaşadığı bölgelerin kontrolünde tükendiği söylenebilir.[128] 1950'lerde ve 1960'larda sıklıkla karşılaştırıldığı Mısır ve Pakistan gibi ülkeleri, ekonomik başarı ve yaşam standardı açısından çok geride bırakmıştır. Öte yandan, 1950'lerden bu yana Güney Kore gibi Doğu Asya devletlerini yakalayamamıştır. Askerî yönetim dönemlerinin Latin Amerika'daki askerî diktatörlükler kadar yıkıcı etkileri olmamıştır. Buna karşın Türkiye, liberal ve otoriter aşamaların inişli çıkışlı örüntüsünden kurtulmayı henüz başaramamıştır. Her halükârda, ülkedeki genç neslin şu anda dört gözle beklediği çok az şey var.

2010'lara kadar, iktidardaki AKP de dâhil, herkes ülkenin artan refahını başarının kanıtı olarak görüyordu; bu nedenle ekonomik bir çöküş AKP hükümetinin görevden alınmasına yol açabilir. Otoriterliğe yöneliş, medyanın sürekli manipüle edilmesi ve siyasetteki kamplaşma sonucunda, Türkiye'de demokratik piyasa ekonomisinin geleceği belirsizdir. Dolayısıyla çeşitli iç ve dış göç biçimleri meydana gelmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Başkanlığı 2016 yılı verilerine göre 178.000 vatandaş ülkeyi terk etmiştir; bir sonraki yıl ise bu rakam çeyrek milyondan fazla kişiye ulaşır. AfrAsia Bank'a göre, 2016 ve 2017 yılların-

127 Tezcan, *Second Empire* 2009. – Yaycioglu, *Partners of the Empire* 2016'daki hafif revizyonizme bakınız.– Olası bir içsel modernleşmenin 19. yüzyılda bir reform bürokrasisinin diktatörlüğü tarafından engellendiği argümanı için bkz. Mardin, *Young Ottoman Thought* 1962, 168; ayrıca bkz. Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State* 2008, 60 f., 77-79, 90 ve ba., buna göre şeriat 19. yüzyıla kadar doğal ve yapıcı bir şekilde klasik İslam devletine entegre edilmiştir. Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki reform politikası bu yapıyı yıkmış ve nihayetinde Orta Doğu'da otoriter devlet geleneğini tesis etmiştir.

128 McDowall, *Modern History of the Kurds* 2004, 198, 426.

da yüz bin Türkiyeli milyonerin en az on iki bini varlıklarını yurt dışına transfer etmişti.[129]

AKP ve lideri Erdoğan halka dair hissiyatında, önceki yıllardaki kadar emin değil. Dahası, pek çok şey hâlâ belirsizdir: AKP hükümeti 2019'da İstanbul'da kaybedilen yerel seçimleri gönülsüzce de olsa, demokratik inançları doğrultusunda mı kabul etti? Yoksa bu, Türkiye'nin artık demokratik bir ülke olmadığının söylenmesini önlemek için verilen taktiksel bir taviz midir?

Türkiye Cumhuriyeti tarihini askerî darbeler kadar net bir şekilde dönemselleştiren başka pek az olay vardır. Türkiye'de, ABD'de 11 Eylül 2001 saldırıları için kullanılan 9/11 ifadesi gibi, önemli olayların sadece gün ve ayını belirtmek yaygındır. 1980 darbesinin simgesi olan "12 Eylül", genç kuşaklar için bile apaçık bir kavramdır. Hatta 1960, 1971 ve 1980 darbelerinin onar yıllık dikkat çekici ritminin, Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişimine kadar devam ettiği bile öne sürülebilir.

Eylül 1987 referandumu ve Demirel, Ecevit ve Erbakan gibi eski siyasetçilerin aktif siyasete dönmesiyle, darbe saati yeniden işlemeye başlamıştı.[130] 1997 yılında ordu, dönemin Refah Partisi (RP) lideri Necmettin Erbakan yönetimindeki hükümeti istifaya zorlamıştı. 2008 yılında, zaten zayıflamış olan ordu, anayasa mahkemesini önüne katmıştı. AKP'nin kapatılması ve önde gelen siyasetçilerinin faaliyetlerinin yasaklanması kararı kıl payıyla çoğunluğu sağlayamamıştı. Şimdiye kadarki son adım 2016'daki başarısız darbe girişimi olmuştur.

İç siyaset açısından Türkiye her zaman otoriterlik ve çoğulculuk arasında bir dalgalanmayla tanımlansa da bu tarihsel deneyim geleceği belirlemez. İyi ya da kötü, bazı yollar Türkiye için kapalı: Siyasetin ve toplumun eski koruyucusu ordunun güçsüzleştirilmesiyle birlikte, önümüzdeki yıllarda daha fazla askerî müdahale pek olası görünmüyor. Ordu artık siyasete doğrudan müdahale edemeyecek ve – bakış açısına bağlı olarak – işleri yoluna koyamayacak ya da karıştıramayacak.

Mevcut durumun, yani seçimle işbaşına gelen bir otokrasinin varlığının yakın gelecekte değişmesi pek mümkün görünmüyor. Aralık 2019'da eski Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun kurduğu "Gelecek Partisi" veya Mart 2020'de Ali Babacan (2015'e kadar hükümetin ekonomik rotasını büyük ölçüde belirlemiştir) tarafından ilan edilen "Demokrasi ve Atılım Partisi"nin (DEVA) başarı şansı

129 Gall, *Spurning Erdogan's Vision* 2019.

130 Cemal, *Özal Hikâyesi* 1989, 315, hatta Özal'ın başbakanlık yaptığı yılları (1983-1989) "12 Eylül rejiminin sivil uzantısı" olarak görür.

son derece düşüktür. Her halükârda, AKP hükümeti iktidarın kilit mevkilerinin derinliklerine girmek için elinden geleni ardına koymamıştı.

Uzun vadede Türkiye'nin, kendisini kurban ve kahraman olarak görme ve güven ve öfke duyguları arasındaki geçişlerin o kadar keskin olmadığı, yeni bir siyasi kültüre giden yolu bulması gerekecektir. Bir gün – çok uzak olmayan bir gün – İslamcı muhafazakârlığın vaatleri Türkiye'deki toplumun büyük çoğunluğuna hiçbir şey ifade etmeyecek; Kemalistler'in egemen olduğu ve askerî koruyucu bir devlete geri dönüş de artık mümkün değildir. Bu nedenle Türkiye'de toplum ve siyaset, orta vadede kendilerini nasıl anlamak istedikleri konusunda bir uzlaşmaya varmalıdır. Gördüğümüz gibi, Türk ulus-devlet kavramında dini unsurun iç içe geçmiş olması hem güçlü hem de zayıf bir yöndür. Taşkın bir milliyetçiliğin ılımlılaştırılmasına ek olarak, Türk ulus-devlet kavramının dini bileşenlerinden ayrılması, yeni kıyılara doğru yol almayı mümkün kılabilir. Böyle bir yapıda – ki bugünden bakıldığında oldukça ütopiktir – Türkiye'deki tüm insanların siyasete ve topluma katılımı artık bir felaket değil, bir kazanım olarak görünecektir.

EK: KRONOLOJİ

1071, 26 Ağustos, Büyük Selçuklular, Türk-göçebe birlikleriyle birlikte Malazgirt Savaşı'nı

kazanarak Anadolu'yu Türk kökenli halkların akınına açar.

1326, I. Osman, Osmanlı Hanedanlığı'na adını veren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu ölür.

1453, 29 Mayıs, Konstantinopolis Osmanlılar tarafından fethedilir

1514, 23Ağustos, Zaferle sonuçlanan Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar, Safeviler'e karşı Doğu Anadolu'da hak iddia etmeyi başarır.

1793, 24 Şubat, Sultan III. Selim Nizâm-ı Cedîd'in kurulması için kararname çıkarmıştır.

1826, 15 Haziran Sultan II. Mahmud, Osmanlı ordusunun eski seçkin askerleri *Yeniçeriler*i kanlı bir şekilde lağv eder.

1839, 3 Kasım, Sultan I. Abdülmecid *Hatt-ı Şerif*'i ilan ettirir ve *Tanzimat* devrini başlatır.

1856, 18 Şubat, I. Abdülmecid *Hatt-ı Hümayun*'da gayrimüslimlere kanun önünde eşitlik tanır.

1856, 30 Mart, Paris Barış Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'na "Avrupa Uyumu'nun faydalarını" paylaşma sözü verilir.

1875, 6 Ekim, Osmanlı İmparatorluğu ulusal iflasını ilan eder.

1878, 13 Şubat, Sultan 2. Abdülhamid meclisi askıya alır.

1878, 13 Temmuz, Berlin Kongresi'nin hükümleriyle Osmanlı İmparatorluğu topraklarının yaklaşık üçte birini ve nüfusunun beşte birinden fazlasını kaybeder.

1908, 23 Temmuz, Jön Türk devrimi ile Meclis ve 1876 Anayasası yeniden canlandırılır; İkinci Meşrutiyet ilan edilir.

1912, 8 Ekim, Birinci Balkan Savaşı patlak verir (30 Mayıs 1913'te sona erer).

1913, 3 Temmuz, İkinci Balkan Savaşı başlar (10 Ağustos 1913'te sona erer).

1914, 2 Ağustos, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girmesine ilişkin gizli bir Alman-Osmanlı anlaşması yapılır.

1914, 29 Ekim, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Karadeniz limanlarını bombalayarak, Birinci Dünya Savaşı'na girer.

1915, 25 Nisan, İtilaf Devletleri'nin askerî birliklerinin Gelibolu yarımadasına çıkarma yapar. Bundan bir gece önce ise (İstanbul'da ilk Ermeni tutuklamaları ile) Osmanlı'da Ermenilere karşı soykırımın başlaması.

1918, 30 Ekim, İtilaf güçleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanır.

1919, 19 Mayıs, Mustafa Kemal Samsun'a çıkar ve böylece Türk ulusal tarih yazımına göre Anadolu Ulusal Hareketi savaşı başlar.

1919, 23 Temmuz –7 Ağustos, Anadolu Ulusal Hareketi Erzurum'da Birinci Kongre'yi düzenler.

1919, Ağustos- 4/11 Eylül, Sivas'ta Anadolu Ulusal Hareketi'nin İkinci Kongresi düzenlenir.

1920, 10 Ağustos, Osmanlı İmparatorluğu Sevr Antlaşması'nı imzalar, antlaşmanın uygulanması ise Anadolu Ulusal Hareketi'nce engellenir.

1921, 10 Ocak ve 1 Nisan, İsmet Paşa'nın önderliğinde, Yunan birliklerinin Orta Anadolu'ya doğru ilerlemesine karşı İnönü Nehri'nde iki başarılı savunma savaşı gerçekleşir.

1921, 13 Eylül, Sakarya Nehri yakınlarında birkaç hafta süren bir savaştan sonra, ulusal hareketin birlikleri sonunda Yunan ileri hareketini kırmayı başarır.

1922, 9 Eylül, Türk birliklerinin Smyrna'yı (İzmir) işgalinden sonra Anadolu Ulusal Hareketi'nin savaşı sona erer.

1922, 11 Ekim, İngiltere ve Ulusal Hareket arasında Mudanya Mütarekesi gerçekleşir.

1922, 1 Kasım, Türkiye Büyük Millet Meclisi saltanatı kaldırır.

1923, 24 Temmuz, Lozan Antlaşması imzalanır.

1923, 29 Ekim, Türkiye Cumhuriyeti ilan edilir.

1924, 3 Mart ,Türkiye Büyük Millet Meclisi halifeliği kaldırır. Aynı gün Diyanet İşleri Reisliği kurulur.

1924, 20 Nisan, TBMM *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nu kabul eder; bu kanun,1876 Anayasası'nın yerini alır.

1925, 29 Haziran, Şeyh Said 46 adamıyla birlikte Diyarbakır'da asılır.

1925, 25 Kasım, Erkeklerin toplum içinde şapka giyme zorunluluğuna dair kanun çıkarılır.

1925, 30 Kasım, Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ve yasaklanmasına dair kanun çıkarılır.

1926, 17 Şubat, Yeni *Medeni Kanun*'un yürürlüğe girmesine ilişkin Meclis kararı çıkar.

1927, 15 -20 Ekim, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Partisi ikinci kongresinden önce yaptığı uzun konuşması, *Nutuk*.

1929, 1 Ocak, Yazı reformu: Arap alfabesi Latin alfabesiyle değiştirilir..

1935, 1 Ocak, *Soyadı Kanunu* çıkarılır.

1938, 10 Kasım, Mustafa Kemal Atatürk ölür.

1945, 23 Şubat, Türkiye, Birleşmiş Milletler'e kabul edilmenin temel koşulunu yerine getirmek için Almanya'ya savaş ilan eder.

1950, 14 Mayıs, Demokrat Parti (DP) seçimleri kazanır ve hükümeti devralır.

1952, 18 Şubat, Türkiye, Yunanistan ile birlikte NATO'ya katılır.

1960, 27 Mayıs, General Cemal Gürsel liderliğindeki darbe yapılır.

1961, 9 Temmuz, Anayasa referandumu sonucunda, 1924 tarihli ilk anayasanın yerine yeni bir anayasa taslağı hazırlanır.

1971, 12 Mart, Ordu, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a ve her iki meclis başkanına müdahale tehdidinde bulunan bir muhtıra verir.

1978, Kasım, PKK, Diyarbakır yakınlarındaki Fis köyünde kurulur.

1978, 19 -26 Aralık, Kahramanmaraş'ta yüzden fazla kişinin öldüğü Alevi katliamı gerçekleşir. 25 Aralık'ta, TBMM Doğu Anadolu'daki on üç ilde olağanüstü hâl ilan eder.

1980, 12 Eylül, Ordu tarafından darbe yapılır.

1982, 7 Kasım, Yeni anayasa referandumda kabul edilir ve Kenan Evren cumhurbaşkanı olur.

1983, 6 Aralık, 12 Eylül 1980'den beri olağanüstü hâl altında yönetilen Millî Güvenlik Konseyi (MGK), hükümet dizginlerini Turgut Özal'a (ANAP) devreder.

1987, 6 Eylül, Referandumda, son derece az bir çoğunlukla aralarında Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'in de bulunduğu 200 siyasetçi hakkındaki 10 yıllık yasak kaldırılır.

1993, 17 Nisan, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ani ölümünden sonra, PKK'ya karşı topyekûn bir mücadele başlatılır.

1993, 2 Temmuz, Bir güruh, Pir Sultan Abdal onuruna düzenlenen kutlamalara katılanların toplandığı Sivas'taki Madımak Oteli'ni ateşe verir; yangında 35 kişi ölür.

1996, 1 Ocak, AB ile Türkiye arasında Gümrük Birliği yürürlüğe girer.

1996, 3 Kasım, Susurluk'ta (Batı Anadolu'da bir yer) meydana gelen bir trafik kazası, devlet organları, suç çevreleri ve aşırı sağcılar arasında giderek artan bağlantıları gözler önüne serer.

1997, 28 Şubat, Millî Güvenlik Kurulu toplantısı, Başbakan Necmettin Erbakan'ın istifasına ve birkaç ay sonra Refah Partisi'nin kapatılmasına neden olan "28 Şubat Süreci"ne yol açar.

1999, 17 Ağustos, 18.000 kişinin ölümüne neden olan ve daha çok Marmara'nın doğusunu etkileyen Gölcük Depremi yaşanır.

1999, 11 Aralık, Helsinki Avrupa Konseyi Türkiye'yi aday ülke olarak tanır.

2002, 3 Kasım, AKP genel seçimleri kazanır ve aynı ay içinde hükümeti devralır.

2003, 14 Mart, Türkiye Büyük Millet Meclisi Recep Tayyip Erdoğan'ı başbakan seçer.

2005, 3 Ekim, AB ve Türkiye arasında katılım müzakereleri başlar.

2007, 19 Ocak, Ermeni gazeteci, yazar, aktivist Hrant Dink öldürülür.

2007, 27 Nisan, Ordu hükümete bir e-muhtıra verir.

2007, 28 Ağustos, TBMM Abdullah Gül'ü cumhurbaşkanı seçer.

2007, 21 Ekim, Anayasa referandumu, diğer konuların yanı sıra, cumhurbaşkanının doğrudan seçilmesine karar verir; yasama dönemi beş yıldan dört yıla indirilir.

2008, 30 Temmuz, Anayasa Mahkemesinde AKP'nin kapatılması için gerekli olan beşte üçlük oy oranına ulaşılamaz.

2010, 12 Eylül, Anayasa referandumunda, başka konuların yanında, 1982 Anayasası'ndaki, askerî darbe sorumlularının yargılanamayacağı hükmü kaldırılır. Yargının en yüksek kurumlarındaki hâkim sayısı artırılır.

2011, 11 Şubat, Arap Baharı'nın doruk noktası olarak, Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek geniş kitlelerin katıldığı protestolar sonucu istifaya eder.

2011, 17 Mart, Suriye'de Arap Baharı savaşa dönüşür.

2013, 28 Mayıs, Gezi Parkı protestoları İstanbul'da patlak verir ve tüm Türkiye'ye yayılarak sonbaharda da devam eder.

2014, 30 Ocak, Suriyeli-Kürt PYD "Batı Kürdistan"ın (Rojava) özerkliği için çağrıda bulunur.

2014, 28 Ağustos, Türkiye Büyük Millet Meclisi Recep Tayyip Erdoğan'ı cumhurbaşkanı seçer

2015, 7 Haziran, seçimlerinde çoğunlukla Kürt seçmenler tarafından desteklenen HDP % 10 barajını aşar; AKP meclisteki mutlak çoğunluğunu ilk kez kaybeder.

2015, 10 Ekim, Türkiye tarihinin en büyük terör saldırısında Ankara'da 104 kişi hayatını kaybeder.

2015, 24 Kasım, Bir Rus savaş uçağının Türk Hava Kuvvetleri tarafından düşürülmesi Rusya-Türkiye ilişkilerinde geçici bir kırılmaya yol açar.

2016, 18 Mart, AB ile Türkiye arasında Türkiye'den Yunanistan'a mülteci akışının azaltılması konusunda mutabakat gerçekleştirilir.

2016, 15 Temmuz, Darbe girişimi yapılır ancak bu girişim ertesi sabahın erken saatlerinde sona erer.

2017, 16 Nisan, Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişe ilişkin anayasa referandumu çoğunluk desteği alır.

2018, 24 Haziran, Meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, bir yıl önce kabul edilen cumhurbaşkanlığı sistemi uygulamaya konur.

2019, 23 Haziran, İstanbul'daki yerel seçimlerin ikinci turunda belediye başkanlığını CHP'nin adayı Ekrem İmamoğlu kazanır.

2020, 10 Haziran, Akdeniz'de Türk donanması ile Fransız gemileri arasında çatışma çıkmasına ramak kalır.

2020, 24 Temmuz, Kılınan Cuma namazıyla Ayasofya'nın müzeden camiye dönüştürüldüğü ilan edilir.

2020, 27 Eylül, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ'ın kontrolü için Kasım ayına kadar sürecek olan ve Azerbaycan'ın kazanmasında Türk askerî desteğinin hayati önem taşıdığı savaş başlar.

2021, 17 Mart, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, HDP'nin yasaklanması ve partinin yaklaşık 600 siyasetçisine birkaç yıl boyunca siyasi faaliyet yasağı getirilmesi için başvurur.

2021, 19 Mart, Türkiye, kadına yönelik şiddet ve aile içi şiddetin önlenmesi ve bunlarla mücadele edilmesine dair imzalanmış İstanbul Sözleşmesi'nden çıkar.

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, Nermin: *Turks in Europe. From Guest Worker to Transnational Citizen.* New York NY, Oxford: Berghahn Books 2011.

Abdo, Geneive: *The New Sectarianism. The Arab Uprisings and the Rebirth of the Shi'a-Sunni Divide.* New York NY: Oxford University Press 2017.

Abou-el-Haj, Rifaat Ali: The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule, *International Journal of Middle East Studies* 14.2. (1982), s. 185–201.

Abrahamian, Ervand: *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic.* Berkeley vd.: University of California Press 1993.

Acemoğlu, Daron / Ücer, Murat: *The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002–2015. Political Dynamics, the European Union and the Institutional Slide.* Cambridge MA: National Bureau of Economic Research 2015, https://www.nber.org/papers/w21608 [23.03.2023].

Adar, Sinem: *Eine Neubetrachtung der politischen Einstellungen türkischer Migranten in Deutschland. Analyse des Wahlverhaltens jenseits von «Loyalität gegenüber der Türkei» und «Mangel an demokratischer Kultur».* Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik 2020, https://www.swp-berlin.org/publications/products/studien/2020S06_Adar_Migranten.pdf [26.3.2023].

Afacan, İsa: Türk Dış Politikası'nda Afrika Açılımı, *Ortadoğu Analiz* 4.46. (2012), s. 10–18.

Ahmad, Feroz: *The Turkish Experiment in Democracy* 1950-1975. London: Hurst 1977.

Ahmad, Feroz: *The Making of Modern Turkey.* London, New York NY: Routledge 1993.

Ahmad, Feroz: Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800–1914, *Journal of Islamic Studies* 11.1. (2000), s. 1–20.

Akçam, Taner: *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına.* 2. baskı. Ankara: İmge 2002.

Akgün, Birol / Çalış, Şaban: Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmcı Doz, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 4: *Milliyetçilik*. Haz. Murat Belge, Tanıl Bora. 4. baskı. İstanbul: İletişim 2009, s. 584–600.

Akgün, Mensur / Gündoğar, Sabiha Senyücel / Levack, Jonathan / Perçinoğlu, Gökçe: *The Perception of Turkey in the Middle East* 2010. *Key Findings*. İstanbul: TESEV 2011, http://tesev.org.tr/en/yayin/the-perception-of-turkey-in-the-middle-east-2010/ [26.3.2023].

Akgün, Mensur / Gündoğar, Sabiha Senyücel: *The Perpection of Turkey in the Middle East* 2013. *Key Findings*. İstanbul: TESEV 2014, https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/report_The_Perception_Of_Turkey_In_The_Middle_East_2013.pdf [26.3.2023].

Aksakal, Mustafa: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, New York NY: Cambridge University Press 2008.

Aktar, Ayhan: *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: Aras Yayıncılık 2022.

Akyol, Taha: *Ama Hangi Atatürk*. İstanbul: Doğan Kitap 2016.

Akyürekli, Mahmut: *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2011.

Alkan, Mehmet Ö.: Önsöz. Darpsız Darbesiz Demokrasi, *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*. Haz. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2016, s. XII–XVI.

Alper, Emin: *Jakobenlerden Devrimcilere: Türkiye'de Öğrenci Hareketlerinin Dinamikleri (1960–1971)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2018.

Altınay, Ayşe Gül: *The Myth of the Military Nation. Militarism, Gender, and Education in Turkey*. New York NY; Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004.

Altınay, Ayşe Gül / Çetin, Fethiye: *The Grandchildren: The Hidden Legacy of «Lost» Armenians in Turkey*. New Brunswick, London: Transaction Publishers 2014.

Altınordu, Ateş: A Midsummer Night's Coup: Performance and Power in Turkey's 15 July Coup Attempt, *The Dubious Case of a Failed Coup: Militarism, Masculinities, and 15 July in Turkey*. Haz. Feride Çiçekoğlu, Ömer Turan. Singapore: Palgrave Macmillan 2019, s. 7–39.

Ammann, Beat: Eine immer schwierigere Zweckbeziehung. Der Putschversuch in der Türkei illustriert die zunehmenden Differenzen mit den USA, *Neue Zürcher Zeitung*, 21 Temmuz 2016, https://www.nzz.ch/international/putschversuch-in-der-tuerkei/spannungen-im-verhaeltnis-usa-tuerkei-eine-immer-schwierigere-zweckbeziehung-ld.106628 [26.3.2023].

Amnesty International: *Adding Injustice to Injury: One Year on from the Gezi Park Protests*. London: Amnesty International 2014, https://www.amnesty.org.uk/files/adding_injustice_to_injury.pdf?CDLPuDOBgZqPGsOR834rmK1hTRvJ5Qih= [26.3.2023].

Anastassiadou, Méropi: *Les Grecs d'Istanbul au XIX e siècle. Histoire socio-culturelle de la communauté de Péra*. Leiden, Boston: Brill 2012.

Anderson, Matthew Smith: *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London: Macmillan 1966.

Andrews, Peter Alford (Haz.): *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002.

Andrews, Peter Alford: Introduction, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 17–52.

Armstrong, Harold Courtenay: *Grey Wolf: Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator*. London: Penguin 1937.

Asderis, Michael: *Das Tor zur Glückseligkeit. Migration, Heimat, Vertreibung – die Geschichte einer Istanbuler Familie*. Berlin: binooki 2018.

Ataay, Faruk: *Kriz Kıskacındaki Türk Siyaseti: 12 Mart'tan 12 Eylül'e 1978-1979 CHP Hükümeti*. İstanbul: De Ki Basım Yayım 2007.

Atalay, Onur: *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*, İstanbul: İletişim 2018.

Ataöv, Türkkaya: *N. A. T. O. and Turkey*. Ankara: Sevinç 1970.

Atay, Falih Rıfkı: *Zeytindağı*, 3. genişletilmiş baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi 1943.

Atay, Falih Rıfkı: *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, c. I. İstanbul: Dünya Yayınları, İstanbul 1958.

Ateş, Sabri: *Ottoman-Iranian borderlands: Making a boundary, 1843–1914*. Cambridge: Cambridge University Press 2013.

Ateş, Seyran: *Große Reise ins Feuer. Die Geschichte einer deutschen Türkin*. Berlin: Rowohlt 2003.

Atmaca, Metin: Özal'dan Erdoğan'a Kürt Sorununda Çözüm Süreci, *Türkiye'nin Demokratikleşme. Etnik-Dini Kesimler Üzerinden Değişmenin Analizi*. Haz. Hakan Samur, Zelal Kısılkan Kısacık. Konya: Çizgi Kitapevi 2014, s. 19–52.

Atmaca, Metin: 'Fermanü's-Sultan boş beyne'el-Ekrad': Osmanlı Doğusu'nda Şakiler ve Batılı Seyyahlar, *Kebikeç* 45. (2018), s. 7-34.

Atmaca, Metin: Fragile frontiers: Sayyid Taha II and the role of Kurdish Religio-political Leadership in the Ottoman East during the First World War, *Middle Eastern Studies* 54.3. (2018), s. 361-381

Atmaca, Metin: The Road to Sèvres: Kurdish Elites and Question of Self-determination after the First World War, *International Journal of Conflict and Violence* 16. (2022), s .1-13. https://doi.org/10.11576/ijcv-5686

Axworthy, Michael: *Iran. What Everyone Needs to Know*. Oxford vd.: Oxford University Press 2017.

Ayata, Bilgin / Hakyemez, Serra: The AKP's Engagement with Turkey's Past Crimes: An Analysis of PM Erdoğan's «Dersim Apology», *Dialectical Anthropology* 37.1. (2013), s. 131–143.

Ayata, Bilgin: *The Politics of Displacement: A Transnational Analysis of the Forced Migration of Kurds in Turkey and Europe.* Doktora Tezi, Johns Hopkins University, Baltimore, 2011. https://www.proquest.com/dissertations-theses/politics-displacement-transnational-analysis/docview/880288263/se-2

Aydemir, Şevket Süreyya: *İkinci Adam*. 3 cilt. 13. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi 2010.

Aydın, Suavi / Taşkın, Yüksel: *1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi.* İstanbul: İletişim 2015.

Aydin, Aysegul / Emrence, Cem: *Zones of Rebellion. Kurdish Insurgents and the Turkish State*. Ithaca NY, London: Cornell University Press 2015.

Aydın, Mustafa: Relations with the Caucasus and Central Asia, *Turkish Foreign Policy, 1919–2006. Facts and Analyses with Documents.* Haz. Baskın Oran. Salt Lake City UT: The University of Utah Press 2010, s. 750–789.

Aytürk, *İlker: Post-Post-Kemalism? Why Is Studying the Turkish Far Right More Relevant Now Than Ever?* 16 Mayıs 2018, Institut d'études de l'Islam et des sociétés du monde musulman'da ve Ecole des hautes études en sciences sociales'te tebliğ, https://soundcloud.com/iismm/post-post-kemalism-why-is-studying-the-turkish-far-right-more-relevant-now-than-ever-i-ayturk [26.3.2023].

Aytürk, İlker: Post-Kemalizm Nedir? Post-Kemalist Kimdir? Bir Tanım Denemesi, *Varlık* (2019), s. 4–7.

Aytürk, İlker: Bir Defa Daha Post-Post-Kemalizm: Eleştiriler, Cevaplar, Düşünceler, *Birikim* 374/375. (2020), s. 101–119.

Azak, Umut: *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State.* London: I.B. Tauris 2010.

Baer, David Marc: *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks.* Stanford CA: Stanford University Press 2010.

Baer, Marc David: An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, *Jewish Quarterly Review* 103.4. (2013), s. 523–555.

Balbay, Mustafa: Olmayan Suriye Politikasında şuursuzluk, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/1504006/Olmayan_Suriye_politikasinda_suursuzluk_.html [26.3.2023].

Balci, Bayram: *Islam in Central Asia and the Caucasus since the Fall of the Soviet Union.* London: Hurst 2018.

Bali, Rıfat N.: *Model Citizens of the State: The Jews of Turkey During the Multi-Party Period.* Lanham: Lexington Books 2012.

Bali, Rıfat N. (Haz.): *Varlık Vergisi: Hatıralar – Tanıklıklar.* İstanbul: Libra 2012.

Balistreri, Alexander E.: Turkey's Forgotten Political Opposition: The Demise of Kadirbeyoğlu Zeki Bey, 1919–1927, *Die Welt des Islams* 55.2. (2015), s. 141–185.

Balistreri, Alexander E.: Writer, Rebel, Soldier, Shaykh: Border Crossers in the Historiography of the Modern Caucasus, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 20.2. (2019), s. 345–364.

Baltacıoğlu-Brammer, Ayşe: One Word, Many Implications: The Term «Kızılbaş» in the Early Modern Ottoman Context, *Ottoman Sunnism.* Haz. Vefa Erginbaş. Edinburgh: Edinburgh University Press 2019, s. 47–70.

Barbir, Karl: Memory, Heritage, and History: The Ottoman Legacy in the Arab World, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East.* Haz. L. Carl Brown. New York NY: Columbia University Press 1996, s. 100–114.

Bardakci, Mehmet / Freyberg-Inan, Annette / Giesel, Christoph / Leisse, Olaf: *Religious Minorities in Turkey: Alevi, Armenians, and Syriacs and the Struggle to Desecuritize Religious Freedom.* Londra: Palgrave Macmillan 2017.

Barr, James: *A Line in the Sand. Britain, France and the Struggle for the Mastery of the Middle East.* Londra vd.: Simon & Schuster 2011.

Bayar, Yeşim: In Pursuit of Homogeneity: The Lausanne Conference, Minorities and the Turkish Nation, *Nationalities Papers* 42.1. (2014), s. 108–125.

Bayraktar, Seyhan: *Politik und Erinnerung: der Diskurs über den Armeniermord in der Türkei zwischen Nationalismus und Europäisierung.* Bielefeld: transcript 2010.

Beblawi, Hazem: The Rentier State in the Arab World, *The Rentier State.* Haz. Hazem Beblawi, Giacomo Luciani. Londra vd.: Croom Helm 1987, s. 49–62.

Becker, Adam H.: *Revival and Awakening: American Evangelical Missionaries in Iran and the Origins of Assyrian Nationalism.* Chicago: University of Chicago Press 2019.

Behrendt, Günter: *Nationalismus in Kurdistan. Vorgeschichte, Entstehungsbedingungen und erste Manifestationen bis 1925.* Hamburg: Deutsches Orient-Institut 1993.

Belge, Murat / Çiğdem, Ahmet (Haz.): *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 5: *Mufazakârlık.* 4. baskı. İstanbul: İletişim 2009.

Bengio, Ofra: *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders.* New York NY: Palgrave Macmillan 2004.

Benninghaus, Rüdiger: The Laz: An Example of Multiple Identification, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 497–502.

Berberakis, Stelyo: Büyükada Rum Yetimhanesi: 1964'te Kapısına Kilit Vurulan ve Restorasyon Çalışmaları Başlayan Binanın Hazin Öyküsü, *BBC News Türkçe*, 3 Ekim 2020, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54401378 [26.3.2023].

Berkes, Niyazi: *The Development of Secularism in Turkey.* New York NY: Routledge 1998.

Berlinski, Claire: How Democracies Die: Guilty Men, *The American Interest,* 24 Nisan 2017, https://www.the-american-interest.com/2017/04/24/guilty-men/ [26.3.2023].

Beşikçi, İsmail: *Kurdistan: Internationale Kolonie.* Frankfurt a. M.: isp-Verlag 1991.

Bielefeldt, Heiner: *Muslime im säkularen Rechtsstaat: Integrationschancen durch Religionsfreiheit.* Bielefeld: transcript 2003.

Bilgen, Arda: The Southeastern Anatolia Project (GAP) Revisited: The Evolution of GAP over Forty Years, *New Perspectives on Turkey* 58. (2018), s. 125–154.

Bilget, Vedii: *Girdap: Türkiye'nin Sorunları Üzerine İnceleme,* c.1. İstanbul: Kastaş Yayınevi 2002.

Birand, Mehmet Ali: *Türkiye'nin Ortak Pazarı Macerası, 1959–1985.* İstanbul: Milliyet 1985.

Birand, Mehmet Ali: *The Generals' Coup in Turkey. An Inside Story of 12 September 1980.* Londra vd.: Brassey's Defence Publishers 1987.

Birand, Mehmet Ali: *Shirts of Steel. An Anatomy of the Turkish Armed Forces.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 1991.

Birand, Mehmet Ali / Yalçın, Soner. *The Özal: Bir Davanın Öyküsü.* İstanbul: Doğan Kitap 2001

Birand, Mehmet Ali / Yıldız, Reyhan: *Son Darbe: 28 Şubat.* İstanbul: Doğan Kitap 2012.

Bischoff, Norbert von: *Ankara. Eine Deutung des neuen Werdens in der Türkei.* Wien vd.: Holzhausens NFG 1935.

Black, George: *Genocide in Iraq: the Anfal Campaign Aagainst the Kurds.* New York: Human Rights Watch 1993.

Bloxham, Donald: *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians.* Oxford: Oxford University Press 2005.

Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Nein zum Beitritt der Türkei, *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 10 Aralık 2004, https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/europaeische-union-nein-zum-beitritt-der-tuerkei-1193219.html [26.3.2023].

Bolukbasi, Suha: Behind the Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View, *Journal of Palestine Studies* 29.1. (1999), s. 21–35.

Bora, Tanıl: Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem, *Balkans: A Mirror of the New International Order.* Haz. Günay Göksü Özdoğan, Kemâli Saybaşılı. İstanbul: Eren 1995, s. 101–120.

Bora, Tanıl: *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık.* 6. baskı. İstanbul: Birikim Yayınları 2009.

Bora, Tanıl: Narrating the Enemy: Image and Perception of the «Communists» Among the Radical Right, *Turkey in Turmoil: Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 137–151.

Bora, Tanıl / Can, Kemal: *Devlet, Ocak, Dergâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket.* İstanbul: İletişim 1991.

Bormuth, Matthias: *Erich Auerbach. Kulturphilosoph im Exil.* Göttingen: Wallstein 2020.

Bösch, Frank: *Zeitenwende 1979: Als die Welt von heute begann.* München: C.H. Beck 2019.

Bozarslan, Hamit: Alevism and the Myths of Research: The Need for a New Research Agenda, *Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview.* Haz. Paul J. White, Joost Jongerden. Leiden: Brill 2003, s. 3–15.

Bozarslan, Hamit: From Kemalism to Armed Struggle: Radicalization of the Left in the 1960s, *Turkey in Turmoil: Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 115–136.

Braude, Benjamin: Foundation Myths of the Millet System, *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* c. 1: *The Functioning of a Plural Society.* Haz. Benjamin Braude, Bernard Lewis. New York NY, Londra: Holmes & Meier 1982, s. 69–88.

Brey, Hansjörg: Bevölkerungsstruktur, *Südosteuropa-Handbuch, c. 8: Zypern.* Haz. Klaus-Detlev Grothusen, Winfried Steffani, Peter Zervakis. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1998, s. 488–515.

Brink-Danan, Marcy: *Jewish Life in 21st-Century Turkey: The Other Side of Tolerance.* Bloomington IN: Indiana University Press 2012.

Brown, Kerry: *The World According to Xi: Everything You Need to Know About the New China.* Londra: I. B. Tauris 2019.

Bruinessen, Martin van: *Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan.* Rijswijk: Europrint-Secondprint 1978.

Buğra, Ayşe: Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations, *International Journal of Middle East Studies* 30.4. (1998), s. 521–539.

Bulut, Faik / Faraç, Mehmet: *Kod Adı Hizbullah.* İstanbul: Günizi Yayıncılık 1999.

Bumke, Peter J.: The Kurdish Alevis – Boundaries and Perceptions, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 510–518.

Bundesministerium des Innern [Deutschland] (ed): *Migrationsbericht der Bundesregierung. Migrationsbericht 2018.* Berlin 2020. https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2018.pdf?__blob=publicationFileandv=15 [26.3.2023].

Burbank, Jane / Cooper, Frederick: *Empires in World History. Power and the Politics of Difference.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2010.

Burçak, Rıfkı Salim: *On Yılın Anıları (1950-1960).* Ankara: Nurol Matbaacılık 1998.

Cagaptay, Soner: *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 2017.

Çağlayan, Ercan: *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950),* 2. Baskı, İstanbul: İletişim 2014.

Çağlayan, Ercan: *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2016.

Çakır, Ruşen: *Ayet ve Slogan. Türkiye'de İslami Oluşumlar.* 3. baskı. İstanbul: Metis 1991.

Calic, Marie-Janine: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert.* München: C.H. Beck 2012.

Calic, Marie-Janine: *Tito. Der ewige Partisan. Eine Biographie.* München: C.H. Beck 2020.

Çarkoğlu, Ali / Eder, Mine: Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin, *Middle Eastern Studies 37.1.* (2001), s. 41–71.

Çaylı, Eray: Conspiracy Theory as Spatial Practice: The Case of the Sivas Arson Attack, Turkey, *Environment and Planning D: Society and Space* 36.2. (2018), s. 255–272.

Çelik, Adnan / Garapon, Béatrice: De l'exil à la représentation parlementaire: une nouvelle génération d'élites kurdes en politique (1946–1955), *Anatoli. De l'Adriatique à la Caspienne. Territoires, Politique, Sociétés 8.* (2017), s. 205–232.

Cemal Paşa: *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2006.

Cemal, Hasan: *Özal Hikâyesi.* Ankara: Bilgi Yayınevi 1989.

Çetin, Fethiye: *Anneannem:* Anı. İstanbul: Metis 2004.

Çetinsaya, Gökhan: Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of «Turkish-Islamic Synthesis» in Modern Turkish Political Thought, *Muslim World* 89. 3–4. (1999), s. 350–376.

Çınar, Menderes: *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık.* İstanbul: Dipnot 2005.

Çiçek, Cuma: *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası,* İstanbul: İletişim 2015.

Cizre, Ümit: Fear and Loathing in Turkey. The Backstory to Erdoğan's Referendum, *Middle East Research and Information Project,* 26 Nisan 2017, https://merip.org/2017/04/fear-and-loathing-in-turkey/ [26.3.2023].

Clark, Christopher: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914.* Londra: Penguin 2012.

Clogg, Richard: *A Concise History of Greece.* Cambridge: Cambridge University Press 1992.

Çolak, Mustafa: *Karaoğlan. Bülent Ecevit.* İstanbul: İletişim 2016.

Collier, Paul: *Exodus: Immigration and Multiculturalism in the 21st Century.* Londra: Allen Lane 2013.

Conrad, Sebastian: *What Is Global History?* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2016.

Cook, Steven A.: *False Dawn: Protest, Democracy, and Violence in the New Middle East.* New York NY: Oxford University Press 2017.

Côrte-Real Pinto, Gabriela Anouck / David, Isabel: Choosing Second Citizenship in Troubled Times: The Jewish Minority in Turkey, *British Journal of Middle Eastern Studies* (2019), s. 1–16.

Courbage, Youssef / Todd, Emmanuel: *Die unaufhaltsame Revolution. Wie die Werte der Moderne die islamische Welt verändern.* München, Zürich: Piper 2008.

Cremer, Jan / Przytulla, Horst: *Exil Türkei: Deutschsprachige Emigranten in der Türkei.* 2. baskı. München: Lipp 1991.

Criss, Nur Bilge: *Istanbul under Allied Occupation 1918–1923.* Leiden: Brill 1999.

Danforth, Nick: Turkey's New Maps Are Reclaiming the Ottoman Empire, *Foreign Policy,* 23 Ekim 2016, https://foreignpolicy.com/2016/10/23/turkeys-religious-nationalists-want-ottoman-borders-iraq-erdogan/ [26.3.2023].

Dargın, Cevat: *State-Making in Dersim Across Empire and Nation-State (1878–1938).* Doktora Tezi, Princeton University 2021. http://arks.princeton.edu/ark:/88435/dsp01rn3014512

Davies, Norman: *Im Herzen Europas. Geschichte Polens.* München: C.H. Beck 1999.

Davutoğlu, Ahmet: *Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu.* İstanbul: Küre Yayınları 2001.

Davutoğlu, Ahmet: I'm Not a Neo-Ottoman, *Balkan Insight,* 26 Nisan 2011, http://www.balkaninsight.com/en/article/davutoglu-i-m-not-a-neo-ottoman [10.4.2015].

Davutoğlu, Ahmet: Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring, *Turkey Policy Brief Series 3.* (2012), s. 1–9.

Davutoğlu, Ahmet: *Büyük Restorasyon: Kadim'den Küreselleşmeye Yeni Siyaset Anlayışımız* (Dicle Üniversitesi Diyarbakır konuşması), 15 Mart 2013, www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-ahmet-davutoglu_nun-diyarbakir-dicle-universitesinde-verdigi-_buyuk-restorasyon_-kadim_den-kuresellesmeye-yeni.tr.mfa [26.3.2023].

Dawisha, Adeed: *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2003.

Dawletschin-Linder, Camilla: *Diener seines Staates: Celal Bayar (1883–1986) und die Entwicklung der modernen Türkei.* Wiesbaden: Harrassowitz 2003.

Deleon, Jak: *The White Russians in Istanbul.* İstanbul: Remzi Kitapevi 1995.

Demirel, Fatmagül: *Cumhuriyet Kurulurken Hayaller ve Umutlar.* İstanbul: Bağlam 2019.

Demirel, Tanel: *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika.* İstanbul: İletişim 2004.

Demirel, Tanel: *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2011.

Deringil, Selim: *Turkish Foreign Policy During the Second World War: An «Active» Neutrality.* Cambridge: Cambridge University Press 1989.

Deringil, Selim: *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 1999.

Deusch, Engelbert: *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet in seinem kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Umfeld.* Wien vd.: Böhlau 2009.

Dmythryshyn, Basil / Cox, Frederick: *The Soviet Union and the Middle East. A Documentary Record of Afghanistan, Iran and Turkey,* 1917–1985. Princeton NJ: Kingston Press 1987.

Dogramaci, Burcu: *Kulturtransfer und nationale Identität: deutschsprachige Architekten, Stadtplaner und Bildhauer in der Türkei nach 1927.* Berlin: Gebr. Mann Verlag 2008.

Dolbee, Samuel: *Locusts of Power: Borders, Empire, and Environment in the Modern Middle East.* Cambridge: Cambridge University Press 2023.

Dressler, Markus: How to Conceptualize Inner-Islamic Plurality / Difference: «Heterodoxy» and «Syncretism» in the Writings of Mehmet F. Köprülü (1890–1966), *British Journal of Middle Eastern Studies 37.3.* (2010), s. 241–260.

Dumont, Paul: Freemasonry in Turkey: A By-Product of Western Penetration, *European Review 13.3.* (2005), s. 481–493.

Dündar, Can: I Revealed the Truth About President Erdogan and Syria. For That, He Had Me Jailed, *The Guardian*, 28 Aralık 2015, https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/dec/28/truth-president-erdogan-jailed-turkey-regime-state-security-crime [26.3.2023].

Duru, Bülent: Mustafa Kemal Döneminde Ankara'nın İmarı, *İcad Edilmiş Şehir: Ankara.* Haz. Funda Şenol Cantek. İstanbul: İletişim 2017, s. 107–123.

Eldem, Edhem: Capitulations and Western Trade, *The Cambridge History of Turkey, c. 3: The Later Ottoman Empire, 1603–1839.* Haz. Suraiya N. Faroqhi. Cambridge: Cambridge University Press 2006, s. 283–335.

Elibal, Gültekin: *Atatürk ve Resim Heykel.* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 1973.

Eligür, Banu: *The Mobilization of Political Islam in Turkey.* Cambridge: Cambridge University Press 2010.

Elsie, Robert: Der Islam und die Derwischsekten Albaniens. Anmerkungen zu ihrer Geschichte, Verbreitung und zur derzeitigen Lage, *Kakanien Revisited,* 27 Mayıs 2004, http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/RElsie2.pdf [21.6.2020].

Epkenhans, Tim: Geld darf keine Rolle spielen, Teil 1: Einleitung, *Archivum Ottomanicum* 18. (2000), s. 247–250; Geld darf keine Rolle spielen, Teil 2: Das Dokument, *Archivum Ottomanicum* 19. (2001), s. 121–163.

Erdoğan, Recep Tayyip: [başlıksız], 30 Eylül 2012 tarihinde AKP Dördüncü Olağan Büyük Kongresi'nde yaptığı konuşma, http://www.akparti.org.tr/site/haberler/basbakan-erdoganin-ak-part-4.olagan-buyuk-kongresi-konusmasinin-tam-metni/31771#1 [10.4.2015].

Erdoğan, Recep Tayyip: *Çanakkale 100. Yıl Barış Zirvesi'nde Yaptıkları Konuşma,* 23 Nisan 2015, https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/32664/canakkale-100-yil-baris-zirvesinde-yaptiklari-konusma [26.3.2023].

Erdoğan, Recep Tayyip: İstanbul'un Fethi'nin 562. Yıl Dönümü Kutlamalarında Yaptıkları Konuşma, 30 Mayıs 2015, https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/32584/istanbulun-fethinin-562-yil-donumu-kutlamalarinda-yaptiklari-konusma [26.3.2023].

Erickson, Edward J.: *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War.* Westport CT: Greenwood 2001.

Erickson, Edward J.: *Palestine: The Ottoman Campaigns of 1914–1918.* Barnsley, South Yorkshire: Pen & Sword Military 2016.

Erman, Tahire: Becoming «Urban» or Remaining «Rural»: The Views of Turkish Rural-to-Urban Migrants on the «Integration» Question, *International Journal of Middle Eastern Studies 30.* (1998), s. 541–561.

Erman, Tahire: «Liberated Neighborhoods»: Reconstructing Leftist Activism in the Urban Periphery, *Turkey in Turmoil: Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 181–210.

Eryılmaz, Bilal: *Osmanlı Devletinde Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi.* İstanbul: Risale Yayınları 1990.

Esin, Taylan / Etöz, Zeliha: *1916 Ankara Yangını: Felaketin Mantığı.* İstanbul: İletişim 2015.

Ess, Josef van: *Im Halbschatten: Der Orientalist Hellmut Ritter* (1892–1971). Wiesbaden: Harrassowitz 2013.

Ess, Josef von: Ein Jubiläum zum Jahre 2011: Colmar Freiherr von der Goltz. Ess, Josef van: *Kleine Schriften,* c. 3. Haz. Hinrich Biesterfeldt. Leiden: Brill 2018, s. 2262–2287.

European Stability Initiative: *Islamische Calvinisten. Umbruch und Konservatismus in Zentralanatolien.* Berlin, İstanbul: European Stability Initiative 2005, https://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_71.pdf [26.3.2023].

European Stability Initiative: *Mord in Anatolien. Christliche Missionare und türkischer Ultranationalismus.* Berlin: European Stability Initiative 2011, https://esiweb.org/publications/mord-anatolien-christliche-missionare-und-turkischer-ultranationalismus [26.3.2020].

Fahmy, Khaled: Mehmed Ali: *From Ottoman Governor to Ruler of Egypt.* Oxford: Oneworld 2009.

Feldman, Noah: *The Fall and Rise of the Islamic State. Princeton,* NJ, Oxford: Princeton University Press 2008.

Feyizoğlu, Turhan: *Deniz: Bir İsyancının İzleri.* İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

Filiztekin, Alpay/ Tunalı, İnsan: Anatolian Tigers: Are They for Real? *New Perspectives on Turkey* 20. (1999), s. 77– 106.

Findley, Carter Vaughn: *The Turks in World History.* Oxford vd.: Oxford University Press 2005.

Findley, Carter Vaughn: The Tanzimat, *The Cambridge History of Turkey, c. 4: Turkey in the Modern World.* Haz. Reşat Kasaba. Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 11–37.

Finkel, Caroline: *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923.* Londra: John Murray 2005.

Foster, Zachary: The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and Its Role in the Famine During the First World War, *Middle Eastern Studies* 51.3. (2015), s. 370–394.

Fromkin, David: *A Peace to End all Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East.* New York NY: Holt 1989.

Gall, Carlotta: Spurning Erdogan's Vision, Turks Leave in Droves, Draining Money and Talent, *The New York Times,* 2 Ocak 2019, https://www.nytimes.com/2019/01/02/world/europe/turkey-emigration-erdogan.html?action=click&module=Top%2 0 Stories&pgtype=Homepage [26.3.2023].

Gangloff, Sylvie: La politique balkanique de la Turquie et le poids du passé ottoman, *Le nouvel islam-balkanique. Les musulmans, acteurs du post communisme 1990–2000.* Haz. Xavier Bougarel, Nathalie Clayer. Paris: Maisonneuve & Larose 2001, s. 317–356.

Ganser, Daniele: *NATO-Geheimarmeen in Europa. Inszenierter Terror und verdeckte Kriegsführung.* Zürich: Orell Füssli 2008.

Gasimov, Zaur: «The Turkish Wall»: Turkey as an Anti-Communist and Anti-Russian Bulwark in the Twentieth Century, *Rampart Nations. Bulwark Myths of East European Multiconfessional Societies in the Age of Nationalism.* Haz. Liliya Berezhnaya, Heidi Hein-Kircher. New York NY, Oxford: Berghahn Books 2019, s. 186–206.

Gazi Mustafa Kemal: *Nutuk-Söylev,* 4. Cild. 10. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2019.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism.* 3. baskı. Ithaca NY, London: Cornell University Press 1991.

Gelvin, James: *The New Middle East: What Everyone Needs to Know.* New York NY: Oxford University Press 2018.

Gençer, Mustafa: Die Armenische Frage im Kontext der deutsch-osmanischen Beziehungen (1878–1915), *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus. Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert.* Haz. Fikret Adanir, Bernd Bonwetsch. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2005, s. 183–202.

Georgeon, François: Religion, Politics and Society in the Wake of the Young Turk Revolution: The «Ramadan of Freedom», *The Young Turk Revolution and the Ottoman Empire. The Aftermath of 1908.* Haz. Noémi Lévy-Aksu, François Georgeon. London, New York NY: I. B. Tauris 2017, s. 175–195.

Gerges, Fawaz A.: Introduction. A Rupture, *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World.* Haz. Fawaz A. Gerges. Cambridge: Cambridge University Press 2014, s. 1–38.

Gerges, Fawaz A.: *ISIS: A History.* Princeton NJ: Princeton University Press 2017.

Gerlach, Christian: *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-Century World.* Cambridge: Cambridge University Press 2010.

Gezik, Erdal: *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler.* İstanbul: İletişim 2012.

Ghaplanyan, Irina: *Post-Soviet Armenia: The New National Elite and the New National Narrative.* London, New York NY: Routledge 2018.

Gingeras, Ryan: Last Rites for a «Pure Bandit»: Clandestine Service, Historiography and the Origins of the Turkish «Deep State», *Past and Present* 206. (2010), s. 151–174.

Gingeras, Ryan: *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey.* New York NY: Oxford University Press 2014.

Ginio, Eyal: *Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and Their Aftermath.* Oxford: Oxford University Press 2015.

Gokalp, Altan: Alevisme nomade: des communautés de statut à l'identité communautaire, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 524–537.

Gökalp, Ziya: *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak.* Derleyen Osman Karatay. Ankara: Akçağ 2010.

Gölbaşı, Edip: Turning the 'Heretics' into Loyal Muslim Subjects: Imperial Anxieties, the Politics of Religious Conversion and the Yezidis in the Hamidian Era, *The Muslim World* 103.1. (2013), s. 3–23.

Golden, Peter Benjamin: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden: Harrassowitz 1992.

Goltz, Generalfeldmarschall Colmar von der: *Denkwürdigkeiten.* Düzenleyen, yayına hazırlayan: Friedrich Freiherr von der Goltz. Berlin: Mittler 1929.

Gonlubol, Mehmet: NATO, USA and Turkey, *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950–1974.* Haz. Kemal Karpat. Leiden: Brill 1975, s. 13–50.

Gourisse, Benjamin: *La violence politique en Turquie: L'État en jeu, 1975–1980.* Paris: Éditions Karthala 2014.

Gran, Peter: *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760–1840.* Austin: University of Texas Press 1979.

Greene, Samuel A. / Robertson, Graeme B.: *Putin v. the People. The Perilous Politics of a Divided Russia.* New Haven CT, Londra: Yale University Press 2019.

Güneş, Cengiz: *Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi: Direnişin Söylemi.* Çev. Efla Barış Yıldırım. İstanbul: Dipnot Yayınları 2019.

Gunn, Christopher: The 1960 Coup in Turkey: A U.S. Intelligence Failure or a Successful «Intervention»?, *Journal of Cold War Studies* 17.2. (2015), s. 103–139.

Gürsoy, Yaprak: The 15 July 2016 Failed Coup and the Security Sector, *The Routledge Handbook of Turkish Politics.* Haz. Alpaslan Özerdem, Matthew Whiting. Londra, New York NY: Routledge, Taylor & Francis Group 2019, s. 284–295.

Guzansky, Yoel: Israel's Periphery Doctrine 2.0: The Mediterranean Plus, *Mediterranean Politics* 19.1. (2014), s. 99–116.

Haass, Richard N.: The New Thirty Years' War, *Project Syndicate,* 21 Temmuz 2014, https://www.project-syndicate.org/commentary/richard-n--haass-argues-that-the-middle-east-is-less-a-problem-to-be-solved-than-a-condition-to-be-managed [23.6.2023].

Hagen, Gottfried: German Heralds of Holy War. Orientalists and Applied Oriental Studies, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24. (2004), s. 145–162.

Hähnlein, Rayk / Kaim, Markus / Seufert, Günter: Die Türkei verlässt die Nato, *Während wir planten. Unerwartete Entwicklungen in der internationalen Politik. Foresight-Beiträge.* Haz. Lars Brozus. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik 2018, s. 10–15.

Hakan, Sinan: *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920),* İstanbul: İletişim 2013.

Halaçoğlu, Yusuf:Ermeni Tehciri. 2. baskı. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı 2004.

Hale, William: *The Political and Economic Development of Modern Turkey.* London: Croom Helm 1981.

Hale, William M.: *Turkish Politics and the Military.* London, New York NY: Routledge 1994.

Hale, William M. / Özbudun, Ergun: *Islamism, Democracy, and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP.* London, New York NY: Routledge 2010.

Hall, Richard C.: *The Balkan Wars 1912–1913: Prelude to the First World War.* London, New York NY: Routledge 2000.

Hallaq, Wael: *The Impossible State: Islam, Politics and Modernity's Moral Predicament.* New York NY: Columbia University Press 2013.

Hallı, Reşat: *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar: 1924–1938.* Ankara: T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Baskanlığı Resmî Yayınları 1972.

Halliday, Fred: Iranian Foreign Policy since 1979: Internationalism and Nationalism in the Islamic Revolution, *Shi'ism and Social Protest.* Haz. Juan Cole, Nikki Keddie. New Haven CT: Yale University Press 2002, s. 88–107.

Hamed-Troyansky, Vladimir: Circassian Refugees and the Making of Amman,1878–1914, *International Journal of Middle East Studies* 49. (2017), s. 605–623.

Hanioğlu, Şükrü: *The Young Turks in Opposition.* New York NY: Oxford University Press 1995.

Hanioğlu, Şükrü: *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908.* Oxford, New York NY: Oxford University Press 2001.

Hanioğlu, Şükrü: The Second Constitutional Period, 1908–1918, *The Cambridge History of Turkey, c. 4: Turkey in the Modern World.* Haz. Reşat Kasaba. Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 62–111.

Hanioğlu, Şükrü: Atatürk: *An Intellectual Biography.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2011.

Hansen, Suzy: «The Era of People Like You Is Over»: How Turkey Purged Its Intellectuals, *The New York Times,* 24 Temmuz 2019, https://www.nytimes.com/2019/07/24/magazine/the-era-of-people-like-you-is-over-how-turkey-purged-its-intellectuals.html [15.8.2020].

Hardi, Choman: *Gendered Experiences of Genocide: Anfal Survivors in Kurdistan-Iraq.* London: Ashgate Publishing 2011.

Harris, George S.: Turkey and the United States, *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950–1974.* Haz. Kemal Karpat. Leiden: Brill 1975, s. 51–72.

Harris, William: *Quicksilver War: Syria, Iraq and the Spiral of Conflict.* Londra: Hurst 2018.

Harvey, David: *A Brief History of Neoliberalism.* New York NY: Oxford University Press 2005.

Haselsteiner, Horst: Zur Haltung der Donaumonarchie in der Orientalischen Frage, *Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* Haz. Ralph Melville, Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden: Steiner 1982, s. 227–243.

Hazar, Numan: Türkiye Afrika'da: Eylem Planının Uygulanması ve Değerlendirme On Beş Yıl Sonra, *Ortadoğu Analiz* 4.46. (2012), s. 29–38.

Heinemann-Grüder, Andreas: Das Ende der Illusionen. Wie weiter mit Russland und der Türkei?, *Osteuropa* 68.10–12. (2018), s. 261–270.

Hendrich, Béatrice: Von Pfeilen, Strahlen und Glühbirnen: Das Emblem der «Partei für Gerechtigkeit und Entwicklung» (AKP), *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides,* c. 2. Haz. Evangelia Balta, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides. Istanbul: ISIS 2014, s. 105–121.

Hendrick, Joshua D.: Gülen: *The Ambiguous Politics of Market Islam in Turkey and the World.* New York NY, London: New York University Press 2013.

Heper, Metin: *İsmet İnönü. The Making of a Turkish Statesman.* Leiden: Brill 1998.

Herbert, Ulrich: *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert.* München: C.H. Beck 2014.

Herbert, Ulrich: Europe in High Modernity. Reflections on a Theory of the20th Century, *Journal of Modern European History 5.* (2007), s. 5–21.

Hering, Gunnar: Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen.* Haz. Hans Georg Majer. München: Südosteuropa-Gesellschaft 1989, s. 355–380.

Hermann, Rainer: Säbelrasseln im Mittelmeer, *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 23 Temmuz 2020, https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/griechisch-tuerkischer-konflikt-saebelrasseln-im-mittelmeer-16872333.html [26.3.2023].

Herr, Hansjörg / Sonat, Zeynep M.: The Fragile Growth Regime of Turkey in the Post-2001 Period, *New Perspectives on Turkey 51.* (2014), s. 35–68.

Herzog, Christoph: Small and Large Scale Conspiracy Theories and Their Problems: An Example from Turkey, *Conspiracy Theories in the United States and the Middle East. A Comparative Approach.* Haz. Michael Butter, Maurus Reinkowski. Berlin: De Gruyter 2014, s. 194–211.

Heydemann, Steven / Leenders, Reinoud: Authoritarian Learning and Counterrevolution, *The Arab Uprisings Explained. New Contentious Politics in the Middle East.* Haz. Marc Lynch. New York NY: Columbia University Press 2014, s. 75–92.

Hillebrecht, Sabine: Haymatloz. Exil in der Türkei 1933–1945. Berlin: Verein Aktives Museum 2000.

Hillman, Jonathan E.: *The Emperor's New Road. China and the Project of the Century.* New Haven CT: Yale University Press 2020.

Hirsch, Ernst E.: *Aus des Kaisers Zeiten durch die Weimarer Republik in das Land Atatürks. Eine unzeitgemäße Autobiographie.* München: Schweitzer Verlag 1982.

Hirschler, Konrad: Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s, *Middle Eastern Studies* 37.3. (2001), s. 145–166.

Hobsbawm, Eric J.: *Das imperiale Zeitalter 1875–1914.* Frankfurt a. M., New York NY: Campus 1989.

Hoerder, Dirk: *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium.* Durham NC: Duke University Press 2002.

Hoffmann, Stanley / Hoffmann, Inge: De Gaulle as Political Artist. The Will to Grandeur, *Decline or Renewal? France since the 1930s*. Haz. Stanley Hoffmann. New York NY: Viking 1974, s. 202–253.

Höpken, Wolfgang: Türkische Minderheiten in Südosteuropa. Aspekte ihrer politischen und sozialen Entwicklung in Bulgarien und Jugoslawien, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*. Haz. Hans Georg Majer. München: Südosteuropa-Gesellschaft 1989, s. 223–254.

Höpken, Wolfgang: Zwischen Kulturkonflikt und Repression. Die türkische Minderheit in Bulgarien 1944–1991, *Nationen, Nationalitäten, Minderheiten: Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990.* Haz. Valeria Heuberger, Othmar Kolar, Arnold Suppan. München: Oldenbourg 1994, s. 179–202.

Hosfeld, Rolf: *Operation Nemesis: Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern.* Köln: Kiepenheuer & Witsch 2005.

Humphreys, R. Stephen: *Between Memory and Desire: The Middle East in a Troubled Age.* Berkeley: University of California Press 1999.

Hurewitz, Jacob C.: *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record, 1535–1956.* 2 cilt. New York NY: Van Nostrand 1956.

Hütteroth, Wolf-Dieter: *Türkei.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1982.

İçduygu, Ahmet: Demography and Immigration / Emigration, *The Routledge Handbook of Modern Turkey*. Haz. Metin Heper, Sabri Sayarı. New York NY: Routledge 2012, s. 328–337.

Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler.* Cambridge MA vd.: Harvard University Press 2016.

İmanbeyli, Vügar: «Failed Exodus»: Dugin's Network in Turkey, *Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe-Russia Relationship.* Haz. Marlène Laruelle. Lanham: Lexington Books 2015, s. 145–174.

International Crisis Group: *The Next Iraqi War? Sectarianism and Civil Conflict.* Middle East Report 52, 27 Şubat 2006, https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/next-iraqi-war-sectarianism-and-civil-conflict [26.3.2023].

International Crisis Group: *Popular Protest in North Africa and the Middle East (I): Egypt Victorious?* Middle East / North Africa Report 101, 24 Şubat 2011, https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/egypt/popular-protest-north-africa-and-middle-east-i-egypt-victorious [26.3.2023].

International Crisis Group: *Aphrodite's Gift: Can Cypriot Gas Power a New Dialogue?* Europe Report 216, 2 Nisan 2012, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/cyprus/aphrodite-s-gift-can-cypriot-gas-power-new-dialogue [26.3.2023].

International Crisis Group: *Turkey's Kurdish Impasse: The View from Diyarbakir.* Europe Report 222, 30 Kasım 2012, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/turkey-s-kurdish-impasse-view-diyarbakir [26.3.2023].

International Crisis Group: Marching in Circles: *Egypt's Dangerous Second Transition.* Policy Briefing Middle East / North Africa Briefing 35, 7 Ağustos 2013, https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/egypt/marching-circles-egypt-s-dangerous-second-transition [26.3.2023].

International Crisis Group: *The Human Cost of the PKK Conflict in Turkey:The Case of Sur.* Crisis Group Europe Briefing 80, 17 Mart 2016, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/human-cost-pkk-conflict-turkey-case-sur [26.3.2023].

International Crisis Group: *Turkey and Iran: Bitter Friends, Bosom Rivals.* Crisis Group Middle East Briefing 51, 13 Aralık 2016, https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iran/b051-turkey-and-iran-bitter-friends-bosom-rivals [26.3.2023].

International Crisis Group: *Russia and Turkey in the Black Sea and the South Caucasus.* Europe Report 250, 28 Haziran 2018, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/250-russia-and-turkey-black-sea-and-south-caucasus [26.3.2023].

International Crisis Group: *Mitigating Risks for Syrian Refugee Youth in Turkey's Şanlıurfa.* Europe Report 253, 11 Şubat 2019, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/253-mitigating-risks-syrian-refugee-youth-turkeys-sanliurfa [26.3.2023].

Jäschke, Gotthard: Die Türkei seit dem Weltkriege II. Türkischer Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918–1928, *Die Welt des Islams* 12.1/2 (1930), s. 1–50.

Jäschke, Gotthard: Die Türkei seit dem Weltkriege III. Türkischer Geschichtskalender für 1930, *Die Welt des Islams* 12.4. (1931), s. 137–166.

Jäschke, Gotthard: Die Türkei seit dem Weltkriege IV. Türkischer Geschichtskalender für 1931–1932, *Die Welt des Islams* 15.1/2 (1933), s. 1–33.

Jäschke, Gotthard: Die Türkei in den Jahren 1933 und 1934 – Geschichtskalender, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin* 38. (1935), s. 105–142.

Jäschke, Gotthard: Ismet Inönü, *Zeitschrift für Politik* 32.1. (1942), s. 1–5.

Jäschke, Gotthard / Pritsch, Erich: Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918–1928, *Die Welt des Islams* 10. (1927–1929), s. 1–154.

Jenkins, Gareth: *Context and Circumstance. The Turkish Military and Politics.* Oxford: Oxford University Press 2001.

Jenkins, Gareth: *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?* New York NY vd.: Palgrave Macmillan 2008.

Jenkins, Gareth: *Between Fact and Fantasy: Turkey's Ergenekon Investigation.* Washington DC: Central Asia – Caucasus Institute & Silk Road Studies Program 2009, http://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2009_08_SRP_Jenkins_Turkey-Ergenekon.pdf [26.3.2023].

Johanson, Lars / Csató, Éva Ágnes (Haz.): *The Turkic Languages.* London, New York NY: Routledge 1998.

Jongerden, Joost / Akıncı, Zeynep Sıla / Ayboğa, Ercan: Water, Politics and Dams in the Mesopotamia Basin of the Northern Middle East: How Turkey Instrumentalises the South-Eastern Anatolia Project for Political, Military and Strategic Interests, *Tigris and Euphrates Rivers: Their Environment from Headwaters to Mouth.* Haz. Laith A. Jawad. Cham: Springer 2021, s. 383-399.

Judt, Tony: Postwar. *A History of Europe since 1945.* London: Vintage Books 2010.

Kabis, Veronika: Interview mit Emmanuel Todd, *Die Tageszeitung,* 19 Ağustos 2002, s. 14.

Kafadar, Cemal: *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State.* Berkeley CA vd.: University of California Press 1995.

Kaiser, Hilmar: Die deutsche Diplomatie und der armenische Völkermord, *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus. Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert.* Haz. Fikret Adanir, Bernd Bonwetsch. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2005, s. 203–235.

Kaplan, Robert: *The Return of Marco Polo's World: War, Strategy, and American Interests.* New York NY: Random House 2018.

Kaplan, Sam: Din-u Devlet All over Again? The Politics of Military Secularism and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup, *International Journal of Middle East Studies 34.1.* (2002), s. 113–127.

Kaplan, Yaşar: *Doğu Hıristiyanları Nesturiler: Tarih, İnanç, Ritüel,* İstanbul: İletişim 2023.

Karpat, Kemal H.: *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System.* Princeton NJ: Princeton University Press 1959.

Karpat, Kemal H.: The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908, *International Journal of Middle East Studies 3.* (1972), s. 243–281.

Karpat, Kemal H.: Turkish Soviet Relations, *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950–1974.* Haz. Kemal H. Karpat. Leiden: Brill 1975, s. 73–107.

Karpat, Kemal H.: *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization.* Cambridge vd.: Cambridge University Press 1976.

Karpat, Kemal H.: *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics.* Madison: University of Wisconsin Press 1984.

Karpat, Kemal H.: Introduction: Turks Remember Their Ottoman Ancestors, *Ottoman Past and Today's Turkey.* Haz. Kemal H. Karpat. Leiden: Brill 2000, s. VII–XXII.

Kaya, Murat: Western Interventions and Formation of the Young Turks' Siege Mentality, *Middle East Critique* 23.2. (2014), s. 127–145.

Kaya, Zeynep / Lowe, Robert: The Curious Question of the PYD-PKK Relationship, *The Kurdish Question Revisited.* Haz. Gareth Stansfield, Mohammed Shareef. New York NY: Oxford University Press 2017, s. 275–287.

Kayalı, Kurtuluş: *Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs – 12 Mart* 1994. İstanbul: İletişim 1994.

Kaynar, Mete Kaan: *Türkiye'nin 1970'li Yılları.* İstanbul: İletişim 2020.

Keddie, Nikki R.: *Modern Iran: Roots and Results of Revolution.* New Haven CT: Yale University Press 2006.

Kehl-Bodrogi, Krisztina: Das Alevitentum in der Türkei: Zur Genese und gegenwärtigen Lage einer Glaubensgemeinschaft, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 503–510.

Kelek, Necla: *Die fremde Braut. Ein Bericht aus dem Inneren des türkischen Lebens in Deutschland.* 4. baskı. Köln: Kiepenheuer und Witsch 2005.

Kelly, Michael J.: *Ghosts of Halabja: Saddam Hussein and the Kurdish Genocide.* Westport: Praeger 2008.

Kentel, Ferhat: Les Balkans et la crise de l'identité nationale turque, *Le nouvel islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990–2000.* Haz. Xavier Bougarel, Nathalie Clayer. Paris: Maisonneuve& Larose 2001, s. 357–395.

Ker-Lindsay, James: *The Cyprus Problem. What Everyone Needs to Know.* New York NY: Oxford University Press 2011.

Kévorkian, Raymond: *Le génocide des Arméniens.* Paris: Jacob 2006.

Keyder, Çağlar: *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development.* Londra: Verso 1987.

Keyder, Çağlar: The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey, *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey.* Haz. Renée Hirschon. New York NY, Oxford: Berghahn Books 2003, s. 39–52.

Keyder, Çağlar: Social Change and Political Mobilization in the 1960s, *Turkey in Turmoil. Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 12–28.

Khalidi, Rashid Ismail: The Economic Partition of the Arab Provinces of the Ottoman Empire Before the First World War, *Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations* 11.2. (1988), s. 251–264.

Kieser, Hans-Lukas: *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide.* Princeton NJ: Princeton University Press 2018.

Kieser, Hans-Lukas / Öktem, Kerem / Reinkowski, Maurus: Introduction. World War I and the End of the Ottoman World. From the Balkan Wars to the Armenian Genocide, *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide.* Haz. Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem, Maurus Reinkowski. Londra, New York NY: I. B. Tauris, s. 1–26.

Kieser, Hans-Lukas: *When Democracy Died: The Middle East's Enduring Peace of Lausanne*. Cambridge: Cambridge University Press 2023.

Kılıçdaroğlu, Kemal: Hükümet darbeyi biliyordu, çocuk kandırmasınlar, *Birgün,* 14 Ocak 2017, https://birgun.net/haber-detay/kilicdaroglu-hukumet-darbeyi-biliyordu-cocuk-kandirmasinlar-143086.html [26.3.2023].

Kimminich, Otto: *Einführung in das Völkerrecht*. 5. baskı. Tübingen, Basel: Francke 1993.

Kinross, Patrick (Lord): *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu,* çev. Necdet Sander. İstanbul: Altın Kitapları 2018.

Kirchick, James: *Order from Chaos: Is Hungary Becoming a Rogue State in the Center of Europe?* Brookings Institution, 7 Ocak 2019, https://jameskirchick.com/hungary-becoming-rogue-state-center-europe/ [26.3.2023] .Kirişci, Kemal: *Turkey and the West: Faultlines in a Troubled Alliance.* Washington: Brookings Institution Press 2017.

Kisilowski, Maciej: Poland. Authoritarian, not Patriotic: Jarosław Kaczyński Is Building a State Apparatus that Will Do Whatever It Takes to Protect the Regime, *Politico,* 28 Kasım 2017, https://www.politico.eu/article/poland-far-right-fascist-not-patriotic/ [26.3.2023].

Klein, Janet: *The Margins of Empire. Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone.* Stanford CA: Stanford University Press 2011.

Koçak, Cemil: Türk Milliyetçiliğinin İslam'la Buluşması Büyük Doğu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik.* Haz. Murat Belge, Tanıl Bora. 4. baskı. İstanbul: İletişim 2009, s. 601–613.

Koçak, Cemil: *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938–1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma.* 5. baskı. İstanbul: İletişim 2010.

Köker, İrem: Eyalet Sistemi: Evren, Özal, İnönü ve Erdoğan Ne Demişti?, *BBC News Türkçe,* 14 Nisan 2017, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39599042 [26.3.2023].

Konuk, Kader: *East West Mimesis: Auerbach in Turkey.* Stanford CA: Stanford University Press 2010.

Koopmans, Ruud: *Das verfallene Haus des Islam. Die religiösen Ursachen von Unfreiheit,* Stagnation und Gewalt. München: C.H. Beck 2020.

Kramer, Heinz / Reinkowski, Maurus: *Die Türkei und Europa. Eine wechselhafte Beziehungsgeschichte.* Stuttgart: Kohlhammer 2008.

Krastev, Ivan / Holmes, Stephen: *The Light That Failed. A Reckoning.* Londra: Allen Lane 2019.

Kreiser, Klaus: Über den «Kernraum» des Osmanischen Reiches, *Die Türkei in Europa.* Haz. Klaus-Detlev Grothusen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1979, s. 53–63.

Kreiser, Klaus: Gotthard Jäschke (1894–1983): Von der Islamkunde zur Auslandswissenschaft, *Die Welt des Islams* 38.3. (1998), s. 406–423.

Kreiser, Klaus: *Atatürk. Eine Biographie.* München: C.H. Beck 2008.

Kreiser, Klaus / Neumann, Christoph K.: *Kleine Geschichte der Türkei.* 2.güncellenmiş ve genişletilmiş baskı. Stuttgart: Philipp Reclam jun. 2009.

Kriss, Rudolf / Kriss-Heinrich, Hubert: *Volksglaube im Bereich des Islam.* 2 cilt. Wiesbaden: Harrassowitz 1960, 1962.

Kuneralp, Sinan / Tokay, Gül (Haz.): *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One,* c. 7: *The Balkan Wars: 1912–1913.* İstanbul: İsis Press 2012.

Kuniholm, Bruce R.: Turkey and NATO, *NATO and the Mediterranean.* Haz. Lawrence S. Kaplan, Robert W. Clawson, Raimondo Luraghi. Wilmington DE: Scholarly Resources 1985, s. 215–237.

Kurt, Mehmet: *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah.* İstanbul: İletişim 2015.

Kürkçü, Ertuğrul: Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce.* Haz. Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim 2007, s. 494–516.

Kürkçüoğlu, Ömer: *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, 1908–1916.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1982.

Lack, Katharina: Die Lage in den kurdischen Gebieten Syriens: Politische Akteure und ihre Entwicklung seit 2011, *Die Kurden im Irak und in Syrien nach dem Ende der Territorialherrschaft des «Islamischen Staates»: Die Grenzen kurdischer Politik.* Haz. Günter Seufert. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik 2018, s. 58–78.

Landau, Jacob: *Radical Politics in Modern Turkey.* Leiden: Brill 1974.

Landau, Jacob: *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation.* Bloomington IN: Indiana University Press 1995.

Laponce, Jean A.: *Left and Right. The Topography of Political Perceptions.* Toronto vd.: University of Toronto Press 1981.

Laut, Jens Peter: *Das Türkische als Ursprache? Sprachwissenschaftliche Theorien in der Zeit des erwachenden türkischen Nationalismus.* Wiesbaden: Harrassowitz 2000.

Lawson, Greg R.: A Thirty Years' War in the Middle East, *The National Interest,* 16 Nisan 2014, http://nationalinterest.org/feature/thirty-years-war-the-middle-east-10266 [26.3.2023].

Leffler, Melvyn P. / Westad, Odd Arne (Haz.): *The Cambridge History of the Cold War.* 3 cilt. Cambridge vd.: Cambridge University Press 2010.

Leggewie, Claus (Haz.): *Die Türkei und Europa. Die Positionen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004.

Leonhard, Jörn: *Der überforderte Frieden: Versailles und die Welt 1918–1923*. München: C.H. Beck 2018.

Lesch, David W.: 1979: *The Year That Shaped the Modern Middle East*. Boulder: Westview Press 2001.

Lewis, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey*. 2. baskı. New York NY vd.: Oxford University Press 1968.

Lewis, Bernard: *The Muslim Discovery of Europe*. Londra: Phoenix 2000.

Lewis, Bernard: *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*. New York NY vd.: Perennial 2002.

Lewis, David G.: Geopolitical Imaginaries in Russian Foreign Policy: The Evolution of «Greater Eurasia», *Europe-Asia Studies* 70.10. (2018), s. 1612–1637.

Lewis, Geoffrey: *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. New York NY vd.: Oxford University Press 1999.

Lewis, Geoffrey: *Trajik Başarı: Türk Dil Reformu*, çev. M. Fatih Uslu. İstanbul: Çeviri Bilim 2016.

Lier, Thomas: Hellmut Ritter in Istanbul 1926–1949, *Die Welt des Islams* 38.3. (1998), s. 334–385.

Lijphart, Arend: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven CT: Yale University Press 1977.

Lord, Ceren: *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP*. Cambridge: Cambridge University Press 2019.

Lüdke, Tilman: *Jihad Made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*. Münster: Lit 2005.

MacMillan, Margaret: *Paris 1919. Six Months That Changed the World*. New York NY: Random House 2001.

Makdisi, Ussama: *The Culture of Sectarianism. Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Berkeley CA vd.: University of California Press 2000.

Mallinson, William: *Cyprus: A Modern History*. Londra, New York NY: I. B. Tauris 2005.

Mango, Andrew: *Atatürk*. Londra: John Murray 1999.

Marashi, Afshin: Performing the Nation: The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey, June to July 1934, *The Making of Modern Iran. State and Society under Riza Shah 1921–1941*. Haz. Stephanie Cronin. New York NY: Routledge 2003, s. 99–119.

Marcus, Aliza: *Blood and Belief. The PKK and the Kurdish Fight for Independence.* New York NY, Londra: New York University Press 2007.

Mardin, Şerif: *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 1962.

Mardin, Şerif: Youth and Violence in Turkey, *European Journal of Sociology* 19.2. (1978), s. 229–254.

Mardin, Şerif: *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Cause of Bediüzzaman Said Nursi.* New York NY: State University of New York Press 1989.

Mardin, Şerif: Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes, *Turkish Studies* 6.2. (2005), s. 145–165.

Massicard, Elise: T*he Alevis in Turkey and Europe. Identity and the Managing of Territorial Diversity.* London, New York NY: Routledge 2013.

Massicard, Elise: Alevis in the 1960s. From Mobility to Mobilization, *Turkey in Turmoil: Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 49–62.

Marshall, Monty G. / Cole, Benjamin R.: *Global Report 2009: Conflict, Governance, and State Fragility.* George Mason University: Center for Systemic Peace 2009, https://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2009.pdf [26.3.2023].

Marshall, Monty G. / Elzinga-Marshall, Gabrielle: *Global Report 2017: Conflict, Governance, and State Fragility.* Vienna, VA: Center for Systemic Peace 2017, http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf [26.3.2023].

Mazower, Mark: *Salonica. City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950.* London vd.: Harper Perennial 2005.

McCarthy, Justin: *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922.* Princeton NJ: The Darwin Press 1995.

McCarthy, Justin: *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire.* New York NY: New York University Press 1983.

McDowall, David: *A Modern History of the Kurds.* 3. baskı. London, New York NY: I. B. Tauris 2004.

McMeekin, Sean: *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918.* Londra: Allen Lane 2010.

Mello, Brian: Radicalization and/or Reformism in Working Class Politics, *Turkey in Turmoil. Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 93–111.

Miller, David: *Strangers in Our Midst: The Political Philosophy of Migration.* Cambridge MA: Harvard University Press 2016.

Milton, Patrick / Axworthy, Michael / Simms, Brendan: *Towards a Westphalia for the Middle East.* Londra: Hurst 2018.

Moltke, Helmuth von: *Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835–1839.* Tübingen, Basel: Erdmann 1979.

Mommsen, Wolfgang: *Imperialismus in Ägypten. Der Aufstieg der ägyptischen nationalen Bewegung 1805–1956.* München: Oldenbourg 1961.

Morris, Benny / Ze'evi, Dror: *The Thirty-Year Genocide. Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924.* Cambridge MA: Harvard University Press 2019.

Mudde, Cas / Kaltwasser, Cristóbal Rovira: *Populism: A Very Short Introduction.* New York NY: Oxford University Press 2017.

Mumcu, Uğur: *Papa – Mafya – Ağca.* 3. baskı. İstanbul: Tekin 1984.

Münkler, Herfried: *Der Dreißigjährige Krieg. Europäische Katastrophe, deutsches Trauma 1618–1648.* Berlin: Rowohlt 2017.

Mutlu, Servet: The Economic Cost of Civil Conflict in Turkey, *Middle Eastern Studies 47.1.* (2011), s. 63–80.

Nafi, Basheer M.: The Abolition of the Caliphate in Historical Context, *Demystifying the Caliphate. Historical Memory and Contemporary Contexts.* Haz. Madawi al-Rasheed, Carool Kersten, Marat Shterin. Londra: Hurst 2013, s. 31–56.

Nestmann, L.: Die ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in ihren sozialen Bezügen, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 543–581.

Nicolai, Bernd: *Moderne und Exil: Deutschsprachige Architekten in der Türkei 1925–1955.* Berlin: Verlag für Bauwesen 1998.

Nökel, Sigrid: *Die Töchter der Gastarbeiter und der Islam. Zur Soziologie alltagsweltlicher Anerkennungspolitiken: Eine Fallstudie.* Bielefeld: Transcript 2002.

Nur, Rıza: *Hayat ve Hatıratım.* 4 cilt. İstanbul: Altındağ Yayınevi 1967, 1968.

Öke, Mim Kemal: *Ermeni Meselesi 1914–1923.* İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları 1986.

Öktem, Kerem: *New Islamic Actors after the Wahhabi Intermezzo. Turkey's Return to the Muslim Balkans.* Oxford: European Studies Centre 2010, https://www.academia.edu/1220435/New_Islamic_actors_after_the_Wahhabi_intermezzo_Turkeys_return_to_the_Muslim_Balkans [26.3.2023].

Öktem, Kerem: *Turkey since 1989. Angry Nation.* Londra vd.: Zed Books 2011.

Öktem, Kerem: Türkisches Zwischenspiel im Nahen Osten. Neo-imperialer Islamismus und die AKP zwischen Farce und Tragödie, *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 31. (2017), s. 134–152.

Olson, Robert: *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925.* Austin: University of Texas Press 2013.

Önder, Zehra: *Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg.* München: Oldenbourg 1977.

Oran, Baskın: The Peace Treaty of Lausanne, *Turkish Foreign Policy, 1919–2006. Facts and Analyses with Documents.* Haz. Baskın Oran. Salt Lake City UT: University of Utah Press 2010, s. 126–140.

Oran, Baskın: The Peace Treaty of Sèvres, *Turkish Foreign Policy, 1919–2006. Facts and Analyses with Documents.* Haz. Baskın Oran. Salt Lake City UT: University of Utah Press 2010, s. 63–77.

Fırat, Melek: Yunanistan'la İlişkiler, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt 2: 1980-2001.* Haz. Baskın Oran. İstanbul: İletişim 2001.

Örmeci, Ozan: *Portrait of a Turkish Social Democrat: İsmail Cem.* 2. gözden geçirilmiş baskı. İstanbul: Libra Yayınları 2020.

Ortaylı, İlber: *İmparatorluğunun En Uzun Yüzyılı.* İstanbul: Hil Yayını 1983.

Ortaylı, İlber: *Gazi Mustafa Kemal Atatürk.* İstanbul: Kronik Kitap 2020.

Osterhammel, Jürgen: *Die Flughöhe der Adler. Historische Essays zur globalen Gegenwart.* München: C.H. Beck 2017.

Owen, Roger: The Role of the Army in Middle Eastern Politics – A Critique of Existing Analysis, *Review of Middle East Studies 3.* (1978), s. 63–81.

Owen, Roger and Pamuk, Şevket: *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 1998.

Öymen, Altan: *Ve İhtilal.* İstanbul: Doğan Kitap 2013.

Özbek, Batiray: Tscherkessen in der Türkei, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Haz. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert 2002, s. 581–590.

Özbilge, Nevcihan: *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet: Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2020.

Özbudun, Ergun: *The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present.* Basingstoke, New York NY: Palgrave Macmillan 2011.

Özcan, Azmi: *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924).* İstanbul: İSAM Yayınları 1992.

Özel, Soli: A Moment of Elation: The Gezi Protests/Resistance and the Fading of the AKP Project. Haz. Özkırımlı, Umut: *The Making of a Protest Movement in Turkey: #occupygezi.* Houndsmille, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2014, s. 7–24.

Özersay, Kudret: The Montreux Straits Convention, *Turkish Foreign Policy, 1919–2006. Facts and Analyses with Documents.* Haz. Baskın Oran. Salt Lake City UT: University of Utah Press 2010, s. 224–232.

Öztan, Ramazan Hakkı: Point of No Return? Prospects of Empire after the Ottoman Defeat in the Balkan Wars (1912–1913), *International Journal of Middle East Studies* 50.1. (2018), s. 65–84.

Özyürek, Esra: Commemorating the Coup in Turkey, *Jadaliyya*, 18 Ağustos 2016, https://www.jadaliyya.com/Details/33489/Commemorating-the-Failed-Coup-in-Turkey [26.3.2023].

Pabst, Volker: In Kars verschwimmen die Grenzen zwischen politischen, ethnischen und kriminellen Machtkämpfen, *Neue Zürcher Zeitung*, 10 Şubat 2021, https://www.nzz.ch/international/tuerkei-im-konflikt-mit-den-kurden-mischt-auch-die-mafia-mit-ld.1598661?reduced=true [26.3.2023].

Pamuk, Şevket: Economic Change in Twentieth-Century Turkey: Is the Glass More Than Half Full?, *The Cambridge History of Turkey*, c. 4: *Turkey in the Modern World*. Haz. Reşat Kasaba. Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 266–300.

Pamuk, Şevket: *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820*. Princeton: Princeton University Press 2018.

Parla, Ayşe: *Precarious Hope: Migration and the Limits of Belonging in Turkey*. Stanford CA: Stanford University Press 2019.

Patel, Kiran Klaus: *Projekt Europa. Eine kritische Geschichte*. München: C.H. Beck 2018.

Paul, Axel T.: Arabellion. Vom Aufbruch zum Zerfall einer Region? Revolutionstheoretische Überlegungen, *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 31. (2017), s. 13–43.

Pekesen, Berna: *Nationalismus, Türkisierung und das Ende der jüdischen Gemeinden in Thrakien, 1918–1942*. München: Oldenbourg 2012.

Phillips, Christopher: Eyes Bigger Than Stomachs: Turkey, Saudi Arabia and Qatar in Syria, *Middle East Policy 24.1*. (2017), s. 36–47.

Picard, Elizabeth: Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian Regime, *The Arab State*. Haz. Giacomo Luciani. Londra: Routledge 1990, s. 189–219.

Pink, Johanna: *Geschichte Ägyptens: Von der Spätantike bis zur Gegenwart*. München: C.H. Beck 2014.

Pirjevec, Jože: *Tito: Die Biografie*. München: Kunstmann 2016.

Plaggenborg, Stefan: *Ordnung und Gewalt. Kemalismus – Faschismus –Sozialismus*. München: Oldenbourg 2012.

Pomiankowski, Joseph: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*. Zürich vd.: Amalthea-Verlag 1928.

Power, Samantha: *A Problem of Hell. America and the Age of Genocide*. New York NY: Basic Books 2002.

Procházka, Stephan: *Die arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)*. Wiesbaden: Harrassowitz 2002.

Procházka-Eisl, Gisela / Procházka, Stephan: *The Plain of Saints and Prophets: The Nusayri-Alawi Community of Cilicia (Southern Turkey) and Its Sacred Places*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2010.

Provence, Michael: *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East.* Cambridge: Cambridge University Press 2017.

Rafeq, Abdul-Karim: The Arab States and the Ottoman Heritage, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen.* Haz. Hans Georg Majer. München: Südosteuropa-Gesellschaft 1989, s. 333–353.

Ramm, Christoph: Die Türkei und ihre Politik der «strategischen Tiefe». Abkehr vom Westen, neuer Osmanismus oder nationale Großmachtphantasie?, *Die Zukunft arabisch-türkischer Beziehungen. Nationales Interesse, nicht Religion als Basis der Kooperation.* Haz. Sigrid Faath. Baden-Baden: Nomos 2011, s. 51–63.

Reichmuth, Stefan: Der Erste Weltkrieg und die muslimischen Republiken der Nachkriegszeit, *Geschichte und Gesellschaft 40.* (2014), s. 184–213.

Reilly, James A.: *Fragile Nation, Shattered Land. The Modern History of Syria.* London, New York NY: I. B. Tauris 2019.

Reinkowski, Maurus: Ein neuer Naher Osten? Zur realen Krise eines epistemischen Systems, *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft 31.* (2017), s. 95–113.

Richter, Heinz A.: *Geschichte der Insel Zypern.* 4 cilt. Mainz: Franz Philipp Rutzen 2004–2009.

Roberts, John: Hydrocarbon Resources in the Eastern Mediterranean: An Energy Perspective, *Südosteuropa Mitteilungen* 60.6. (2020), s. 63–82.

Robinson, Richard D.: *The First Turkish Republic. A Case Study in National Development.* Cambridge MA: Harvard University Press 1963.

Rodogno, Davide: *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2012.

Rodrik, Dani: Ergenekon and Sledgehammer: Building or Undermining the Rule of Law?, *Turkish Policy Quarterly 10.1.* (2011), s. 99–109.

Rogan, Eugene L.: *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850–1921.* Cambridge: Cambridge University Press 1999.

Rogan, Eugene L.: *The Fall of the Ottomans. The Great War in the Middle East.* New York NY: Basic Books 2015.

Rogg, Inga: *Türkei, die unfertige Nation. Erdoğans Traum vom Osmanischen Reich.* Zürich: Orell Füssli 2017.

Rogg, Inga: Die Türkei verlegt den Kampf gegen die PKK immer stärker in den Irak, *Neue Zürcher Zeitung,* 22 Haziran 2020, https://www.nzz.ch/international/die-tuerkei-fuehrt-den-kampf-gegen-die-pkk-immer-staerker-im-irak-ld.1562415 [26.3.2023].

Rumpf, Christian: Die rechtliche Stellung der Minderheiten in der Türkei, *Das Minderheitenrecht europäischer Staaten,* Teil 1. Haz. Jochen A. Frowein, Rainer Hofmann, Stefan Oeter. Berlin: Springer 1993, s. 448–500.

Rumpf, Christian: *Das türkische Verfassungssystem: Einführung mit vollständigem Verfassungstext.* Wiesbaden: Harrassowitz 1996.

Rumpf, Christian: *Einführung in das türkische Recht.* 2. baskı. München: C.H. Beck 2016.

Sakwa, Richard: *The Putin Paradox.* London: I. B. Tauris 2020.

Salamé, Ghassan: Small is Pluralistic: Democracy as an Instrument of Civil Peace, *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World.* Haz. Ghassan Salamé. London, New York NY: I. B. Tauris 1994, s. 84–111.

Savelsberg, Eva: The Kurdish PYD and the Syrian Civil War, *Routledge Handbook on the Kurds.* Haz. Michael M. Gunter. London, New York NY: Routledge 2019, s. 357–365.

Sayarı, Sabri: Political Parties, *The Routledge Handbook of Modern Turkey.* Haz. Metin Heper, Sabri Sayarı. New York NY: Routledge 2012, s. 182–193.

Schiffauer, Werner: *Die Gewalt der Ehre: Erklärungen zu einem deutsch-türkischen Sexualkonflikt.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1983.

Schiffauer, Werner: *Die Gottesmänner: Türkische Islamisten in Deutschland.Eine Studie zur Herstellung religiöser Evidenz.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2000.

Schiffauer, Werner: *Nach dem Islamismus. Eine Ethnographie der Islamischen Gemeinschaft Millî Görüş.* Berlin: Suhrkamp 2010.

Schimmel, Annemarie: *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus.* Köln: Diederichs 1985.

Schimmel, Annemarie: *Sufismus: Eine Einführung in die islamische Mystik.* 3. baskı. München: C.H. Beck 2005.

Schlumberger, Oliver: *Autoritarismus in der arabischen Welt: Ursachen, Trends und internationale Demokratieförderung.* Baden-Baden: Nomos 2008.

Schmitt, Oliver Jens: *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im «langen 19. Jahrhundert».* München: Oldenbourg 2005.

Schmitt, Oliver Jens: Introduction, *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates.* Haz. Oliver Jens Schmitt. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2015, s. 7–45.

Schölch, Alexander: Der arabische Osten im neunzehnten Jahrhundert (1800–1914), *Geschichte der arabischen Welt.* Haz. Ulrich W. Haarmann. München: C.H. Beck 1987, s. 365–430.

Schöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914.* 3. baskı. München: Oldenbourg 2000.

Schonmann, Noa: Back-Door Diplomacy: The Mistress Syndrome in Israel's Relations with Turkey, 1957–60, *Israel's Clandestine Diplomacies.* Haz. Clive T. Jones, Tore T. Petersen. London: Hurst & Company 2013, s. 85–101.

Schulze, Reinhard: Das islamische achtzehnte Jahrhundert. Versuch einer historiographischen Kritik, *Die Welt des Islams* 30. (1990), s. 140–159.

Schulze, Reinhard: Was ist die islamische Aufklärung?, *Die Welt des Islams* 36. (1996), s. 276–325.

Schulze, Reinhard: *Geschichte der islamischen Welt. Von 1900 bis zur Gegenwart.* München: C.H. Beck 2016.

Scott, James C.: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven CT, London: Yale University Press 1998.

Seufert, Günter: Die Kurden als zentraler Faktor der politischen Entwicklung in der Türkei: Wie weiter mit dem PKK-Verbot?, *Der Aufschwung kurdischer Politik. Zur Lage der Kurden in Irak, Syrien und der Türkei.* Haz. Günter Seufert. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik 2015, s. 61–75, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2015_S10_srt.pdf [26.3.2023].

Seufert, Günter: Von der «Lösung der Kurdenfrage» zum Umgang mit «Kurdistan». Die Verhandlungen der türkischen Regierung mit der PKK, *Der Aufschwung kurdischer Politik. Zur Lage der Kurden in Irak, Syrien und der Türkei.* Haz. Günter Seufert. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik 2015, s. 47–60, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2015_S10_srt.pdf [26.6.2020].

Seufert, Günter: Erdoğans Lohn der Angst, *Le Monde diplomatique* [almanca baskı], Kasım 2015, https://monde-diplomatique.de/artikel/!5247382 [26.3.2023].

Seufert, Günter: Resümee: Eine insgesamt ernüchternde Bilanz kurdischer Politik und westlichen Engagements im Nahen Osten, *Die Kurden im Irak und in Syrien nach dem Ende der Territorialherrschaft des «Islamischen Staates»: Die Grenzen kurdischer Politik.* Haz. Günter Seufert. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik 2018, s. 79–86, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2018S11_srt.pdf [26.3.2023].

Sezgin, Ferruh: *Sistemin İntikamı: Bir 12 Eylül İncelemesi.* Ankara: Yeni Düşünce Yayınları 1990.

Shareef, Mohammed: *The United States, Iraq and the Kurds. Shock, Awe and Aftermath.* Abingdon, New York NY: Routledge 2014.

Shaw, Stanford J.: *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807.* Cambridge MA: Harvard University Press 1971.

Shaw, Stanford J.: The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System, *International Journal of Middle East Studies 6.4.* (1975), s. 421–459.

Sherif, Ashraf El-: *The Egyptian Muslim Brotherhood's Failures.* Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace 2014, https://carnegieendowment.org/2014/07/01/egyptian-muslim-brotherhood-s-failures-pub-56046 [26.3.2023].

Sing, Manfred: Against All Odds: How to Re-Inscribe Islam into European History, *Housing Capital: Resource and Representation.* Haz. Simone Derix, Margareth Lanzinger (*Jahrbuch für Europäische Geschichte / European History Yearbook*'tan c. 18). Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2017, s. 129–161.

Sing, Manfred: The Tempestuous Affair Between Marxism and Islam: Attraction, Hostility, and Accommodation since 1917, *Muslims and Capitalism. An Uneasy Relationship?* Haz. Béatrice Hendrich. Würzburg: Ergon 2018, s. 51–101.

Şişman, Cengiz: *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes.* Oxford: Oxford University Press 2015.

Skocpol, Theda: Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution, *Theory and Society* 11.3. (1982), s. 265–283.

Solomonovich, Nadav: *The Korean War in Turkish Culture and Society.* Basingstoke: Palgrave Macmillan 2021.

Somer, Murat: *Milada Dönüş: Ulus-Devletten Devlet-Ulusa Türk ve Kürt Meselesinin Üç İkilemi*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2015.

Soyak, Hasan Rıza: *Atatürk'ten Hatıralar.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2022.

Spuler, Bertold: *Die Gegenwartslage der Ostkirchen in ihrer völkischen und staatlichen Umwelt.* Wiesbaden: Metopen 1948.

Steinmeier, Frank Walter: *Der Westfälische Frieden als Denkmodell für den Mittleren Osten. Rede von Außenminister Frank-Walter Steinmeier bei den Osnabrücker Friedensgesprächen,* 12 Temmuz 2016, https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/160712-westfaelischer-frieden/282196 [26.3.2023].

Steuerwald, Karl: *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart*; c. 1: *Die türkische Sprachpolitik seit 1928*; c. 2: *Zur Orthographie und Lautung des Türkischen*; c. 3: *Zur Ablösung des arabischen und persischen Grammatikgutes.* Berlin: Langenscheidt 1963, 1964, 1966.

Stieger, Cyrill: *Wir wissen nicht mehr, wer wir sind: Vergessene Minderheiten auf dem Balkan.* Wien: Paul Zsolnay Verlag 2017.

Stoll, Georg: Religion und Laizismus in der Türkei, *Konrad-Adenauer-Stiftung Auslandsinformationen* 5. (1998), s. 19–43.

Stone, David R.: The Balkan Pact and American Policy, *East European Quarterly* 28.3. (1994), s. 393–407.

Strauss, Johann: The Disintegration of Ottoman Rule in the Syrian Territories as Viewed by German Observers, *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation. Bilād al-Shām from the 18th to the 20th Century.* Haz. Thomas Philipp, Birgit Schäbler. Stuttgart: Steiner 1998, s. 307–329.

Streeck, Wolfgang: *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus.* 3. baskı. Berlin: Suhrkamp 2018.

Strohmeier, Martin / Yalçın-Heckmann, Lale: *Die Kurden: Geschichte, Politik, Kultur.* München: C.H. Beck 2000.

Suciyan, Talin: *The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics and History.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 2016.

Sünbüloğlu, Nurseli Yeşim (Haz.): *Erkek Millet Asker Millet.* İstanbul: İletişim 2013.

Sundhaussen, Holm: Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 25. (1999), s. 626–653.

Sundhaussen, Holm: Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 29. (2003), s. 608–624.

Suny, Ronald Grigor: *«They Can Live in the Desert but Nowhere Else». A History of the Armenian Genocide.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2015.

Suter Reich, Virginia: *Zwischen Differenz, Solidarität und Ausgrenzung: Inkorporationspfade der alevitischen Bewegung in der Schweiz und im transnationalen Raum.* Zürich: Chronos 2013.

Tamari, Salim: *Year of the Locust. A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past.* Berkeley CA vd.: University of California Press 2011.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1998.

Tansel, Fevziye Abdullah (Haz.): *Ziya Gökalp Külliyatı,* c. 1: *Şiirler ve Halk Masalları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1977.

Tapia, Stephane de: Turkish Extreme Right-Wing Movements: Between Turkism, Islamism, Eurasianism and Pan-Turkism, *The Extreme Right in Europe: Current Trends and Perspectives.* Haz. Uwe Backes, Patrick Moreau. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2011, s. 297–321.

Tartanoğlu, Sinan: Türkiye Ağır Yaralı, *Cumhuriyet,* 17 Temmuz 2018, s. 10.

Taşkın, Yüksel: *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslâmcılık, Arap Baharı.* İstanbul: Birikim Yayınları 2013.

Taymaz, Erol / Voyvoda, Ebru: Marching to the Beat of a Late Drummer: Turkey's Experience of Neoliberal Industrialization since 1980, *New Perspectives on Turkey* 47. (2012), s. 83–113.

Tee, Caroline: *The Gülen Movement in Turkey. The Politics of Islam and Modernity.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 2016.

Tejel Gorgas, Jordi: Making Borders from Below: The Emergence of the Turkish-Iraqi Frontier, 1918–1925, *Middle Eastern Studies* 54.5. (2018), s. 811–826.

Tekeli, İlhan / İlkin, Selim: *Cumhuriyetin Harcı,* c. 3: *Modernitenin Altyapısı Oluşurken.* 2. baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2010.

Tellal, Erel: Relations with the Soviets, *Turkish Foreign Policy, 1919–2006. Facts and Analyses with Documents.* Haz. Baskın Oran. Salt Lake City UT: University of Utah Press 2010, s. 88–101.

Temelkuran, Ece: *Euphorie und Wehmut: Die Türkei auf der Suche nach sich selbst.* Hamburg: Hoffmann und Campe 2015.

Testa, Ignace de: *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Suléyman I et François I jusqu'à nos jours.* 11 cilt. Paris: Aymot, éditeur des archives diplomatiques 1864–1911.

Tezcan, Baki: The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 29.3. (2009), s. 556–572.

Ther, Philipp: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa.* Berlin: Suhrkamp 2014.

Thumann, Michael: Die Geldmaschine der Armee, *Die Zeit,* 28 Temmuz 2016, https://www.zeit.de/2016/32/tuerkei-militaer-wirtschaft [26.3.2023].

Todorova, Maria: *Imagining the Balkans.* New York NY, Oxford: Oxford University Press 1997.

Toledano, Ehud R.: Social and Economic Change in the «Long Nineteenth Century», *The Cambridge History of Egypt,* c. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century.* Haz. Martin W. Daly. Cambridge: Cambridge University Press 1998, s. 252–284.

Toledano, Ehud R.: Forgetting Egypt's Ottoman Past, *Cultural Horizons. A Festschrift in Honor of Talat S. Halman.* Haz. Jayne L. Warner. Syracuse NY: Syracuse University Press 2001, s. 150–167.

Topal, Alp Eren: Against Influence: Ziya Gökalp in Context and Tradition, *Journal of Islamic Studies* 28.3. (2017), s. 283–310.

Toprak, Zafer: *Türkiye'de «Millî İktisat».* Ankara: Yurt Yayınları 1982.

Torbakov, Igor: Neo-Ottomanism versus Neo-Eurasianism? Nationalism and Symbolic Geography in Postimperial Turkey and Russia, *Mediterranean Quarterly* 28.2. (2017), s. 125–145.

Törne, Annika: *Dersim – Geographie der Erinnerungen. Eine Untersuchung von Narrativen über Verfolgung und Gewalt.* Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg 2019.

Toynbee, Arnold: *The Western Question in Greece and Turkey.* New York NY: Howard Fertig 1970.

Trumpener, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918.* Princeton NJ: Princeton University Press 1968.

Tuğal, Cihan: «Resistence Everywhere»: The Gezi Revolt in Global Perspective, *New Perspectives on Turkey* 49. (2013), s. 147–162.

Tuğal, Cihan: *The Fall of the Turkish Model: How the Arab Uprisings Brought Down Islamic Liberalism.* Londra, New York NY: Verso 2016.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler,* c. 1: *İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918.* 3., genişletilmiş baskı. İstanbul: İletişim 1998.

Tunçay, Mete: Siyasal Tarih, 1908–1923, *Türkiye Tarihi*, c. 4: *Çağdaş Türkiye, 1908–1980.* Haz. Mete Tunçay vd. İstanbul: Cem Yayınevi 1989, s. 25–81.

Tunçay, Mete: *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931).* 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2005.

Turan, Namık Sinan. *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması.* İstanbul: Altın Kitaplar 2004.

Türk, H. Bahadır: *Muktedir. Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan.* İstanbul: İletişim 2014.

Türkeş, Mustafa: The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930–34, *Middle Eastern Studies 30.1.* (1994), s. 123–144.

Türkiye İstatistik Kurumu: *Milletvekili Genel Seçimleri* 1923–2011. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu 2012.

Türköne, Mümtaz'er: *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu.* İstanbul: İletişim 1991.

Türköz, Meltem: *Naming and Nation-Building in Turkey: The 1934 Surname Law.* New York NY: Palgrave Macmillan 2018.

Tuysuz, Gul / Tavernise, Sabrina: Top Generals Quit in Group, Stunning Turks, *The New York Times,* 29 Temmuz 2011, https://www.nytimes.com/2011/07/30/world/europe/30turkey.html [22.4.2019].

Ulgen, Fatma: *Sabiha Gökçen's 80-Year-Old Secret: Kemalist Nation Formation and the Ottoman Armenians.* Doktora tezi, University of California, San Diego, 2010, https://escholarship.org/uc/item/2mh3z3k6 [26.3.2023].

Uluslararası Af Örgütü: *Türkiye, 65 yıl önce imzalanan Cenevre Mülteci Sözleşmesi'ne koyduğu sınırlamayı kaldırmalıdır,* 8 Ağustos 2016, https://www.amnesty.org.tr/icerik/turkiye-65-yil-once-imzalanan-cenevre-multeci-sozlesmesine-koydugu-sinirlamayi-kaldirmalidir (26.04.2023)

Üngör, Uğur Ümit: *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950.* Oxford: Oxford University Press 2011.

United Nations Children's Fund (Unicef): *The State of the World's Children 2019: Children, Food and Nutrition. Growing Well in a Changing World.* New York NY: Unicef 2019, https://www.unicef.org/media/63016/file/SOWC -2019.pdf [26.3.2023].

United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor: *International Religious Freedom Report for 2018: Turkey.* Washington DC, 2019, https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/TURKEY-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf [26.3.2023].

Ünlü, Barış: İsmail Beşikçi as a Discomforting Intellectual, *Borderlands* 11.2. (2012), s. 2–21, https://webarchive.nla.gov.au/awa/20130514051100/http://www.borderlands.net.au/vol11no2_2012/unlu_intellectual.htm [26.3.2023].

Uyar, Mesut: Ottoman Arab Officers Between Nationalism and Loyalty, *War in History* 20.4. (2013), s. 526–544.

Vocelka, Karl: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat.* Wien: Ueberreuter 2001.

Volk, Thomas: Turkey's Historical Involvement in Middle Eastern Alliances: Saadabad Pact, Baghdad Pact, and Phantom Pact, *L'Europe en formation* 367. (2013), s. 11–30.

Vömel, Jan-Markus: Green was the Name of My Civilization: Turkish Islamism in the Late 1970s, *TRAFO – Blog for Transregional Research*, 13 Haziran 2019, https://trafo.hypotheses.org/18818 [26.3.2023].

Vorhoff, Karin: *Zwischen Glaube, Nation und neuer Gemeinschaft: Alevitische Identität in der Türkei der Gegenwart.* Berlin: Klaus Schwarz 1995.

Vryonis, Speros: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley CA vd.: University of California Press 1971.

Vryonis, Speros: *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6–7, 1955 and the Destruction of the Greek Community of Istanbul.* New York NY: Greekworks.com 2005

Waal, Thomas de: *The Caucasus. An Introduction.* 2. baskı. New York NY: Oxford University Press 2019.

Wallach, Jehuda L.: *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835–1919.* Düsseldorf: Droste Verlag 1976.

Weber, Max: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus.* Tam baskı; düzenleyen ve yayına hazırlayan Dirk Kaesler. 2., gözden geçirilmiş baskı. München: C.H. Beck 2006.

Wedel, Heidi: Alltagsleben und politische Partizipation: Gecekondu-Viertel als gesellschaftlicher Ort, *European Journal of Turkish Studies* 1. (2004), Paragraflar 1–65.

Wehler, Hans-Ulrich: Die türkische Frage. Europas Bürger müssen entscheiden, *Die Türkei und Europa. Die Positionen.* Haz. Claus Leggewie. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004, s. 57–69.

Weiker, Walter F.: *The Turkish Revolution 1960–1961: Aspects of Military Politics.* Washington: Brookings Institution 1963.

Weismann, Itzchak: *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition.* Londra, New York NY: Routledge 2007.

Weitz, Eric D.: From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Mission, *The American Historical Review* 113.5. (2008), s. 1313–1343.

Westad, Odd Arne: *The Cold War: A World History.* Londra: Penguin Books 2018.

White, Jenny B.: *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics.* Seattle: University of Washington Press 2002.

White, Jenny B.: Turkey in the 1970s: The Cultural Logic of Factionalism, *Turkey in Turmoil: Social Change and Political Radicalization During the 1960s.* Haz. Berna Pekesen. Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2020, s. 305–323.

Widmann, Horst: *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933.* Bern, Frankfurt: Peter Lang 1973.

Wild, Stefan: Gott und Mensch im Libanon: Die Affäre Ṣādiq al-ʿAẓm, *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients* 48.2. (1971), s. 206–253.

Willis, Michael: *The Islamist Challenge in Algeria: A Political History.* New York NY: New York University Press 1996.

Winkler, Heinrich August: Ehehindernisse. Gegen einen EU-Beitritt der Türkei, *Die Türkei und Europa. Die Positionen.* Haz. Claus Leggewie. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004, s. 155–158.

Winter, Stefan: *A History of the ʿAlawis: From Medieval Aleppo to the Turkish Republic.* Princeton NJ, Oxford: Princeton University Press 2016.

Yacoub, Joseph: *Year of the Sword: The Assyrian Christian Genocide.* London: Hurst 2016.

Yapp, M. E.: The Making of the Modern Near East 1792–1923. New York NY: Longman 1987.

Yasamee, F. A. K.: Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire, *Diplomacy & Statecraft* 9.2. (1998), s. 91–128.

Yavuz, M. Hakan: *Secularism and Muslim Democracy in Turkey.* New York NY: Cambridge University Press 2009.

Yavuz, M. Hakan: How Credible Are Alternative Coup Scenarios?, *Turkey's July 15 Coup: What Happened and Why.* Haz. M. Hakan Yavuz, Bayram Balci. Salt Lake City UT: University of Utah Press 2018, s. 309–317.

Yaycioglu, Ali: *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions.* Stanford CA: Stanford University Press 2016.

Yeğen, Mesut: The Turkish Left and the Kurdish Question, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18.2. (2016), s. 157–176.

Yeğen, Mesut: *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler.* İstanbul: İletişim 2014.

Yeğen, Mesut: *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim 2006.

Yelbaşı, Caner: *The Circassians of Turkey: War, Violence and Nationalism from the Ottomans to Atatürk.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 2019.

Yenen, Alp: *The Young Turk Aftermath: Making Sense of Transnational Contentious Politics at the End of the Ottoman Empire, 1918–1922.* Basel: Universitätsbibliothek Basel 2019, https://edoc.unibas.ch/71692/1/Alp%20Yenen%20-%20Dissertation-%20 20190805.pdf [26.3.2023].

Yenen, Alp: Envisioning Turco-Arab Co-Existence between Empire and Nationalism, *Die Welt des Islams* (2020), s. 1–41.

Yeşil, Ahmet: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi.* Ankara: Cedit Neşriyat 2002.

Yeşilbursa, Behçet: Turkey's Participation in the Middle East Command and its Admission to NATO, 1950–52, *Seventy-Five Years of the Turkish Republic.* Haz. Sylvia Kedourie. Londra: Frank Cass 1999, s. 70–102.

Yeşilkaya, Neşe G.: *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık.* İstanbul: İletişim 1999.

Yıldırım, Rıza: *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri 1300-1501.* İstanbul: İletişim 2017.

Yıldırım, Rıza: *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek.* İstanbul: İletişim 2018.

Yıldız, Ahmet: *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938).* 4. Baskı, İstanbul: İletişim 2010.

Yılmaz, Hale: *Türk Olmak: Erken Cumhuriyet Döneminde Milliyetçi Reformlar ve Kültürel Tartışmalar, 1923-1945,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2023.

Zaks, Dmitry: Turkey Recalls Envoy to Israel, "Writes off" Netanyahu. *Al-Monitor,* 4 Kasım 2023, https://www.al-monitor.com/originals/2023/11/turkey-recalls-envoy-israel-writes-netanyahu.

Zartman, I. William: Conflict and Resolution: Contest, Cost and Change, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 518. (1991), s. 11–22.

Zengin, Ertuğrul: *Akıncılar Hareketi: 1970'lerde İslâmcı Gençliğin Oluşumu ve Eylemi.* İstanbul: İletişim 2021.

Zorob, Anja: Der Zusammenbruch des autoritären Gesellschaftsvertrags. Sozio-ökonomische Hintergründe der arabischen Proteste, *Arabellions. Politik und Gesellschaft des Nahen Ostens.* Haz. Annette Jünemann, Anja Zorob. Wiesbaden: Springer VS 2013, s. 229–256.

Zürcher, Erik J.: The Young Turks. Children of the Borderlands?, *International Journal of Turkish Studies* 9.1–2. (2003), s. 275–286.

Zürcher, Erik J.: Institution-Building in the Kemalist Republic: The Role of the People's Party, *Men of Order: Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah.* Haz. Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher. London: I. B. Tauris 2004, s. 98–112.

Zürcher, Erik J.: *The Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 2010.

Zürcher, Erik J.: *Turkey. A Modern History.* Londra, New York NY: I. B. Tauris 2010.

DİZİN

Kişi Adları

Abdülhak Adnan → Adıvar
Abdullah Cevdet 40, 91
II. Abdülhamid, Sultan 35, 39 d., 83, 200
I. Abdülmecid, Sultan 30
II. Abdülmecid, Sultan 84
Adıvar, Abdülhak Adnan 113
III. Ağa Han 84
Ağaoğlu, Ahmet 177
Ağça, Mehmet Ali 154
Ahmet Tevfik → Okday
Akçura, Yusuf 177
Aksoy, Muammer 205
Akşener, Meral 244
Ali, ilk Şii İmam 18
Ali Fethi → Okyar
Ali Fuat → Cebesoy
Ali, Seyyid Emir 84
Alparslan, Sultan 234
Altan, Çetin 149
Amanullah, Afgan. Kralı 91
Anhegger, Robert 94
Annan, Kofi 135
Arda, Orhan 95
Arif Cemil → Denker
Arınç, Bülent 215
Aronco, Raimondo d' 95
Arsal, Sadri Maksudi 177
Atatürk, Mustafa Kemal 23, 28, 56, 58, 61, 67 d., 73 d., 76, 79-86, 88-91, 95-97, 100, 102-105, 107, 113 d., 118, 120, 124, 133, 139, 159 d., 163, 239, 241-245, 248, 250 d.
Atay, Falih Rıfkı 46
Atsız, Nihal 178
Auerbach, Erich 93
Aybar, Mehmet Ali 140
Aydemir, Şevket Süreyya 104

Babacan, Ali 269
Bağdadi, Ebu Bekir el- 84
Bahçeli, Devlet 216
Barzani, Mustafa 257
Başbuğ, İlker 218
Bayar, Celal 105 d., 113, 118, 120, 123 d., 138, 160, 181, 209
Baykal, Deniz 188
Baykurt, Fakir 149
Bele, İbrahim Refet 73
Belling, Rudolf 104
Bin Ali, Zeynel Abidin 228, 230
Ben-Gurion, David 131
Bencedid, Şadli 157
Berberoğlu, Enis 256
Bethmann Hollweg, Theobald von 52
Bir, Çevik 218
Bismarck, Otto von 36
Bitlis, Eşref 204
Böckenförde, Ernst-Wolfgang 225
Bonatz, Paul 95
Bookchin, Murray 258
Bora, Tanıl 179
Bozbeyli, Ferruh 148
Bronsart von Schellendorf, Frederick 47, 51 d.
Bruinessen, Pierre 214
Bucak, Sedat Edip 204
Büchner, Ludwig 91
Büyükanıt, Yaşar 216

Cafer Tayyar → Eğilmez
Can, Kemal 179
Cebesoy, Ali Fuat 73 d.
Cem, İsmail 186
Cemal, Mersinli 73
Cemal Azmi 55
Cemal Paşa 49, 53, 55
Kruşçev, Nikita 131

Çakmak, Fevzi 73
Çatlı, Abdullah 204
Çavuşoğlu, Mevlüt 260
Çayan, Mahir 152

Çetin, Hikmet 186
Çiller, Tansu 187-189, 191, 203

Damad İbrahim Paşa, Sadrazam 20
Davutoğlu, Ahmet 233 d., 249, 269
De Gaulle, Charles 101, 165
Demirağ, Nuri 113
Demirel, Süleyman 137-139, 144, 147 d., 150 d., 163-165, 182-184, 188, 191, 204, 250, 252, 255, 267, 269
Demirtaş, Selahattin 242
Denker, Arif Cemil 55
Denktaş, Rauf 135
Derviş, Kemal 207
Derviş Mehmed 102
Dink, Hrant 214
Dollfuß, Engelbert 94
Durkheim, Emile 177

Ecevit, Bülent 137, 139, 142, 144, 150 d., 163 d., 184, 188, 207, 211, 234, 250, 269
Eğilmez, Cafer Tayyar 74
Egli, Ernst 94
Eldem, Sedat Hakkı 95
Enver Paşa 42, 48 d., 55
Erbakan, Necmettin 137, 141, 163 d., 175, 190-193, 195, 206, 208, 213, 269
Erdoğan (Gülbaran), Emine 249
Erdoğan, Recep Tayyip 27, 80, 193, 206, 209, 211, 221, 234 d., 237-239, 241-244, 247-255, 260, 262 d., 269
Ergin, Muharrem 176
Erim, Nihat 139, 148, 153
Erol, Yarar 190
Esad, Beşar el- 18, 232 d., 259, 264
Esad, Hafız el- 18, 200, 233
Evren, Kenan 155, 160, 162

Faisal, Suudi Kralı 185
Falkenhayn, Erich von 47, 82
Farisoğulları, Musa 256
Feldmann, Otto von 51
Fendoğlu, Hamid 153 d.
Fevzi Paşa → Çakmak
Fidan, Hakan 237
Fourastie, Jean 116
Franco, Francisco 103
Fuchs, Traugott 94

George, Lloyd 58
Georges-Picot, François 64
Gezmiş, Deniz 152
Gökçen, Sabiha 76
Goltz, Wilhelm Leopold Colmar von der 41, 47, 52
Gül, Abdullah 206, 215-217, 220 d., 249 d.
Gül, Hayrünnisa 216
Gülbaran, Emine → Erdoğan
Gülen, Fethullah 174, 238
Gümüşpala, Ragıp 137 d., 144
Güney, Yılmaz 80
Gürsel, Cemal 122, 160, 175
Güven, Leyla 256

Hacı Bektaş Veli 195 d.
Halaçoğlu, Yusuf 54
Hindemith, Paul 93
Hitler, Adolf 93
Hoca, Enver 170
Holzmeister, Clemens 94
Humann, Hans 51 d.
Humeyni, Ruhullah, Ayetullah 28, 192, 231
Hüseyin Rauf → Orbay
Hüseyin, Saddam 200, 203

İbrahim Refet → Bele
İmamoğlu, Ekrem 244
İnan, Abdülkadir 177
İnönü, Erdal 164, 202
İnönü, İsmet 67 d., 73, 76, 84, 101, 103-107, 112, 114-118, 124, 130, 139, 144, 160, 164, 178, 199, 245
İpekçi, Abdi 154
I. İsmail, Safevi Şahı 17
İsmet Paşa → İnönü

Jansen, Hermann 92
Jasmund, August 95
II. John Paul, Papa 154
Johnson, Lyndon B. 130

Kaddafi, Muammer 228
Kafesoğlu, İbrahim 176
Kaplan, Cemaleddin 84
Karabekir, Kâzım 59, 73 d., 113
Karimov, İslam 186
II. Katerina, Rus Çariçesi 83
Kavakçı, Merve 173
Kavala, Osman 256
Kaypakkaya, İbrahim 152
Kazan, Şevket 205
Keçeciler, Mehmet 164
Kemal, Yaşar 149
Kılıçdaroğlu, Kemal 80, 253
Kışlalı, Ahmet Taner 205
Kocadağ, Hüseyin 204
Köprülü, Fuat 113

Koraltan, Refik 113, 123
Korutürk, Fahri 160, 178
Koşaner, Işık 218
Kotku, Mehmet Zahid 175
Kreß von Kressenstein, Friedrich 47
Krippel, Heinrich 95
Kubilay, Mustafa Fehmi 102

Le Bon, Gustave 41
Liman von Sanders, Otto 47, 49
Lossow, Otto von 51

Macron, Emmanuel 263
Madanoğlu, Cemal 148
II. Mahmud, Sultan 34
III. Makarios (Mouskos, Mikhail), Başpiskopos, Kıbrıs 133 d.
Mehmed Ali Paşa, Vali, Mısır 36
Mehmed Cavit 74
V. Mehmed Reşad, Sultan 40
VI. Mehmed Vahdeddin, Sultan 40, 56, 60, 84
Melen, Ferit 148
Menderes, Adnan 113, 119-121, 123 d., 131, 138, 183, 252 d.
Menemencioğlu, Numan 110
Mersinli, Cemal 73
Metaxas, Ioannis 103
Mimar Kemaleddin 95
Molotov, Vyaçeslav 117
Moltke, Helmuth von 35
Mongeri, Giulio 95
Musaddık, Muhammed 28
Mouskos, Mikhail → Makarios
Mübarek, Hüsnü 228, 232
Muhammed, Peygamber 10, 18, 100, 178
Mumcu, Uğur 205
Mustafa Kemal → Atatürk

Nazım Bey 55
Nesin, Aziz 195

Obama, Barack 231
Okday, Ahmet Tevfik, Sadrazam 83
Okyar, Ali Fethi 73, 76, 113 d.
Onat, Emin 95
Orbay, Hüseyin Rauf 73, 113
I. Osman, Sultan 31, 234

Öcalan, Abdullah 139, 199-201, 204, 212, 258
Özal, Korkut 182
Özal, Turgut 15, 137, 139, 161, 164, 175, 181-185, 188, 191, 200, 204, 208, 234, 252-254
Özdemir, Cem 80
Özkök, Hilmi 215

Padovese, Luigi 214
Pamuk, Orhan 80
Papandreu, Andreas 184
Peker, Recep 107, 114
Peres, Şimon 221
Perinçek, Doğu 151
Piłsudski, Józef Klemens 103
Pir Sultan Abdal 195
Polatkan, Hasan 123
Putin, Vladimir V. 248, 262 d.

Reuter, Ernst 93
Rıza Pehlevi, İran Şahı 91
Ritter, Hellmut 94
IV. Romen Diyojen, Bizans İmparatoru 9
Röpke, Wilhelm 93
Rüşdi, Salman 195

Sabatay Sevi 81
Safa, Peyami 178
Said, Şeyh 75 d., 90, 113
Said Nursî 174 d.
Salazar, Antonio de Oliveira 103
Salih, Ali Abdullah 228
Sançar, Nejdet 178
Santoro, Andrea 214
Saraçoğlu, Şükrü 266
Sarkisyan, Serj 221
Schäuble, Wolfgang 265
Schuschnigg, Kurt 94
Schütte, Wilhelm 94
Schütte-Lihotzky, Margarete 94
Schwartz, Philipp 93
Seeckt, Hans von 47
Selçuk, İlhan 149
I. Selim, Sultan 17
III. Selim, Sultan 19 d.
Seyit Rıza 76
Sezer, Ahmet Necdet 211, 215 d., 249
Soros, George 256
Spitzer, Leo 93
Sunalp, Turgut 164
Sunay, Cevdet 148, 160, 178
Süreyya, Afgan Kraliçesi 91
Sykes, Mark 64

Şahin, Leyla 211
Şakir, Bahaeddin 55
Şeyh Said → Said

Talât Paşa 42, 49-51, 55
Talu, Naim 148
Tanyu, Hikmet 178

Taut, Bruno 95
Tehlirian, Soghomon 55
Tek, Vedat 95
Thatcher, Margaret 158
Tito, Josip Broz 244
Togan, Zeki Velidi 177
Tönnies, Ferdinand 177
Truman, Harry S. 117
Trump, Donald 257
Turan, Hüseyinzade Ali 177
Turan, Osman 148
Türk, Ahmet 212
Türkeş, Alparslan 122, 137, 140, 163, 177-179, 195
Türkkan, Reha Oğuz 178
Türkler, Kemal 153

Ulusu, Bülent 161
Us, Gonca 204

Üçok, Bahriye 205

Vallaury, Alexandre 95
Verheugen, Günter 223

Weber, Max 181
Wehler, Hans-Ulrich 225
II. Wilhelm, Alman İmparatoru 46
Wilson, Woodrow 53, 58
Winkler, Heinrich August 225
Wolff-Metternich, Paul von 52

Yakub Baraday 13
Yalman, Aytaç 215
Yazıcıoğlu, Muhsin 176
Yıldırım, Binali 249
Yılmaz, Mesut 188 d., 191
Yücel, Deniz 256
Yüksekdağ, Figen 242

Zorlu, Fatin Rüştü 123
Zürcher, Erik Jan 256

Yer Adları

Aachen 141
Adana 126, 197
Adıyaman 16, 201
Adrianopel → Edirne
Afganistan 8, 91, 109, 123, 157 d.
Afrika (ayrıca bkz. Mağrip) 1, 44, 66, 219 d.
Afyonkarahisar 62
Ağrı Dağı 6
Akdeniz 3-6, 23, 65, 81, 110, 127, 132, 225, 259 d., 263
Akhisar 57
Akkuyu 263
Akrotiri 133
Aksa, el-, mescid (Kudüs) 192
Alexandropol → Gümrü
Alman Demokratik Cumhuriyeti 127
Almanya 1, 46-49, 51, 55, 57, 69, 80, 82, 93 d., 96, 103, 108-111, 127-129, 159, 178, 185, 196, 209, 236, 248, 256, 264 d.
Alpler 234
Altay, dağlar 218
Amasya 5, 59
Amerika Birleşik Devletleri 67, 116, 209
Anadolu *passim*
Anıtkabir, Ankara 95
Ani 118
Ankara 21, 60, 62, 67 d., 72-76, 83 d., 86, 89 d., 92-95, 98, 109, 121, 126, 131-134, 153, 155, 161, 184, 186, 189, 192, 197-199, 237 d., 241, 244, 251
Ankara Üniversitesi 104, 205
Antakya 3, 11
Antalya 5, 260
Antep → Gaziantep
Arap Devletleri / Arap Dünyası 2, 7, 22 d., 27 d., 63 d., 69, 72, 89, 96, 123, 131, 146, 228, 230-232
Arap Körfezi 185, 232, 242, 257
Arap Vilayetleri, Osmanlı İmparatorluğunda 21, 45 d., 48 d., 53, 60, 63-65, 72
Arap Yarımadası 4, 169
Ardahan 48, 60, 117
Arnavutluk 40, 45, 170, 224
Arpaçay, nehir 118
Asvan 84
Asya (ayrıca bkz. Avrasya, Orta Asya) 1, 4, 8, 33, 66, 84, 140, 190, 202, 210, 261, 268
Atina 109, 133, 184
Atlantik 117
Avrasya 176, 178, 186, 206, 261
Avrupa *passim*
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) / Avrupa Topluluğu (AT) / Avrupa Birliği (AB) 1, 135 d., 181, 184, 191, 211, 215, 222-225, 228, 254, 261, 264
Avusturya 57, 93-95, 264
Avusturya-Macaristan → Habsburg İmparatorluğu
Ayasofya, Camii 260 d.
Aydın 153
Ayvalık 57
Azerbaycan 5-7, 61, 66, 176 d., 185, 221, 263

Bağdat 64, 108, 130
Bakü 6
Balıkesir 204
Balkan, antlaşma / pakt 109 d., 130 d.
Balkan, savaşlar 20, 27, 33, 37, 40, 42-46, 60, 63, 73, 82, 204
Balkanlar 4 d., 9 d., 20-22, 27 d., 30, 33 d., 40, 44 d., 52, 63, 74, 96 d., 109-111, 118, 131, 166, 220, 223, 235, 246
Bangladeş 191
Basra Körfezi → Arap Körfezi
Başkırdistan 66
Batman 197, 201, 205
Batum 10, 48, 60
Bekaa Ovası 199
Belçika 35, 46, 67, 264
Belgrad 131
Bergama 5
Berlin 10, 55, 82, 127, 181
Berlin, kongres 36
Beyrut 66, 200
Bingöl 16, 153, 197
Birleşik Arap Cumhuriyeti 131
Birleşik Arap Emirlikleri 235
Bitlis 53, 82, 197
Bitola → Manastır
Bizans 5, 9
Bled 131
Bosna (-Hersek) 36, 42, 224
Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 188
Boğazlar (ayrıca bkz. Montrö, Boğazlar Antlaşması) 3 d., 12, 44, 47-49, 51, 57, 62, 64, 67 d., 71 d., 111, 117, 188, 240, 260, 264, 266
Bozcaada 71
Brest-Litovsk, Barış Antlaşması 48
Brezilya 237
Brüksel 212
Buhara 66
Bulgaristan 5-7, 18, 20, 36, 42, 44, 57, 63, 67, 109, 131, 186

Büyük Britanya → İngiltere
Büyükada 13

Cağaloğlu, İstanbul
Cenevre 71, 93, 129, 134
Ceyhan 6, 259
Cezayir 206
Cezayir, antlaşma 257
Cidde 250
Cizre, Rojava 258

Çaldıran, muharebe 17
Çanakkale Boğazı → Boğazlar
Çatalca Hattı 44
Çekoslovakya 109 d.
Çin 8, 235, 262, 264
Çorum 180
Çukurova 11, 18

Dağlık Karabağ 6, 185, 221, 263
Dalmaçya 109
Davos 221 d.
Denizli 180 d.
Dersim → Tunceli
Dicle, nehir 7, 201, 234
Dikelya 133
Diyarbakır 14, 50, 75, 197, 201
Dodekanes (Oniki Ada) 44
Doğu Avrupa 28
Dolmabahçe, Saray (İstanbul) 183
Drina, nehir 234
Dumlupınar, muharebe 62

Edirne 20, 42, 44
Edremit 57
Efrin, Rojava 258
Ege 3, 5, 111, 184 d., 263
Elazığ 14, 16, 75, 197
Endonezya 191
Erivan 221
Ermenistan 5 d., 61, 221, 263
Erzincan 16, 197
Erzurum 53, 59, 153 d., 174
Eskişehir 62
Etiyopya 131

Famagusta → Gazimağusa
Federal Almanya Cumhuriyeti → Almanya
Fırat, nehir 4, 7, 51, 197, 200 d.
Filistin 35, 47-49, 64, 192, 199
Fis 199
Fransa 1, 3, 36, 46, 57 d., 61, 64 d., 67, 71 d., 96, 101, 165, 167, 229, 263 d.

Gazi, İstanbul 195
Gaziantep 61, 180 d., 201, 209
Gazimağusa 134
Gazze, Şeridi 221
Gelibolu 48
Gezi Parkı, protestolar 228-230, 235-237, 245, 256
Gilan 66
Girit 42, 71
Girne 134
Gjumri → Gümrü
Gökçeada 71
Gölcük (İstanbul) Depremi 206
Grönland 237
Gülhane (Topkapı Sarayı), ferman 30
Gümrü, Barış Antlaşması 61
Güney Afrika 227
Güney Kore 145, 210, 268
Güneydoğu Anadolu, Proje (GAP) 201 d.
Güneydoğu Avrupa → Balkanlar
Gürcistan 5, 6, 10, 61
Güzelyurt 134

Habsburg İmparatorluğu 1, 29, 36 d., 42, 45 d., 80
Hakkâri 197
Halep 52
Halepçe 204
Hamburg 94
Haseke / al-Hasaka 259
Hatay 3, 7, 11, 18, 67, 71 d., 200
Helsinki 222
Heybeliada 13
Hira (Mekke yakınlarındaki dağ) 177
Hollanda 264
Hünkâr İskelesi, antlaşma 266

Iğdır 6, 197
Irak 5, 7, 11, 13 d., 32, 50, 59, 64, 109, 123, 130 d., 162, 183, 185, 187, 196 d., 199-204, 220, 231, 255, 257-259
Isparta 138, 175

İber Yarımadası 4, 81
İmralı 201
İmvros → Gökçeada
İndus Vadisi 8
İngiltere 1, 3, 10 d., 36, 46-49, 52, 56, 58-60, 62, 64 d., 67 d., 110 d., 117, 130-133, 158, 224, 250, 257, 265
İnönü, nehir 62, 104
İoannina → Yanya
İran 4-8, 13 d., 17, 28, 33, 50, 66, 91, 109, 130 d., 157 d., 162, 165, 168, 176, 182 d., 191 d., 197, 205, 220, 231, 241, 258 d.

İskeçe 6
İskenderiye, Mısır 92
İskenderpaşa Dergâhı, İstanbul 175
İskenderun 3, 4, 11
İskenderun Sancağı → Hatay
İslamköy 138
İspanya 12, 103, 127, 184
İsrail 11 d., 18, 64, 98, 131, 166, 187, 200, 221 d., 237
İstanbul 3 d., 11-13, 20 f., 36, 39, 42, 44, 47 d., 51, 55 d., 59 d., 63-65, 71 d., 75 d., 82-84, 88, 90, 95, 99, 108 d., 111, 113, 123, 126, 133, 147, 153 d., 160 d., 175, 181, 188-191, 195, 197 d., 204, 211, 214, 221, 228, 236, 240, 244, 248 d., 252, 260 d., 266, 269
İstanbul Boğazı → Boğazlar
İstanbul Erkek Lisesi 39
İstanbul Teknik Üniversitesi 19, 95, 141, 191
İstanbul Üniversitesi 211, 250
İsviçre 265
İşkodra 44
İtalya 4, 44, 58, 61, 67, 103, 109, 110, 127
İzmir 5, 56 d., 62, 74, 102, 114, 126, 174, 182, 197 d., 244

Japonya 67

Kaçkarlar, dağlar 5
Kafkasya 6, 10, 40, 52, 67
Kahire 166
Kahramanmaraş 16, 61, 154, 180
Kandil, dağlar 258
Kapadokya 5
Karadağ 20, 36, 44, 63
Karadeniz 3-5, 10, 12, 46, 56, 65, 67, 71, 144, 263
Kars 48, 60 d., 117
Kasımpaşa, İstanbul 249
Kastellorizo 260
Katalonya 96
Kazakistan 176, 185
Kayseri 5, 154, 180, 209, 250
Kazan 177
Kenya 201
Kıbrıs 6, 130-134, 139 d., 142, 150, 184-186
Kırgızistan 176, 185
Kırım 36, 66
Kızılırmak, nehir 4
Kilis 201
Kobane, Rojava 258
Kocaeli 147
Kocatepe, cami, Ankara 184
Konstantinopolis → İstanbul
Konya 5, 60, 109, 141, 180 d., 209
Kopenhag 222
Kore Savaşı 117, 268
Korucuk 174
Kosova 45, 220, 224
Köln 84
Körfez → Arap Körfezi
Kudüs 49, 166
Kut'ül-Amare 48
Kuveyt 200
Kuzey Afrika → Mağrip
Kuzey Makedonya → Makedonya
Küba, kriz 130
Küçük Asya 2, 4
Kürdistan 4, 21, 40, 75, 139, 197-202, 237, 257-259
Kyrenia → Girne

Lahey 71
Larnaka 133
Latin Amerika 33, 147, 242, 268
Lefkoşa 134, 140
Lesbos → Midilli
Levant 62, 64 d.
Libya 28, 44, 67, 82, 85, 110, 228, 231, 233, 260
Lidya (antik yer ismi) 5
Limasol 133
Limni (Limnos) 49
Londra 36, 92, 133
Lozan, antlaşma 3, 29, 63, 66-72, 83, 96, 98 d., 104, 109, 132, 235, 257
Lübnan 18, 32, 61, 64, 66, 71, 192, 199 d., 204, 220

Macaristan 57 d., 109
Maçka Parkı, İstanbul 105
Mağrip 66 d., 219
Mağusa → Gazimağusa
Makedonya 36, 44 d., 82, 224
Malatya 5, 16, 154, 180, 182, 214
Malazgirt 9, 234
Malezya 185, 190 d.
Manastır 44, 82
Manisa 153
Mantzikert → Malazgirt
Maraş → Kahramanmaraş
Mardin 197, 201
Marmara Denizi 3, 4, 62, 201
Medine 83, 100
Mekke 178, 184
Menderes 57
Menemen 102
Mersin 197
Mezopotamya 14, 47 d., 52
Mısır 4, 36, 38, 44, 47, 66, 68, 131, 166, 191, 228, 231-233, 266, 268
Midilli 42, 263

Midyat 13
Misrata 260
Mondros, ateşkes (mütareke) 20, 49, 60, 82
Montrö, Boğazlar Antlaşması 72, 117, 206
Morphou → Güzelyurt
Moskova 55, 61, 85, 117 d., 131, 144, 178
Mostar, köprü 234
Mölln 129
Mudanya, ateşkes 62
Musul 59, 67
Muş 75, 82, 197
Myanmar 255

Nahçıvan 5 d.
Neretva, savaş 244
Neuilly-sur-Seine, Barış Antlaşması 57
New York 92, 237
Nijerya 191
Nikaragua 255
Nikosia → Lefkoşa
Nil 84
Norveç 118

Of 251
Oniki Ada → Dodekanes
Orta Asya 7-9, 17, 22, 55, 64-67, 117, 130, 179, 185 d., 218, 262
Orta Doğu 1, 3, 22, 32, 67, 130, 157, 183, 194, 196, 201, 223, 230-232, 235
Oslo 212
Osmanlı İmparatorluğu 2, 6, 9 d., 12, 17, 19-22, 24, 27, 29-38, 40, 42-49, 53, 55 d., 58, 63 d., 69, 72, 79, 81-83, 90, 99, 102, 109, 132, 167, 235, 266 d.

Özbekistan 7, 176, 185 d.

Pakistan 130, 149, 191, 264, 268
Palu 75
Pamfilya (antik yer ismi) 5
Paris 19, 202
Paris, Barış Antlaşmaları 36, 56-58, 67, 71, 109
Pasarofça, antlaşma 19
Polonya 69, 103
Pontus, dağlar 71
Portekiz 4, 12, 67, 103, 127, 184
Prag 215
Prusya 35

Qamişlo / al-Qamisli 258 d.

Rif, dağlar 66
Rodop, dağlar 44, 260
Rodos 260
Rojava, "Batı Kürdistan" (ayrıca bkz. Cizre, Efrin, Kobane) 258
Roma 14
Romanya 36, 109
Rostock-Lichtenhagen 129
Rumeli → Balkanlar
Rusya (ayrıca bkz. Sovyetler Birliği) 7 d., 10, 19 d., 23, 28 d., 36, 40, 45 d., 48 d., 53, 64 d., 71, 83, 118, 231, 248, 261-264, 266

Sabiha Gökçen, Havalimanı (İstanbul) 76
Sadabad, pakt 109 d.
Saint-Germain-en-Laye, Barış Antlaşması 57
Sakarya, nehir 62, 73
Salihli 57
Samsun 56, 73, 100, 214
San Remo, konferans 64
Sarıkamış 48
Selanik 11, 42, 81 d., 102, 133
Selimiye, cami, Edirne 234
Sevr, Barış Antlaşması 29, 57 d., 61, 63, 70, 80, 96, 110, 257, 267
Sırbistan 20, 36, 44 d., 49, 63, 220, 224
Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı → Yugoslavya
Sicilya 85
Siirt 197, 201
Silifke 263
Simbirsk 177
Sina, yarımada 47 d.
Sincan 192
Singapur 191
Sinop 141
Sirenayka 44, 82
Sivas 5, 194
Sivastopol 49
Siverek 75
Slovenya 131
Smyrna → İzmir
Sofya 82
Solingen 129
Sovyetler Birliği (ayrıca bkz. Rusya) 6-8, 55, 61, 67, 77, 94, 103, 106, 109-112, 116-118, 130 d., 157 d., 178, 185 d., 262, 266
Sudan 68
Suriye 5, 7, 10 d., 13 d., 18, 28, 35 d., 42, 51-54, 58 d., 61, 64, 66 d., 71 d., 83, 123, 131, 187, 197, 199-201, 230-233, 235 d., 257-260, 262-264
Susurluk 204 d.
Suudi Arabistan 33, 185, 220, 231 d., 235, 250, 265
Süleymaniye, cami, İstanbul 176, 234
Süveyş, kanal 48, 117
Süveyş, kriz/savaş 66, 131

Şam 60, 83, 199, 204, 259
Şanlıurfa 61, 175, 197, 199, 201
Şattü'l-Arap 257
Şırnak 197, 201

Tahran 109
Taksim Meydanı (İstanbul) 105, 153, 237
Tanrı, dağlar 177
Tapınaklar Tepesi, Kudüs 192
Tarabya, İstanbul 94
Tayland 255
Tekirdağ 82
Tenedos → Bozcaada
Thessaloniki → Selanik
Tien Şan (Tengri Dağları) 177
Tiflis 55
Topkapı Sarayı, İstanbul 30, 95,
Toros, dağlar 5
Trablusgarp 44, 67, 82
Trabzon 4, 12, 53, 214
Trakya 4-6, 20, 27, 44, 57, 60, 67, 71, 82, 99, 111, 185 d.
Trianon, Barış Antlaşması 57 d.
Tuna, nehir 234
Tunceli 14, 16, 76 d., 197, 253
Tunus 228, 233, 237
Tur Abdin 13
Türkmenistan 176, 185

Uganda 255
Urfa → Şanlıurfa
Urmiye 50

Ürdün 10, 64

Van 17, 50, 53, 197
Van Gölü 9
Versay, Barış Antlaşması 57, 69, 110
Vestfalya, barış 236
Viyana 19, 94 d.
Volga 177

Washington D. C. 180, 182, 264

Xanti → İskeçe

Yanya, 44, 71
Yassıada 123
Yemen 28, 101, 228, 231, 233
Yerevan → Erivan
Yugoslavya 27, 67, 109, 127, 130, 220, 244
Yunanistan 5-7, 12, 20, 42, 44 d., 56-58, 61-63, 67, 70 d., 103, 109, 111, 117 d., 130 d., 133, 136, 149, 184-186, 223, 237, 260, 263

Zaituna, kilise, Kahire 166
Zonguldak 147
Zürih 221

Türkiye'nin cumhuriyet düzeni, kurulduğu 1923 yılından bu yana pek değişmemiş gibi görünse de Atatürk'ün 1920'ler ve 1930'lardaki modernleşmeci diktatörlüğünden 20. yüzyılın ikinci yarısındaki kentlere kitlesel göç ve askeri darbelere ve 2010'lardaki Recep Tayyip Erdoğan'ın seçim otokrasisine kadar dramatik dönüşümler yaşamıştır. Bu kitap, Türkiye'nin 19. yüzyılın sonundan 21. yüzyılın başına kadarki siyasi kültürünün ve toplumsal değişiminin, başta Aleviler ve Kürtler olmak üzere çeşitli toplulukların ve etnik grupların tecrübelerini de göz önünde bulundurarak, kendine özgü bir güven ve çekişme ile zafer ve hüsran arasındaki sürekli gelgitlerini tarihsel perspektiften anlama çabasının bir sonucudur.

Maurus Reinkowski'nin bu çalışması, kırk yıla yayılmış farklı dönemlerdeki araştırmaların, Ortadoğu dillerine nüfuzun, titiz gözlemlerin ve Türkiye toplumuyla olan yoğun temasının neticesinde ortaya çıkmıştır. Sonuçta, entelektüel açıdan analizler ve ayrıntılarla dolu ve Türkiye'nin coğrafyasına, devlet yapısına ve toplumuna dair yeni bir yaklaşım getiren ustaca yazılmış bir eserle tanışacaksınız. Zengin bir bibliyografyaya dayanan bu kitap, günümüz devlet ideolojisinin oluşumunun geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin temelleri üzerine ne kadar sağlam bir şekilde inşa edildiğini okuyucuya etkili ama aynı zamanda sürekli huzursuz edici bir şekilde hatırlatmaktadır. Ayrıca, bu kitapta Türkiye'nin Osmanlı sonrasında kurulan ülkelerle ilişkilerinin ötesinde küresel perspektiften öz ama yetkin bir anlatımını da bulacaksınız. Araştırmacılar, öğrenciler ve genel okuyucu tarafından kuşkusuz büyük ilgi görecek olan bu eseri için Reinkowski büyük bir övgüyü hak ediyor.

Metin Atmaca

Tarih Vakfı Yurt Yayınları
www.tarihvakfi.org.tr